

müqavimət göstərdi, xışdan çıxarıb çəpərin dibinə atdığı dımırığı yer-dən qapdı və var gücü ilə Əlinin başına vurdu.

Bircə anın içində bütün bu tərəfləri bürümüş o bəxtəvərlik, torpağın o gözəl tünd-qəhvəyisi qıpqırmızı qızarıb qan rəngini aldı və sonra Əli daha heç nə görmədi, dəhşətli bir heyrət içində:

– Qardaş?! – dedi, sonra hər şey qurtardı. Əlinin cansız bədəni ömrü boyu dünyanın çox işlərini görmüş o qollu-budaqlı armud ağacının dibinə sərildi, parçalanmış alından axan qan gözlərinin üstündən süzülüb o tünd-qəhvəyi rəngli şumlanmış torpağa töküldü.

Məhəmməd bir müddət Əlinin cəsədinə baxdı, gözlərini bu cəsəddən ayıra bilmədi, göz işlədikcə uzanan o genişlik içində birdən-birə Dədə Süleymanın pıçılıtsı ilə Dədə Qorqudun sözlərini eşitdi:

Oğul, oğul, ay oğul!
Qaragülcə gözlərim aydını oğul!
Güclü bəlim qüvvəti oğul!
Gör axır nələr oldu?..

Və elə bil ki, Dədə Süleyman Dədə Qorqudun bu sözlərini Məhəmməd üçün yox, o armud ağacının dibində sərilib qalmış Əli üçün pıçıldayırdı, elə bil, Məhəmməd bu pıçılıtsını öz qulaqları ilə yox, Əlinin o qanlı qulaqları ilə eşidirdi, sonra Məhəmməd hiss etdi ki, arxadan Ağ Dəvənin üstündə Həqiqəti Deyən gəlir, geri çöndü, baxdı.

Ağ Dəvə başını dik tutub həmişəki kimi, aramla addımlaya-addımlaya irəliləyirdi və Ağ Dəvə hər dəfə pəncələrini yerə basıb qaldırdıqca ləpir yerlərindən ağappaq çiçəklər baş qaldırırdı.

Həqiqəti Deyən heç vaxt əyninə paltar geyməzdi, saqqalını, saçını qırxdırmazdı, dırnaqlarını tutmazdı, çünki Həqiqəti Deyən də, əslində, insan idi və Həqiqəti Deyənin fikrinə görə insan gərəkdir olduğu kimi görünəydi.

Həqiqəti Deyən Ağ Dəvənin belində oturmuşdu: Həqiqəti Deyəni heç kim görməmişdi, amma hamı onu tanıyırdı.

Ağ Dəvə eləcə aramla addımlaya-addımlaya gəlib Məhəmmədin qabağında dayandı.

Məhəmməd ömründə dəvə görməmişdi və elə başa düşdü ki, yer üzündəki bütün dəvələr Ağ Dəvə olur.

Həqiqəti Deyənin də gözləri Ağ Dəvənin ləpir yerlərindən baş qaldıran o çiçəklər kimi, ağappaq idi və o ağappaq gözlərdə hər şey öz

əksini tapırdı və Məhəmməd də o dəm o ağappaq gözlərdə öz əksini gördü, o qollu-budaqlı armud ağacının əksini gördü. Əlinin qıpqırmızı qana bulaşmış cəsədinin əksini gördü.

Əlinin alnından axıb sifətində, tünd-qəhvəyi torpağın üstündə lax-talanmış qan Həqiqəti Deyənin ağ gözlərində kiçik qırmızı bir ləkə salmışdı.

Məhəmməd səhərdən bəri əlində saxladığı ağzı qanlı o dimırtığı yerə atdı və bütün varlığı ilə Həqiqəti Deyəndən öz sözlərinin təsdiqini umdu:

– Bu torpaq mənim idi, onun deyildi! – qışqırdı. – Söylə, Həqiqət, kimin idi? Söylə həqiqəti!

Həqiqət Deyən Məhəmmədə baxdı, armud ağacının dibində sərilib qalmış Əlinin cəsədinə baxdı və dedi:

– Mən sənəm, mən oyam. – Həqiqəti Deyən əlini uzadıb Əlinin cəsədini göstərdi. – Mən nə deyə bilərəm? Dava torpaq üstündə idi, torpaqdan da soruşmaq lazımdır.

Ağ Dəvə qabaq ayaqlarını dizdən bukdü, boynunu qabağa uzatdı və bir qulağını torpağa dirədi, bir müddət torpağa qulaq asdı, sonra boynunu qaldırdı, başını çevirib iri, qara gözləri ilə Həqiqəti Deyənin ağappaq gözlərinin içinə baxdı. Həqiqəti Deyən, Ağ Dəvənin baxışlarında hər şeyi oxudu:

– Torpaq deyir ki, siz ikiniz də yalan söyləyirsiniz! – dedi. – Torpaq deyir ki, mən onların heç birinin deyiləm. Torpaq deyir ki, onlar mənimdir! Biri artıq gəlir qoynuma. O biri də vaxtı çatanda gəlib mənənim olacaq!

Sonra Ağ Dəvə ayağa qalxdı və həmişəki aram addımlarıyla uzaqlaşıb yavaş-yavaş gözdən itdi...

...Cərgə ilə uzanmış ləpir yerlərində bitən o ağ çiçəklər haçansa Ağ Dəvənin bu yerlərdən keçməyindən xəbər verirdi...

XXI

Məhəlləmizin birinci qaragünlüsü yazıq Meyranqulu əmigidil oldu, məhəlləmizə müharibədən birinci qara xəbər Meyranqulu əmigidilin evinə gəldi və yazıq Meyranqulu əmi heç cür özünü saxlaya bilməyib arvadların, uşaqların yanında arıq və uzun barmaqlı əllərini nazik baldırlarına vura-vura, ağlaya-ağlaya tək-cə elə bunu deyirdi:

– Şair oğlum mənim!.. Şair oğlum mənim!..

İbrahimin altı bacısı o qədər ağlamışdılar ki, üzlərini, sinələrini o qədər cırıq-cırıq eləmişdilər ki, ancaq inildəməyə gücləri qalmışdı.

Məhəllənin bütün camaatı axışmış Meyranqulu əmigi ilə gəlmişdi: Həsənağa əmi, Ağahüseyn əmi, Əzizağa əmi (bir azdan onların da hamısı müharibəyə getdi...), bizim dalandan da Cəbrayıl Ağa Əhməd Meyranqulu əmigi ilə evlərinin qabağında küçənin ortasında çadır qurmuşdu və Molla Əsədulla o çadırın içində, yuxarı başda oturub Quran oxuyurdu, hərdən də qalın cildli o yekə və qalın kitabı böyük ehtiyatla bir kənara qoyurdu, çeşməyini də gözündən alıb kitabın yanına qoyurdu və sükut içində çay içə-icə pıçıldayırdı:

– Kəfənsiz gedən nocavan... – Sonra bərkdən:

– Allah rəhmət eləsin!.. – deyirdi.

Çadırın içində oturan kişilərin hamısı bir balaca yerlərindən qalxıb bir ağızdan:

– Allah rəhmət eləsin!.. – deyirdi.

Molla Əsədulla:

– Allah sizin də bütün ölənlərinizə rəhmət eləsin!.. – deyirdi. –

Allah bəisin cəzasını versin!.. Allah sizin cavanlarınızın hamısını hişf eləyib güllədən saxlasın! Allah heç bir evi kişisiz qoymasın, uşaqlar yetim qalmasın!.. Allah Hitlerin divanını eləsin, qənimi əzrayıl olsun, qəbiri od tutub yansın və dili ağzında kömürə dönsün!.. Allah Stalinin də ömrünü uzun eləsin!..

Çadırın içindəki kişilər yenə də bir ağızdan:

– İllahamin! – deyirdi.

Cəfər qulu ilə mən tez-tez o çadırın içinə girib-çıxırdıq, orda oturan kişilərə çay paylayırdıq, boş stəkanları yağışdırırdıq və qəribə idi, Molla Əsədullanın dediyi o sözlər, çadırın içindəki kişilərin bir ağızdan danışması mənə öz gözlərimdə böyüdükdü, mən özüm özümə böyük bir adam kimi görünürdüm.

Molla Əsədulla deyirdi:

– Meyranqulunun oğlu İbrahim çox yaxşı oğlan idi. Bu cəhətdən İbrahim peyğəmbərə bənzəyişi var idi. Babilin padşahı Nəmrud İbrahimi oda atdırdı, amma od İbrahim Xəlili götürmədi, o qədər təmiz idi!.. Və o yerdə ki, od yanır, həmin od qalağı çiçəkli bir bağa döndü...

Molla Əsədulla belə əhvalatlar danışanda mən yerimdən tərpənmirdim, dayanıb qulaq asırdım və bu söhbətlər mənə o qədər təsir

edirdi ki, dünyada hər şey yadımdan çıxardı və bəzən o vaxt özümə gəlirdim ki, ya isti çay əlimə tökülüb yandırırdı, ya Cəfərqulu qolumdan tutub dartırdı. Molla Əsədullanın danışdığı əhvalatlar hərdən Balakərimin danışdığı əhvalatlara oxşayırdı, amma əsas fərq ondan ibarət idi ki, mənə elə gəlirdi ki, Molla Əsədulla danışdığı bu əhvalatların hamısını gözləri ilə görüb, bütün bunlar hamısı həqiqətdir; hər halda, Molla Əsədulla bu əhvalatları uşaqlara danışmırdı, böyüklərə danışdı və buna görə də həmin əhvalatların nüfuzu bir az çox idi...

Mən İbrahimin bizə bir abbasıya kino göstərməyini, pulumuz olmayanda bizdən konfet almağını və bu kimi bütün başqa işlərini yadımdan çıxarmışdım, amma şair İbrahimin yazdığı o iki misra mənim başımdan çıxmırdı:

Göy yaxasını açanda ay göründü,
Sən yaxanı açanda günəş görüdü!..

Düzdür, mən bu iki misranın mənasını başa düşmürdüm, amma həmin iki misra (onlar bəlkə, doğrudan da, İbrahimin deyildi, amma bunun fərqi yox idi!..) İbrahimin ölümündən sonra, elə bil ki, dünyanın ən dərli, nisgilli bir nəğməsiydi; o zaman, əslində, o balaca Ələkbər ölümün də nə olduğunu yaxşı başa düşmürdü, amma şair İbrahimin misraları ilə ürəyimdə baş qaldırmış o dərli, o nisgilli nəğmə hərdən məni kövrəldirdi, gözlərimi doldururdu və mən ağlamaq istəyirdim; bir də ki, Molla Əsədullanın dediyi o çiçəkli bağ gözlərimin qabağından getmirdi və o bağda bitən qırmızı, narıncı, bənövşəyi çiçəklər də dərdir, nisgilin içində idi.

Həmin gecə yuxuya getməzdən əvvəl mən özümü şair İbrahimin yerində təsəvvür etdim, elə bil ki, müharibədə ölən şair İbrahim yox, mən özüm idim və Meyranqulu əmigilin evinin qabağında o çadır da mənim üçün qurulmuşdu, məhəllənin bütün kişiləri o çadırdə mənim yasıma yığışmışdı, Molla Əsədulla məni İbrahim Xəlil peyğəmbərə oxşadırdı, məhəlləmizin kişilərinin hamısının sifəti bir-bir mənim gözlərimin qabağında gəlib-keçirdi və mən bir tərəfdən özüm özüm üçün qüssələnirdim, müharibədə öldüyüm üçün özümün özümə heyfim gəlirdi, bir tərəfdən də qürur hissi keçirirdim, özümlə fəxr edirdim, çünki müharibədə vuruşmuşdum, çünki müharibədə ölmüşdüm, çünki məhəlləmizin bütün kişiləri mənə görə o çadıra

yığışmışdı və o arvadlar, qızlar, gəlinlər də mənim üçün ağlayırdı; sonra mənə elə gəldi ki, Babilin padşahu Nəmrud mənə yandırmaq istəyir və o odun istisini hiss etdim, amma qorxmadım, çünki o od çiçəkli bir bağa dönəcəkdi və o bağın qırmızı, narıncı, bənövşəyi çiçəkləri olacaqdı.

Məhəlləmizə ikinci dəfə bu cür qara xəbər Firuzə xalagilin evinə gəldi və bu dəfə çadır Firuzə xalagilin evinin qabağında quruldu, sonra o çadır tez-tez qurulmağa başladı, bu evin qapısı ağzından o evin qapısı ağzına köçdü və bu çadır da, elə bil ki, çöndü oldu Ağ Dəvə, qapıların ağzında qurulub dünyanın dərddli işlərindən xəbər verdi.

Bir dəfə mən Balakərimdən soruşdum:

– Bəs, o Ağ Dəvə niyə Hitlerin qapısında yatmır?

Balakərim əvvəlcədən hər şeyi bilirmiş kimi, mənəli-mənəli gülümsədi:

– Yatacaq, Ələkbər, yatacaq... Farslar bilirsən nə deyib, Ələkbər? Atondan soruş, bilər; farslar deyib ki, hər suxən cayı, hər nöqtə mə-qami darəd...

Mən farsların dediyi bu sözlərin mənasını, əlbəttə, başa düşmürdüm, o sözlərin deyilişində, musiqisində bir sakitlik, rahatlıq var idi, amma o sakitliyin, o rahatlığın bizim məhəlləyə dəxli yox idi, o sakitlik də, rahatlıq da bizim məhəllədən köçüb getmişdi.

Həmin çadır bizim məhəllədə bircə dəfə qurulmadı: anamın adaşı Sonanın əri saatsaz Gülağanın qara xəbəri gələndə məhəlləmizin ya xəstəliyə görə, ya şikəstliyə görə, ya da nəşə başqa bir səbəbə müharibəyə getməmiş beş-üç kişisi Gülağagilin evinin qabağında çadır qurmaq istədi, amma Sona qoymadı, çığır-bağır saldı, yas tutmadı, çünki Sona Gülağanın ölməyinə inanmırdı, qışqırıb camaatı başa salırdı ki, o qara xəbər yalandır.

Hamının Sonaya yazığı gəlirdi, məhəllənin arvadları bir tərəfdən cavan getmiş sakit, heç kimdə işi olmayan gözəl-göyçək Gülağa üçün ağlayırdı, bir tərəfdən də yazıq Sonanın beləcə halına ağlayırdı; deyirdilər ki, Sonanın başına hava gəlib, amma bu barədə çox danışmırdılar, danışanda da yana-yana, gözləri dola-dola danışmırdılar.

Küçəmizin lap aşağı başında, tinin ucunda yan-yana üç dükən var idi: ət dükanı, çörək dükanı, nöyüt dükanı və bizim məhəllənin camaatı həmişə ət (noxud, düyü, duz, qənd, yağ da o dükanda olurdu) o dükanda qəssab Dadaşbaladan alardı, amma müharibə başlayan

sonra, o dükan bağlandı və qəssab Dadaşbala da çayçılığa başladı, yas yerlərində samovar qoydu, gedib Gürcüstandan quru çay alıb gətirdi, çay dəmlədi və heç vaxt bekar qalmadı, ən çox pul qazanan da elə o idi, amma adı əvvəlki kimi qəssab Dadaşbala idi; anamgil bütün gecəni o çörək dükanının qabağında növbəyə dururdu və qabağında bir o qədər növbə olan o dükan səhər tezdən açılırdı, tez də boşalıb bağlanırdı: əlimizə qab alıb nöyüt dalınca biz gedərdik, amma bir azdan nöyüt də qurtardı (nöyüt də kişilər kimi, müharibəyə gedirdi), vaxt keçdi və bizim evimizin lampasına, piletəsinə hopmuş nöyüt iyi də çəkilib getdi, yox oldu.

Bizim dalanımızın qabağında daha bir avtobus və dörd dənə də “polutorka” yan-yana dayanmırdı, çünki təkcə bizim küçəmiz yox, təkcə bizim dalanımız yox, bizim həyətimiz də boşalırdı: əvvəlcə Cəfər, Adil, Əbdüləli müharibəyə getdi, sonra da Qoca getdi və Xanım xala təkcə Cəbrayilla, bir də ki, Ağarəhimlə qaldı.

Müharibə başlamışdı və biz hamımız öyrənmişdik ki, bədbəxtlik, qəza oğlu olan, əri, atası, qardaşı olan evlərin başının üstündə fırlanır və əlbəttə, heç kimin ağlına gəlməzdi ki, bədbəxtlik gəlib beş qızı olan papaqçı Əbülfət əmiginin evinə girəcək (hərdən arvadlar bir yerə yığılanda Məşədixanım xala deyirdi: “– Qızı olmağın da bu xoşbəxtliyi var!.. Ode, Fatma, beş uşağı var, beşi də qız, heç biri də getməyəcək müharibəyə”).

O vaxt ki, bizim məhəllənin evlərinin qabağında çadırlar qurulmağa başladı, o vaxt ki, qəssab Dadaşbala baltanı-kötüyü bir tərəfə atıb çayçılıqla məşğul olmağa başladı, o vaxt ki, anam gecədən səhərə kimi çörək dükanının qabağında növbəyə dayandı, onda daha müharibədən əvvəlki bütün hadisələr birdən-birə tamam uzaq bir keçmişdə qaldı, mənim həyatım, elə bil ki, ortadan qanrılıb iki hissəyə əyilmiş dəmir çubuq kimi birdən-birə iki hissəyə ayrıldı: müharibə başlanana qədərki həyatım və müharibə başlandıqdan sonrakı həyatım.

Mənim ürəyimdəki o sirk sevinci də, əvvəllər gözlərimin qabağında oynayan o sirk rəngləri də artıq səkkiz-doqquz yaşlı Ələkbər üçün uzaq bir keçmişdə qalmışdı və mən hərdən küçədə Ədiləni görəndə o sirk xatirələri həmin uzaq keçmişdən baş qaldırırdı, bir hərərət gətirmək istəyirdi, amma o hərərətin istisi tez də sönmürdü, Ədilə küçədə gözdən itirdi və o xatirələr yenə də özünün səşətməz, ünyetməz uzaqlığına qayıdırdı; bizim məhəlləmizdə və ümumiyyətlə,

mənim həyatımda daha elə bir fərəhli hadisə, elə bir fərəhli hiss, həyəcan yox idi ki, o “Sevimli məktub”u həmin uzaqlıqdan çıxarıb gətirə bilsin və qəribə idi, elə bil ki, Ədilənin o qalın, o uzun, xurmayı qoşa hörükləri də işıltısını itirmişdi, adiləşmişdi.

Bir müddət mən Ədiləni küçədə görəndə utandığımından qaçıb gizlənidim ki, mənə görməsin.

Məsələ burasında idi ki, atam növbəti səfərindən qayıtdığı günlərdən birində anama dedi:

– Dünya yaman etibarsız olub, bacı... Gec-tez mən də gedəcəyəm cəbhəyə. İstəyirəm heç olmasa Ələkbərin kiçik toyunu görüm...

Müharibədən əvvəl bizim məhəllədə uşaqların sünnət olunmağı toy-bayrama çevrilirdi, amma bu dəfə heç bir toy-bayram olmadı, atam bir ləzgi dəllək tapıb gətirdi və hər şey çox adi keçdi; qeyri-adilik təkcə onda idi ki, mən də müharibədən əvvəllər olduğu kimi, belimə qıpqırmızı fitə taxdım və sünnətdən iki gün sonra, belimdə o qıpqırmızı fitə ilə küçəyə çıxıb, uşaqlarla oynamağa başladım.

Biz həmişə özümüzdən böyük oğlanların bellərinə qırmızı fitə dolayıb küçədə oynamalarına həsədlə baxardıq, indi mən özüm də böyümüşdüm, mən özüm də belimə qıpqırmızı fitə bağlamışdım və doğrusu, belimdəki bu qırmızı fitənin sevinci mənim müharibə başlanandan sonrakı həyatımın yeganə sevinci idi.

Mən küçədə, hamının gözü qabağında özümü çox qürurlu tuturdum, çünki böyümüşdüm, çünki mənim belimdə qırmızı fitə var idi, amma bircə Şövkəti görəndə özümü görməməzliyə vururdum və özümdən asılı olmayaraq çalışırdım ki, tez qaçıb həyatimizə girim, bir də ki, Ədiləni görəndə gizlənidim, istəməirdim ki, Ədilə mənə qırmızı fitəylə görsün, çünki Ədilədən utanırdım.

Şövkət yenə də hərdən evinin qabağında, qoşa tut ağacının yanındakı taxta skamyada otururdu, amma daha əvvəlki kimi tum çırtlamırdı, çünki Ziba xala köçüb getmişdi Amerikaya və ümumiyyətlə, daha tum da tapılmırdı və Şövkət əvvəlki kimi, şaqqaq da çəkib gülmürdü, hərdən gülümsəyirdi və baxmayaraq ki, Şövkətin müharibəyə gedəsi bir adamı yox idi, amma onun da dodaqlarındakı o təbəssümdə bir qüسسə var idi; bütün bunlar hamısı belə idi, amma mən o qıpqırmızı fitəni belimə bağlayıb küçəyə çıxandan sonra Şövkət yenə də əvvəlki kimi mənə göz vururdu, yavaşdan soruşurdu:

– Çox ağrıtdı? – və xıssın-xıssın güldürdü.

Bu cür sözlərinə baxmayaraq, yenə də Şövkətə nifrət etmirdim, amma onu görəndə qaçıb həyətimizə girirdim və küçəyə çıxmırdım, elə bil ki, bu da, Şövkət ilə mənim aramda bir oyun idi.

Ədilədən isə utanırdım.

Ədilənin o qara gözləri, o ağ sifəti, o qalın və uzun, o xurmayı rəngli qoşa hörükləri yenə də mənim üçün doğma idi, amma bu doğmalığın özündə də bir uzaqlıq, bir keçmişlik var idi və nədənsə, mənə elə gəlirdi ki, Ədilənin həmin doğmalığı Qoca üçün beləcə bir uzaqlıqda, beləcə bir keçmişdə qalıb və Ədilə bunu bilir, buna görə əzab çəkir.

Qoca da müharibəyə getmişdi və bizim məhəlləmizdə Qoca ilə Ədilə haqqındakı söhbətlər də, demək olar ki, yaddan çıxmışdı, Balakərim daha Romeo ilə Cülyettadan danışmırdı, mən daha Ağ Dəvənin Ədiləgilin qapısının ağzında yatacağından qorxmurdum, amma bir dəfə küçədə qəflətən Ədilə ilə üzbəüz gəldim və mən belimə bağladığım o fitə kimi qıpqırmızı qızardım, amma Ədilə elə bil heç bu fitəni görmədi, qara gözləri ilə mənə baxdı və mən həmin gözlərdə həsrət hiss etdim, dərin bir qüssə gördüm, elə bil o gözlər mənə baxmırdı, çox uzaqları axtarırdı, Balakərimin gözləri kimi yol çəkirdi, sonra Ədilə ikinci dəfə məndən soruşdu:

– Necəsən, Ələkbər?

Ədilə bu sualı elə verdi, elə bil ki, əslində başqa şey deyirdi; deyirdi ki, mən çox pisəm, Ələkbər, mənim ürəyim gülmür Ələkbər, mən dünyanın ən bədbəxt adamıyam, Ələkbər, mən yazığam, kim-səsizəm... Sonra Ədilə birdən-birə mənə dünyanın ən təsirli sözlərini dedi:

– O sirkin biletlərini yadigar saxlamışam, Ələkbər...

Mən heç cür özümü saxlaya bilmədim və gözlərim doldu, dolmuş gözlərimi Ədilədən gizlətmək istədim, amma bir şey çıxmadı, Ədilə mənim gözlərimin dolduğunu gördü və elə həmin anda Ədilənin də o qara və qüssəli gözləri doldu.

Bundan sonra mən bir də heç vaxt Ədiləni görmədim.

Birdən-birə məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı: Muxtar özü-özüyün papaqçı Əbülfətgilə elçiliyə gedib və Ədilənin “hə”sini alıb, Ədiləni Muxtara ərə verirlər.

Bu xəbərin gözlənilməzliyi təkcə onda deyildi ki, Muxtarla Ədilənin evlənə biləcəyi ömründə heç kimin ağına gəlməzdi; bir də onda

idi ki, müharibə başlanandan sonra elə bil, bütün dünyanın toyları-düyünləri də həmişəlik bir uzaqlıqda, həmişəlik bir keçmişdə qalmışdı və bizim bütün məhəlləmizdə evlərin qapısı ağzında təziyə çadırları qurulduğu bir vaxtda kiminsə evlənmək istəməsi, elçiliyə getməsi adamı heyrətə gətirirdi, üşüdüdü.

Kübra xala öləndən sonra Muxtar o şüşəbəndli evlərində tək yaşayırdı, yenə də səhər tezdən qara “emadin”ə minib iş gedirdi və həmin qara “emadin”lə də axşam işdən qayıdırdı, yenə də əynində qara meşin pencək, ayaqlarında xrom uzunboğazlar var idi və müharibə başlayandan sonra da Muxtarın həyatı beləcə davam edirdi, təkcə axşamlar evə əvvəlkinə nisbətən gec qayıdırdı, bəzən lap gecənin yarısı gəlirdi və mən acqarına yerimdə uzanıb yuxuya gedə bilmədiyim vaxtlar hərdən o qara “emadin”in səsini eşidirdim.

Bir dəfə səhər tezdən məktəbə gedəndə gördüm ki, Muxtar əynində alt köynəyi öz şüşəbəndlərindəki o saxsı dibçəklərə su tökür və doğrusu, Muxtarın səhər-səhər adı adamlar kimi, beləcə alt köynəyində Kübra xalanın o saxsı dibçəklərdəki güllərini suvarmağı mənə çox təsir etdi və mən bir neçə gün fikirləşdim ki, Muxtara da salam vermək lazımdır, Muxtar da adamdır, “salam” onsuz da bizim deyil. Balakərim deyirdi ki, “salam” Allahındır və mən nəhayət, bu qərara gəldim ki, Allahın o “salam”ını Muxtara verim və bir dəfə axşamdan bir az keçmiş Muxtar işdən qayıdıb qara “emadin”dən düşəndə salam verdim, amma Muxtar gözcü mənə baxdı (bəlkə tanıdı məni? Tanıdı ki, Xanım xaladan üzr istəməyə gələndə Xanım xalagilin evini ona mən göstərdim və müharibədən əvvəlki o gözəl gündə Xanım xalanın onu qovmağının şahidi oldum?) və salamımı almadı; bundan sonra mən ona yenə də salam vermədim. (Bir dəfə Balakərim qoşa tut ağacının altında, səkidə oturub bir müddət Muxtargilin şüşəbəndinə baxdı, sonra dedi: – “Dünyada ki, nə qədər gül var, o güllərin də öz dili var. Kübra onların dilini bilirdi, ancaq Muxtar onlardan danışa bilmir. O güllərin ürəyi sıxılır...”)

Səfurə xalanın oğlu Eynulla onda hələ müharibədə itkin düşmüşdü, birinci dəfə yaralanıb sağalandan sonra, ikinci dəfə müharibəyə getmişdi və Səfurə xala deyirdi:

– Muxtar olanda nolar, balam, kişi döyül bəyəm? Özü də işi elədi ki, fronta getməyəcək!.. Bir az yaşı çoxdu Fatmanın qızından, nolar, balam, kişinin yaşı çox olar də, kişi kişidi də, başıva dönüm sənin!..

Nolar qulaqları balaca olanda? Adam öləcək, vallah, insafən, Kübraya çox yaxşı baxırdı Muxtar, evcanni kişidi. Düzdü e, Ədilə çox xanım-xatındı, amma gedəcəkdı Xanımın oğluna, nolacaqdı, ikisi də cavan, bir tərəfdən də Xanım kimi əzazil!..

Anam deyirdi:

– Əzazil niyə olur Xanım xala, ay Səfurə bacı?..

Səfurə xala deyirdi:

– İndi Xanımı sən mənə tanıdacaqsan?.. Muxtar ayağını bərk basıb yerə. Qoca, Allah eləsin ki, sağ-salamat qayıtsın frontdan, ağıllı uşaqdı, tərbiyəli, söz yox, elə, adamın Allahı var. Xanımın oğlanlarının hamısı tərbiyəli uşaqlardı, amma, ay başıva dönüm sən, tək tərbiyə ilə arvad saxlamaq olmaz... Zəmanə pis zəmanədi. Ode, o yazıq yetim Gülağanın axırı nə oldu? Toyuq başı kəsməyə ürəyi gəlmirdi, bir gülləyə qismət oldu cavan canı... Allah bir gün də Hitler körpəyoğluna qismət eləsin o gülləni!.. Sona yazığın da ki, sənnən uzaq olsun, düşdüyü günü Allah heç düşməyə də qismət eləməsin!..

Anam deyirdi:

– Könül sevən göyçək olar də, ay Səfurə bacı...

– Bəsdı, ağöz, uşaq sözü danışma!.. Qızı qoyarsan öz xoşuna, ya halvaçıya gedər, ya zurnaçıya!..

Anam Səfurə xaladan cavan idi, anam ürəyində Ədilə ilə Qocanın təəssübünü çəkirdi və Səfurə xala ilə bu söhbətdə məğlub olmaq istəmirdi:

– Axı, bunu da deyiblər ki, ay Səfurə bacı, qızı otaqlıya yox, papaqlıya verginən də!..

Mən ürəyimdə anamın bu sözlərinə tamam şərək çıxırdım, çünki anam özü otaqlıya getməmişdi, atamın heç vaxt evi olmamışdı, amma atam papaqlı kişilərdən biri idi, gecə-gündüz yol gedirdi, heç nədən ötrü Fətulla Hatəm kimilərinə ağız açmırdı və o ağır günlərdə də bizi dolandırırdı.

Səfurə xala deyirdi:

– Nolub ağöz Muxtarın papağına? Sənin Fatmadan çox ürəyin yanacaq o qıza? Vallah, gül kimi söz deyir Fatma öz qızına! Deyir ki, bizə bax, ağıllı ol, həmişə kasıb olmuşuq, deyir, bir qarnı ac, bir qarnı tox yaşamışıq, bax bacılarıva, deyir, Allah atovun papaq tikən əllərini həmişə beləcə salamat eləsin, deyir, yoxsa ki, hamısının uşağı acından ölər, deyir, düz də deyir də... Fatma özü əgər papaqçı Əbülfətə

getməsəydi, Xanımın qardaşı o rəhmətlik Abuzərə getsəydi, indi nə olacaqdı? Yetim qalacaqdı bütün uşaqları...

Anam deyirdi:

– Allah bilən yaxşıdı... Kimin alınına nə yazılıb, odu...

Anam bu sözləri deyirdi və mən yaxşı bilirdim ki, həmin anlarda anam nə fikirləşirdi: dünyanın işləri niyə belə nainsafdır, ay Allah? Bu dünyanın beləcə dərdləri-sərləri elə bizə qalıb? Yəni bu boyda müharibə də Fətulla Hatəmlərə təsir eləyə bilmir? Camaatın oğlu qayıtmır, əri itkin düşür, ancaq qəzetlər yenə də Fətulla Hatəmin şəkillərini çap eləyir – Fətulla Hatəm cəbhədəki əsgərlərə məktub yazıb! Fətulla Hatəm faşist köpəyuşağının əleyhinə çıxış eləyib!.. – Elə hazır çıxışdansa, məktubdansa, xalqın əri kimi, oğlu kimi gedib özü vuruşsun də faşistlərlə, nöş getmir? çünki Fətulla Hatəmdir...

...Muxtarın özü üçün elçi getməsi, Ədiləni istəməsi və papaqçı Əbülfətlə Fatma xaladan Ədilənin “hə”sini alması bizim o yetimlənmiş küçəmizə, kimsəsizləmiş, gözgörəsi rəngini itirib bozarmış məhəlləmizə nəsə bir canlılıq gətirmişdi, amma günlərin bir payız günü, günlərin bir pis günü, günün günorta çağı anamla birlikdə vaysivən səsinə evdən qaçıb küçəyə çıxdıq.

Ədilə özünü o üçmərtəbənin damından atmışdı.

Anam əlləri ilə mənim başımı qamarlayıb qarnına basdı, qoymadı ki, mən küçənin ortasına düşmüş Ədiləni görüm, amma onsuz da mən özüm, o biri uşaqlar kimi, qaçıb gedib küçəmizin ortasında, qəmbərin üstünə düşmüş Ədiləyə baxmaq istəmərdim, mən daha uşaq deyildim, mənim təcrübəm var idi, mən məhəlləmizin qapıları ağızında qurulmuş çox çadırlar görmüşdüm və mən bilirdim ki, ölüm əbədi ayrılıqdı, bunu daha başa düşmüşdüm, dərk eləmişdim, başımı daha da bərkdən anamın qarnına sıxdım, küçənin hay-küyünü, çığır-bağırını, anamın hıçqırıqlarını eşidə-eşidə Ədiləyəçün hönkürüb ağladım.

Anam isti ovcu ilə mənim başımı qarnına sıxmışdı və beləcə də məni evə apardı:

– Qorxma, – dedi. – Qorxma.

Sonra özü də ağlaya-ağlaya həyəətə qaçıb bir parçə sərini su gətirdi, üzümü yudu, mənə su içirtirdi, amma mən heç cür sakit ola bilmirdim və anam da mənim bir söz deməyib beləcə hönkür-hönkür ağlamağımı qorxmağımı yozurdu, ağına da gətirmirdi ki, o balaca Ələkbər qorxudan yox, kədərdən ağlayırdı və mənim ürəyimi uçunduran o

kədərin yüngül, hətta tamam çəkisiz bir ləkəsi indiyə qədər mənim ürəyimdə qalıb.

Ədilə sağ idi, amma tamam əzilmişdi və onu maşına qoyub xəstəxanaya apardılar.

Bütün məhəllə xəstəxanadan xəbər gözləyirdi, bütün məhəllə Allaha yalvarırdı ki, Ədilə sağalsın və məhəlləmizdə heç kim ağzını açıb Ədilənin qarasına bir söz demirdi, belə bir pis iş tutduğu üçün Ədiləni günahlandırmırdı.

Dörd gündən sonra Ədilə öldü.

Ədilə mənim üçün birinci doğma adam idi ki, öldü.

Düzdür, müharibədən məhəlləmizə qara xəbərlər gəlirdi, düzdür, mən şair İbrahimi də, saatsaz Gülağanı da, başqa qara xəbərliləri də yaxşı tanıyırdım, bu ölümlər mənə çox təsir edirdi, mən də bütün məhəlləmiz kimi, bu ölümlərin dərini çəkirdim, amma Ədilənin ölümündə, elə bil ki, mənim özümün nəşə şəxsi bir payım var idi, elə bil, mənim özümün hansı bir hissəm isə ölmüşdü...

Mən, heç kim görməsin deyə, dalanımızın dibindəki o böyük xartutun altında, ya nöyüt əvəzinə ocaqda yandırılmaq üçün Sarı hamamın həyətinə yığılmış taxta-tuxtanın, şalban qırıqlarının (bunların çoxunu Balakərim oradan-buradan tapıb daşıyıb gətirirdi) arasında bir tərəfə çökilib Ədilə barədə fikirləşirdim. Ədilənin qara gözlərini, ağ bənizini, o qalın və uzun, o xurmayı hörüklərini, müharibədən əvvəlki o yaz axşamı sirkin bufetində tez-tez qalxıb-enən dolu sinəsini gözlərimin qabağına gətirirdim, mənə elə gəlirdi ki, Ədilə yenə də əlini uzadıb mənim başımı sıgallayır və mən qəhərlənirdim, “Sevimli məktub”un o dalğavari qırmızı xətti o vaxt, dalanımızın dibindəki o xartutun altında, ya Sarı hamamın həyətinəki o bir qalaq taxta-tuxtanın arasında mənə yalnız və yalnız dünyanın kədərli işlərindən xəbər verirdi, mən birdən-birə müharibədən əvvəlki o uzaqlıqdan, o keçmişdən qayıdıb gəlmiş qızılgül ətrini də hiss edirdim, amma o qızılgül ətri də o dəm dünyanın kədərli işlərindən xəbər verirdi və mən özüm özümə o “Sevimli məktub”un axırındakı o dörd misrəni pıçıldayırdım:

Məktub, səni ad eylərəm,
Poçta əmanət eylərəm.
Gedib Qocaya çatmasan,
Bil ki, qiyamət eylərəm...

Və mənə elə gəlirdi ki, o “Sevimli məktub” ömründə gedib heç kimə çatmayıb, həmişə yolda olub, heç mən özüm də o məktubu oxumamışam və o “Sevimli məktub” həmişə də beləcə yolda olacaqdı, heç vaxt heç kimə çatmayacaqdı və bu yolun beləcə əbədiliyi mənim üçün bütün dünyanın vəfasızlığı idi...

Ədilə bir də heç kimə məktub yazmayacaqdı, Ədilə bir də heç kimə qızılgül ətirli salam təqdim etməyəcəkdə və mən birdən-birə Xanım xala barədə fikirləşdim, Xanım xalanın müharibədən əvvəlki o gözəl yaz gecəsi sirkin qabağında peyda olub qışqıra-qışqıra dediği – “Nə həyasız qızsan sən, ağəz?!” – sözləri təzədən eşitdim və daha da artıq kövrəldim; əlbəttə, Ədilənin o cür əzablı ölümündə Xanım xalanın təqsiri yox idi, amma, hər halda mən, o dəqiqələrdə Xanım xalanı xatırlamaq istəmirdim, Xanım xalanı gözlərimin qabağına gətirmək istəmirdim, səsinə eşitmək istəmirdim, mənim o balaca ürəyim sınımışdı, Ədilənin ölümündən sonra Xanım xaladan incimişdim və mənə elə gəlirdi ki, bir də heç vaxt Xanım xala ilə barışa bilməyəcəyəm.

Ədilənin cənazəsini o üçmərtəbəli binadan çıxartdılar, Molla Əsə-dulla qabağa düşdü, məhəllənin bütün camaatı cənazənin ardınca qəbiristanlığa tərəf addımlamağa başladı və mən heç cür ağıma sığışdırı bilmirdim ki, Ədilə indi çiyinlərdə gedən o mafənin içindədir, üstünü şalla, ipək örtüklə o cür basdırıblar, nəfəs almır.

Biz elə bil ki, öyrənmişdik ki, daha ölən adamın özü olmur, yəni müharibədən qara xəbərlər gələndə çadırlar qurulurdu, evlərdə vaysivən qopurdu, təziyə tutulurdu, amma heç kim qəbiristanlığa getmirdi, çünki ölü özü yox idi, uzaq-uzaq ellərin soyuq torpağında qalırdı... İndi isə, yenə də müharibədən əvvəlki kimi, camaat cənazənin ardınca qəbiristanlığa gədirdi və bu mərasimin özü də, elə bil ki, Ədilənin ölümünü daha təsirli, daha yanğılı eləmişdi.

Klarnetçalan Ələkbərin bir gözü şikəst idi, buna görə də müharibəyə getməmişdi və hərdən cəbhədən, xüsusən cavan adamların, hələ evlənməmiş, toyu çalınmamış adamların qara xəbəri gələndə, qapılarında qurulmuş çadırlara girirdi, qutunu açıb tələsmədən klarneti yığırdı və ürəkdən gələn bir yanğı ilə muğamat çalırdı və həmin vaxtlarda Ələkbərin klarneti məhəlləmizin hələ ki, müharibəyə getməmiş kişilərinin də gözünü yaşardırtdı, kişilər də, heç kim görməsin deyər, gözlərinə dəsmal tutub çiyinlərini ata-ata səssiz ağlayırdı.

Ələkbər Ədilənin cənazəsinin ardınca gedə-gedə klarnetdə, “Se-gah” çalırdı və Ələkbərin titrəyən barmaqları klarnetin dillərində gəzdikcə, mənə elə gəlirdi ki, elə bil, Balakərimin danışdığı o uzaq və kimsəsiz səhralar dünyasında və o dünyada göz işlədikcə uzanan o səhra qumlarından başqa, gömgöy göydən başqa, bir də ki, o yanıqlı klarnet səsinədən başqa heç nə yoxdur, amma o səhrada da, o gömgöy göydə də, o yanıqlı klarnet səsinə də Ədilənin qara gözlərinin, qalın və uzun, o xurmayı rəngli qoşa hörüklərinin qüssəsi var idi.

Mərasim bizdən yuxarıdakı məhəllələrdən keçirdi, o məhəllələrdə bir yetimlik var idi, o məhəllələrin də kişiləri, cavanları yox idi, arvadları, qızları dərd əlindən dəyişmişdi, gözləri yolda idi, amma biz Ədilənin cənazəsini aparanda o küçələrin də qapılarının qabağına camaat yığılmışdı, o camaatın da gözü dolurdu, ürəyi yanırıdı:

“– Özünü öldürən Saçlı qızdı...” Əlbəttə, bizim bütün məhəlləmiz dərd içində idi, amma o dərd ilə bərabər, məhəlləmizin adamlarının ürəyində söz ilə dilə gətirmədikləri pis bir maraq da var idi və nə gizlədim, o pis maraq o balaca Ələkbərin də ürəyinə sirayət eləmişdi: Xanım xala nə edəcəkdi? Bu dəfn mərasimi zamanı küçədə görünəcəkdi, yoxsa evdə oturacaqdı? Düşmənlər hesab elədiyi adamların bu dərddə günündə onların gözünə görünəcəkdi?

Xanım xala bir tərəfində Cəbrayıl, o biri tərəfində də Ağarəhim dalandan çıxdı və həmişəki şax addımları ilə gəlib camaata qoşuldu. Xanım xalanın ətrafındakı adamların hamısı, hətta ağlayan arvadlar da səslərini kəsdilər. Heç kim heç nə demədi və hamı o lal sükut içində, Ələkbərin klarnetinin müşayiəti ilə Ədilənin cənazəsinin ardınca addımladı.

Məhəlləmizin yaşlı arvadları Fatma xalanın qoluna girmişdilər, amma Fatma xala imkan tapan kimi, əlini başına atıb pırpızaqlaşmış saçını yolurdu, əlini üzünə atıb sifətini cırırdı və ağlamaqdan, vay-şivəndən batmış səsiylə zarıyırdı:

– Məni öldürəydin!.. – deyirdi. – Cavan canına niyə qıydın?!

Papaqçı Əbülfət əminin sifəti görünmürdü, çünki iri dəsmalını gözlərinə basmışdı, amma mənə elə gəlirdi ki, papaqçı Əbülfət əminin təkə o iri dəsmalın altında gizlənmiş gözləri ağlamır, bütün bədənini ağlayır, addımları ağlayır, əynindəki paltar ağlayır.

Papaqçı Əbülfət əminin yanında mənə tanımadığım böyüklü-küçüklü bir dəstə uşaq bərkədən hönkürə-hönkürə ağlayırdı və Cəfər-qulu dedi ki, o bir dəstə uşaq Ədilənin bacılarının uşaqlarıdır.

Mən Tamaranı gördüm. Tamaranın da saçları Fatma xalanın saçları kimi pırpızaqlaşmışdı, rəngi ağappaq, gözləri qıpqırmızı idi və həmin dəm mən gedib Tamaranın əlindən tutmaq istədim, Tamaranın yanında addımlamaq istədim, amma getmədim, çünki bilirdim ki, bunun heç bir mənası yoxdur.

Qəssab Dadaşbala yekəqarın, kök bir kişi idi (düzdür, müharibə başlayandan sonra, qarını da xeyli ərimişdi, özü də arıqlamışdı, amma hər halda yenə də məhəlləmizdə ən kök adam idi) və mən əvvəllər həmişə Dadaşbalaya baxanda yer üzünün qoyunlarına, quzularına yazığım gələrdi, amma indi qəssab Dadaşbala çiynlərini ata-ata elə ürəkdən ağlayırdı ki, elə bil dünyanın ən ürəyiyumşaq adamı idi (bəlkə, elə, doğrudan da, belə idi?).

Özümdən asılı olmayaraq, hərdən gözlərimlə camaatın arasında Xanım xalanı axtarıb tapırdım: nazik dodaqları eləcə kip örtülmüşdü və qalın qaşlarının altından eləcə irəli baxırdı, amma bir azdan qəbiristanlıqda bir hadisə baş verdi və mən Xanım xalanın kip örtülmüş o nazik dodaqlarının bir anlıq qaçdığını gördüm, gözlərində də bir qığılcım gördüm, amma o qığılcımın mənasını başa düşmədim.

İki qəbirqazan əlinə bel alıb Ədilənin qəbirini torpaqla dolduranda saçlarını yolan, üz-gözünü, sinəsini cıran Fatma xalanın gözləri laldinməz bir tərəfdə dayanmış Xanım xalaya sataşdı və o dəm Xanım xala da Fatma xalaya baxdı və Fatma xala tamam batmış səsiylə boğazının damarları şişə-şişə qışqırdı:

– Çağıracaq sənin oğlunu yanına!.. Çağıracaq!..

Birdən-birə qəbiristanlığa sükut çökdü, hamı istər-istəməz Xanım xalaya baxdı və o qəbiristanlıq sükutu içində yalnız qəbirqazanların bellə yerdən götürdükləri və qəbirə atdıqları torpağın səsi eşidilirdi.

Xanım xala bir söz demədi, necə dayanmışdısa, eləcə də dayandı, gözlərini də Fatma xalanın gözlərindən yayındırmadı və mən Xanım xalanın dodaqlarının bir anlıq, cəmi bircə anlıq qaçmağını da, çatma qaşlarının altından baxan gözlərindəki o bir anlıq qığılcımı da onda gördüm.

Sonra Molla Əsədulla yasin oxudu, məhəlləmizin arvadları Ədilənin təzə qəbirinin üstünə düşüb qalmış, buradan heç hara getmək istəməyən Fatma xalanı güclə çəkib qəbiristanlıqdan apardı, papaqçı Əbülfət əmi də dərd əlindən ağlayan addımları ilə getdi, bütün camaat dağıldı və qəbiristanlıqda üstünə təzə torpaq qalanmış o qəbir, biz

uşaqlar və Balakərim qaldı, sonra mən gördüm ki, Xanım xala da bir yanında Cəbrayıl, o biri yanında Ağarəhim, o təzə qəbirin o biri tərəfində dayanıb, sonra da gördüm ki, qəbirin aşağı tərəfində, bir az aralıda Muxtar dayanıb.

Mən Muxtarı camaatın arasında görməmişdim, qəbiristanlığa nə vaxt gəlməyindən xəbərim yox idi və indi onu qəflətən qəbirin yanında beləcə dayanmış görəndə, elə bil, nədənsə qorxdum.

Muxtar gözlərini o təzə qəbirə zilləmişdi.

Xanım xala da gözlərini o təzə qəbirə zilləmişdi.

Biz cıncırımızı da çıxarmırdıq, gah o təzə qəbirə, gah Muxtara, gah da Xanım xalaya baxırdıq.

Mənə elə gəlirdi ki, qəbiristanlığa çökmüş o sükut heç vaxt pozulmayacaq.

Birdən Xanım xala gözlərini qaldırıb bizə tərəf baxdı və dedi:

– Balakərim, çıxart çal o tütəyi...

Əlbəttə, biz hamımız Balakərimin xasiyyətinə yaxşı bələd idik, bilirdik ki, heç vaxt sifarişlə tütək çalmır və qorxduq ki, birdən indi də Balakərim Xanım xalanın dediyini eləməz, amma Balakərim bu dəfə əlini sarı pencəyinin döş cibinə saldı və tütəyini çıxarıb çalmağa başladı.

Ələkbərin klarnetindən sonra Balakərimin tütəyi zəif səslənirdi, bu tütəyin özündə bir yetimlik var idi və Balakərimin nə çaldığı da məlum deyildi, bu havanı, ancaq Balakərim bilirdi, bu, Balakərimin havası idi və Ələkbərin klarnetindən fərqli olaraq, Balakərimin tütəyi qəbiristanlığın sakitliyini müşayiət etmirdi, əksinə, qəbiristanlığın və o təzə qəbirin sakitliyi Balakərimin tütəyini müşayiət edirdi.

Balakərim bir müddət beləcə çaldı və biz də bir müddət o çalğıya qulaq asa-asa həmin təzə qəbirin üstünə yığılmış bir qalaq torpağa baxdıq.

Sonra Muxtar heç nə demədən geri çevrildi və Balakərimin tütəyinin o çalğısı altında asta addımlarla qəbiristanlıqdan çıxıb getdi.

Mən Xanım xalaya baxırdım və mən o payız günü, o qəbiristanlıqda Xanım xalanı tamam bağışlamışdım, onunla barışmışdım.

Həmin gecə mən yenə də yuxuya gedə bilmirdim, anam da narahat idi, nigaran idi, tez-tez yerindən qalxıb mənim yatağımın yanına gəlirdi, mənə baxırdı, amma mən səsimi çıxartmırdım, gözümü açmırdım və yəqin anam da elə başa düşdü ki, yatmışam, amma o təzə

qəbirin üstündəki o bir qalaq torpaq mənim gözlərimin qabağında idi və o təzə qəbir günorta olduğu kimi, qəbiristanlıqda deyildi, Molla Əsədullanın söylədiyi o çiçəkli bağın içində idi, o dərddli, o qüssəli qırmızı, narıncı, bənövşəyi çiçəklərin arasında idi, mən İbrahim Xəlil peyğəmbər haqqında fikirləşirdim, Babilin padşahı Nəmrud haqqında fikirləşirdim və hər dəfə də Nəmrudu Muxtarın sifətində gözlərimin qabağına gətirirdim; mən istəmirdim ki, Nəmrudu beləcə Muxtara oxşadım, Nəmrud mənim gözlərimin qabağında beləcə Muxtarın sifətində olsun, çünki bu gün günorta o təzə qəbirə gözünü dikib dayanmış Muxtar səhər-səhər alt köynəyində şüşəbənddəki çiçəkləri sulayan Muxtar idi, amma bunu mən heç vəchlə istəməsəm də, Babilin padşahı Nəmrud hər dəfə Muxtarın sifətində gözlərimin qabağına gəlirdi...

XXII

Balakərim həmişə olduğu kimi, yenə də qoşa tut ağacının altında, səkinin qırağında otururdu, ağappaq dırnaqları həmişə dibindən tutulmuş və gömgöy damarları bir-bir aydın görünən arıq əlini sarı pencəyinin döş cibinə salırdı, tütəyini çıxarıb yenə də həmişəki havalarını çalırdı, amma Balakərimin düzəltdiyi o havalar müharibə başlayandan sonra, bizim məhəllənin yetimliyi başlayandan sonra, get-gedə daha artıq qəmginləşirdi: əvvəlki havalar idi, amma o tütək əvvəllər heç vaxt bizimlə beləcə qəmgin danışmazdı və hətta bir dəfə gecə məni evə çağırmaq üçün küçəyə çıxmış anam dayanıb bir müddət Balakərimin tütəyinə qulaq asdı, sonra məni çağırmadı, qayıdıb evə getdi və mən yaxşı bilirdim ki, kövrəldi, evdə doyunca ağlayıb ürəyini boşaltdı.

Biz Balakərimin başına yığışıb küçədə, o qoşa tut ağacının altında, ya dalanımızın dibindəki xartutun altında, ya Sarı hamamın həyətinə oturub Balakərimin tütəyinə qulaq asırdıq və Balakərim birdən tütəyi qəfil çaldığı kimi, qəfil də kəsib:

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində.
Dəvə dəlləklik edər,
Köhnə hamam içində!..

– deyirdi, Ağ Dəvənin dediklərindən, elədiklərindən, qədim-qədim zamanlardakı cadugərlərin, sehrbazların, qəddar padşahların, hiyləgər vəzirələrin, gözəl şahzadə qızların, şahzadə oğlanların başlarına gələn dünyanın ən qəribə əhvalatlarından deyirdi, amma mən daha əvvəllər olduğu kimi, bütün ürəyimdə, bütün beynimdə o əhvalatların yanında ola bilmirdim, çünki mən Balakərimə qulaq asırdım, amma eyni zamanda, bizim məhəllənin yetimliyi, bizim məhəllənin qüssəsi, kədəri həmişə mənim içimdə olurdu, bircə an da məndən uzaqlaşmırdı və bəzən Balakərimə qulaq asa-asa mənə elə gəlirdi ki, Balakərimin əynindəki o köhnə sarı pencəyin rəngi, əslində, bizim küçəmizin, bizim dalanımızın, bizim həyətimizin rəngidir, mənə elə gəlirdi ki, elə bil divarlara çəkilmiş əhəngin ağılından, göylüyündən, çəhrayı-ğından asılı olmayaraq, bizim bütün məhəlləmiz sarı bir rəngə boyanmışdı və məhəlləmizin o sarısı Balakərimin pencəyinin sarısı idi: çirli, işlənmiş, yazıq...

Əvvəllər – yəni o gözəl günlərdə ki, hələ müharibə başlamamışdı, Balakərim qoşa tutun altında oturub nəsə danışanda, Şövkət də bir az aralıda öz qapılarının ağızındakı skamyada oturub Ziba xaladan aldığı iri tumları çırtlayanda və bu vaxt bizim küçəmizdən hərdənbir yad (yəni ki, bizim məhəllədə yaşamayan) qızlar, arvadlar (xüsusən, kök arvadlar) keçəndə Balakərim bir müddət elə bil ki, çaşdı, qüssə dolu, amma eyni zamanda, birdən-birə işıldayan gözləri ilə o yad arvadların ardınca baxırdı (məhəlləmizin qız-gəlini yanımızdan ötəndə Balakərim heç vaxt başını qaldırmazdı!), bir-iki dəfə udqunurdu, elə bil ki, hər şeyi, bizi də, Ağ Dəvəni də yadından çıxarırdı və həmin anda Şövkət şaqqanaq çəkib güldü, Balakərimə baxa-baxa: “–Az aşın duzu döyülsən a, sən!..” – deyirdi, Balakərim özünü tamam itirirdi, bilmirdi nə eləsin, sözləri çaşbaş salırdı və mən Balakərimin beləcə çaşmasının, beləcə udqunmasının, Şövkətin beləcə şaqqanaq çəkib atmaca atmasının səbəbini başa düşməsəm də, hiss edirdim ki, Balakərimin ürəyi necə şiddətlə vurur, az qalır yerindən çıxsın; indi isə Şövkət daha o cür şaqqanaq çəkib gülmürdü və bir dəfə biz yenə də Balakərimin başına yığışib qoşa tutun altında oturanda və Balakərim yenə də birdən-birə bütün dünyanı yadından çıxarıb küçəmizdən keçən yad və kök bir arvadın ardınca baxanda, ayaq üstə dayanıb küçə qapısına söykənmiş Şövkət kədərli bir səslə dedi.

– Neyləyəsən, ay yazıq, sən də adamsan də...

Mən bütün ömrümdə birinci dəfə idi ki, Şövkətin səsində beləcə açıq-aşkar kədər hiss edirdim.

Balakərim Şövkətə baxdı və mən Balakərimin həmişə yol çəkən o qüssə dolu gözlərində heç vaxt görmədiyim bir təşəkkür, bir minnətdarlıq gördüm – o baxışlar indi də mənim gözlərimin qabağındadır, – eyni zamanda, o baxışlarda birdən-birə hədsiz bir sədaqət yaranmışdı və mən heç vaxt təsəvvür etməzdim ki, kiminsə baxışları Şövkətə bu cür təsir edə bilermiş; Şövkət Balakərimin o baxışları altında qızardı, başını aşağı saldı, otağına girdi, heç vaxt örtməyi bir ehmallı qapını örtüdü və mən buna **tamam əmin** idim ki, Şövkət də öz otağında mənim anam kimi, **doyunca ağladı, ürəyini boşaltdı.**

Bizim dalanımızın qabağında dalbadal düzülüb dayanan o avtobus da, o “polutorka”lar da, elə bil ki, çox uzaq bir keçmişdə qalmışdı; o avtobus da yox oldu, o “polutorka”lar da bir-bir azaldı, Cəfərdən, Adıldən, Əbdüləlidən sonra, Qocadan sonra, Cəbrayıl da müharibəyə getdi, şagirdliyi qurtarıb sürücülüyə başlamış Ağarəhimin təzə (yəni bizim üçün, bizim küçəmiz üçün, bizim dalanımızın ağzı üçün təzə, əslində isə köhnəlib əldən düşmüş bir maşın) “polutorka”sı bir müddət tək-tənha bizim dalanın qabağında dayandı və o tək maşına baxanda həmişə mənə elə gəlirdi ki, o maşın da Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Cəbrayılın haçansa burada dayanmış o maşınları üçün darıxır, mənə elə gəlirdi ki, o tək maşın da bizim küçəmiz kimi, dalanımız kimi, həyətimiz kimi qüssə içindədir.

Xanım xala əvvəlkindən də az danışdı, dodaqları demək olar ki, tərپənmirdi, gözləri yenə də əvvəlki kimi zabitəli idi, amma mən Xanım xalanın o kip örtülmüş nazik dodaqlarına baxırdım, o zabitəli gözlərinə baxırdım və hiss edirdim ki, Xanım xala bir əlacsızlıq içində əzab çəkir; Xanım xala bilirdi ki, Ağarəhim də vaxtı çatan kimi cəbhəyə gedəcək, Xanım xala bilirdi ki, çox keçməyəcək və o tək maşın da daha bizim dalanımızın qabağında dayanmayacaq...

Ağarəhim də müharibəyə getdi (təxminən mənim atamla eyni vaxtda, qırx üçün axırlarında) və bizim həyətimizdə cəmi üç nəfər qaldı: Xanım xala, anam və bir də ki, mən (bir də, bizdən başqa, Cəbrayılın o göyərçinləri).

Anam gecədən az qala səhərə kimi növbəyə durub Amerikadan gəlmiş tısağa yumurtasının sarımtıl-göyümtül tozunu alıb gətirirdi, o tısağa yumurtasının tozunu məndən gizlətmək istədiyi bir ikrah hissi

ilə (mən evdə olmayanda bir əli ilə bişirirdi, o biri əli ilə də burnunu tuturdu) iyərə–iyərə bişirirdi və mənim üçün nuş olsun deyə, tərifləyə–tərifləyə gətirib qabağıma qoyurdu, sonra tələsik üzünü məndən gizlədirdi, amma mən bilirdim ki, bu günə düşdüyüm üçün, yəni mənim o iyərənc tıbağa yumurtasının tozundan bişmiş bir şeyi yeməyə məcbur olduğum üçün, anamın gözləri dolub və mən anamın xatirinə (həm də ac olduğum üçün!) tıbağa yumurtasının tozundan su ilə bişirilmiş, yağsız horra kimi bir şeyi yeyirdim.

Mən anamın yanağından axan o iki damla göz yaşını görmürdüm, amma o iki damla göz yaşı, o qüssəli, kədərli, köməksiz iki damla göz yaşı, qəribədir, o qüssəsinə, kədərinə, köməksizliyinə baxmayaraq, şəffaf olduğu üçün, təmiz olduğu üçün hərdən həyətimizin ortasındakı o nazik söyüd ağacının məhəbbətini (bəlkə də sevincini!) mənim ürəyimə doldururdu; əlbəttə, o məhəbbətdə də bir həzinlik var idi, qüssə, kədər də var idi, amma hər halda məhəbbət idi, istək idi: o nazik söyüd müharibənin o ağır çağlarında da doyunca su içirdi, çünki bizim həyətimizin ortasındakı o krantın suyu heç vaxt kəsilmirdi, bumbuz Şollar suyu istədiyi vaxt – gecə də, gündüz də şırşaşır axırdı və o suyun sərinliyi indiyə kimi mənim əllərimdə, üzümdə qalıb, o suyun şəffaflığı (anamın o iki damla göz yaşı kimi şəffaflığı!) həyətimizin, dalanımızın, küçəmizin o qəmgin günlərinin, o yetim günlərinin, əslində, yeganə könül oxşayan, yeganə fərəh gətirən (qoy lap kiçik olsun...) bir xatirəsi idi.

Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl və axırda da Ağarəhim müharibəyə gedəndən sonra, Xanım xala tək qalandan sonra, bəzən mən onun şüşəbəndin pəncərəsindən həyətimizin ortasındakı o kranta baxdığını görürdüm və mən də Xanım xalanın hələ də zabitəli o gözləri ilə qurşaqdan yuxarı soyunub o krantın altında yuyunan Cəfəri, Adili, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı, Ağarəhimi görürdüm və mənim ürəyim şiddətlə döyünürdü, mənə elə gəlirdi ki, onların yaş və çıpraq küreyini, sinəsini indicə güllə deşəcək, o güllə yerinin qanı bədənlərindən axan suya qarışacaq, sonra o qırmızı qan axıb bizim həyətimizdəki krantın altına, o balaca çarhovuza töküləcək; belə anlarda mən istəyirdim ki, o taxta pilləkənlərlə yuxarı qaçıb Xanım xalanı qucaqlayım, Xanım xalanın başını öz sinəmə sıxım (necə ki, Ədilə özünü o üçmərtəbədən atdığı gün anam mənim başımı öz bədəninə sıxıb saxlamışdı), yaxud öz başımı Xanım xalanın sinəsənə sıxım, bilmirəm, amma, hər halda Xanım xala üçün nəsə eləyim.

Anam, müharibəyə getmiş atamın dərđini çəkirdi, mənim yetimliyimin, aclığımanın dərđini çəkirdi, bir də ki, – mən bunu açıq-aşkar görürdüm – Xanım xalanın dərđini çəkirdi, hərdən Xanım xalanın şüşəbəndinə tərəf baxırdı, başını bulayırdı, ah çəkirdi, gözləri dolurdu. “Yazıq arvad...” – deyər, pıçıldayırdı və mən əvvəlcə anamın pıçıldadığı bu sözləri Xanım xalaya yaraşdıra bilmirdim, çünki mənim fikrimcə hamı yazıq ola bilərdi, hətta bizim küçəmiz, dalanımız, həyətimiz də yazıq ola bilərdi, hətta şüşəbənddə, əynindəki alt köynəyində Kübra xalanın dibçəklərini sulayan Muxtar da yazıq ola bilərdi, amma Xanım xala heç cür yazıq ola bilməzdi; amma sonralar anam: “–Yazıq arvad...” – deyib pıçıldayanda mən həmin uyuşmazlığı daha qabaqkılar kimi hiss etməirdim...

Xanım xala hərdən bizim həyət qapımıza tərəf baxırdı və belə anlarda mən o sərt qara gözlərdə bir nigarançılıq, hətta səksəkə görürdüm, mənə elə gəlirdi ki, hər dəfə bizim həyət qapımız açılıb-örtüləndə, hər dəfə bizim dalanımızdan bir səs gələndə Xanım xala bir qara xəbər gözləyir və həmişə də hamıdan gizlətmək istədiyi o nigarançılıq, o səksəkə içindədi.

Bir dəfə İbadulla müharibənin o qıtlığı içində də haradansa araq tapıb içmişdi, yenə dalanımıza gəldi, yenə Əminə xalanın çığırtısı dalanımıza yayıldı, İbadulla yenə də bütün dünyanı söyə-söyə Əminə xalanın həyətindən çıxdı və ayaqları ayaqlarına dolaşa-dolaşa gəlib bizim həyət qapımızın ağzında Xanım xalaya rastlaşdı, yəqin o, keçmiş günləri yadına saldı, Cəfəri, Adili, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı, Ağarəhimi yadına saldı və nifrət dolu kefli gözləri ilə Xanım xalaya baxa-baxa:

– Hə, nə bilmisən sən nemesləri? – dedi. – O əclaf nemeslər mən ölüm, sən öləsən bilmirlər e!.. – Bir-bir çaxacaqlar gülləni o yaxbala oğlanlaruvun başına!..

Mən eləcə ayaq üstə dayanıb İbadullaya baxan və bir söz deməyən Xanım xalanın təəssübünü çəkə-çəkə və bütün bədənimlə əsə-əsə:

– Yalan deyirsən, köpəyoğlu! – qışqırdım.

İbadulla:

– Köpəyoğlu sənün o həmsəri atondu! – dedi. – Onun da boş başına bir dənə güllə çaxacaqlar!..

Mən yenə də:

– Yalan deyirsən! – qışqırdım və özümü saxlaya bilməyib bərkdən ağladım. Həmin gündən sonra bir müddət Xanım xaladan qaçırdım, gözlərinə görünmək istəmirdim, sıxılırdım, çünki mən Xanım xaladan utanırdım; mən təkcə ona görə utanmırdım ki, özümü saxlaya bilməyib eləcə bərkdən ağladım, həm də (və ən əsas!) ona görə ki, Xanım xala mənim gözlərimin qabağında eləcə köməksiz, tənha idi...

XXIII

Bir dəfə, bir-iki il bundan əvvəl, televiziya ilə çıxışım var idi, ora getməli idim, amma qarajı açıb maşını çıxarmağa həvəsim yox idi, küçyə düşüb taksini tutdum.

Çıxışımı yazmağa və ümumiyyətlə, bu çıxış barədə fikirləşməyə macal tapmamışdım, vaxtım olmamışdı və indi taksidə gedə-gedə nə deyəcəyim barədə düşünürdüm. Deməyə daha söz qalmamışdı, insan nə qədər söz işlədə bilər? Yenə də özümün özümə acığı tutdu: bu mürəkkəb dünyanı nə üçün özüm üçün daha artıq mürəkkəbləşdirirdim? və işim var mənim bu qədər lazımsız görüşlərdə? Bu lazımsız çıxışlar nəyimə gərəkdir mənim? Başqasının nəyinə gərəkdir? Niyə bir küncə çəkilib yazımı yazmıram?

Bəlkə, yaza bilmirəm, ona görə?

Taksini saxlatmaq istədim, düşüb piyada, rahat, azad gözə-gözə evə qayıtmaq istədim, hərçənd bu istəyin altındakı qatda başa düşürdüm ki, havayı istədi, bu gün taksini saxlatdırsam da, sabah taksini yenə də yolda olacaq, çünki mən görək nə vaxtsa ilk dəfə taksini minməyəydim...

Özümün özümə gülməyim tutdu: taksinin nə günahı?

Bu vaxt taksini sürücüsü soruşdu:

– Ələkbər məllim, necəsiniz?

– Yaxşıyam, çox sağ olun – dedim və sürücüyə baxdım: başının ortası tamam tökülmüş, ağappaq qıvrım saçlı, çal bıqlı bir kişi idi və mən bu yaşlı adamı tanımırdım.

Əvvəllər, o vaxtlar ki, Bakının camaatı, xüsusən, rayonlardan gəlib Bakıda ali məktəblərdə oxuyan tələbələr küçədə, bazarda, bulvarda məni görəndə təzəcə tanımağa başlayırdı, cavan qızlar məni hələ

təzəcə bir-birlərinə göstərə-göstərə: “– Tanıdın kimdir?..” – pıçıldayırdı, onda beləcə tanınmağım, seçilməyim, deyə bilmərəm ki, məni xüsusi sevindirirdi, amma hər halda mənə xoş gəlirdi, sonra illər keçdi və bu da adi bir işə çevrildi, elə bil ki, belə də olmalı idi; bu dəfəki taksi sürücüsü isə təzədən:

– Ələkbər məllim, tanımadız məni? – soruşdu.

Mən yenə də bu daz başa, bu ağappaq qıvrım saçlara, günün altında yanıb qaralmış bu sifətə baxdım və:

– Vallah, – dedim, – yaddaş qalıb ki?..

O yaşlı taksi sürücüsü dedi:

– Cəfərquluyam də!..

Mən əvvəlcə başa düşmədim ki, söhbət kimdən gedir, sonra o taksi sürücüsünü birdən-birə tanıdım, daha doğrusu, tanıdım sözü burada əslində yerində deyil, çünki mənim o uzaq keçmişdəki Cəfərqulu dostumla bu yaşlı taksi sürücüsünün arasında heç bir oxşarlıq yox idi və mən onu tanıya bilməzdim, adicə olaraq, mən başa düşdüm ki, bu adam qətiyyətlə, tanımadığım bu yad adam həmişəlik uzun-uzun illərin arxasında qalmış o balaca, o cəld, şəvə kimi qıvrım qara saçları günün altında parıldayan Cəfərquludur. Sonra mən o qara qıvrımsaçlı Cəfərqulu ilə küçədə oynayan, yoldaşlıq eləyən o balaca Ələkbəri gördüm və özümün də o balaca Ələkbər üçün beləcə bir yadlığımı hiss elədim.

Cəfərqulu (!) gözlərini yoldan çəkməyərək gülümsəyə-gülüm-səyə dedi:

– Yaduvuza gəlir də, Ələkbər məllim, mələdə hamı deyirdi ki, siz böyük adam olacaqsız, kitablar yazacaqsız?.. Allaha and olsun, bir dəfə görmədim bu yaşma qədər ki, mələnin sözü düz çıxmasın!.. Maşallah, indi sizin hörmətiniz Fətulla Hatəmdən də çoxdu!

Mən bu yaşlı taksi sürücüsünə baxırdım və bu adama çox söz demək istəyirdim, demək istəyirdim ki, mənə müəllim demə, mənimlə “siz”lə danışma, ondan çox adamı soruşmaq istəyirdim, çox söz soruşmaq istəyirdim, soruşmaq istəyirdim ki, Balakərim necə oldu? Şövkəti soruşmaq istəyirdim, o qoşa tut ağacını soruşmaq istəyirdim, soruşmaq istəyirdim ki, hanı o qıvrım qara saçlar, Cəfərqulu, Ağ Dəvənin nağılları yadına gəlirmi, Cəfərqulu? Amma heç nə demirdim və heç nə soruşmurdum, mənə nə olmuşdu, bilmirəm... Yaxşı ki, Cəfərqulu özü

danışır, oğlundan, qızından deyirdi, təzəcə anadan olmuş nəvəsindən deyirdi.

Mən gülümsəyirdim, başımı tər-pədə-tər-pədə, Cəfər-qulunun sözlərini təsdiq edirdim və özümün özümə yazığım gəlirdi... Ona görə ki, illər beləcə sürətlə keçib-gedib? Ona görə ki, beləcə bir sürətlə də əvvəl uzaqlaşır, son isə yaxınlaşır?

Cəfər-qulu danışır və gülürdü.

– Yadu-vaza gəlir, Ələkbər məllim, bir dəfə o Muxtarın şüşə-bən-dini necə vurub şüşə-sini sındırduz?! – Cəfər-qulu başını bulaya-bulaya bərkdən güldü, sonra sidq-ürəkdən gələn bir maraqla yəqin ki, həmin o uzaq günü – mənim Muxtarın şüşə-bəndinin şüşə-sini sındırdığım o günü yadına salıb soruşdu: – Bu necə işdi ki, ay Ələkbər məllim, dünya dəyişir, ancaq o Fətulla Hatəm dəyişmir, hə? Televizoru açırsan, danışır, qəzeti açırsan, şəkli qəzetdə, özü də həmişə böyük vəzi-fələrdə, hə?? Necə olur bu? Raboçi adamam da, pryamoy soruşuram sizdən!..

Mən də gülümsəyib çiyinlərimi çəkdim:

– Nə bilim, vallah...

– Gecələr necə yatır e, o, Ələkbər məllim? O yazıq Səttar Məsum-lar gəlib girmir onun yuxusuna?

Mən yenə də çiyinlərimi çəkdim, gülümsədim:

– Nə bilim... – dedim. – İnsan çox mürəkkəb məxluqdur də... hər bir adamın özü-çün bir bəraəti var...

Cəfər-qulu güldü:

– Məni-yən belə çətin sözlərlə danışmayın e, Ələkbər məllim, başım çıxmır mənim belə sözlərdən!.. Mən də köçdüm də mələdən, Ələkbər məllim, indi sədmoy mikrarayonda oluram, beş ildi, yaxçı üç otağım var sağlığıvıza, telefonu-zadı, hər şeyi, ancaq, Ələkbər məllim, mələ başqa şeydi!..

Cəfər-qulu mənimlə görüşünə ürəkdən şad idi; bu görüşdən heç bir umacağı yox idi, mənim susub qalmağımı da vecinə almırdı, danışır və gülürdü. Gəlib televiziya idarəsinin qabağına çatanda dedi:

– İbadulla yad-vaza gəlir, Ələkbər məllim? Zarazanın biri idi!.. – Və yenə də ürəkdən güldü.

Cəfər-qulu əvvəl ilə son arasındakı məsafədə də özünü taksi maşınının sükanı arxasındakı kimi sərbəst və rahat hiss edirdi.

XXIV

Həyətimizin ortasında, krantın altındakı o balaca çarhovuzun yanında əkilmiş o söyüd böyüyürdü, hər dəfə yaz gələndə təzə qolları, budaqları yarpaqlayırdı və o söyüd ağacı ilə birlikdə mən də böyüyürdüm.

Mən böyüyürdüm və böyüdükcə də çox şeyi başa düşürdüm, mən satmaq sözünün də məcazi mənasını bilirdim və bilirdim ki, insan insanı sata bilər, amma mənim aləmində şair adi insan deyildi, şair insandan böyük idi, insandan uca idi və bir dəfə mən Balakərimdən soruşdum:

– Şairi satmaq olar?

Balakərim:

– Olar... – dedi.

XXV

Bir dəfə yazın təzə gələn vaxtlarıydı, bilmirəm qırx üçüncü ilin, ya qırx dördüncü ilin – dəqiq yadımda deyil – apreli təzəcə girmişdi və bizim məhəllədəki o qoşa tut ağacı da oyanmışdı, çırtlayıb çıxmış, tumurcuqlar qolbudağını bürümüşdü və bir dəstə sərçə gəlib o qoşa tuta qonmuşdu, həmin körpə tumurcuqları dimdikləyib yeyirdi.

Müharibə başlandıqdan sonra sərçələr bizim məhəllənin uşaqlarından pişiklərdən də artıq qorxurdu, çünki hərəməz əlimizdə bir quşvuran gecə-gündüz sərçə axtarıb vururduq və o sərçə əti bizim üçün təkcə dünyanın ən dadlı əti deyildi, eyni zamanda, başımızı ucaldan bir şey idi; həmin vurulmuş sərçələr bizim küçəmiz kimi, dalanımız kimi, həyətimiz kimi yetimlənmiş ürəyimizə bir fərəh, qürur hissi gətirirdi, çünki biz kişi kimi evə ət gətirirdik, yemək gətirirdik, elə gün olurdu ki, hərəməz səkkiz dənə, on dənə sərçə vururduq və elə günlərdə anam da mənimlə bir yerdə sərçə əti yeyirdi, durub nədən ötrüsə mətbəxə gedəndə, ya həyətə çıxanda mən öz payımdan götürüb anamın boşqabına qoyurdum, çünki mən istəyirdim ki, vurub gətirdiyim o sərçələrdən anam çox yesin, amma yavaş-yavaş sərçələr həm azaldı,

həm də bizi yaxşıca tanımağa başladı, qaraltımızı görən kimi ürküb uçuşurdular.

Sərçələr də aclıq çəkirdi və gözgörəsi kiçilmişdilər, lap balacalaşmışdılar.

Həmin yay səhəri mən, hələ müharibəyə getməzdən əvvəl, Cəbrayılın bağışladığı köhnə təkər kamerasından kəsib düzəltdiyim quşvuranı əlimdə tutub qoşa tut ağacının altında dayanmışdım və o bir dəstə sərçənin haray-həşir sala-sala acgözlüklə o körpə tumurcuqları dimdikləyib yeməklərinə baxırdım.

Sərçələr ac idi, o körpə və yəqin ki, dadlı tumurcuqların cazibəsi qorxuya üstün gəlmişdi, sərçələr mənim qoşa tutun altında dayanmağımdan ürküb uçuşmurdu və mən də, qəribədir, həmin yaz səhəri əlimdə hazır tutduğum quşvuranı qaldırıb sərçələri vurmaq istəmirdim.

Mənim o qoşa tut ağacının körpə tumurcuqlarına yazığım gəlirdi, qorxurdum ki, sərçələr o tumurcuqları yeyib qurtarar, ağaclar daha yarpaqlamaz, amma mənim bambalaca olmuş o sərçələrə də yazığım gəlirdi və onları vurmaq istəmirdim, başımı yuxarı qaldırıb elə-eləcə tamaşa edirdim.

– Ələkbər!..

Mən o sərçə civiltisi içində beləcə birdən-birə öz adımı eşitməyimə bir balaca diksindim.

Şövkət evinin küçə qapısına söykənib səkidə dayanmışdı və mənə baxırdı.

Mən o qırmızı fitəni daha çoxdan açıb çıxartmışdım, həmişəki şalvar da əynimdə idi, amma Şövkəti bu cür qəflətən görəndə yenə özümü itirdim və hiss etdim ki, Şövkət hələ mənə bir söz deməmişdən, bir atmaca atmamışdan qıpqırmızı qızarıram.

Şövkət gülümsəyə-gülümsəyə mənə baxırdı və mən bilirdim ki, indicə Şövkət nəse elə bir söz deyəcək ki, bilməyəcəyəm nə eləyim. Şövkətin deyəcəyi o sözlər məni də o civildəşən ac sərçələr kimi, lap kiçildəcəkdə, lap balacalaşdıracaqdı və mən, həmişəki kimi, yenə də qaçıb getmək istədim, amma bütün gücümü yığıb özümü saxladım, çünki beləcə gözgörəsi qaçmağımı daha özümə sığıdırmırdım.

Şövkət mənim cəmi üç addımlığımda dayanmışdı və mən ömrümdə birinci dəfə Şövkətin gözlərində nəse elə bir şey gördüm ki,

əvvəllər o cür şaqqanaq çəkib gülməyilə, bu taxta skamyada oturub Ziba xaladan aldığı tumu çırtlamağı ilə, göz vurmaları, atmacaları ilə heç cür uyuşmurdu.

Şövkət qalın, ətli dodaqlarındakı həmin yüngül təbəssümlə:

– Yenə qaçmaq istəyirsən? – soruşdu.

Mən bir söz demədim. Dizlərim əsirdi və buna görə də mən özüm öz xəcalətimi çəkirdim.

Sonra o yüngül təbəssüm birdən-birə Şövkətin qalın, ətli dodaqlarından çəkildi və mənə elə gəldi ki, Şövkətin də gözləri yol çəkdi və mən buna təəccüb etdim, çünki Şövkətin yaxın bir adamı yox idi, nə əri, nə qardaşı, nə də ki, oğlu müharibədə idi. Düzdür, Balakərimin də heç kimi yox idi, heç kimi müharibəyə getməmişdi, Balakərimin də gözləri həmişə yol çəkirdi, amma Balakərim başqa idi. Balakərimin gözləri hələ müharibə başlamazdan da əvvəl beləcə yol çəkərdi... Müharibə başlanandan sonra bizim məhəllənin bütün arvadlarının, qızlarının gözləri yol çəkirdi, çünki əzizləri müharibədə idi, amma, axı, bizim məhəllənin bütün arvadları, qızları başqa idi, Şövkət başqa... Mən heç vaxt Şövkəti beləcə ciddi, beləcə fikirli görməmişdim; sonra da Şövkət, elə bil, özü özü ilə danışdı:

– Mən nə eləyim axı, mən başı batmış, şapalaqla üz qızardıram də... Gərək elə burnumu sallayım, öz günümə ağlayım səhərdən axşamacan?.. Onda yaxşı olaram camaat üçün mən?..

Sonra da Şövkət özü özü haqqında biədəb bir söz deyib evinə girdi və qapını bağladı.

Sərçələrin civiltisi aləmi başına götürmüşdü.

Mən gözlərimi Şövkətin küçə qapısından çəkib başımı qaldırdım və yenə də o bir dəstə ac sərçəyə baxdım.

Sərçələr bayaqkı açgözlüklə, tələsə-tələsə o körpə tumurcuqları dimdikləyirdi.

Həmin yaz səhəri mənim o körpə tumurcuqlara çox yazığım gəlirdi, amma mənim o kiçilmiş, o balacalaşmış sərçələrə də yazığım gəlirdi və həmin yaz səhəri mənim Şövkətə də yazığım gəlirdi.

Mən yenə də Şövkətin küçə qapısına baxdım.

Mənə elə gəlirdi ki, bu qapı bir də heç vaxt açılmayacaq, Şövkət bir də heç vaxt bu taxta skamyada oturmayacaq, heç vaxt gülməyəcək.

Bu çox qüssəli bir hiss idi.

XXVI

Hanı o qara qıvrım saçlar, Cəfərqulu?..

Axır vaxtlar tez-tez fikirləşirəm ki, Cəfərqulu taksi sürücüsü olmaydı, mənim kimi yazıb-pozan bir adam olaydı, bizim məhəllədən necə yazardı? O müharibə günlərini, məhəlləmizin o yetimli-yini, məhəlləmizin bütün divarlarına, hətta səkilərə, qəmbər küçəyə hopmuş o kədəri necə təsvir edərdi?

Amma bunun nə mənası var?

Mənim üçün məhz taksi sürücüsü Cəfərqulunun xatirələri ilə, məhz taksi sürücüsü Cəfərqulunun görümləri ilə, yaddaşı ilə bizim məhəlləmizə qayıtmaq maraqlıdır, yazıçı Cəfərqulunun yox.

XXVII

O tut ağacının ağlamağı indiyə qədər yadımda qalıb və indinin özündə də bəzən mənə elə gəlir ki, qəzet cırılarda o cırıltı həmin qəzetin ağlamağıdır, yaxud əlindən yerə düşüb çilik-çilik sınaq güzgünün səsi də həmin güzgünün ağlamağıdır.

O qış günü gün elə çıxmışdı ki, adamın üzünə elə gülürdü ki, elə bil dünyada heç bir müharibə yox idi, heç bir ölüm-itim yox idi, elə bil Xanım xalanın altı oğlu, məhəlləmizin bütün cavanları, kişiləri, mənim atam müharibədə deyildi, həmişəki kimi öz evlərindəydi, elə bil, dünyada heç kim ac deyildi və heç kim qışın soyuğundan üşüm-üşüm üşümürdü. Dünyanın alçaq işlərinin öz qanunları var və bu qanunlardan da biri ondan ibarətdir ki, müharibə vaxtı, elə bil, soyuğun dərəcəsi dəyişir, misal üçün, müharibə vaxtı termometr mənfi 2 göstərsə, bu, dinc günlərin mənfi 2-si olmur, müharibə günlərinin mənfi 2-si dinc günlərin mənfi 20-sinə bərabər olur, üşüdür, üşüdür.

Həmin üşüm-üşüm üşüdüyümüz qış günü o tut ağacının ağlamağını birinci Cəfərqulu eşitmişdi, bizim dalanın dibinə qaçmışdı və görmüşdü ki, İbadulla yekə mişarla ağacı kötüyündən kəsir.

Biz dalanımızın dibinə yığışb İbadullanın o xartut ağacını kəsməyinə tamaşa edirdik və İbadulla hər dəfə iridişli yekə mişarı tutun gövdəsinə çəkəndə mənə elə gəlirdi ki, eşitdiyimiz o səs mişarın səsi

deyil, tut ağacının ağlamağıdır və mən bütün diqqətini əlində işlətdiyi o iridişli yekə mişara vermiş İbadullanın pərtədə ala gözlərinə baxa-baxa bütün ürəyimlə fikirləşirdim ki, nə yaxşı ki, mən İbadullanın oğlu deyiləm, nə yaxşı ki, İbadulla mənim qardaşım deyil və nə yaxşı ki, dünyada Ağ Dəvə var və o Ağ Dəvə, əlbəttə, mütləq bir gecə gələcək, İbadullanın yaşadığı evin qapısında yatacaq.

Mən lap balaca olanda – onda hələ müharibə başlamamışdı və bizim məhəllədə, əlbəttə, heç kimin ağına da gəlmirdi ki, iki-üç ildən sonra bizi hansı günlər gözləyir – həyatimizdə ya Əbdüləli, ya Qoca, ya Cəbrayıl mənə cürbəcür fokuslar göstərirdi və həmin gözəl fokuslardan biri də bundan ibarət idi ki, sağ əl ilə sol əlin baş barmağını qapayıb tuturdular, sonra sağ əli yuxarı qaldırırdılar, sol əlinin baş barmağı yox olurdu: “– Görürsən, Ələkbər? – deyirdilər. – Barmaq yoxdu!” Mən gülürdüm: “– Gizlətmisən! – deyirdim. – Bax! – deyirdim və qapanmış sol əli açırdım: Bude!” – deyirdim, yumub ovcun içində gizlətdikləri baş barmağı dartıb qaldırırdım və yaxşı bildiyim bu fokus həmişə mənə ləzzət verirdi, daha doğrusu, mənə ləzzət verirdi ki, böyüklərin bəliyi başa düşürdüm, mənə aldada bilmirdilər...

Həmin vaxtlar bir dəfə İbadulla dalanımızın qabağındakı səkidə oturmuşdu və mənə görəndə: “– Gəl bura, – dedi. – Sənə fokus göstərəcəyəm”. Düzdür, mənim İbadulladan xoşum gəlmirdi, amma fokuslardan xoşum gəlirdi və mən gəlib İbadullanın qabağında dayanırdım. İbadulla sağ əlini sol əlinin üstünə yummuşdu: “– Bax, – dedi, – indi barmağım yox olacaq”. Mən gülüb: “– Bilirəm” – dedim. İbadulla: “– Nə bilirsən, alə? – dedi. – Heç nə bilmirsən sən! Bax!” – İbadulla sağ əlini yuxarı qaldırdı və mən gözlədiyim kimi, sol əlinin baş barmağı yox oldu. Mən gülə-gülə: “– Bude, ovcunun içində gizlətmisən barmağuvu!” – dedim və İbadullanın yumulmuş sol əlini arxayın-arxayın açmağa başladım; kip örtülmüş barmaqlarının birini açdım, ikincisini açdım, üçüncüsünü açdım, çeçələ barmağını da açdım və mən gördüm ki, İbadullanın baş barmağı doğrudan da yox olub, əlinin o tərəfinə baxdım, bu tərəfinə baxdım və dəhşət mənə bürüdü, başımın tükləri qabardı, çünki mən onda bilmirdim ki, İbadullanın sol əlinin baş barmağını haçansa balta kəsib. İbadulla bərkdən gülməyə başladı, mən isə dəhşət içində ağlaya-ağlaya evimizə qaçdım, xeyli müddət sakit ola bilmədim və o vaxtdan da ürəyimdə İbadullaya bir nifrət əmələ gəldi; mən böyüyürdüm, amma o nifrət hissi, o iyrənmək keçib getmək bilmirdi.

İridişli, yekə, enli mişar tamam ağacın gövdəsinin içinə girdi və mişar o xartut ağacının gövdəsinin içində ora-bura gedib-gəlincə, ağacı kəsdikcə, mənə elə gəlirdi ki, həmin kəsik yerinin hər iki tərəfindən tökülən ağ-sarımtıl taxta kəpəyi o xartut ağacının qanıdı və onda o balaca Ələkbər özü üçün xeyli müddət yadından çıxmayan və ona çox mənalı görünən belə bir kəşf etdi ki, qan həmişə qırmızı rəngdə olmur.

İbadulla dalanımızın dibinə yığışıb o xartut ağacının kəsilməyinə tamaşa edən uşaqlara, yəni bizə fikir vermirdi və cidd- cəhdlə öz işini görürdü, hərdənbir dayanıb belini düzəldirdi, baş barmağının yerini ovuşdururdu və o dəqiqələrdə mən çox istəyirdim ki, İbadullanın sol əlindəki baş barmaq yeri ağrısın, yara olsun, İbadullanı incitsin, göynətsin.

Biz bir-birimizin yanında dayanıb xartut ağacının kəsilməyinə tamaşa edirdik və heç birimiz səsimizi çıxartmırdıq, heç birimiz tərpənmirdik; bilmirəm bizə nə olmuşdu? Biz nədən qorxurduq? Və onda mən bütün yer üzündə bir yiyəsizlik hiss etdim, məni bir acı hiss bürüdü və həmin acı hiss mənə başa saldı ki, dünyada yiyəsizlikdən müsbət bir şey yoxdur və yəqin İbadullanın xartutu kəsməyinə tamaşa eləyəndə bizi qorxudan da o yiyəsizlik hissi idi, məhəlləmizin, dalanımızın, bu xartut ağacının yiyəsizliyi idi.

O xartut ağacı birdən-birə mənim üçün çox əziz oldu, sevimli oldu, mənim gözəlim oldu və mən heç vaxt ağılıma gətirməzdim ki, o xartut ağacını, o lal-dinməz ağacı, müharibənin soyuğundan çılpaq budaqları üşüm-üşüm üşüyən o əzizim xartut ağacını bu qədər istəyirəm.

Tut ağacı ağlayırdı və mənə elə gəlirdi ki, İbadullanın pərtde ala gözlərində pis bir hərislik var və tut ağacının bu ağlayışı da, bizim küçəmizin, dalanımızın eləcə yetimliyi, yiyəsizliyi də İbadullaya güc verir, həvəs verir, mənə elə gəlirdi ki, İbadullanın pərtde ala gözlərindəki o hərislik bütün ömrü boyu həmişə pusquda dayanıb, necə ki, canavar pusquda dayanır, – yetimlik gözləyib, yiyəsizlik gözləyib, gözləyib ki, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də müharibəyə getsin və orada ölsün. Birdən-birə mən hiss etdim ki, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də müharibədə öləcəklər və bir də heç zaman bu dalana gəlməyəcəklər və məni qəhər boğdu, gözlərimin qabağına Xanım xala

gəldi, Xanım xalanın qalın qaşlarının altından baxan gözlərinə baxdım və elə bil ki, Xanım xalanın o gözləri ilə təzədən bir-bir Cəfəri gördüm, Adili gördüm, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı gördüm, Ağarəhimi gördüm və bütün varlığım hiss etdim ki, bu saat yerdən iri bir qəmbər götürəcəyəm, var gücümlə vurub İbadullanın başını partladacağam, mənəm ürəyim bərkədən döyünməyə başladı.

Cəfərqulu mənəm yanımda dayanmışdı və birdən gözlərini İbadulladan çəkib başını arxaya çevirdi, dalanımızın ortasında Xanım xalagilin pəncərəsinə tərəf baxdı və mən Cəfərqulunu başa düşdüm, əlbəttə, Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim indi burada olsaydı, hələ müharibə başlamamış o gözəl günlərdəki kimi, avtobus və “polutorka”lar bir-birinin ardınca dalanımızın qabağında düzülseydi, bu xartut ağacı heç vaxt beləcə ağlamazdı, İbadulla o iridişli yekə, enli mişarı heç vaxt beləcə tutun gövdəsinə yeridə bilməzdi, amma Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də burada deyildilər, müharibədə idilər və orada öləcəkdilər; Həsənağa əmi də, Ağahüseyn əmi də, Əzizağa əmi də, bizim məhəlləmizin bütün kişiləri müharibədə idi və mənəm atam da müharibədə idi, hərbi dəmiryolçu idi...

Mənə elə gəldi ki, İbadulla birdən-birə mənəm ürəyimin içinə girdi, çünki İbadullanın pərtədə ala gözlərindəki hərislik işildadı, o hərislik Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin müharibədə ölməyinə, Xanım xalanın dəli olacağına sevindi və bu vaxt Cəfərqulu mənəm qulağıma pıçıldadı:

– Gəl, bu zarazanı öldürək gecə!

Mən İbadullanın gözlərindəki o pis hərisliyə baxa-baxa:

– Hə! – pıçıldadım (və o balaca Ələkbər heç vaxt o cür qətiyyətli olmamışdı!).

Cəfərqulu soyuq qış günü hirsdən, həyəcədən qızmış isti əli ilə mənəm biləyimi sıxdı və mən başa düşdüm ki, bu, elə-belə söhbət deyil, biz heç vaxt bu cür ciddi danışmamışıq, həyatımızın birinci ciddi söhbətidir və biz doğrudan da gecə İbadullanı öldürəcəyik; mənə elə gəldi ki, o iridişli yekə, enli mişar daha xartut ağacımı kəsmir, xırçıldaya-xırçıldaya İbadullanın özünün sümüklərini doğrayır və mənəm tük-lərim qabardı, mişara keçmiş İbadullanın qıpqırmızı qanının içində ağappaq ağaran sümükləri mənəm gözlərimin qabağına gəldi, sonra birdən-birə Xanım xalagilin şüşəbəndində, Qocanın yazı mizinin

üstündə gördüyüm o iri və ağappaq adam sümükləri mənim gözlərimin qabağına gəldi və məni dəhşət basdı ki, neçə müddətdir Xanım xala o iri və ağappaq adam sümükləri ilə bir yerdə təkbətək yaşayır...

İbadullanın əlindəki mişar o xartut ağacının gövdəsinin axırına çıxırdı və bu vaxt mənə elə gəldi ki, ağlayan təkcə o xartut deyil, heç vaxt üzünü görmədiyim faytonçu Həmdulla kişi də indi o xartutla bir yerdə ağlayır; mənə elə gəldi ki, faytonçu Həmdulla kişi yalnız bir vaxt nəzir əkdiyi o xartutun aqibətinə ağlamır, həm də İbadullanı öldürəcəyimizə ağlayır; faytonçu Həmdulla kişi, əlbəttə, o xartutu çox istəyirdi, əlbəttə, oğlunun o xartutu beləcə kəsməyinə də yanırıdı, amma hər halda faytonçu Həmdulla kişi İbadullanı da istəyirdi...

İbadulla sonuncu dəfə belini düzəldib sağ əli ilə baş barmağının yerini ovuşduranda Cəfərqulu isti əli ilə mənim biləyimi bir də sıxdı və mən Cəfərqulunun əlinin o istisinin təsirindən anamı fikirləşdim, uzun və isti çörək bıçağımızı götürəcəkdik və gecə biz həmin bıçaqla İbadullanı öldürəcəkdik və məni, əlbəttə, tutacaqdılar, koloniyaya göndərəcəkdilər, anam dizlərinə döyə-döyə ağlayacaqdı, amma anamın o göz yaşları mənə çox təsir etsə də, biz İbadullanı öldürəcəkdik...

Tut ağacı, mənim o ağlayan xartutum gövdəsindən aşıb çılpaq budaqları ilə dalanımızın divarlarını cıra-cıra yerə sərilirdi və mən bir az yüngülləşdim, hətta sevindim ki, daha hər şey qurtardı, bütün əzab-əziyyətlər sona yetdi, o xartut daha ağlamayacaq və birdən-birə mənə elə gəldi ki, həmin xartut ağacı da bizim məhəllənin kişiləri, cavanları kimi müharibədə həlak olub.

Dalanımızın o cızılmış divarları mənə baxırdı və deyirdi: Öldür İbadullanı! Öldür İbadullanı! Öldür İbadullanı!

İbadulla o iri və itidişli mişarı da əlindən yerə atdı, belini düzəltdi, göyə baxdı və mənə elə gəldi ki, İbadullanın pərtədə ala gözlərindəki hərislik yavaş-yavaş sönməyə başladı, çünki o soyuq qış günü, xartutun həmin sonuncu günü göyün üzündə qəribə bir mavilik var idi və göyün o maviliyi, o təmizliyi İbadullanın gözlərindəki o hərisliyi də həmin tutağacı kimi öldürdü – İbadullanın gözlərində yalnız ölü bir hərislik qalmışdı.

Xartut çılpaq qol-budağı ilə yerə sərilmişdi, biz isə yerimizdən tərpənmirdik və İbadulla gözlərini o mavi, o tərtəmiz göydən çəkdi, gözucu bizə baxdı, sonra yerə sərilmiş o xartut ağacına baxdı və həmin hərislik yenə də dirildi. İbadullanın pərtədə ala gözlərini işılatdı

və İbadulla yenə əlinə balta aldı, bu dəfə tutun çılpaq budaqlarını qırmağa başladı; bir budağı qırdı, ikincisini qırdı, iki əli ilə sapından tutduğu baltanı başının üstünə qaldırıb üçüncü budağı qırmaq istəyəndə, birdən əl saxladı, baltanı yerə atdı və bizə tərəf gəldi.

Uşaqlar İbadullanın bizə tərəf gəldiyini görəndə qorxub dalan boyu üzüaşağı qaçırdı, elə bil, İbadulla taunlu idi, tez-tez gördüyümüz adam deyildi, gözləri tutulmuş yazıq Əminə xalanın oğlu deyildi.

Mən də qaçmaq istədim, amma yerə sərilmiş o yetim tut ağacı, tutun o kəsik kötüyü, qırılmış çılpaq qol-budağı, dalanımızın cızılmış o divarları məni saxladı, qaçmağa qoymadı və mən yerimdə dayandım. Cəfərqulunun isti əli mənim biləyimi sıxırdı və Cəfərqulu da uşaqlara qoşulub qaçmadı, dayandı.

İbadulla gəlib bizimlə üzbəüz durdu və yuxarıdan aşağı düz bizim gözlərimizin içinə baxdı və indi İbadullanın pərtde ala gözlərində o hərislikdən heç bir əsər-əlamət yox idi; kal və xırıltılı səsi ilə dedi:

– Nə baxursuz mənə, dəvə nalbəndə baxan kimi? Nə qalır ki, adama, bu tut ağacı da qalaydı? Ode, faşistlər oturublar Voronejdə, kef eləyirlər özləriyçün zarazalar! Çünki bu dünya zaraza dünyadı! Adama qalan bir kəfəndi, o da məlum döyül, qismət olacaq, ya yox?

Cəfərqulu dedi:

– Sənə qismət olacaq!

Əlbəttə, mən Cəfərqulunun dediyi sözün mənasını başa düşdüm. Müharibədə ölənləri kəfənə bürümürdülər, elə eləcə basdırırdılar və Molla Əsədulla da köhnə əl ağacını taqqıldada-taqqıldada küçədən keçəndə kişilərindən, cavanlarından müharibədə ölənlərin qabağında dayanıb hərdən ah çəkirdi: “–Kəfənsiz gedən novcavanlar!..” İbadulla isə müharibəyə getməyəcəkdi, çünki sol əlinin baş barmağı yox idi, burada öləcəkdi. İbalulları biz öldürəcəkdik və məhəlləmizin İbadulladan zəhləsi getsə də, hər halda, qoymayacaqdılar ki, İbadullanın ölüsünü başqa yerdə basdırsınlar, burada basdıracaqdılar, kəfənə büküb basdıracaqdılar.

İbadulla Cəfərqulunun nə dediyini başa düşmədi (ya mənə belə gəldi?) və yenə də həmin kal və xırıltılı səsi ilə, araq iyi verə-verə dedi:

– Elə bilirsiniz mən əclafam, hə? Bilirəm, otuz ildən sonra böyük kişi olacaqsız. Onda da yaduvuza düşəcək mənim bu ağacı kəsməyim. Goruma söyəcəksiz mənim. Bir dənə zaraza varıydı, deyəcəksiz, İbadullaydı o zarazanın adı. Sümüklərim çürümüş olacaq onda mənim!..

Ancaq bilməyəcəksüz ki, İbadulla anası ölmüş, bu ağacı kəsdi ki, odun ələyib aparıb satsın, balalarını dolandırsın... Bilməyəcəksüz ki, zaraza İbadulla döyüldü, dünyaydı zaraza!..–Və İbadullanın o pərtədə ala göz-lərindən bir damla yaş süzülüb sifəti ilə axdı.

Əlbəttə, biz bilirdik ki, (yəni bütün böyüklər belə deyirdi), İba-dulla əlinə keçən pulu içkiyə verir, bu odunun pulu da, yəqin, içkiyə gedəcəkdə və İbadullanın gözlərinin beləcə yaşarmağı dalanda yerə sərilmiş o çılpaq, o qolu-budağı qırılmış o xartutun, bizim dalanın divarlarını cırmaqlaya-cırmaqlaya ölən o tut ağacının yazıqlığını, ye-timliyini, yiyəsizliyini azaltmırdı, biz ömründə burasını da eşitməmiş-dik ki, İbadullanın balaları var və yəqin bunu da yalan deyirdi, amma hər halda o soyuq qış günü biz Cəfərqulu ilə bir-birimizə baxıb İbadulladan aralandıq və asta addımlarla keçib dalandan çıxdıq; biz burasını da başa düşürdük ki, daha gecə İbadullanı öldürməyəcəyik.

O gecə mən o yazıq tut ağacı barədə də, İbadullanın ağlamağı barədə də fikirləşirdim, amma ən çox otuz il barədə fikirləşirdim, çünki İbadullanın dediyi o otuz il sözü mənə bəlkə də hər şeydən artıq təsir etmişdi. Otuz ildən sonra mənim otuz doqquz yaşım olacaqdı və mən bunu heç cür ağıma sığışdıra bilmirdim. Mənim atamın otuz yeddi yaşı var idi və belə çıxırdı ki, o otuz ildən sonra mən atamdan da iki yaş böyük olacaqdım...

...Otuz doqquz yaşım on il bundan əvvəl tamam oldu...

XXVIII

Sonanın, mənim anamın adaşı Sonanın, saatsaz Gülağanın arvadı Sonanın qəmli bir gözəlliyi var idi.

XXIX

O qış günü– 1943–cü il yanvarın axırları idi – elə bil ki, qış deyildi, yenə də küləkli-sazaqlı bir payız günü idi, külək yağışı dalanımızın divarlarına çırpırdı, təkcə bizim dalanımızın, təkcə bizim küçəmizin yox, bütün dünyanın üşüməyindən, bütün dünyanın nəmliyindən, həra-rətsizliyindən deyirdi.

Həmin yağışlı-sazaqlı qış günü İbadulla, elə bil ki, top lüləsindən çıxmışdı, bir əli ilə pencəyinin həmişə açıq olan ətkələrindən (ömründə əyninə palto geymirdi, həmişə pencəkdə olurdu), o biri əli ilə ortası düyməli altıkünc kepkasının dimdiyindən tutub ayaqları dalanımızdakı gölməçələrə bata-bata, qaça-qaça, qışqıra-qışqıra bizim dalanımıza girdi:

– Ura-aa-a-aaa!.. Ur-r-ra-aaa!.. Faşistləri qovduq Voronejdən! Ur-r-ra-aaa!..

İbadulla gəlib dalanımızın ortasında dayandı, yazın, yayın, payızın günəşi altında yanıb qartmış nazik boğazının damarları şişə-şişə yenə var gücü ilə qışqırdı:

– Ur-r-ra-aaa!.. Ur-r-ra-aaa!.. Faşist oğraşları çıxartdıq Voronejdən!..

Dalanımızın arvadları, uşaqları pəncərələrdən boylandı, həyəət qapılarının ağzına yığışdı və İbadulla da yumruğunu düyünləyib bir-bir bu camaatın gözü qabağında oynada-oynada:

– Gördüz!?! – dedi. – Gördüz?!

Elə bil indiyə kimi, hamı – pəncərədən baxan, qapıların ağzına yığışan bu dalan camaatı, hətta dalanımızın divarları, qapıları, pəncərələri də İbadullanın böyüklüyünə, İbadullanın gücünə şübhə edirdi, amma indən sonra daha heç bir şübhə yeri qalmamalı idi, hamı İbadullanın böyüklüyünü, İbadullanın gücünü görməli idi.

– Gördüz?! Gördüz necə qovduq oğraş faşistləri Voronejdən?!

Arvadlar, uşaqlar dalanın ortasında dayanıb yumruğunu oynadan və nazik boğazının damarları şişə-şişə var gücü ilə qışqıran İbadullaya baxa-baxa qalmışdı və bilmirdi ki, nə eləsin: İbadullanı ələ salsın, ya pəncərələrdən çəkilsin, qapıları bağlasın, ya da ki, nə eləsin? Hər halda birinci dəfə idi ki, bizim dalanın camaatı İbadullanın Əminə xalanı çıxırtmağı münasibətilə qarıya, pəncərəyə toplaşmamışdı, münasibət başqa idi və buna görə də adamlar mat qalmışdılar.

Külək az qalırdı İbadullanı götürüb aparsın, amma 1943-cü ilin o yanvar günü İbadullaya, elə bil, güc gəlmişdi, külək onu yerindən tərpedə bilmirdi, pərtde ala gözləri ilə dalanımızın camaatına meydan oxuya-oxuya qışqırırdı:

– Gördüz?! Gördüz?!

Əminə xala da otağından çıxıb pilləkənin başında dayanmışdı və demək olar ki, heç nə görməyən gözləri ilə həyətin hasarının üstündən

İbadullaya tərəf baxırdı; Əminə xalanın həmişə sulu və donuq olan gözlərində həmin dəm bir fəxarət, bir qürur var idi, elə bil, doğrudan da İbadulla özü təkbaşına, qolunun gücünə gedib Voroneji faşistlərdən azad eləmişdi.

XXX

Bəlkə doğrudan da dəli olmuşdu, bəlkə doğrudan da camaat düz deyirdi, düz fikirləşirdi, dəli idi, aqlını itirirdi, qara basırdı onu? amma... axı, gözü ilə gördü, Gülağanın dodaqlarındakı o xəfif titrəyişi gözü ilə gördü və Gülağa, axı, əvvəlcə belə baxmırdı... yox, yox, dəlilik deyildi bu, o xəfif titrəyişi Sona gözləri ilə gördü.

O qış gecəsi bütün məhəllə yatmışdı və qaranlıq içində küçədəki, evlərin damlarındakı qarın ağımtıllığı güclə sezilirdi və Sona yerindən qalxdı, əynindəki gecə köynəyində gəlib otağın küçə pəncərəsinin qabağında dayandı, küçəyə baxdı; yox, dəli olmamışdı, dəli olsaydı, onda gərək bu evləri tanımayaydı, bax, o Sarı hamamın qaraltısını, onun yanında Əliabbas kişinin evidi (qapısında da bir yekə qıfil var, indi burdan görünmür), bir az yuxarıda Xanım xalagilin yaşadığı dalandı (o dalanda bir “pravadnik” də yaşayır və o “pravadnik”in də arvadının adı Sonadır, bir balaca oğlanları da var, adı da deyəsən, Ələkbərdir), o tərəfdə Meyranqulu əmigel yaşayır, o tərəfdə Məşədixanım xalagil yaşayır, Meyranqulu əminin oğlu İbrahim inişil müharibədə öldü, Məşədixanım xalanın oğlu da müharibədə öldü və əgər Sona dəli olsaydı, gərək bunların hamısını yadından çıxaraydı, gərək bu evləri də tanımayaydı, o evlərdə yaşayan adamları da tanımayaydı; yox, dəli deyildi və Gülağanın dodaqlarındakı o xəfif təbəssümü Sona gözləri ilə gördü.

Gəlib şamı yandırmaq istədi, o şəklə bir də baxmaq istədi, amma bütün ömründə birinci dəfə o şəklə baxmaqdan qorxdı və ümumiyyətlə, Sonanın bütün daxilində, bütün içində bir qorxu var idi, amma həmin qorxuda bir ümid də gizlənmişdi və Sona o ağlasığmaz ümidi hiss edirdi.

Otağın divarından asılmış o şəkili üç ay bundan əvvəl böyütdürmüşdü və düz üç ay idi ki, evdə olduğu bütün müddətdə o şəkillə üzbəüz idi, o şəkillə danışdı, ürəyindəkiləri o şəkilə deyirdi və təx-

minən on gün idi ki, hiss edirdi: bu evdə nəşə baş verir, amma nə idi? – bilmirdi, daha doğrusu, dəqiq ifadə edə bilmirdi, sözlə deyə bilmirdi və desəydi də dünyada heç kim Sonaya inanmazdı, hamı dəli bilərdi onu və bəlkə Sona doğrudan da dəli olub?

Hər gün səhər durub iş gedirdi, axşam iş qurtaran kimi evə qayıdırdı və işdə də, məhəllədə də adamlarla, ancaq salamlaşırı, başqa heç nə deyə bilmirdi, söhbət edə bilmirdi və işdə də, məhəllədə də adamlar dilləri ilə bir söz deməsələr də, gözləri ilə deyirdilər, deyirdilər ki, yazıq Sona dəli olub; Sona gözlərdən oxuyurdu bunu.

Adamların nə təqsiri var və Sona adamları necə başa sala bilərdi ki, əvvəlki kimi danışmağı, söhbət eləməyi bacarmır, özündən asılı deyil bu, özü istəyir ki, kimləsə danışsın, kiməsə nəşə desin, nəşə eşitsin, hətta lap gülsün də, amma bacarmır, mümkün deyil, çünki özündən asılı deyil.

Düz üç ay bundan əvvəl Gülağanın bu şəklini albomdan götürdü və fotoqraf Əlinin yanına getdi. Fotoqraf Əli Sonanı görəndə təəccübəndən gözləri bərəldi və indi pəncərənin qabağında dayanıb küçənin qaranlığına baxan Sona bunu da yaxşı yadına gətirirdi. Fotoqraf Əli sual və maraq dolu gözlərini, həmişəki qara paltarını geyib, qara yaylığını bağlamış və Gülağanın ölüm xəbəri gələndən sonra, heç kimlə heç nə danışmayan Sonaya zillədi. Sona o şəkili fotoqraf Əliyə verdi:

– Böyüt bu şəkili.

Fotoqraf Əli şəkili Sonadan aldı, baxdı, sonra Gülağanın sinədən yuxarı çəkdiyi bu şəklin arxasına baxdı; şəklin arxasında göy mü-rəkkəblə yazılmışdı: “Mənim gülüm Sona! Baxanda xatırlama, xatırlayanda bax! Gülağa. Bakı. 13 may 1939-cu il”.

– Nə boyda böyüdüm?

– Gülağa nə boydadır, o boyda.

Fotoqraf Əli heç nə demədi, amma Sona başa düşdü ki, fotoqraf Əli nə fikirləşdi.

Fotoqraf Əli fikirləşdi ki, bu yazıq doğrudan dəli olub, elə danışır, elə bil Gülağa indi də sağdır (nə boydadır, o boyda) və bir də ki, ağı başında olan adam, adam boyda şəkli neyləyir? Ancaq fotoqraf Əlinin Gülağaya hörməti var idi, ümumiyyətlə, özünün ağ ciyəri xəstə olduğu üçün fotoqraf Əli müharibəyə getməmişdi, amma müharibəyə gedənlərin və xüsusən də müharibədə həlak olanların hamısı üçün ürəkdən yanırı, imkanında nə vardisa eləməyə hazır idi və bu dəfə də

baxmayaraq ki, Sonanın sifarişi adi sifariş deyildi, baxmayaraq ki, indi o boyda foto kağızı tapmaq çox çətin idi, Sonanın verdiyi şəkli geri qaytarmadı.

İki gündən sonra, fotoqraf Əli böyütdüyü şəkli özü gətirib Sonaya verdi və Sona o şəkli otağın divarından asdı.

Gülağa bu şəkli çəkdirəndə, hələ Sona ilə evlənmemişdi və bu o vaxtlar idi ki, Sona Şuşa uşaq evində məktəbi təzəcə bitirib Bakıya gəlmişdi, tikiş fabrikində iş girmişdi və cəmi üç-dörd ay keçəcəkdə, günlərin bir gözəl günündə Gülağa ilə rastlaşacaqdı, sonra Gülağa ilə görüşməyə başlayacaqdılar, sonra Gülağa ilə evlənəcəkdilər və Sona, bax, bu evə, bu otağa gəlin gələcəkdi.

Nə adi sözlər idi: rastlaşmaq... görüşmək... evlənmək...

Bir dəfə, bax, bu çarpayıda, beləcə bir qış gecəsi, beləcə bir qaranlıq içində Sona Gülağanın qucağında idi və təkcə əlləri ilə, qolları ilə yox, bütün bədəni ilə, bütün daxili ilə Gülağanı qucaqlamışdı və demişdi:

– Mən o günü gözləyirdim... Mən bilirdim ki, hansı gün gələcək səni görəcəyəm, sən hansı gün gəlib çıxacaqsan... Mən sənin adını da bilirdim... Səni sifətdən də tanıyırdım...

Gülağa Sonaya inanırdı, bilirdi ki, Sona düz deyir, doğrudan da belədir, Sona onların ilk dəfə rastlaşdıqları günü gözləmişdi, Sona həmin günə qədər ömründə heç vaxt Gülağanı görməmişdi, amma Gülağanı tanıyırdı və gören kimi də tanıdı...

Bir dəfə yay idi, gecənin qaranlığı idi, bürküdən nəfəs almaq olmurdu, ikisi də çılpaq idi; ikisi də çarpayıda uzanmışdı, Sona əli ilə Gülağanın əlindən tutmuşdu və Gülağanın əli Sonanın daxilinə bir sərinlik gətirirdi, təmizlik gətirirdi və Sona həmin qaranlıqda gözlərini tavana zilləmişdi, Gülağanın uşaqlıq vaxtlarından danışdı.

Gülağa heyrət içində Sonaya qulaq asırdı.

– Bunları mən nə vaxt sənə danışmışam?

Bütün bunları haçansa Sonaya danışmağı Gülağanın yadına gəlmirdi, amma Sonanın dedikləri hamısı həqiqət idi, Gülağa doğrudan da uşaqlıq çağlarında o cür eləmişdi, o cür fikirləşmişdi, o cür ağlamışdı...

– Birdən sən cadugər-zad olarsan a, Sona?..

Sona ürəkdan gülmüşdü:

– A-a-a. Mən səni çox istəyirəm də... Ona görə də hər şeyi bilirəm.

O vaxtlar Sona hərdən işdə də beləcə ürəkdən gülürdü və Sona ilə bir yerdə işləyən qızlar buna məəttəl qalırdılar, çünki beləcə ürəkdən gülməyə bir səbəb yox idi və hamı təəccüblə Sonaya baxırdı, sonra da dünyagörmüş Xədicə xalaya baxırdılar, yəni ki, ay Xədicə xala, bu Sonaya nə olub, belə gülür?! Xədicə xala gülümsəyirdi və deyirdi:

– Bəxtəvərdir də Sona, ona görə belə gülür...

Qızlar bu dəfə maraqlı və eyni zamanda, hörmət dolu gözləriylə Sonaya baxırdı, çünki bəxtəvərlik barədə, xoşbəxtlik barədə çox oxumuşdular, çox eşitmişdilər, amma bəxtəvərliyi, xoşbəxtliyi beləcə üz-üzə, göz-gözə görməmişdilər.

Bir dəfə Şövkət hamamda qız-gəlinlərlə bir yerdə çiməndə demişdi:

– Eh, Sonaya nə var ki, e, bəxtəvər başına, soyuq olanda istisi yanında, isti olanda sərinə yanında... Gözlərindən görürəm!..

Onda hələ ərə getməmiş qızlar Şövkətin bu sözlərindən əməlli-başlı bir şey başa düşməmişdilər, ərə getmiş cavan gəlinlər isə Şövkətin bu sözlərindən sonra, küçədə rast gələndə həsədlə Sonanın gözlərinə baxmışdı.

Gülağa hündürboylu, enlikürəkli, şümal bir oğlan idi və Xanım xalanın oğlanları ilə birlikdə məhəllənin ən sayılan, hörmətli cavanlarından idi və Gülağa da məhəlləni çox istəyirdi, çünki əvvəlcə atası ölmüşdü, sonra Gülağa on üç-on dörd yaşlarına çatanda anası ölmüşdü və Gülağanı məhəllə böyütmüşdü, evini məhəllə saxlamışdı, Gülağanın atası da məhəlləydi, anası da, qardaşları, bacıları da.

Sonra Sona gəldi və Sona Gülağanı bütün məhəllənin əlindən aldı, Gülağa üçün dünyada Sonadan başqa heç kim və heç nə yox idi. Düzdür, Sona Gülağanı bütün məhəllənin əlindən aldı, düzdür, məhəllə haradasa bir az Gülağadan incidi də, çünki Gülağa məhəllənin qızlarını bəyənmədi, özü təkbaşına yad bir qız alıb evinə gətirdi, amma bütün bunlarla bərabər, məhəllə Sonanı gördəndən sonra, Sonaya fikir verəndən sonra, Sonanı qəbul etdi.

Gülağa ilə Sona bu məhəllədə birinci kişi və qadın xeylağı idi ki, günün günorta çağı, camaatın gözü qabağında qol-qola gəzirdi, yaxud gedəndə əl-ələ tuturdu və ən təəccüblüsü bu oldu ki, məhəllədə heç kim buna pis baxmadı, heç kim Gülağanı tənələmədi, heç kim Sonanın qarasına danışmadı, çünki məhəllə tükü tükədən seçirdi, məhəllə Gülağanı yaxşı tanıyırdı və Sonanı da yaxşı tanıyırdı.

O qış gecəsi Sona pəncərənin qabağında dayanıb küçəyə baxırdı. Bütün gecə qaranlıq içində idi.

Hər tərəfi basmış o qaranlıq içində qarın güclə sezilən ağımtıl parıltısı yer üzünün qaradan başqa da rənglərindən xəbər verən yeganə işarə idi.

Qaranlıq içindəki o qar ağımtılığı, elə bil ki, yavaş-yavaş artmağa başladı, gecənin qaranlığını aydınlaşdırmağa başladı və Sonaya elə gəlirdi ki, bütün bunlar bir yuxudur.

Bəlkə doğrudan da yuxudur?

Axır vaxtlar ağ yuxular görürdü.

Gülağanın özünü görmürdü, amma o ağ yuxular Gülağanın nəfəsi idi, Gülağanın baxışları idi, Gülağanın təbəssümü idi.

Bəlkə Gülağanın dodaqlarındakı o xəfif titrəyişi də yuxuda görürdü?

Yox, bütün bunlar yuxu deyildi, bu ağ – o küçədəki, damlardakı, pəncərə sürəhilərindəki qarın ağartısı idi, ağ yuxu deyildi, bax, o Sarı hamamın qaraltısıdı, onun yanında Əliabbas kişinin evidir, bir az yuxarıda Xanım xalagilin dalanıdır, o dalanda Sonanın adaşı cavan bir arvad da yaşayır və o arvadın Ələkbər adında balaca və çoxbilmiş bir oğlu da var, Xanım xalanın oğlanlarının da adı Cəfərdir, Adildir, Əbdüləlidir, Qocadır, Cəbrayıldır, Ağarəhimdir və Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də Gülağanın dostlarıdır və hərgah Sona dəli olmuşdusa, bunların heç birini yadında saxlaya bilməzdi...

Pəncərənin qabağından çəkilib şam yandırmaq istədi, divardan asılmış o fotoşəkilə yenə baxmaq istədi, amma yenə də qorxdu, şamı yandırmadı, gəlib çarpayıda oturdu; nədən qorxurdu? Qorxurdu ki, şəkilə baxar və yenə də o xəfif təbəssümü, dodaqların o xəfif titrəyişini görər? Yoxsa qorxurdu ki, birdən yanılmış olar, başa düşər ki, gözünə görünüb o təbəssüm, o titrəyiş, aldanıb? Sona ikiəlli başını tutdu və yenə də birdən-birə otaqda ikinci bir nəfəs duydu, ikinci bir adam nəfəsi hiss etdi.

Bütün varlığını toplayıb diqqətlə qulaq asdı.

Otaqdakı o ikinci adam nəfəsi lap güclə duyulurdu.

Bu nəfəs, əlbəttə, Gülağanın nəfəsi idi və Sonanın buna heç bir şəkk-şübhəsi yox idi, bu belə də olmalı idi, Sona niyə qorxurdu, niyə ürəyi eləcə döyünürdü, sinəsindən çıxmaq istəyirdi?

Düz üç yüz altmış bir gün idi ki, Gülağa müharibəyə getmişdi və düz iki yüz əlli üç gün idi ki, o yalançı məktub gəlmişdi, o yalançı qara xəbər gəlmişdi.

Üçkünc bir məktub idi və Sona o məktubu bir dəfə oxudu, sonra o məktubu ikinci dəfə oxudu, sonra üçüncü dəfə oxudu, orada açıq-aşkar yazılmışdı ki, Gülağa müharibədə həlak olub və Sona da həmin məktubu yüzüncü dəfə, iki yüzüncü dəfə oxuya-oxuya bilirdi ki, ağ yalandır bu, bilirdi ki, Gülağa Sonanı burada tək qoyub özü müharibədə ölə bilməz.

Məhəllə də o qara kağızdan xəbər tutdu və məhəllə Gülağanın yasını saxlamaq üçün Sonagilin evinin qabağında çadır qurmaq istədi, fotoqraf Əli gəlib Gülağanın şəklini istədi ki, yaxadan asmaq üçün kiçildib çoxaltsın, arvadlar, qızlar, gəlinlər ağlaya-ağlaya Sonanın başına yığışdı ki, heç olmasa bir balaca təskinlik versinlər, dərđini bölüşdürsünlər, amma Sona buraya köçüb gəldiyi vaxtdan birinci dəfə məhəllənin üzünə ağ oldu, çadırın taxtalarını quraşdıran adamların üstünə, iri mis samovarını gətirib su ilə doldurmaq istəyən qəssab Dadaşbalanın üstünə qışqırdı, qoymadı ki, qapının ağzında çadır qursunlar, fotoqraf Əlini qovdu, şəkil vermədi, ağlamaq əvəzinə, başına yığışmış məhəllə arvadlarının üstünə qışqırdı:

– Yalandı bu!.. – dedi. – Yalandı bu!.. Yalandı!.. – dedi.

Sona qoymadı ki, Gülağa üçün yas saxlasınlar, çünki o qara xəbər ağ yalan idi, Gülağa ölməmişdi, Gülağa ölə bilməzdi, çünki bu dünyada heç bir günahı yox idi, heç bir pis iş görməmişdi və ona nə üçün güllə dəyməliydi, nə üçün durduğu yerdə qanına qəltan olmalı idi? Sona burada tək idi, Sona burada qalmışdı, sağ idi və Gülağa orada necə ölə bilərdi, güllə Gülağanı necə tuta bilərdi?

Saat neçə idi görəsən? İki idi? Üç idi? Dörd idi?

Gülağa saatsız idi və Sona düz üç yüz altmış bir gün idi ki, evin saatlarını, özünün də qolunun saatını dolabın siyirtməsinə yığmışdı və o vaxtdan bəri bu evdə saat işləməmişdi, çünki Gülağa ki, çox istədiyi bu saatlardan bu qədər uzaq düşmüşdü, durduğu yerdə əlinə tüfəng almışdı, sinəsini gülləyə nişan tutmuşdu, Sona qıymırdı ki, saat səslənsin bu evdə, qıymırdı ki, Gülağa orada güllə-boran səsi eşitsin, amma Sona burada əvvəlki vaxtlar olduğu kimi, saat səsi eşitsin.

Dolabın siyirtməsindəki o saatların hamısı Gülağa gələndə qurulacaqdi, Gülağa gələndən sonra işləməyə başlayacaqdi və Gülağa da,

əlbəttə, gələcəkdi, çünki cəbhədən gələn o üçkünc kağız ağ yalan idi (və o ağ yalan ağ yuxular gətirmişdi).

Gülağanın birnəfərlik balaca saatsaz emalatxanası İçərişəhərin yanında Qoşaqaqa qapısı tərəfdə böyük bir binanın birinci mərtəbəsində idi və hərdən Sona işdən çıxıb tramvaya minirdi, həmin emalatxanaya gedirdi, emalatxanada da işin vaxtı qurtarırdı, Gülağa emalatxananın qapısını bağlayırdı, amma özləri içəridə qalırdı, iki taxta kətil güclə sığışan o balaca, o darısqal otaqda yanaşı oturub divarlardan asılmış, mizin üstünə yığılmış böyüklü-küçüklü yüz saatın tıqqıltısına qulaq asasa pəncərənin şüşəsindən İçərişəhərin Qoşaqaqa qapısına baxırdılar və bu zaman o Qoşaqaqa qapısı əslində Sonanın da, Gülağanın da bir-birlərinə gizli hisslərinin, gizli həyəcanlarının qapısı idi.

Gülağa emalatxananın işığını söndürürdü və küçədən keçən adamlar pəncərənin şüşəsindəki iplərdən sallanmış cürbəcür saatların arasından içərinin qaranlığında oturmuş Sonanı və Gülağanı görmürdü, amma Sona da, Gülağa da o adamları görürdü və küçədən keçən o adamların heç ağına da gəlmirdi ki, cürbəcür saatlar düzülüb bu şüşənin o tərəfindəki balaca darısqal saat təmiri emalatxanası həmin dem, əslində, emalatxana deyildi. Sona ilə Gülağanın hisslərinin, həyəcanlarının yuvası idi – necə ki, ağaclarda quşların yuvası olar, adamlar gedərgələr, o yuvanı görməz, amma o yuvanın içindəki quşlar hamını görər.

Bəzən Gülağa gözlərini o Qoşaqaqa qapısından çəkirdi, saatların çıqqıltısı arasından Sonanın da ürəyinin döyüntüsünü eşidirdi, sonra Sonanın əynindəki paltarın yaxasını açırdı, hələ evlənməklərindən əvvəlki vaxtlar olduğu kimi, üzünü Sonanın döşlərinin arasında gizlədirdi və Sona hiss edirdi ki, Gülağanın gözləri dolub, əli ilə Gülağanın yumşaq saçlarını qarışdırır-qarışdırır Qoşaqaqa qapısına baxırdı, elə bil ki, açıq sinəsi ilə bu dünyagörmüş, iri daşların çopurları uzaq-uzaq keçmişlərdə qalmış yüz illərdən xəbər verən o Qoşaqaqa qapısına meydan oxuyurdu...

Qışda Gülağa o emalatxanada kiçik bir primus yandırırdı və o kiçik primusun istisi həmin emalatxanaya bəs eləyirdi, primusun iyi, alovunun göyümtül-yaşıl rəngi və tamam canlı bir məxluq kimi, hənirtisi saatların çıqqıltısı ilə birlikdə Bakının ortasındakı, camaatın gözü qabağındakı o balaca, o darısqal emalatxananı tamam başqa bir aləmə aparırdı və həmin aləmdə Sona ilə Gülağadan başqa heç kim yox idi, o aləm, ancaq Sonaya və ancaq Gülağaya məxsus idi.

Düz üç yüz altmış bir gün idi ki, Sona o emalatxananı görmürdü.

Bir dəfə işdən çıxanda yenə də tramvaya minib Qoşaqa qapısının yanına getmək istədi, o emalatxanaya baxmaq istədi, amma getmədi, çünki Gülağa uzaqlarda idi və Gülağasız o emalatxanaya, o Qoşaqa qapısına baxmaq da düz deyildi, Sona bunu özünə qıymadı və həmişəki kimi, dinməz-söyləməz öz evinə gəldi.

Gülağanı müharibəyə yola saldığı gün heç özləri də bilmədi, necə oldu ki, səhər tezdən birlikdə Qoşaqa qapısının qabağındakı həmin meydana getdilər və bir müddət meydanın ortasında dayanıb qapısı qıfıllı o emalatxanaya baxdılar, Gülağa gülümsədi, Sona da gülümsədi, çünki bu, müvəqqəti bir ayrılıq idi, Gülağaya heç nə olmayacaqdı, Gülağa sağ-salamat qayıdıb gələcəkdi.

Düz üç yüz altmış bir gün keçmişdi, sabah üç yüz altmış iki gün olacaqdı, sonra bəlkə yeddi yüz altmış səkkizinci gün olacaqdı, bəlkə üç min doqquz yüz səksən dördüncü gün olacaqdı, amma axır ki, Gülağa qayıdıb gələcəkdi – bunu Sona yaxşı bilirdi, belə olacaqdı, Gülağa qayıdacaqdı, amma on gün idi ki, bu otaqda nəşə baş verirdi, Sona bunu hiss edirdi və Sona burasını da bütün ürəyi ilə, bütün içi ilə hiss edirdi ki, nəyinsə ərəfəsindədir.

Sona həmin ərəfə barədə fikirləşmək istəmirdi, çünki, əslində ürəyinin dərinliyində, o dərinlikdə ki, ora özü də daxil olmağa çəkinirdi, cürət eləməirdi, bax, orada, o dərinlikdə bilirdi ki, nə baş verəcək və buna görə də ərəfə barədə fikirləşməyə qorxurdu, qorxurdu ki, birdən özünə də məlum olar ki, doğrudan da dəli olub.

Sona çarpayıdan ayağa qalxdı.

Yox, dəli olmamışdı Sona.

Görəsən saat neçədir?

Bunun nə mənası var idi, saat neçədir?

Sona şamı yandırdı və o şamı əlinə götürüb divarın qabağına gəldi, Gülağanın fotosu ilə üzbəüz dayandı.

Şamın işığı fotosəkilin üstünə düşdü və Gülağanın gözləri o şam işığında ışıldadı və Sonaya elə gəldi ki, Gülağanın gözləri qapalı idi, yəni qaranlıqda Gülağa gözlərini yummuşdu və o gözlər şamın işığından diksindi, birdən-birə açıldı, birdən baxdı.

Gülağanın bu fotosəkli üç ay idi ki, bu divardan asılmışdı və düz üç ay idi ki, Sona səhər işə getməzdən əvvəl də, axşam işdən qayıdandan sonra da, yuxuya gedənə qədər Gülağanın bu fotosəkli ilə

danışır, bu fotosəkillə də söhbət edirdi və çox vaxt da bu danışiq, bu söhbət sözsüz olurdu, çünki Gülağa həmişə Sonanı sözsüz də başa düşürdü, adicə bir-birlərinin gözünün içinə baxmaq kifayət idi və Gülağa bu fotosəkildə də Sonanı başa düşürdü, Sona bunu bədəninin hər bir hüceyrəsi ilə hiss edirdi, duyurdu.

Bir neçə gün idi ki, Sonaya elə gəlirdi ki, bu fotosəkildə nəsə bir dəyişiklik var, nəsə əvvəlki kimi deyil, amma baxırdı, baxırdı və bu dəyişikliyin nə olduğunu tapa bilmirdi. Gülağa indi də həmişəki kimi baxırdı, dodaqlarındakı o təbəssüm də həmişəki kimi idi, amma bütün bunlarla bərabər, Gülağanın bu fotosəklində nəsə elə bir şey var idi ki, əvvəllər yox idi və ümumiyyətlə... ümumiyyətlə, fotolarda elə şey olmurdu.

Bayaq paltarını soyunub yerinə girməzdən əvvəl də Sona Gülağanın bu fotosəkli ilə beləcə üz bəüz dayanmışdı və birdən-birə Sona həmin fotosəkildə Gülağanın dodaqlarında bir titrəyiş sezdi, o titrəyişi gözləri ilə gördü, bu, yalan deyildi, Sonanı qara basmırdı, bu həqiqət idi, bayaq fotosəkildə Gülağanın dodaqları xəfif bir titrəyişlə titrədi.

Sona həyəcan keçirmirdi, Sona qorxmırdı ki, dəli olar, amma Sonanın şam tutmuş əli titrəyirdi və Sonanın əli titrədikcə şamın zəif işığı fotosəkildə Gülağanın yanaqlarında, dodaqlarında, çənəsində oynayırdı.

Sona əlində titrəyən o şamın işığında bir müddət diqqətlə Gülağaya baxdı, amma şamın zəif işığının hərəkətindən başqa fotosəkildə bir tərpəniş sezmədi, sonra Sona Gülağanın gözlərinin içinə baxdı və birdən-birə bu gözlərin dərinliyində bir ağrı hiss etdi və o qaranlıq qış gecəsi həmin hiss Sonanı sarsıtdı.

Günlərin həmin gözəl günündə idi, Gülağa ilə rastlaşmışdılar, sonra Gülağa ilə görüşməyə başlamışdılar, sonra evlənmişdilər, o vaxtlardan bu tərəfə Gülağanın gözləri həmişə dumduru olmuşdu, o gözlərin başqalarının sezə bilmədiyini (amma Sonanın gördüyü) lap dərinlikdə də heç bir ağrı olmamışdı, çünki ola bilməzdi, çünki Sona ilə Gülağa bir yerdəydilər, çünki bu otaqları var idi, bu çarpayıları var idi, çünki Qoşaqa qapısı ilə üz bəüz o balaca, o darısqal emalatxanaları var idi və o emalatxanada göyümtül-yaşıl rəngli bir alovla yanan o primusun da səsi adi primus səsi deyildi, çox mülayim, çox yumşaq bir canlı hənirtisi, nəfəsi idi.

Sona həmin fotosəkildə indi Gülağanın gözlərinin dərinliyində gördüyü o ağrıya baxdı və bu zaman gözlənilməz, ağlasığmaz bir

hadisə baş verdi: Sona saat səsi eşitdi və sərt hərəkətlə dönüb dolaba tərəf baxdı.

Saat səsi dolabdan gəlirdi.

Sona dolaba yaxınlaşdı, özünün qol saatını, evin divar saatını və Gülağanın mizüstü saatını düz üç yüz altmış bir gün bundan əvvəl qoyduğu və o vaxtdan bəri də əl vurmadığı siyirtməni açdı, əlindəki şamı irəli tutub siyirtmənin içini işıqlandırdı: saatların üçü də çıqqaçıq işləyirdi.

Vaxtlar müxtəlif idi.

Sonanın qol saatında 12-yə 7 dəqiqə qalmışdı.

Divar saati 6.26 göstərirdi.

Gülağanın mizüstü saati 03.12 göstərirdi.

Vaxtlar müxtəlif idi, yəqin ki, saatlar müxtəlif vaxtlarda yatmışdı-lar, amma indi üçü də birdən işləməyə başlamışdı.

Sonanın əlindəki o şam daha titrəmirdi.

Sona divardan asılmış o böyük fotosəklin yanına qayıtdı.

Dolabın saatlar işləyən siyirtməsi eləcə açıq qaldı.

Sonanın əlindəki şamın işığı yenə də Gülağanın sifətinə düşdü və Sona yenə də Gülağanın gözlərinin dərinliyindəki o ağrını gördü, sonra o biri əlini fotosəklin hamarı ilə Gülağanın alınına sürtdü.

Gülağanın alında narın tər damcıları var idi.

Yox, bu, şamın istisindən fotosəklin kağızına düşmüş nəmiş deyildi, bu, tər damcıları idi, çünki Gülağa əzab çəkirdi, Gülağa bu şəkildən çıxmaq istəyirdi. Sona bunu başa düşmüşdü və Gülağanın gözlərinin dərinliyindəki o ağrı da indi çəkdiyi bu əzabın ağrısı idi.

Şam öz-özünə söndü.

Sona o qaranlıq içində bir müddət Gülağanın fotosəkli ilə üzbəüz dayandı.

Şamı daha yandırmadı.

Lap ehmallıca, lap barmaqlarının ucunda pəncərəyə tərəf getdi, elə bil uşaq yatmışdı və Sona da qorxurdu ki, səs olar, uşaq yuxudan oyanar.

Bütün küçə qaranlıq içində idi və həmin qış gecəsi o qaranlıq içində küçələrdəki, evlərin damındakı qarın zəif, ağımtıl parıltısı daha ağ yuxuları Sonanın yadına salmırdı, çünki Sona daha yuxular barədə fikirləşmirdi, qaranlıq otaqda həmin pəncərənin qabağında dayanıb küçəyə baxırdı və gözləyirdi.

Daha qar yağmırdı, külək də əsmirdi, hər halda küləyin səsi gəlib otağa çatmırdı, sakit, səssiz-səmirsiz bir qış gecəsi idi və o sakitlik, o səssizlik içində dolabın açıq siyirtməsindəki saatların çıqqıltısı eşidilirdi.

Şamın sönmüş fitilinin yüngül iyi otağa yayılmışdı və bu yüngül qov bir balaca Qoşaqa qapısının qarşısındakı o darısqal saat təmiri emalatxanasında göyümtül-yaşıl alovla yanan primusun qoxusuna bənzəyirdi, amma Sona bu barədə də fikirləşmədi, həmişəki kimi, xəyalən Qoşaqa qapısının qabağındakı o balaca, o darısqal emalatxanaya getmədi; Sona əynindəki gecə köynəyilə pəncərənin qabağında dayanıb küçəyə baxırdı və gözləyirdi.

On beş-iyirmi gün bundan qabaq fabrikdə bir yerdə işlədikləri qızlardan hansısa bu ölümlü-itimli günlərdə heç olmasa, bir balaca ürək açmaqdan ötrü nəsə gülməli bir söz dedi, hamı güldü, təkcə Sona gülmədi və dünyagörmüş Xədicə xala:

– Dərldidi də Sona, necə gülsün... – dedi. – Ürəyi ağrıyır Sonanın...

Həmin qış gecəsi, o saat çıqqaçığın müşayiət etdiyi həmin sakit, səssiz-səmirsiz qış gecəsi Sona küçənin qaranlığına baxırdı və o dəm Sonanın heç bir dərdi yox idi, Sonanın ürəyi daha ağrıyırdı, ağrı Gülağanın gözlərində idi və Sona gözləyirdi.

Sona Gülağanı yaxşı tanıyırdı və bilirdi ki, Gülağa güclüdür, zirəkdir, bilirdi ki, Gülağa da indi bütün varlığıyla Sonanın yanına qayıtmaq istəyir və Sona gözləyirdi (və Gülağa bunu bilirdi!).

Sona elə-eləcə pəncərənin qabağında dayanmışdı, çünki bir daha o şəkilə baxmaq istəmirdi, Gülağanın gözündəki o ağrını görmək istəmirdi, Gülağanın o əzablarının gözgörəsi şahidi olmaq istəmirdi və dayanıb gözləyirdi.

Sona tamam sakit idi, tamam arxayın idi, bilirdi ki, Gülağanın gözlərindəki o ağrı da, Gülağanın o əzabları da müvəqqətidir, o ağrı da keçib gedəcək və o əzab da yox olacaq.

Dolabın açıq siyirtməsindəki o saatların çıqqıltısı, elə bil ki, həmin qış gecəsinin nəbzi idi, otaqda vururdu.

Şamı sönmüş fitilin qoxusu çəkilib getmişdi və otağın havasında o qoxudan sonra bir təmizlik var idi və Sona bilirdi ki, bu otaq da Gülağanı gözləyir.

Saatların çıqqıltısı içində yavaş-yavaş artan bir səs eşidildi və Sona başa düşdü ki, bu səs cırılan kağızın səsi.

Gülağa azad olurdu.

Gülağa qayıdırdı.

Küçədəki, evlərin damlarındakı, pəncərələrin sürəhilərindəki qarın ağımtıl işığı elə bil ki, artmağa başlamışdı, qaranlıq içində gümüşü bir parıltıyla küçələrin, şəhərlərin, bütün dünyanın təmizliyindən, təzəliyindən xəbər verirdi.

Kağız daha cırılmadı.

Sükut çökdü və elə bil ki, dolabın siyirtməsindəki o saatların da çiqqıltısı kəsildi.

Sona çönüb otağa baxmırdı, pəncərənin qabağında dayanmışdı və gözləyirdi.

Otaqda addım səsi gəldi.

Bir addım...

İkinci addım...

Üçüncü addım...

Yenə sükut çökdü.

Sona arxadan az qala kürəklərinə toxunub döyünən o ürəyin səsini eşitdi.

Sonra Gülağa əlini ehməllicə Sonanın çiyinə qoydu.

Sona diksinmədi, Sona bilirdi ki, belə də olacaq və birdən-birə Sonanın ürəyi coşdu, düz üç yüz altmış bir günün dərdi, düz iki yüz əlli üç günün əzabı iri-iri, gilə-gilə yaş olub gözlərindən axdı.

Sonanın çiyindəki o əl köynəyinin altına girdi, çılpaq çiyində gəzdi və o əlin istisi, o əlin hərərəti Sonanın bütün içindən keçdi.

Sonra Gülağa Sonanı özünə tərəf çevirdi, Sonanın gözlərinə baxdı və başa düşdü ki, ömründə heç vaxt Sonanı beləcə xoşbəxt görməyib, hətta o balaca, o darısqal emalatxanada bir-birlərinə qısılib qoşa oturduqları o dəqiqələrdə də Sona beləcə xoşbəxt deyildi.

Sona həmin qış gecəsi o qaranlıq otaqdakı pəncərənin qabağında özünü Gülağanın bağına basdı, Gülağanın üz-gözünü, boynunu, sinəsini öpə-öpə:

– Axır ki, gəldin... – pıçıldadı. – Axır ki, gəldin... Qayıtdın axır, qayıtdın... – pıçıldadı. – Gəlib çıxdın... – dedi. – Gəlib çıxdın...

Gülağa Sonanın əynindəki o gecə köynəyini çıxartdı və Sonanın ağappaq çılpaq bədəni, elə bil ki, o otağın qaranlığını düz üç yüz altmış bir gün pərçimlənib saxlamış və yalnız indi azadlığa çıxmış hisslərlə, həyəcanlarla doldurdu.

Gülağa çılpaq Sonanı qucağına aldı, çarpayıya gətirdi.

Gülağa Sonanın hələ də yaxşı qurumamış və duzlu tam verən göz-lərini, dodaqlarını, qabarıb özünə yer tapmayan döşlərini öpürdü və Sona xoşbəxtlikdən boğula-boğula, təngnəfəs ola-ola pıçıldaya-pıçıldaya:

– Yalançı bir məktub gəlmişdi mənə... – deyirdi.

Gülağa pıçıldaya-pıçıldaya:

– Yalançı deyildi o məktub... – deyirdi. – Mən ölmüşdüm... Məni vurmuşdular... Məni sən diriltidin...– deyirdi. – Sənin nəfəsin məni dartıb o şəkildən çıxartdı...

– Səhər yavaş-yavaş açılırdı.

Yenə qar yağmağa başlamışdı.

Sona çarpayıda uzanmışdı və Gülağaya baxırdı.

Gülağa pəncərənin qabağında dayanmışdı və düz üç yüz altmış bir gün görmədiyini məhəllədə o qış səhərinin açılmağına tamaşa edirdi.

Sona gülümsəyirdi, çünki Gülağanın yerinə sevinirdi.

Sonanın bütün bədənində bir rahatlıq var idi və o rahatlıqda bir əbədilik, həmişəlik var idi.

Sonra Gülağa pəncərənin qabağında çökilib dolaba yaxınlaşdı, siyirtmədəki saatları götürdü, mizüstü saati həmişəki yerinə qoydu, Sonanın qol saatını da mizin üstünə qoydu, sonra əlində tutduğu divar saatına baxdı.

Sona da çarpayıdan qalxıb Gülağanın yanına gəldi və bir-bir o saatlara baxdı.

Vaxtlar həmin müxtəlifliyi olduğu kimi saxlamışdı.

Sonanın qol saatında 3-ə 10 dəqiqə qalmışdı.

Divar saati 9.29 göstərirdi.

Gülağanın mizüstü saati 06.15 göstərirdi.

Sonra Sona ilə Gülağa bir-birlərinə baxdı və ikisi də bərkdən, ürəkdən gülməyə başladı.

İkisi də çılpaq idi, ikisi də o balaca otağın ortasında dayanmışdı, bir-birinə baxırdı və bərkdən, ürəkdən gülürdü.

Sonra Gülağa əlindəki saati divara vurmaq istədi.

Sona:

– Neyləyirsən divara vurub?.. – dedi.– O biri evimizdə vurarsan. Onsuz da buradan köçəcəyik...

– Niyə?

– A-a-a.. Kim inanar ki, sən şəkildən gəlmisən? – Sona fotosəkle baxdı.

Fotoqraf Əlinin böyütdüyü o fotosəkildə kağızın yalnız qıraqları qalmışdı, Gülağanın portretinin yeri boş idi və Sonaya elə gəldi ki, elə bil o şəkili qayçı ilə kəsib götürmüşən.

XXXI

Mən çal bıqlı, başının ortası tamam tökülmüş ağappaq qıvrım saçlı o taksi sürücüsündən – Cəfərquludan çox şey soruşmaq istəyirdim, amma heç nə soruşmadım, daha doğrusu, nə üçün? niyə? səbəbini bilmirəm... – Heç nə soruşa bilmədim və aydınlıq bir yaz gecəsi evdən çıxıb piyada bizim məhəlləmizə tərəf getdim.

Bakının dağlıq hissəsinə qalxan və bir azdan mənə nöyüt dükanının – bizim nöyüt dükanımızın tininə, məhəlləmizə aparıb çıxaracaq küçə boyu addımlaya-addımlaya bu tanış evlərə, birmərtəbəli, ikimərtəbəli, üçmərtəbəli binalara baxırdım və heç birini tanımırdım; yəni bu binalar öz-özlüyündə mənə tanış idi, anamın əlindən tutub bu küçə ilə şəhərin mərkəzinə tərəf çox getmişdim, bu küçədən çox keçmişdim, amma eyni zamanda, mən bu binaların heç birini hansı bir xatirəylə bağlı xatırlamırdım, mən bu binalarda bir yadlıq hiss edirdim və mənə elə gəlirdi ki, bu hiss qarşılıqlıdır, çünki küçələr yalnız binalardan, yalnız asfaltdan, daşdan ibarət deyil və mənə elə gəlir ki, küçələrin də yaddaşı var; insanlar gəlir, gedir, amma küçələr qalır, küçələrin ömrü insanların ömründən çox-çox artıq olur, küçələr yüz il, iki yüz, üç yüz il yaşayır və gəlib-gedən o insanların nəfəsi ilə nəfəs alır, gəlib-gedən o insanların hissələri, həyəcanları ilə yaşayır və bu barədə fikirləşəndə hərdən mənə elə gəlir ki, qarışqa adında, ya fil adında, ya insan adında məxluq olduğu kimi, küçə adında da bir məxluq var.

Mən sonuncu dəfə bu küçə ilə nə vaxt getmişəm? – yadıma gəlmir... Biz məhəllədən köçəndə on-on bir yaşım var idi və yəqin qırx il idi ki, ayağım bu küçəyə dəymirdi (bu da mənə etibarım!..) və hərgah küçənin yaddaşı varsa, küçə canlıdırsa, deməli, nəyisə də unudur, yaddan çıxarır və bunu duymaq, hiss etmək qüssə gətirir, bu yalnız qırx ilin ayrılıq qüssəsi deyil, yalnız həmin qırx ilin əbədi bir keçmişdə qalmağının, qayıtmazlığının qüssəsi deyil, bu qüssə, eyni

zamanda, gələcəyindir, daha doğrusu, gələcəkdə qalmış beş ilin, on ilin, hətta qırx-əlli ilin də haçansa əbədi bir keçmişdə qalacağıının indidən hiss olunan qüssəsidir.

Bizim o nöyüt dükanımızın, o ərzaq dükanımızın sarı əhənglə rənglənmiş birmərtəbəli binasını uzaqdan gördüm və o saat da tanıdım və nə qədər istəsəm də ki, bunu yazmayım, qayıdıb çıxıb getmək istədim, çünki bütün bunların nə mənası var idi? Mən indi o məhəllədə kimi axtarırdım? “keçmişə səfər” – bu yalnız bizim özümüzün kitablarda yaratdığımız bir ifadədir, əslində, keçmiş heç kimi qəbul etmir, keçmiş öz işini görüb, qurtarıb və onun qarşısında əbədi bir qıfıl var, Ziba xalanın qarşısındakı o paslı qıfıl kimi, Əliabbas kişinin qarşısındakı o yekə qıfıl kimi...

Lakin mən ki indi, bax, bu küçə ilə üzüyuxarı, bizim məhəlləmizə doğru getdiyim bu anlarda Ziba xalanı da, Əliabbas kişini də xatırlayıram...

Əsmər deyir ki, guya mən ürəyimin dərinliyində sentimental bir adamam; bilmirəm, bəlkə də belədir və mənim fikirləşdiklərim də, yazmaq istədiklərim də sentimental bir adamın fikri, istəyidir, ola bilər, amma hər halda mən məhəlləmizin tinindəki sarı əhənglə rənglənmiş o balaca binanı görəndə dayanmaq istədim, geri qayıdıb çıxıb getmək istədim və o dəm mənə elə gəldi ki, o tanış və eyni zamanda yad binalar, o küçə pəncərələri, cürbəcür rənglərlə rənglənmiş – yaşıl, göy, qəhvəyi, çəhrayı, sarı küçə qapıları, yavaş-yavaş yarpaqlamağa başlamış meynələrlə əhatə olunmuş küçə eyvanları mənə baxır və məni məzəmmət edir; əlbəttə, bu hissdə bir uşaqlıq var idi, amma nə olar? mən ki... mən ki öz uşaqlığıma qayıtmaq istəyirdim...

Məhəlləmizin aşağı başında tinin ucuna çatıb nöyüt dükanı ilə üzbəüz dayandım, məhəlləmizə baxdım və yox, mənim ürəyim düşmədi, yerimdə də donub qalmadım, elə bil ki, elə belə də olmalı idi, elə bunu da gözləyirdim; Sarı hamam da yox idi, bizim dalanımız da yox idi, aralıqdakı o binalar, o evlər də yox idi və həmin sahədə indi çoxmərtəbəli böyük bir yaşayış binası var idi. Həmin binanın pəncərələri yanırdı, eyvanlarına adamlar girib-çıxırdı, o böyük bina öz gündəlik həyatı ilə yaşayırdı və həmin binanın qabağında hündür, qollu-budaqlı bir söyüd ağacı var idi.

Yüngül bir meh əsdi və o yüngül meh o qollu-budaqlı söyüdü yenicə göyərməyə başlamış körpə yarpaqlarını tərptədi və mənə elə

gəldi ki, əslində, o yarpaqlar mənə salamladı; mənə elə gəldi ki, indi o böyük, o qollu-budaqlı söyüd ağacı da, vaxtilə mənə atam kimi, bu küçədə – bu yeni küçədə qəriblik içindədir.

Bir, iki, beş, yeddi, on, on bir... Bu böyük bina on bir mərtəbə idi və onun yəqin ki, cəmi ikicə mərtəbəsinə bizim bütün məhəlləmiz sıığışardı.

O binanın üçüncü mərtəbəsinin mənə yaxın eyvanında üç-dörd yaşlı bir uşaq dayanmışdı və sürəhinin dəmir barmaqlığı arasından mənə baxırdı; mən də o uşağa baxdım, ona göz vurdum və birdən qərribə bir hadisə oldu: o uşaq ağzını yekə açıb bərkdən ağlaya-ağlaya otağa qaçdı; anası tələsik eyvana çıxdı, küçə boyu o tərəf-bu tərəfə baxdı, başını yuxarı qaldırıb binanın üst eyvanlarına baxdı və yəqin ki, heç harada şübhəli bir şey görməyib otağa keçdi.

Mənim söyüdüüm güldü.

Bir dəfə mən yuxuda qıpqırmızı bir ay görmüştüm və elə yuxuda ikən o qırmızı aya baxa-baxa başa düşürdüm ki, yuxu görürəm, başa düşürdüm ki, o cür yekə, o cür qırmızı ay ola bilməz, amma o yekə, o qırmızı ay, necə deyirlər, mənim bunu başa düşüb-düşməməyimin fərqiində deyildi, eləcə qırmızı alışıb-yanırdı, eləcə mənim gözlərimin qabağında idi.

İndi göydə həmişəki (adi!) ay idi, həmişəki (adi!) ulduzlar idi, bir də ki, o böyük yaşayış binasının işıqları yanırdı və həmin işıqlı pəncərələr, işıqlı qapılar bizim məhəllədə özlərini qətiyyənlə yad hesab eləmir, əksinə, o pəncərələrin, o şüşə qapıların işığında, genişliyinədə, yaraşığında bizim məhəlləyə həttə bir minnət var idi.

Muxtarın yaşadığı, Ədilənin yaşadığı o üçmərtəbəli bina əvvəlki kimi, öz yerində idi (və indi bu mənə bir möcüzə kimi göründü!), amma Muxtargilin o şüşəbəndində daha Kübra xalanın dibçəkləri yox idi və ümumiyyətlə, bu bina, əlbəttə, əvvəlki bina idi, amma eyni zamanda, əvvəlki bina deyildi, divarlarına, pəncərələrinə, şüşəbəndinə, giriş qapısına baxan kimi, bilirdin ki, indi bu binanın həyatı tamam başqa bir həyatdır, əvvəlkindən yaxşıdımı? pisdimi? bilmirəm, amma tamam başqa idi və mənim üçün burasına da şəkk-şübhə yox idi ki, indi bu binada tamam başqa adamlar yaşayırdı; o üçmərtəbəli binanın mənim üçün doğmalığının özündə indi bir yadlıq var idi.

Binanın qabağında, səkinin qırağında qırx il bundan əvvəl olduğu kimi, yerə, asfaltın üstünə salınmış balaca bir döşəkcədə lap qocalıb

əldən düşmüş bir qarı oturmuşdu (hərdən bu barədə fikirləşəndə mənə elə gəlir ki, həmin gecə o qarı mənim gözümə görünmüşdü...) və mən asta addımlarla gəlib o qarının qabağında dayandım, hələ uzaqdan görən kimi tanıdığım o qarını salamladım (yoxsa o salamı özüm özümə verdim?).

– Axşamın xeyir, Səfurə xala.

– Abatın xeyir, – dedi.

– Necəsən, Səfurə xala?

– Necə olacağam? Görmürsən? Hay-hayım gedib, vay-vayım qalıb.

– Məni tanımadın?

– Yox...

– Mənəm də!..

Həmin yaz gecəsi o böyük binadan gələn işıq içində mən Səfurə xalanın alacalanmış sulu gözlərində qəfil bir səksəkə gördüm və mənə elə gəldi ki, Səfurə xala hələ də səksəkə içindədir, hələ də müharibədə itkin düşmüş oğlu Eynulladan bir xəbər gözləyir. Əlbəttə, biz hamımız bu barədə çox eşitmişik, çox oxumuşuq ki, analar müharibədə itkin düşmüş oğullarının yolunu hələ də gözləyirlər, amma bu dəfə bütün ömrümdə birinci dəfə mən bunu gözlərimlə gördüm, duydu.

Mən Səfurə xalanın üzündəki qırıqlara baxdım və birdən-birə mənə elə gəldi ki, Səfurə xalanın üzündəki o əyri-üyrü qırış xətləri ilə bizim qırx il bundan əvvəlki məhəlləmiz arasında çox yaxın bir oxşarlıq var...

Səfurə xala yenə də:

– Yox, tanımadım...– dedi.

– Ələkbərəm...

– Hansı Ələkbər? – Səfurə xalanın alacalanmış sulu gözlərindəki o qəfil səksəkə, o həyəcan itib getmişdi, çünki o səksəkəni, o həyəcanı uzun müddət gözlərində saxlamağa heyi yox idi.

– Sonanın oğluyam...

– Hansı Sonanın?

– Pravadnik Ağarəhimin arvadı...

Səfurə xalanın da tamam qırışmış qoca sifəti mənim o söyüdüm kimi gülümsədi:

– Vallah, dedim sənə də, hay-hayım gedib mənim, vay-vayım qalıb. Bir ayağım burdadı, bir ayağım qəbirdə. Allah tez gətirsin o günü..

– Sarı hamamdan yuxarıda, dalanda olurduq...
– Vallah, bilmirəm, Allahın yanında nə günahım var ki, götürüb aparmır məni?!

– Xanım xalagillə bir həyətdə olurduq.

O alacalanmış sulu gözlər deyəsən fikrə getdi, keçmişdən nəsə qoparıb gətirmək istədi, sonra dedi.

– Allah Xanıma rəhmət eləsin!..

– Məni tanımadın?

– Yox.. Allah məni öldürsün! Öldürmür də. Xəcil eləyir məni..

Yenə yüngül bir meh əsdi və mən gözlərimi Səfurə xaladan çəkib o qollu-budaqlı söyüd ağacına baxdım, söyüdün yenicə göyerməyə başlamış yarpaqları titrədi, amma bu titrəyiş dünyanın ən adi titrəyişi idi, çünki o söyüd qırx il idi ki, mənim deyildi və əlbəttə, o söyüd məni tanıdırdı.

Onbirmərtəbəli binanın işıqları bir-bir söndü.

Bir azdan o işıqlar tamam sönəcəkdi, yalnız göydəki ay, ulduzlar qalacaqdı və bizim küçəmiz qırx il bundan əvvəlki yox, sabahkı səhərini gözləyəcəkdi, sabahkı səhərinin addım həsrətini çəkəcəkdi, sonra o səhər açılacaqdı, onbirmərtəbəli bu binanın uşaqları hay-küylə aşağı düşüb məktəblərə gedəcəkdi, o uşaqların hamısının portfellerində gözəl avtomat qələmlər olacaqdı və o uşaqlar heç vaxt bu küçədə Ağ Dəvə görməyəcəkdi, aylar keçəcəkdi, üçüncü mərtəbədəki o balaca da böyüyəcəkdi və hansı bir binanısa üçüncü mərtəbəsində (ya onuncu, iyirminci mərtəbəsində!) balaca bir uşaq görəcəkdi...

XXXII

Cəbrayıl müharibəyə gedəndə həyətimizdəki göyərçinlərdən çox nigaran getdi və Cəbrayıldan sonra o göyərçinlərə Ağarəhim baxdı. Göyərçinlərə verməyə bir şey yox idi, Ağarəhim bir sübh tezdən, bir də axşama yaxın dama qalxıb göyərçinləri uçururdu və göyərçinlər gedib özləri özlərinə yem tapırdılar (hər halda nəsə tapırdılar ki, yaşayırdılar), qayıdıb həyətimizdəki quşxanaya girirdilər.

Cəbrayılın bir vaxt göydə mayallaq vuran, minbir oyundan çıxan, uçub göyün yeddinci qatında güclə görünən bir nöqtəyə dönən göyərçinləri müharibə başlayandan sonra, Cəbrayıl gedəndən sonra

günü-gündən zəifləyirdi, büzişürdü, lələklərini töküdü, elə hey göz-
lərini yumub mürgüləyirdi və Ağarəhim də müharibəyə gedəndən
sonra, daha quşxananın ağzı həmişə açıq qaldı, göyərçinlər istəyəndə
uçub gedib yem axtardılar, bir şey tapdılar, ya tapmadılar, təzədən
həyətimizdəki o quşxanaya qayıtdılar, gündən-günə lap arıqladılar,
lap əldən düşdülər, daha uçub gedib yem axtarmağa da nə həvəsləri,
nə də taqətləri qaldı.

Cəbrayılın göyərçinləri öz aqibətləri ilə barışmışdılar və bu,
mənəm ürəyimdə bir dərd olmuşdu, amma mənəm bu dərdə çarə
eləməyə heç bir imkanım yox idi, çünki bizim həyətimiz də, bizim
dalanımız da, bizim küçəmiz də tamam imkansız idi.

Mən dama çıxırdım, o göyərçinləri uçurtmaq istəyirdim, amma
göyərçinlər uçmurdu, daha doğrusu, bir-iki dəfə qanadlarını çırpıb
damda o tərəf-bu tərəfə atılırdı, başlarını çəp tutub mənəm əllərimə
baxırdı, sonra o göyərçinlər damın bir küncündə dayanıb başlarını bə-
dənlərinə qısırdılar, gözlərini yumurdular və hərdənbir qurulda-
yırdılar; mənəm əllərim həmişə boş olurdu, göyərçinlərə verməyə heç
nə tapmırdım və təskinliyim də bu olurdu ki, Cəbrayılın uzun rezin
şlanqını həyətimizdəki kranta keçirib tez-tez quşxananı yuyub-təmiz-
ləyirdim, amma göyərçinlər heç nə yemədikləri üçün, təmizləməyə də
bir şey olmurdu, aclıqdan, xəstəlikdən tökülən lələklərdən başqa;
sonra göyərçinlər ölməyə başladı və mən dörd gündən, beş gündən-
bir gecə quşxanada ölmüş o göyərçinləri çıxarıb atırdım və o ölü
göyərçinlər də yəqin kürən pişiyin qisməti olurdu. Mən o göyərçinləri
çox istəyirdim, mənəm o göyərçinlərə yazığım gəlirdi, amma o yazıq
ölü göyərçinlərdən iyrenirdim və yazıq ölü göyərçinlərdən beləcə
iyrenməyim, öyüyə-öyüyə onları götürüb aparıb atmağım bəzən
mənəm bütün həyatımı bir işgəncəyə çevirirdi: o göyərçinlərin axırı nə
üçün belə olmalı idi? və dünyanın bu insafsızlığı az qalırdı o balaca
Ələkbəri aqlatsın.

Bir gün çiyindən yekə torba sallanmış bir kişi həyətimize girdi,
həddən artıq hündür və hətta o cür hündürlüyünə görə də çox kök idi
və o bədheybət kişinin başı ülgüclə təmiz qırılmışdı, yoğun peysəri
var idi və onun beləcə qaməti, yoğun peysəri bizim məhəlləmizi bas-
mış o yetimliklə, o kimsəsizliklə heç cür uyuşmurdu.

O bədheybət kişi Cəbrayılın göyərçinlərini almaq istəyirdi, amma
Xanım xala həyətimize sığışmayan, dalanımıza, küçəmizə sığışmayan

o qamətə baxmayaraq, kişini həyətimizdən qovdu və o yoğun peysərli bədheybət kişi əvvəlcə diqqətlə həyətimizin o başına-bu başına baxdı, elə bil nəyi isə yoxlayırdı, nəyi isə öyrənirdi, sonra da qapıdan çıxax-çıxa:

– Onsuz da acından ölürlər... – dedi və danışdıqca da iri, sarı dişlərinin arasından tüpürcək sıçrayırdı. – Kiminçün saxlayırsan onları, ay ağılsız zənən?

Xanım xala həyət qapımızı o bədheybət kişinin ardınca elə çırpdı, az qaldı təmiz qırılmış şişman peysəri partlatdı.

Xanım xala:

– Köpəyoğlu! – dedi. – Almaq istəyir ki, aparıb toyuq kimi saxlasın, sonra da başlarını kəsib satsın!..

Bu dəhşətli sözləri eşidəndə bütün tüklərim ürpəşdi və o dəm mən bütün varlığım ilə Xanım xalaya fəxr elədim, mənə elə gəldi ki, o bədheybət kişidən qorxmayan, o bədheybət kişini həyətimizdən qovan, ardınca qapını eləcə çırpın Xanım xala yenə də əvvəlki Xanım xaladır, mənə elə gəldi ki, avtobus da, o dörd “polutorka” da yenə dəlbədal bizim dalanın ağzına düzülüb, mənə elə gəldi ki, bizim həyətimiz də, dalanımız da, küçəmiz də əvvəllərdəki kimi, arxalıdır, müharibə başlamazdan qabaq olduğu kimi, güclüdür, basılmazdır. Əlbəttə, eyni zamanda, mən o dəhşətli sözlərə təəccüb də etdim, çünki gözümlü açandan eşitmişdim ki, göyərçin yemək günahdır.

– Göyərçin yemək axı, günahdır... – dedim.

Xanım xala:

– Dünyada o qədər günah iş tutan adam var ki... – dedi.

Həmin gecə uzun müddət həyətimizdəki o göyərçinlərin qurultusuna qulaq asdım; əvvəllər axşam düşən kimi o ağ göyərçinlər yarırdı, amma müharibə başlayandan sonra, Cəfər, Adil, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim müharibəyə gedəndən sonra, o quşxananın qapısı eləcə açıq qalandan sonra, göyərçinlər bəzən gecənin yarısına kimi yata bilmirdi, quruldayırdı.

Mən bilirdim ki, o göyərçinlər acdır, mənim o göyərçinlərə verməyə heç nəyim yoxdu, mən bilirdim ki, o göyərçinlər daha heç vaxt göyün yeddinci qatına qalxıb güclə görünən bir nöqtəyə dönə bilməyəcək, amma mənim bütün ürəyim, bütün varlığım həmin dəm Xanım xalaya dərin bir təşəkkürlə dolu idi, çünki Xanım xala qoymadı ki, o yoğun peysərli bədheybət kişi o göyərçinləri çiyindən salladığı həmin torbaya doldursun; birdən-birə mənə elə gəldi ki, elə bil, özüm o

torbanın içindəyəm və mənim nəfəsim tıncıxdı, az qaldı bir havasızlıq içində boğulum, amma yox, o yoğun peysərli bədheybət kişi görün-düyü kimi qorxulu deyilmiş, Xanım xala onu bizim həyatımızdən qovdu və mən də onun torbasında deyildim, anamın həmişəki kimi, otağın bir küncündə, yerdən saldıği yorğan-döşəyin içində idim və həmin gecə mən o ac göyərçinlərin, o balacalaşmış, büzüşmüş xəstə göyərçinlərin qurultusuna qulaq asa-asa yenə də göyü gömgöy gö-rdüm, ləkəsiz gördüm və o gömgöy, o tərtemiz, ləkəsiz göydə yenə də Cəbrayılın sağlam, cəld, sıx lələkləri günün altında parıldayan göyər-çinləri uçurdu, məhəlləmizin üstündə dövrə vururdu; müharibə başla-yandan sonra, bəlkə də birinci dəfə ürəyimdəki o rahatlıq içində, göz-lərimin qarşısında o gömgöylük içində, o təmizlik, ləkəsizlik içində yuxuya getdim və bütün həyatımda ilk dəfə tərtemiz mavi bir yuxu gördüm: o ağ göyərçinlər də tərtemiz mavi göyərçinlər idi, göy də tərtemiz mavi idi və o mavi göyərçinlər o mavi göydə uçurdu və o mavilik içində haradasa ağ bir işıq yanırıdı və mən bilirdim ki, o aqlıq Ağ Dəvənin aqlığıdır, yuxuda mənə elə gəlirdi ki, əllərim, bütün bədənim görmədiyim, amma işığı gələn Ağ Dəvənin ağappaq yununa toxunur və o yun ipək kimi yumşaqdır, mülayimdir, hərərətlidir.

Səhər anamın səsinə yuxudan oyandım:

– Vay, köpəyuşağı!.. Vay, süzün ciyərvüz yansun!..

Anamın səsi həyətdən gəlirdi.

Mən başa düşdüm ki, nəsə bir hadisə baş verib, yerimdən qalxıb həyəte qaçdım.

Gecə quşxanadakı göyərçinlərin hamısını oğurlayıb aparmışdılar.

Bu, məhəlləmizdə mənim yadıma gələn birinci oğurluq idi.

Mən çarhovuzun kənarında oturdum, o bomboş quşxanaya baxdım və özümü saxlaya bilməyib ağlamağa başladım: mənim özümün özümü yazığım gəlirdi, çünki gecə bizim həyatimizə girmişdilər, o göyərçinləri, o yazıq, xəstə göyərçinləri oğurlamışdılar, mənim isə xəbərim olmamışdı və Xanım xalanın da bundan xəbəri olmamışdı və biz o göyərçinləri heç olmasa qoruya bilməmişdik ki, öz quşxanala-rında ölsünlər və əlbəttə, mənim o göyərçinlərə də yazığım gəlirdi və o balaca Ələkbər o yazıq göyərçinləri suda bişmiş, tavada qızarmış təsəvvür edəndə daha da bərkdən ağladı. Bu vaxt kimsə yekə əlini çiynimə qoydu və mən diksindim, çünki birdən-birə mənə elə gəl-di ki, çiynimdəki bu əl dünən həyatimizə gələn, çiyindən boş torba

sallanmış yoğun peysərli o bədheybət kişinin əlidir, amma mənim başımın üstündə dayanan Xanım xala idi, bu əl Xanım xalanın əli idi və Xanım xalanın əli tamam yüngülləşmişdi, mən heç vaxt ağlıma gətirməzdim ki, Xanım xalanın o yekə əli beləcə yüngülləşib, beləcə çəkisiz olub və yekə əlin beləcə yüngülləşməyi, beləcə çəkisizliyi məni daha da kövrəltdi.

Xanım xala:

– Ağlama, Ələkbər... – dedi. – Ağlama...

Mən lap bərkdən ağladım.

XXXIII

Bizim dalanımızda kürən bir pişik var idi, o qədər kök idi ki, dərisinə sığışmırdı, güclə yeriyirdi, yay aylarında səhərdən axşamacan dalanımızın qabağındakı elektrik şalbanının kölgəsində yatırdı və mən həmişə təəccüb edirdim ki, bu kürən pişik ki, bu qədər yatır, bəs, nə vaxt siçan tutur, nə vaxt yemək yeyir və beləcə kökəlir?

Gün ərzində şalbanın səkiyə düşmüş kölgəsi dəyişdikcə kürən pişik də tənbel-tənbel qalxıb yerini dəyişirdi, təzədən kölgədə uzanırdı, hərdən də gözünü açırdı, qalxıb gərnəşirdi, əsnəyirdi, təzədən yatırdı və Balakərim deyirdi ki, o kürən pişiyin guya min yaşı var və guya o kürən pişik heç vaxt ölməyəcək.

Nə iş idisə, o kürən pişiklə məhəlləmizdə heç kimin arası yox idi.

Müharibə başlanandan sonra adamlar çərəksiz qaldı, siçanlar azaldı və o kürən pişik də arıqladı, axırda lap bir dəri, bir sümük qaldı, amma heç kim buna fikir vermədi, çünki camaat kürən pişiyin hayında deyildi, öz hayında idi.

Kürən pişiyin tənbelliyindən əsər-ələmət qalmamışdı, daha heç vaxt şalban kölgəsində uzanırdı, səhərdən axşamacan məhəllənin həyətlərini gəzirdi, bəzən dalanda mənim dalımca düşürdü, miyoldayırdı və mən ayağımı yerə vurub onu qovurdum, çünki ona verməyə bir şeyim yox idi, bir də ki, ürəyimdə o yazıq kürən pişiyə qarşı gizli bir kin var idi, çünki Balakərimin sözləri mənim beynimə batmışdı və mənə elə gəlirdi ki, elə bil, doğrudan da, tanıdığım, istədiyim adamların hamısı öləcəkdi, yer üzündəki bütün adamlar öləcəkdi, təkə bu kürən pişik heç vaxt ölməyəcəkdi, həmişə yaşayacaqdı.

Hərdən yenə də Əminə xalanın evindən səs-küy gəlirdi və onda hamı bilirdi ki, İbadulla yenə gəlib çıxıb, yenə keflidir, yenə anasından qızıl istəyir və əlbəttə, İbadulla həmişəki kimi yenə də Əminə xalanın yanından əliboş çıxırdı, daha doğrusu, qızılsız çıxırdı, amma məhəlləmizin camaatının boğazlarından kəsib Əminə xalaya verdiyi paylardan heç olmasa, nəşə bir ovuc götürürdü: suda bişmiş noxud, ya lobyə, ya da bir başqa şey və belə günlərdən birində mən İbadullanı dalanımızın dibində, əvvəllər xartut bitən yerdə gördüm.

İbadulla yerə çöməlmişdi, o kürən pişik də İbadullanın yanında dayanmışdı və mən ömrümdə birinci dəfə pişik gözlərində açıq-aşkar bir mehribanlıq gördüm; kürən pişik həmin mehribanlıq dolu gözləri ilə İbadullaya baxırdı.

İbadulla kürən pişiyə əli ilə nəşə yeməli bir şey verirdi və mən uzaqda dayanıb baxdığım üçün bunun nə olduğunu görmürdüm, amma hər nə idisə, əlbəttə, İbadulla onu indicə çıxır-bağır əlasından almışdı.

İbadulla əli ilə kürən pişiyi yedirdə-yedirdə:

– Ala, ay pişik... – deyirdi. – Ay yazıq pişik... Bu qaranlıq dünyada mənəm təkçə dostum sənşən... Adamlar bir-birinin düşməni, təkçə dünyanın pişiklərində insaf var, təkçə dünyanın pişiklərində düzlük var... Ala... Ye... Görürsən, hamı üz döndərüb səndən... Eybi yox.. Ala...

Mən kürən pişiyi yedizdirən İbadullaya baxırdım və özümü tamam itirmişdim; yox, mən təkçə ona görə özümü itirməmişdim ki, İbadulla ilə o kürən pişik arasında beləcə bir mehribanlıq görmüşdüm; həm də ona görə ki, niyə o kürən pişiyi məhəlləmizdə heç bir başqa adam yox, məhz İbadulla yedizdirir? Niyə bizim məhəllədə İbadulladan başqa heç kimin bu pişiyə beləcə yazığı gəlməyib?

Birdən-birə mən özüm özümə oğru pişik kimi göründüm, çünki beləcə gizləndə dayanıb baxırdım, gizlənə-gizlənə başqasının sirtinə bələd olurdu və mən geri dönüb həyətimizə qayıtdım və bir də heç vaxt İbadulla ilə o kürən pişiyi pusmadım.

Hər dəfə Əminə xalanın evindən səs-küy gələndə mən bilirdim ki, bir azdan dalanımızın dibindəki o xartutun yerində İbadulla anasından qoparıb aldığı qonşu paylarından nəşə bir tikə, bir parça o kürən pişiyə verəcək, kürən pişiklə söhbət edəcək, amma özümü saxlayırdım və ora getməirdim (bəlkə də bütün bunlar mənə belə gəlirdi, dalanın

dibinə getsəydim də, orada heç kimi görməyəcəkdim!); bircə dəfə özümü saxlaya bilmədim, çünki dalanımızın dibindən ağlamaq səsi eşitdim və yavaş-yavaş o tərəfə getdim.

İbadulla o xartutun kötüyünün yanında yerə çöməlib ağlayırdı.

Kürən pişik İbadullanın qabağında böyrü üstə uzanmışdı, ayaqlarını uzatmışdı, gözlərini yummuşdu və mən başa düşdüm ki, kürən pişik ölüb.

İbadulla ağlaya-ağlaya deyirdi:

– Niyə dünyada adamlar adam oldu? Niyə pişiklər adam olmadı?..

XXXIV

Elə ki, Eynulla yaralanıb sağalandan sonra ikinci dəfə müharibəyə getdi və Eynulladan heç bir səs-soraq çıxmadı, elə ki, Ağahüseyn əmi də müharibəyə getdi, Səfurə xala elə hey ağlayırdı, amma bir dəfə necə oldusa, birdən-birə anama dedi:

– Ağöz, o yazıq Ziba Əmeriqada o tısbağa yumurtasını necə yeyir?..

Anam tısbağa yumurtasının qarasına və Ziba xalanın halına əlini baldırına vurub yana-yana:

– Day demə!.. – dedi.

Doğrusu onda mən Səfurə xala ilə anamın bu söhbətinin sadə-lövhlyünə təəccüb etdim, çünki biz burada tısbağa yumurtasının tozunu necə yeyirikse, Ziba xala da Amerikada onu eləcə yeyirdi.

XXXV

Əsmər iş otağının qapısını açıb içəri boylandı:

– Səni telefona çağırırlar.

– Deməmişdim ki, işləyirəm, məni telefona çağırmayın? – deyər hirsələndim.

– Fətulla Hatəmdir...

– Nə olsun Fətulla Hatəmdir? – dedim. – Fətulla Hatəm bəyəm Allahın bacısı oğludur?

Düzdür, bu sözləri dedim, amma özüm ayağa qalxdım, elə telefona tərəf gedə-gedə fikirləşdim ki, Fətulla Hatəm doğrudan da çox güclü

adamdır, çünki hamı ürəyində ona nifrət edir, aşağının da ondan zəhləsi gedir, yuxarının da, amma Fətulla Hatəm uzun illərdir ki, bu “hamı” ilə üzbəüz, təkbətək dayanıb, bir yaxın dostu, yaxın sirdaşı yoxdur, amma həmişə üzdədir, həmişə iş başındadır, yəqin ona görə ki, özünə ən yaxın dost, ən yaxın sirdaşdır, özü özünə mənəvi dayaqdır (bundan böyük güc?!). Dövrələr dəyişir, adamlar dəyişir, bəzən Fətulla Hatəm də bir-iki il kölgədə qalır, bəzən lap vəzifədən də götürülür, amma yenə də haradansa pırtlayıb çıxır, əvvəlki hörmət-izzəti bərpa olunur.

– Salam, ay Ələkbər bala!..

– Axsamınız xeyir, Fətulla müəllim.

– Bala deməyimdən incimirsən? – Fətulla Hatəm güldü və mən onun gülümsəyən bic, ağıllı və soyuq gözlərini gördüm. – İllər keçir, böyüyürsünüz, maşallah, böyük hörmət-izzət sahibi olursunuz, amma mənim üçün elə dünyanın uşaqlarısınız. Əlinizdə tutardınız yazılarınızı, idarənin içinə girməyə ürək eləməzdiniz... – Fətulla Hatəm yenə də güldü.

Hərgah mən Allaha inansaydım və Allah da mənə inansaydı, mənə etibar etsəydi, mənim cəmi bircə istəyimi yerinə yetirsəydi, o zaman Allahdan yeganə xahiş edərdim: məni bircə gün Fətulla Hatəmin beyninin içinə sal, mən onun fikirlərini oxuyum, onun gözləri ilə dünyaya baxa bilim, onun öz daxili bəraətlərinə qulaq asım, onun hissələrini, həyəcanlarını görüm və onu başa düşüm; axı, dünyada, aydın məsələdir, heç kim özünü əclaf hesab etmir (bəlkə ümumiyyətlə, dünyada əclaf adam yoxdur, ona görə? bəlkə bütün əclafıqlar həmin adamı başa düşənə qədərdir?). Mən bəzən cürbəcür hadisələrlə bağlı özümü Fətulla Hatəmin yerinə qoyurdum; istəyirdim ki, onu başa düşüm, onun öz daxilində, öz “mən”ində bəraətlərini tapım (nə üçün böhtan atmışam? nə üçün qaralamışam? nə üçün bir şey deyib başqa şey fikirləşirəm və edirəm? və s.), amma mənim bütün bu cəhdlərimdən heç bir şey çıxmırdı (hətta bir dəfə Fətulla Hatəmin bütün kitablarını qabağıma yığıb özümü məcbur etdim ki, onları oxuyum və oxudum da, amma Fətulla Hatəmin o kitabları da tamam yalan idi – hər halda mənə belə gəlirdi – və o kitablar da mənə müəllifi haqqında bildiklərimdən başqa bir şey demədi), mən yarım saat da olsun Fətulla Hatəm ola bilmirdim və bu, mənə həmin dəqiqələrdə əzab verirdi, çünki, hərgah mən adımlı yazıçı qoymuşdumsa və bu, yalan

yox, həqiqət idisə, mən bunu bacarmalıydım, mən Fətulla Hatəmin daxili bəraətlərini tapmalıydım, özüm üçün aşkar etməliydim... Mən bilirdim, bütün zehnimlə, ürəyimlə hiss edirdim ki, nə vaxtsa mütləq Fətulla Hatəm barədə nəsə yazacağam – roman olacaqdı, nə olacaqdı, bilmirdim, amma o əsər o vaxt yazılacaqdı ki, mən Fətulla Hatəmi gördüyüm, eşitdiyim bütün qatların, layların altından çıxara bilim (necə ki, arxeoloqlar yeri qazıb saxsı bir qab çıxarırdılar!), onun özünün özü ilə təkbətəkliyini görə bilim...

– Səni narahat etmədim ki?

– Xeyr, buyurun.

– Əsmər qızımızdan uşaqları xəbər aldım, deyir yaxşıdırlar.

– Çox sağ olun, pis deyillər.

Bunlar hamısı, əlbəttə, başlanğıc idi, indi mətləbə keçəcəkdə; hər halda, son iyirmi beş ildə mən Fətulla Hatəmin xasiyyətinin üzdə olan bu cəhətlərini yaxşı öyrənmişdim: müxtəlif ədəbi məclislərdə görüşürdük, ikimiz də yazı-pözü işi ilə məşğul idik, ikimiz də, necə deyirlər, bir ədəbi mühitdə yaşayırdıq (yaş fərqinə baxmayaraq), amma Fətulla Hatəm heç vaxt bilməyib ki, mən kimin oğluyam (bəlkə də atamı çoxdan yadından çıxarıb...), heç vaxt bilməyib ki, mənim anam onun şəkilləri çıxmış qəzetlə mətbəximizdəki nöyüt pilotəsini silərdi.

– İllər belədir də, Ələkbər bala, düz deyiblər, quşqanadlıdır. Elə bil dünən idi sizə ailə qurmağımız...

Mən iyirmi ildən artıq idi ki, evli idim və mənim həyatımın ən çox xəcalət çəkdiyim bir hadisəsi də bununla bağlı idi... hələ o uzaq illərdə, o vaxtlar ki, hələ cəbhədən atamın qara xəbəri gəlməmişdi və dayım da bizi məhəllədən köçürməmişdi, ürəyimizdəki o qorxu və nigarançılıqla müharibə illərini bir qarnı ac, bir qarnı tox yaşayırdıq, həmin günlərdən birində, gecə anam birdən-birə qalxıb çarpayının üstündə oturdu: “– Yatmısan, Ələkbər?”, “Yox”, “– Ələkbər, yaxşı qulaq as mənə, deyir, şər deməsən, xeyir gəlməz, dilim qurusun, kişikilər olsun, işdi şayəd, yenə deyirəm, dilim-ağzım qurusun, müharibədən atondan pis bir xəbər gəlsə, işdi şayəd, mənim də başıma bir iş gəlsə, dayım da olmasa, tək qalsan sən, Allah eləməmiş, Ələkbər, heç vaxt, eşidirsən məni, heç vaxt gedib Fətulla Hatəmdən bir kömək istəmə!..”. Həmin gecə söhbətindən sonra çox illər keçdi, mənim yazım-pozum çap olunmağa başladı və günlərin bir günündə Əsmərlə rastlaşdıq, evlənmək məsələsi ortaya çıxdı, elçi göndərmək

lazım oldu və o zaman anam bütün ömrünün arzusu olan bu hadisələrə (“– Bircə sənin toyunu görəydim, Ələkbər, bircə nəvə gəzdirəydim qucağımda, day başqa heç nə istəmirəm Allahdan!..”) xüsusi cidd-cəhdlə hazırlaş-a hazırlaş-a dedi ki, elçilər hörmətli adamlar olmalıdırlar, qız tərəf görsün ki, sən kimsən, qoy görsünlər ki, kimlə qohum olurlar və bir müddət keçəndən sonra, çox götür-qoy eləyəndən sonra birdən anam dedi: “– Ələkbər, bəlkə Fətulla Hatəmə deyəsən elçi gedə? Gedər?” Anamın bu sözlərinə quruyub qaldım, amma ən xəcalətli isə budur ki, gedib utana-utana, qızara-qızara bu xahişi elədim və Fətulla Hatəm də böyük bir ruh yüksəkliyi ilə bu işə razı oldu (“–Düzdür, – güldü. – indi təzə-təzə yazı-pozuya başlamısınız, adamları danışanda qızarırsız, pörtürsüz,– güldü, – bir azdan bunların hamısını yaddan çıxaracaqsız, qorxmasız qorxacaqsınız, – o güldü, – qorxmasız, hörmət-izzət qalmaqacaq. Eybi yox,o sənin öz vicdanına! Hara gedirik və sənə kimi alırıq?”), bir-iki nəfəri də yanına salıb gedib mənə elçiliyimi elədi...

– Hə, – dedim, – illər tez gəlib gedir.

– Ələkbər, bilirsen ki, mən səni həmişə bizim istedadlı yazıçılarımızdan biri hesab etmişəm və həmişə sənin gələcəyinə xüsusi ümidim olub. Ancaq hərdən təəssüf eləyirəm ki, sən böyük mənəvi-əxlaqi problemlər qoyan romanlar əvəzinə, epik əsərlər əvəzinə, vaxtını xırda şeylərə sərf eləyirsən... Özün başa düşürsən də, əyər mən sənin yaradıcılıq taleyinə biganə olsaydım, bu sözləri deməzdim.

– Nə olub, Fətulla müəllim?

(Bəlkə mənə Fətulla Hatəmə qarşı uşaqlıq çağlarından gələn bir qərəzçilik, qərəzli bir kin-küdurət var?)

– Bax, misal üçün, bu gün nəşriyyatdan o köhnə-pasmanda bir şair var idi, nəydi onun adı? Hə, Səftər Məsumun kitabını gətirmişəm. Baxıb görürəm ki, kitabın tərtibçisi sən sən, müqəddiməni də sən yazmısan. Vaxtına hayıfın gəlmir? – Fətulla Hatəm yavaş-yavaş elə bil ki, özünü əlli ildən bəri adət etdiyi xitabət kürsüsündə, yaxud idarədəki böyük mizin arxasında hiss edirdi, gülmək hissəsi daha qurtarmışdı, indi ciddi söhbət gedirdi və mən bu söhbətin mənasını başa düşürdüm.

– Axı, haradan tapıb çıxarırsız naftalin iyi verən bu Səftər Məsumları?

– Səttar Məsum, – dedim; bu da Fətulla Hatəmin xasiyyətinin bir cəhəti idi, adamların adını bilərəkdən təhrif edirdi, yəni o qədər əhəmiyyətsizdir ki, yaddan çıxır.

– Hə, Səttar Məsum. Mən o bədbəxti tanıyırdım. Yazıq içki düşkününün biri idi... Düzdür, qəzəllərində, qoşmalarında təb var, özünün də taleyi faciəli oldu, qanlı-qadalı illər idi də, nə ağına baxırdılar, nə də bozuna...

(“Bədbəxt Mirzə Səttarın üzünə Fətulla Hatəm durub, guya ki, bədbəxt Mirzə Səttar hökumətimizin əleyhinə imiş. Əlinə alıb yekə bir qələmi, Mirzənin qəzəllərinin altından misra-misra qırmızı xətt çəkib, minbir mənə verib o misralara, zalım oğlu!.. Mirzə yazıb ki, ey gül, tikanın əzab verdi bülbül. Fətulla Hatəm deyib ki, bu, bizim zamanəmizə sataşır. Fətulla Hatəmin də ki, Allah göstərməsin, indi ifşa elədiyi adama zaval yoxdur. Getdi bədbəxt Mirzə Səttar...”).

– Ancaq Ələkbər, hissə də qapılmaq olmaz də... Zalım oğlu o Səttər Məsum, səhərdən axşamacan zakusoçnularda idi...

– Siz onunla bir yerdə zakusoçnuda olmusuz?

Sükut çökdü. Doğrusu, heç özüm də bilmədim ki, bu sözlər ağımdan neçə çıxdı (Fətulla Hatəm ömründə iyirmi beş qram konyakdan artıq bir şey içməzdi və yəqin ki, heç vaxt da “zakusoçnu”da olmamışdı) və elə bil ki, Fətulla Hatəmin onsuz da qarşın sifəti mənim gözlərimin qabağında daha da qaraldı və həmin dəm o qaraltı ilə ilanın yerində qıvrılıb başını dik qaldırması, haça dilini çıxarıb baxması eyni şey idi.

– Bunu ona görə soruşuram ki, Fətulla müəllim (...deyəsən qorxdum, yəqin qorxdum ki, indi izahat verirəm...), Səttar (bu dəfə Səttar sözünü xüsusi vurğu ilə dedim), yəni Səttər yox, Səttar Məsumun içki düşkünü olmağını sizdən başqa bir adamdan eşitməmişəm...

– Mənim sözüm kifayət deyil, Ələkbər?

(Əleykümə salam, kişi qırığı! Necəyəm? hər işim qaydasındadı, bircə bəzmi-Süleymanım çatışmır!.. Bilirsən də, Ələkbər, sənin adasının Mirzə Ələkbər çox böyük əhli-qələm olub!.. Deyib, qoca müstəğniyi-sərvət də olsa, qolunda bir çocuqca qüvvət olmaz!.. Başa düşdün? Allah Mirzə Ələkbərə rəhmət eləsin, bilib ki, nə deyir!.. Allah Mirzə Səttara da rəhmət eləsin, Sabirin dəlisi idi, şerləri dilindən düşmürdü... Çünki elə özü də Sabir kimi, xalqı sevən adam idi...).

– Fətulla müəllim, o kitab Səttar Məsumun zakusoçni sərgüzəştlərindən bəhs etmir ki... Özünüz dediniz ki, təbli şair olub, xalqın arasında populyardır, bütün ömrünü yazıb, müəllimlik edib, heç bir

iddiası da olmayıb. Heç olmasa, bir dəfə onun şerlərini yığıb çap elətdirmək lazım idi, ya yox?

– Ələkbər, axı, şəxsiyyət də gərək kamil olsun, şəxsiyyət də gərək təmiz olsun, ülvü hisslərlə yaşasın!.. XVIII əsr fransız maarifçiləri bilirsən nə deyib? O insan ki, əlinə qələm alıb oxucu ilə söhbət edir, gərək dünyanın ən pak və təmiz məxluqu olsun!

Hərgah Allah mənim o yeganə istəyimi yerinə yetirsə, mən elə bu dəqiqə gedib molla olmağa, yaxud keşiş olmağa, yaxud da gedib sinaqoqada işləməyə hazırım.

– Fətulla müəllim, bəyəm Səttar Məsumun o balaca kitabı insanların ülvü hisslərlə yaşamağına mane olur? Yazıq Səttar Məsumun şikayəti, uzaqbaşı gülmə bülböldən şikayətidir də!

– Bəs, oradakı eyhamlar?

– Hansı eyhamlar?

– Sənin müqəddimədəki eyhamlar! (...ilan tamam yay kimi yığılıb...) Səttar (o da bu adı mənim kimi xüsusi vurğu ilə deməyə başladı) Məsumun taleyi ilə bağlı sənin yazdığı o eyhamlı abzaslar? Kor-kor, gör-gör, onlar axı, birbaşa mənim ünvanımdır!..

Nəşriyyatlarda, qəzet-jurnal redaksiyalarında kiçik bir işinin yerinə yetirilməsi naminə (müasir üçün: kitablarının həcmi bir çap vərəqi artsın, yaxud məqalələri jurnalda üç nömrə əvvəl çap olunsun, yaxud iki otağı üç otağa dəyişdirməkdə Fətulla Hətəm onlara kömək eləsin, yaradıcılıq ezamiyyətinə göndərsin və s.) Fətulla Hətəm qulluq göstərmək istəyən o qədər yazıq adamlar var idi ki... İndi də yəqin Səttar Məsumun mənim çapa hazırladığım o balaca kitabı ilə bağlı gedib Fətulla Hətəmin qulağına pıçıldamışdılar və Fətulla Hətəm də, əlbəttə, heç kimin (o cümlədən də mənim) ağına gəlməyən bir tədbir fikirləşib tapacaqdı.

– Camaat obivateldir, sənin o abzaslarını necə yozacaqlar? – soruşdu.

– Həqiqət necədirsə, elə də yozsunlar.

(“Düzdür, – güldü, – indi təzə-təzə yazı-pozuya başlamısınız, adamları danışanda qızarırsınız, pörtürsünüz, – güldü, – bir azdan bunların hamısını yaddan çıxaracaqsınız, qorxsaz qorxacaqsınız, – güldü, – qorxmasaz, hörmət-izzət qalmayacaq. Eybi yox, o sənin öz vicdanına! Hara gedirik və sənə kimi alırıq?”).

– Sən hələ uşaqsan, Ələkbər!.. – Bax, bu daha əsl Fətulla Hatəm idi. – Həqiqət çox nisbi məfhumdur. Sən o illəri nəzəri cəhətdən öyrənmişən, mən isə o illərdə yaşamışam, o illərin ədəbi prosesində iştirak etmişəm. O mürəkkəb dövrün, o ziddiyyətli dövrün bütün əzab-əziyyətini ürəyimdə çəkmişəm. Mən təqiblərə məruz qalıb əzablar çəkəndə sən haradaydın?

– O böyük stolların arxasında əzablar çəkirdiz?

Fətulla Hatəm susdu, sonra tamam açıq-aşkar bir hədə-qorxu hiss olunan o məşhur boğuc səsiylə:

– Nə dedin? – soruşdu.

Əsmər əlini dodaqlarına vura-vura mənə işarə eləyirdi ki, susum, danışmayım, özümü ələ alım, amma hərgah həqiqət lap nisbidirsə də, əvvəl-axır bir dəfə mən öz həqiqətimi Fətulla Hatəmə deyə bilərəm, yoxsa yox? Doğrudan da, nə vaxta qədər Fətulla Hatəmlə eyhamlarla danışmalıyıq və hərgah mən, yaşı əllini keçən, saç-saqqalı ağarmış bir adam (yazıçı!) ömrümün axırına qədər Fətulla Hatəmlə beləcə eyhamla danışacağımsa (və ümumiyyətlə, Fətulla Hatəmlərlə), onda nə istəyirəm? niyə yazıram? və necə yazacağam?

– Ələkbər bala, telefon pis işləyir, nə dediyini başa düşmədim.

– Fətulla müəllim, yadınıza gəlir, bir dəfə, müharibə vaxtı Mux-targilə qonaq gəlmişdiniz? Onda pəncərənin şüşəsini mən vurub sındırmışdım!..

Əsmər daha mənə işarə eləyirdi, əli ilə ağzını sıxıb yerində donub qalmışdı (yadıma gəlir, mən həmin hadisəni haçansa Əsmərə danışmışdım).

Bir neçə an sükut çökdü və elə bil telefon, doğrudan da, xarab olmuşdu, cürbəcür fisilti, xışilti eşidilirdi və elə bil ki, mən o fisiltinin, xışiltinin şəklini görürdüm, çünki Fətulla Hatəmin indi hirsdən daha da qaralmış sifəti, kinlə işıldayan gözləri, bütün sifəti yenə də mənim gözlərimin qabağında idi və telefonun dəstəyindən eşidilən o fisilti ilə, o xışilti ilə bu sifət arasında bir oxşarlıq, yaxınlıq var idi.

– Muxtar kimdir?

– Səttar Məsumla bir küçədə yaşayırdı...

Yenə sükut çökdü, sonra Fətulla Hatəm həmin hədəli-qorxulu məşhur boğuc səsiylə sözləri bir-bir dəqiq tələffüz edə-edə:

– Ələkbər, – dedi. – Mən sənə üçün bir stəkan su deyiləm ki, bir-nəfəsə başına çəkəsən!

– Bilirəm, – dedim.

Fətulla Hatəm dəstəyi asdı.

Əsmər yalnız indi əlini ağzından çəkib:

– Sən neylədin?! – dedi.

Hətta mənim arvadım da Fətulla Hatəmdən qorxurdu...

XXXVI

Küçümüz, dalanımız yetimləşəndən, həyatımız kimsəsizləşəndən sonra, dalanımızın qabağı tamam “polutorka”sız və o avtobussuz qalandan sonra, o vaxt ki, kişi qalmadığı üçün İbadulla bizim dalanda kişilik edirdi, fərəhsiz, sevincsiz bürkülü bir yay axşamı Xanım xalanın anama dediği sözlər mənə çox təsir etdi; o sözlər nə üçün mənə o cür təsir etdi? Yəqin ona görə ki, Xanım xala ömründə heç vaxt (hətta o yekə əli o cür yüngülləşəndən sonra da!) məhəlləmizin başqa arvadları kimi, ürəyinin ağrısını açıb camaatın gözünün qabağına tökməzdi, dərini-sərini danışa-danışa ürəyindəki o ağrının göynəyi ilə camaatın da gözünün yaşını axıtmazdı. Anam hərdən Xanım xala haqqında başqa arvadlara, bəzən də özü özünə deyirdi: “– Heç olmasa bir az ağlaya, qışqıra, bir az ürəyini boşalda... Yoxsa ki, dinib danışmır, o altı oğulun nigarançılığını da salıb ürəyinə... Adam ürəyi dözər buna bəyəm?” həmin fərəhsiz, sevincsiz, bürkülü yay axşamı isə Xanım xala qalın qaşlarının altından baxan gözlərini bir neçə an anamın gözlərinin içində dikdi, sonra nazik dodaqlarını tərpedə-tərpedə:

– Sona, – dedi, – uşaqlar ki, ordadı, uşaqlar ki, o ölüm-dirimin içindədi, – dedi. – Cəfərsiz, Adilsiz, Əbdüləlisiz, Qocasız, Cəbrayilsız, Ağarəhimsiz, – dedi, – bu rahat günləri ki, mən burda yaşayıram, bunları özümə günah bilirəm Sona...

Anam:

– Sən özünü üzüməginən, – dedi. – Allahın köməkliyindən hamısı sağ-salamat qurtarıb gələcəklər!.. Hitlerin ölüb-övlənlərinin goruna itin poxu!.. Köpəyoğlunun taxtı tabut olsun, yəhəri qannan dolsun oğraşın, oyun açdı başımıza!..

Xanım xala bir müddət də anama baxdı, sonra taxta pilləkənlərlə öz evlərinə qalxdı, mən açıq-aşkar gördüm ki, anam Xanım xalanı başa düşmədi və Xanım xala özü də bildi ki, anam onu başa düşmədi;

anam Xanım xalanın xətrini istəyirdi. Xanım xalanın tək qalmağı, Xanım xalanın o nigarançılığı, bir səs eşidən kimi, hamıdan (bəlkə elə özündən də!) gizlətmək istədiyi həmin nigarançılıqla həyəət qapımıza tərəf baxmağı anamı əməlli-başlı yandırır-yaxırdı, amma Xanım xala bu RAHAT GÜNLƏRİ özünə rəva bilmirdi, bu RAHAT GÜNLƏR Xanım xalanı sıxırdı, əzirdi, rahatlıq vermirdi.

Mən dalanımızın dibinə, İbadullanın kəsdiyi o xartut kötüyünün yanına getdim, müharibədən əvvəl, o xartutun gözəl çağlarında uşaqlarla köməkləşə-köməkləşə bura gətirdiyimiz və iki gün dalbadal yağış yağdığı üçün hələ də nəm olan “kubik” daşın üstündə oturdum; mənim özümün özümdən zəhləm gedirdi, mən heç vaxt bu cür hiss yaşamamışdım, o balaca Ələkbər özü özündən xəcalət çəkmişdi, özü özündən utanmışdı, özünün özünə yazığı gəlmişdi, amma o dəm birinci dəfə idi ki, özü özünə nifrət edirdi, çünki mənim atam müharibədə vuruşurdu, bizim məhəllənin bütün kişiləri, cavanları müharibədə vuruşurdu, mən isə burada RAHAT yaşayırdım, mənim ürəyimi qüسسə, kədər bürüyürdü, amma əslində o qüسسənin, o kədərin özündə də bir rahatlıq var idi, çünki mən cəbhədəki atam kimi ölümə getmədim; o dəm mən hətta küçəmizin, dalanımızın, həyətimizin o yetimliyəndə, kimsəsizliyəndə də bir RAHATLIQ gördüm.

O nəm “kubik” daşın üstündə oturduğum həmin bürkülü yay axşamı Xanım xalanın qalın qaşlarının altından baxan o qara gözləri mənim gözlərimin qabağına gəldi və mən o qara gözlərdə daha əvvəlki zabitəni hiss etmədim, mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın gözlərindəki o zabitəni aclıq yox, kimsəsizlik yox, nigarançılıq da yox, bax, həmin RAHATLIQ yeyib, yox eləyib.

İbadullanın keçən il iri və itidişli yekə mişarlarla kəsdiyi o gözəl xartutun yoxluğuna daha hamımız öyrəşmişdik, daha gecələr burada Balakərimin başına yığışib o tütəyə qulaq asmırdıq. Ağ Dəvənin əhvalatlarına qulaq asmırdıq və o gözəl xartutdan qalmış həmin iri kötüyün ətrafını bu bir ilin ərzində ot basmışdı, elə bil ki, həmişə oyunlarımızın məskəni olan bu balaca yer – dalanımızın dibi, indi bizim bütün məhəlləmizin ziyəsizliyinin, yetimliyinin göstəricisi idi; təkcə kürən pişik gəlib buralarda dolaşırdı, sonra kürən pişik də öldü və bu yerlərə heç bir ins-cins ayağı dəymədi.

Mən nəm “kubik”in üstündə oturub çox kədərli bir yadigar kimi, o gözəl xartutdan qalmış o böyük kötüyə baxırdım və birdən elə bil ki, qəfildən ayıldım, o kötüyün dalanın divarına yaxın bir küncündə bit-

miş bir dəstə kötük göbələyi gördüm. Atam səfərlərə gedəndə, vaqon qoxulu o bərəkətli həsir zənbilə evimizə dolu gətirəndə, hərdən mən həmin zənbildən kötük göbələyi də çıxarırdım: atam Rusiyanın stansiyalarından alıb gətirirdi, deyirdi ki, göbələklərin içində ən salamatı bu göbələkdir. Anam o göbələkləri şit yağda soğanla qovururdu, üstünə yumurta vururdu və mən də o göbələk çığırtmasını çox xoşlayırdım.

Mənim yaşıl bir maykam var idi, yəni həmin mayka haçansa yaşıl olmuşdu, sonra o qədər cırılmışdı, didilmişdi ki və anam da o cırılmış, didilmiş yerləri o qədər gözəmişdi ki, yaşıllığından və ümumiyyətlə, maykalığından bir şey qalmamışdı. Birdən-birə heç nə barədə fikirləşmək istəmədim, daha doğrusu, bütün fikirlərim başımdan uçub getdi, hətta xartutu kəsən və bu kədərli yadigarı qoyub gedən o iri və itidişli yekə mişarı da yadımdan çıxartdım və o kötük göbələyinin irili-xırdalı hamısını yığıb yaşıl maykamin ətəyinə doldurdum.

Dayım təxminən bir il əvvəl haradansa bir şüşə günəbaxan yağı tapıb bizə gətirmişdi və o bir şüşə günəbaxan yağını anam doğrudan da, gözünün işığı kimi qoruyub saxlayırdı, amma həmin bürkülü yay axşamı anam da, görünür, atamın səfərlərini xatırladı, balaça arakəsməmizdə atılıb qalmış o həsir zənbilə baxdı, ah çəkdi, gözləri doldu, – “Allah bəisin evini yıxsın!” – dedi və həmin günəbaxan yağından bir az tavaya töküüb göbələyi qızartdı, sonra tən yarıya bölüb iki boşqaba çəkdi və boşqabın birini mənə uzadıb o bürkülü yay axşamı dünyanın ən gözəl sözlərini dedi:

– Apar arvada, Ələkbər... Dənə ki, özün yığmışsan göbələyi... Dənə ki, özümüz doyunca yemişik...

Mən o gözəl qoxusu bütün ətrafa yayılmış o isti boşqabı anamdan alıb həyəətə çıxdım, taxta pilləkənləri yuxarı qalxdım, o, isti boşqabı mizin üstünə qoydum və anamın dediyi sözləri Xanım xalaya dedim. Xanım xala ayaqlarını altına yığıb taxtda oturmuşdu, mənə baxdı, mizin üstünə qoyduğum o isti göbələk qovurmasına baxdı, bir söz demədi, amma gülümsədi və mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın o gülümsəməyində nəsə şüşə kimi bir şey var, sınıb çilik-çilik ola bilər.

Mən şüşəbəndin ortasında dayanmışdım və bilmirdim ki, nə edim. Nədənsə çıxıb getmək istəməirdim, istəyirdim ki, Xanım xala bu göbələk qovurmasını isti-isti mənim yanımda yesin; bəlkə də gözləyirdim ki, Xanım xala məni tərifləyəcək, durduğum yerdə – beləcə göbələk tapdığım üçün mənim yerimə sevinəcək? bilmirəm... Xanım xala taxtdan düşüb mizin yanına gəldi, yenə boşqabdakı göbələk

qovurmasına baxdı, yenə gülümsədi və mən yenə də o gülümsəmədə şüşə kimi bir şey gördüm.

Xanım xala dedi:

–Yadıma gəlir, Ələkbər, bir dəfə bizə Ənzəli balığı gətirmişdün?..

Mən başımı tərپətdim, yəni ki, yadıma gəlir və doğrudan da, həmin gün mənim yadıma gəlirdi və həmin gün Xanım xalanın gözlərindən süzülüb axan o iki damla göz yaşını da xatırladım. – Xanım xalanın birinci və axırıncı dəfə gördüyüm göz yaşlarını, sonra otaqda divardan asılmış Abuzərin şəklini yadıma saldım (Abuzərin o şəkli də şüşənin arxasında idi), sonra o şəklə oxşayan Qocanı yadıma saldım, sonra da birdən–birə elə bil ki, Balakərim tütək çaldı və Balakərimin tütəyində çalınan o uzaq, eyni zamanda çox yaxın havanı eşidə–eşidə Ədiləni yadıma saldım və o vaxt Xanım xalanın gözlərindən axan o iki damla göz yaşını indi mənim təsəvvürümdə təkcə Abuzərdən ötrü axmırdı, o göz yaşları indi həm də Ədilədən ötrü axırdı... Sonra mənə elə gəldi ki, bizim bütün məhəlləmiz bir yetimlik, bir kimsəsizlik səfərinə çıxıb və Xanım xalanın mənim təsəvvürümdəki o iki damla göz yaşını məhəlləmizin ardınca atılmış suyun damlalarıdır.

Mən çıxıb getmək istədim, çünki gözlərimin qabağına cürbəcür görümlər gəlirdi və mən heç özüm də bu görümlərdən baş açə bilmirdim, o görümlər, o təsəvvürlər mənim başımı ağrıdırdı, beynimi yorurdu və bu zaman Xanım xala o bir boşqab göbələk qovurmasına baxa–baxə birdən dedi:

– Ələkbər, bəlkə bunu göndərək Əliabbas kişiyyə?

Mən:

– Əliabbas kişi çoxdan köçüb gedib ki, kəndə... – dedim.

Xanım xala:

– Hə? – soruşdu, sonra dedi: – Hə, düzdü... – mənə baxdı və mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın qalın qaşlarının altından baxan qara gözləri də Əminə xalanın gözləri kimi zəifləyib, pis görür və heç kimin bundan xəbəri yoxdur; sonra birdən–birə məni dəhşətli bir qorxu bürüdü ki, birdən Xanım xala dəli olar...

Xanım xala bir də:

– Hə düzdü... – dedi, – sonra: – Sən heç nigaran qalmaginə, Ələkbər, – dedi. – Qayıdıb gələcək, altısı da Ələkbər... Mən tanıyıram onları, Ələkbər, gələcəklər altısı da, heç nə olmayacaq onlara, Ələkbər... Sən heç nigaran qalma, səni hələ maşınla çox gəzdirəcəklər onlar, Ələkbər... Cəfər də gəzdirəcək səni maşında, Ələkbər, Adil

də gəzdirəcək, Əbdüləli, Cəbrayıl da, Ələkbər, Ağarəhim də, Qoca da siznən bir yerdə gəzər, Ələkbər...

Xanım xala mənə baxa-baxa bu sözləri deyirdi, amma mənəm bütün tüklerim biz-biz olmuşdu, mənə elə gəlirdi ki, Xanım xala mənə görmür, mənə baxan gözləri harasa çox uzaqlara dikilib və bu sözləri də Xanım xala mənə demirdi, uzaqlardakı o adamlara deyirdi, bəlkə də bu şüşəbənddən çox-çox uzaqlarda dayanmış özünə deyirdi:

– Sıxma ürəyini, Ələkbər, heç birinə heç nə olmayacaq, altısı da qayıdıb gələcək... Mən tanıyıram axı, onları, Ələkbər...

Mən, ayaqlarım titrəyə-titrəyə taxta pilləkənləri düşüb evimizə getdim və bir müddət mənə elə gəldi ki, Xanım xalanın mənəm çıxıb getməyimdən hələ də xəbəri yoxdur, hələ də mənə müraciət eləyə-eləyə Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin qayıdıb gələcəyindən danışır, onların heç birinə heç nə olmayacağından deyir; bir müddət də keçdi, sonra Xanım xala da o taxta pilləkənlərlə aşağı düşdü, əlində balaca bir bağlama var idi – mən başa düşdüm ki, pay göndərdiyimiz həmin göbələk qovurmasıdı, – həyətimizdən çıxıb dalanın aşağı başına tərəf getdi və bu dəfə də mən başa düşdüm ki, Xanım xala o göbələk qovurmasını Əminə xalaya pay aparır.

...Gecə mən yerimdə gözlərimi yumub Balakərimin tütəkdə çaldığı o uzaq və eyni zamanda da çox yaxın havanı yenə də eşitdim və o tütək çaldı, çaldı, çaldı, sonra da elə bil, Balakərim həm çalırdı, həm deyirdi:

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində...
Dəvə dəlləklik edər
Köhnə hamam içində...

XXXVII

O arvad üç gün-üç gecə idi ki, bir balası qarında, o biri balası qucağında aclıqdan qaçırdı, amma karvan yolu elə hey uzanıb gedirdi, qurtarmaq bilmirdi, bir mənzilə gətirib çatdırmırdı və dünən səhər axırncı çörək qırığını qucağındakı balasına verdi, lap kiçik bir qırıq da özü yedi ki, qarındakı balasının olsun; lap az keçdi ki, aclıq onları yenə haqladı, aclıq onları yenə öldürməyə başladı.

Şəhərə aclıq düşdü, qaçan başını götürüb qaçdı, qalan acından qırıldı və iri gözləri çuxura düşüb acından ışım-ışım ışıldayan, bir vaxt dolu və ehtiraslı bədənini tarımlamış ağ dərisi indi sümüklərindən sallanan o arvadın da əri öz boğazından kəsib balalarına verdi və özü acından həlak oldu, sonra o görünməmiş aclıq bir-birinin ardınca o arvadın üç oğlunu da apardı, cəmi bir balası qucağında, bir balası da qarnında qaldı və üç gün bundan əvvəl bütün əmlakına, ev-eşiyinə, həyəət-bacasına dəyişdiyi bir parça arpa çörəyini qoynunda gizlətdi, yaşlı hələ tamam olmamış balasını qucağına aldı, o ac Şəhərdən çıxdı, ayağı yalın, başı açıq bu karvan yoluna düşdü.

Bu karvan yolu vaxtıyla yolçu ilə dolu olardı, buradan gecə-gündüz karvan keçərdi, amma indi tamam bomboş idi, çünki o ac Şəhərdə dəvələrin, atların hamısını kəsib yemişdilər və o ac Şəhərə daha heç bir karvan gəlmirdi, çünki camaat karvanın dəvələrini o saat kəsib yeyirdi.

Karvan yolu bomboş, boz bir düzənlikdən keçib-gedirdi və həmin düzənlikdə o görünməmiş quraqlıqdan sonra, günün altında qupquru quruyub saralmış qanqaldan başqa heç nə yox idi.

Gün çıxmışdı və get-gedə daha artıq qızdırırdı, amma o arvad da, o arvadın qucağındakı uşaq da, qarnındakı balası da həmin günəş hərərətini hiss etmirdi; bütün içini, bütün varlığını yeyən bir aclıqdan başqa, o arvadın döşlərinin qapqara giləsində duz basılmış yara yeri kimi göynəyən, cızdağını çıxaran bir ağrı var idi: həmin uzandıqca uzanan yol boyu, həmin aclıq içində o arvad içi boş kisə kimi sallanmış döşlərini qucağındakı balasının ağzına verirdi, uşaq olan-qalan gücü ilə südü tamam qurumuş o döşləri sümürürdü, yara eləyirdi, əvvəllər heç olmasa bir az qan gəlirdi bu döşlərdən, indi daha heç qan da yox idi.

O arvadın qarnındakı bala da aclıq içində idi, təpik atırdı, əllərini, başını tərpedirdi və arvad, əlbəttə, bətnindəki bu hərəkətlərin hamısını hiss edirdi, hələ doğulmamış, hələ bu qara yer üzünə gəlməmiş o uşağın çəkdiyi əzabı bütün ürəyi ilə duyurdu, amma heç nə edə bilmirdi, elə hey uzanan, uzanan, qurtarmaq bilməyən bu karvan yoluna baxırdı, əlini qarnına sürtürdü, bətnindəki o uşağı sakit eləmək istəyirdi, əlini qarnına ehtiyatla sürtürdü ki, sümükləri çıxmış barmaqları qarnının nazilib sallanmış dərisindən o uşağı əzməsin, hələ doğulmamış, hələ bu qara yer üzünə gəlməmiş uşağı... Qucağındakına baxdı:

mən olsəm sənə qurban, sən ölmə, mən yazığam... nə günah eylədim ki, başıma qəza gəldi?..

A başım, başım səni...
Töküm qan yaşım səni...
Hara götürüm qaçım,
Bəlalı başım, səni?..

Ümid, ancaq bu karvan yoluna idi, bu karvan yolu əvvəl-axır harasa bir yerə gətirib çıxartmalı idi, o yerdə insanlar olacaqdı və o yerdə bir tikə çörək olacaqdı.

Arvad bütün gücünü toplayıb ayaqlarını sürütləyirdi, əllərini isə hiss etmirdi, əlləri elə bil ki, qucağındakı o körpənin bələyi altında qurumuşdu, daşa dönmüşdü və bir də ki, döşlərinin gilələri göynədə-göynədə ağrıyırdı.

Əzizim, günə düşdüm.
Kölgədən günə düşdüm...
Evin yıxılsın, fələk,
Sən deyən günə düşdüm...

Arvad yolun kənarında bir qaratikan kolu gördü, gəlib o kolun yanında dayanmaq istədi, amma qorxdı ki, sonra yerindən tərپənə bilməsin, qucağındakı uşağı yerə qoyub qaratikan kolunun kökünü eşib çıxartmaq istədi, amma qorxdı ki, sonra uşağı yerdən qaldıra bilməz, amma ayaqları özü özünə dayandı, bədəni özü özünə əyilib uşağı ehmallica torpağın üstünə qoydu, əlləri özü özünə qaratikanın dibini eşdi, eşdi, qaratikanın kökünü çıxartdı, ağzına aparıb çeynəməyə başladı ki, bir azı qarnına getsin, bətnindəki o uşağın olsun, bir azını da ağzından çıxarıb torpağın üstündə qoyduğu o uşağa versin, qaratikan kökünün zəqqəto acısını hiss etmədi, amma dişləri o kötüyü özə bilmədi, nə qədər elədisə də bir şey çıxmadı, qaratikanın kökünü yerə atdı, özü də bilmədi ki, necə ayağa qalxdı, uşağı yerdən necə götürdü, təzədən necə yola düzəldi...

Göyün üzü tərtemiz idi, günün işığından başqa göydə heç nə yox idi və bu vaxt çox uzaqlarda güclə sezilən yaşıl dağlar göründü, o dağlarda o tərəflərdəki gözəl dünyanın cürbəcür meyvələri var idi, o dağlarda buz kimi bulaqlar var idi...

Dağlar, necə dağlarsan?..
Məni görcək ağlarsan...
Sinəmdə yer qalmadı,
Sən haramı dağlarsan?..

Çox uzaqlarda güclə sezilən o yaşıl dağlar, elə bil, o arvada bir az güc verdi, bir az ümidini artırdı, o arvad qurumuş əlləri kimi, döşlərinin ağrısını da unutdu, o yaşıl dağları tuş tutub getdi, getdi...

Əzizim oyan, dağlar...
Al qana boyan, dağlar..
Bu yan zülmətxanadır,
Necədir o yan, dağlar?..

Amma bir azdan o tərtemiz göy də tutulmağa başladı, topa-topa buludlar gəldi, uzaqdakı o yaşıl dağlar görünməz oldu və o arvad başa düşdü ki, bu, daha axırdı, başa düşdü ki, onu da, qucağındakını da, qarnındakını da Allah qarğayıb və birdən-birə yüz təbib də gəlsəydi, bir Allah qarğımışa nə edə bilərdi?

Qabaqda, yolun kənarında bir ağac gördü, uzaqdan tanıdı ki, o ağac zeytun ağacıdır, yenə ürəyində ümid yarandı, yenə taqətsiz ayaqlarını sürütləyə-sürütləyə o zeytun ağacının yanına gəlib çatdı, qucağındakı uşağı yerə qoydu, o qoca zeytun ağacının dibini axtardı, bir dənə də qopub düşmüş zeytun tapmadı, ağacın üstündə də bir dənə zeytun yox idi, o arvad uşağını yerdən qaldırıb yenə yola düşmək istədi, amma daha uşağı qaldıra bilmədi, yerə oturdu, bədənini dik saxlaya bilsin deyə, kürəyini o qoca zeytun ağacının gövdəsinə söykədi və tamam əmin oldu ki, daha heç vaxt buradan qalxa bilməyəcək, daha heç vaxt o uşağı qucağına ala bilməyəcək və tamam taqətsiz inildəyə-inildəyə ağlamağa başladı və o arvadın eləcə zingildəməyi ilə, elə bil, torpağın üstündə qalmış o uşağa da güc gəldi və o uşaq da bərkdən ağlamağa başladı.

Bir müddət beləcə keçdi.

Bütün dünyada heç kim yox idi, bir o tutulmuş göy idi, bir o uzandıqca uzanan yol idi, bir də o arvad idi, qarnındakı balası idi, torpağın üstündəki o uşaq idi və o arvad it kimi zingildədikcə, torpağın üstündəki o uşağın ağlamağını eşitdikcə, hər tərəfə bir zülmət çökürdü və o arvad hiss edirdi ki, bu, əbədi bir zülmətdir, həmin zülmət yavaş-yavaş onları aparır...

Bir müddət beləcə keçdi.

O arvadın zingildəyə-zingildəyə ağlamağı və torpağın üstündəki o uşağın ağlamağı, elə bil ki, o arvadın qarnındakı balasını sakitləşdirdi, daha əl atmadı, ayaq atmadı, o zülmət onu da özü ilə aparmağa başladı və bu zaman o arvad öz ağlamağından, torpağın üstündəki o uşağın ağlamağından savayı da bir ağlamaq səsi eşitdi, axırınıcı dəfə bütün gücünü topladı və onları götürüb apararı o zülmətdən çıxdı, gözlərini açdı.

Ürəyiyumşaq adam həmin qoca zeytun ağacının altında dizi üstə yerə çöküb o arvadla üzbəüz oturmuşdu, o arvada baxırdı, torpağın üstündəki o uşağa baxırdı, o arvadın irəli çıxmış qarnına baxırdı, onların axırınıcı gücləri ilə ağlamaqlarına baxırdı və özü də gözlərinin qabağındakı bu müsibətə için-için ağlayırdı.

Ağ Dəvə yolun kənarında dayanmışdı və sükut içində kövşəyə-kövşəyə o arvada, o arvadın qarnına, torpağın üstündəki o uşağa, Ürəyiyumşaq adama və qoca zeytun ağacına baxırdı.

O arvad Ürəyiyumşaq adamı görün kimi tanıdı, deməli, Allahın üzü onlardan hələ tamam dönməmişdi, Allahın onlara yazdığı gəlmişdi, bu çöl-biyabanda başqa birisini yox, Ürəyiyumşaq adamı gətirib onların üstünə çıxartmışdı.

Ürəyiyumşaq adamın əlində kiçik bir bağlama var idi və o arvad o saat hiss etdi ki, o kiçik bağlamanın içindəki çörəkdir.

Ürəyiyumşaq adam da o karvan yolunun yolçusu idi və qoca zeytun ağacının altında ağlayan o arvadı görəndə Ağ Dəvəni saxladı, Ağ Dəvə qabaq ayaqlarını dizdən büküb aşağı çöməldi, Ürəyiyumşaq adam dəvədən düşüb o arvada yaxınlaşdı, torpağın üstündə acından ağlayan o uşağı gördü, o arvadın irəli çıxmış qarnına baxdı və özünü saxlaya bilmədi, dizi üstə yerə düşdü, o arvadın halına, o uşağın halına için-için ağladı.

O arvad daha ağlamadı, torpağın üstündəki o arvad-uşaq da, elə bil, hiss elədi ki, anası bu saat ona nəşə verəcək, səsini kəsdi, Ürəyiyumşaq adam isə kırımək bilmirdi, dizləri üstə oturub hıçqıra-hıçqıra ağlayırdı.

O arvad Ürəyiyumşaq adamın əlindəki o bağlamaya baxırdı.

Ürəyiyumşaq adam axır ki, birtəhər özünə gəldi, ayağa qalxdı, yoluna düzəlmək istədi və bu zaman o arvad dəhşətlə pıçıldadı:

– Hara, qardaş?

Ürəyiyumşaq adam əli ilə ağlamaqdan qızarmış gözlərini silə-silə:

– Yolum uzaqdır, bacı, – dedi. – Mən də mənzil başına çatacağam-
çatmayacağam, Allah bilir...

– Bir parça çörək ver bizə...

Ürəyiyumşaq adam əlində tutduğu o kiçik bağlamaya baxdı və:

– Bu, mənim azuqəmdi, bacı... – dedi. – Mən sənə halına çox
acıyıram, – dedi. – Nə qədər istəyirsən, oturma sənə bu halına ağ-
layım, – dedi. – Amma bu, mənim azuqəmdi, onu sənə verə bilmərəm,
– dedi və yenə də özünü saxlaya bilməyib hıçqıra-hıçqıra ağladı.

O arvad daha ağlamadı, torpağın üstündəki o uşaq sümükdən və də-
ridən ibarət titrəyən barmağı ilə torpağın üstündəki o uşağı göstərdi və:

– Ondan da əl çəkdim, – dedi, sonra əlini qarnının üstünə qoydu. –
Heç olmasa, bunu saxlamaqdan ötrü mənə bir dişdəm çörək ver...

Ürəyiyumşaq adamın təmiz ala gözləri var idi və həmin təmiz ala
gözləri ilə o arvada baxdı, heç nə demədi..

O arvad Ağ Dəvəyə baxdı, Ağ Dəvənin iri qara gözlərini gördü və
o arvad Ağ Dəvənin o iri qara gözlərində elə sözlər oxudu ki, həmin
sözlər acılıqdan da, aclığın o qurtarmaq bilməyən, uzandıqca uzanan
yol boyu əzab-əziyyətindən də betər oldu, bütün içini, bütün varlığını
didib dağıtdı.

Ağ Dəvənin o iri qara gözləri o arvada deyirdi: yox, sən o bir diş-
dəm çörəyi qarnındakı o tifil üçün yox, özün üçün istəyirsən; sən özün
özünü qarnındakı o tifillə aldatma, o bir dişdəm çörəyi sən özünü
ölümdən qurtarmaq üçün istəyirsən...

O arvad gözlərini Ağ Dəvənin o iri qara gözlərindən gizlətdi.

Ürəyiyumşaq adam yenə özünü saxlaya bilmədi, yenə hıçqırdı və
astadan eləcə için-için ağlaya-ağlaya Ağ Dəvəni mindi, o karvan yoluna
düşdü, Ağ Dəvə yavaş-yavaş addımlaya-addımlaya uzaqlaşdı, gözdən
itdi.

Sonra tamam sakitlik çökdü.

O qoca zeytun ağacının altında Ağ Dəvənin o iri qara gözlərinin
baxışından, elə bil, nəşə qalmışdı və elə bil, həmin “nəşə” o sakitlik
içində pıçıldayırdı: mən sizin işinizə qarışmıram, insanlar...

O karvan yolu da, o qoca zeytun da tək-tənha qaldı.

Ağ Dəvənin o iri qara gözlərinin söylədikləri tamam yüngül və
tamam şəffaf, gözəgörünməz bir duman kimi, həmin karvan yolunun
üstünə, həmin qoca zeytun ağacının dibinə çökmüşdü və xeyli müddət
bu yerlərdən çəkilib getmədi...

XXXVIII

Atam üç-dörd ay idi müharibəyə getmişdi və mənə elə gəlirdi ki, atamın xiffətini tək mən çəkmirəm, tək anam çəkmir, mənə elə gəlirdi ki, bizim evimizdəki rəflərə düzülmüş o stəkan-nəlbəkildəndən tutmuş, çarpayımızdan, mizimizdən, sandığımızdan, taxta kəkillərimizdən tutmuş o həyət pəncərəmizəcən, o qapımızacan hər bir əşya, evimizin hər bir küncü-bucağı atamın xiffətini çəkir; atamın öz dünyası var idi, atam öz təbiətinə və taleyinə görə bəlkə də bizim dalanımıza, bizim küçəmizə yad bir adam idi, amma mənə elə gəlirdi ki, indi bizim dalanımız, bizim küçəmiz də atamın xiffətini çəkir və indi mənə elə gəlirdi ki, atam burada bizimlə olmadığı vaxtda, yeni müharibəyə getdiyi bu aylar ərzində bizim məhəlləyə daha yaxın olub, daha əziz olub.

Həmin günlərdən birində, bir payız axşamı, o qoşa tutun yarpaqlarının saralıb töküldüyü bir vaxtda dalbadal üç dənə qara “emadin” gəlib Muxtargilin evinin qabağında dayandı və Cəfərqulu ilə mən, elə bil ki, o qara “emadin”lərdən qorxa-qorxa Sarı hamamın qapısına qısılib gözlərimizi məhəlləmizin bu gözlənilməz qonaqlarına zillədik.

Birinci “emadin”i biz tanıyırdıq, Muxtarın idi və Muxtar tələsik o maşından düşüb ikinci, üçüncü “emadin”in qabağına gəldi: ikinci maşından uzun qara saçları səliqə ilə arxaya daranmış bir nəfər çıxdı və mənə elə gəldi ki, boz kostyum geyib düynü iri qalstuk taxmış və indi gülümsəyən bu adamı çox görmüşəm, amma onun kim olduğunu heç cür tapa bilmədim; üçüncü maşından da bir nəfər düşdü və Muxtar:

– Xoş gəlmisiniz! – dedi. – Buyurun, gəlin içəri!..

Mən ömrümdə Muxtarı bu cür üzügülər görməmişdim və ümumiyyətlə, təsəvvür eləməzdim ki, Muxtar beləcə qonaqpərvər ola bilər.

O gülümsəyən adam üzüyuxarı, üzüaşağı maraqla bizim küçəmizə baxdı və daha da artıq gülümsəyən-gülümsəyə (onun o gülümsəməyində güclə sezilən bir rişxənd də var idi və həmin xüsusiyyət bu günə kimi davam edir, gülümsəyəndə, elə bil, hamıya, bütün dünyaya rişxənd edir) Muxtara dedi:

– Muxtar yoldaş, buralar lap ekzotikadır ki... – güldü.

Əlbəttə, mən o vaxt “ekzotika” sözünün mənasını bilmirdim, amma o vaxtdan da həmin söz bütün dəqiqliyi ilə həkk olunub mənim beynimdə qaldı; mən o sözün mənasını bilmirdim, amma həmin söz mənə nəşə pis bir söz kimi göründü və bu günün özünə kimi mənim

ürəyimdə o sözə – o günahsız “ekzotika” sözüne qərəzli bir münasibət var. Bir də ki, yadıma gəlir, o adamın gülüşü mənə pis təsir etdi, elə bil, mənim əlimi tutub güclə yaş bir qurbağaya toxundurdu, mən o gülüşün süniliyini, yalançılığını o saat hiss etdim, çünki məhəlləmizdə heç kimin heç vaxt o cür yalandan gülməyini görməmişdim.

O adam Muxtargilin giriş qapısından içəri girəndə Cəfərqulu pıçıldadı:

– Tanıdun? Səttar Məsumu satan budu də!.. Görürsən necə hırıldaıdır?..

Mən Cəfərqulunun sözlərindən sonra o adamı o saat tanıdım: əlbəttə, özü idi, Fətulla Hatəm idi, qəzetlərdə şəkillərini çox görmüşdüm, ədəbiyyatdan yeni dərs kitabımızda şəkli var idi, anamın onun şəkilləri çap olunmuş qəzetlə mətbəximizdəki o nöyüt pilətosini təmizləməyi və həmin şəkillərin ovulub qırıq-qırıq yerə tökülməyi gözlərimin qabağına gəldi.

Qara “emadin”lərin üçü də Muxtarın qapısı ağzında dayanmışdı, maşınların üçünün də sürücüsü var idi və o sürücülərin üçü də qoca kişilər idi, çünki cavan sürücülərin hamısı müharibədə idi, Cəfər kimi, Adil kimi, Əbdüləli kimi, Cəbrayıl, Ağarəhim kimi, amma Fətulla Hatəmin özü qoca deyildi, mənim atamla bir yaşda idi, amma mənim atam müharibədə idi, bizim bütün evimiz atamın xiffətini çəkirdi, bizim balaca arakəsmədəki həsir zənbil bomboş idi, o bərəkətli vaqon iyini tamam itirmişdi, amma Fətulla Hatəm indi bizim məhəllədə idi, gizli bir rişxəndlə gülümşəyən gözləri ilə bizim küçəmizə baxıb mənim mənasını bilmədiyim sözlər deyirdi. Fətulla Hatəm indi Muxtarın evində qonaq idi, yəqin nəsə yeyirdilər, nəsə içirdilər, Fətulla Hatəm həmişə gülümşəyirdi, gülürdü, amma mənim atam həmişə fikirli olurdu. Fətulla Hatəm bizim küçəmizə qara “emadin”lə gəlirdi, amma mənim atam həmişə qəribçilik içində idi, Fətulla Hatəm Muxtargildən çıxıb qara maşınında öz evlərinə gedəcək, amma mənim atam bəlkə də heç vaxt evimizə qayıtmayacaqdı. Səttar Məsum Sabiri çox istəyirdi, Fətulla Hatəm Səttar Məsumun üzünə durmuşdu, tutdurmuşdu, amma indi bizim təzə dərsliyimizdə Sabirin şəklindən bir az sonra Fətulla Hatəmin şəkli gəlirdi; bir koma qəhər içəridən mənim boğazıma dirəndi (birdən-birə mənə elə gəldi ki, Xanım xalagildə yazı mizinin üstündəki o iri adam sümükləri Səttar Məsumun sümükləridir və heç kim bunu bilmir...) və dünyanın belə bir ədalət-

sizliyi mənim ürəyimi o vaxta qədər heç zaman duymadığım dəhşətli bir acıqla, kinlə, ədavətlə doldurdu, qəhər məni boğdu və mənə elə gəldi ki, Kübra xalanın o şüşəbənddəki gülləri də beləcə bir qəhər içindədir, mən heç özüm də bilmədim ki, yerdən iri bir daş parçasını necə götürdüm, o iri daş parçasını Muxtarın şüşəbəndinə necə çırpıdım.

Şüşəbəndin böyük şüşələrindən biri cingiltiyə sınıb küçəyə töküldü, mənim atdığı o daş, elə bil, bizim bütün küçəmizi səksəndirdi, amma o bir anlıq səksəntidə bir qürur da hiss etdim, elə bil, mən nədən ötrüsə Muxtarın o şüşəbəndindən, Muxtarın evində oturmuş o adamlardan bütün küçəmizin intiqamını almışdım və küçəmiz də mənim bu intiqamımla, mənim özümlə qürurlanırdı.

Muxtarın sürücüsü:

– Tı çto delayeş, neqodyay?! – qışqırır maşının qapısını açdı, amma mən və ardımca da Cəfərqulu bir göz qırpmında qaçıb küçəmizin yuxarı başındakı tindən burulduq və qaça-qaça da məhəlləmizdən uzaqlaşdıq.

Əlbəttə, Muxtargilin evində oturmuş o adamlar qorxmışdu və indi yəqin qanları qara idi, amma o şüşəbənddəki o güllər, Kübra xalanın gülləri indi yəqin şüşəsi sınıb tökülmüş o açıq pəncərədən mənim ardımca gülümsəyirdi...

Evə bir də gecə qayıtdım.

XXXIX

Gərək ki, inişil idi, ayın əvvəllərində Bakıda bir neçə gün dalbadal bərk yağış yağdı, külək əsdi və həmin küləkli-yağışlı may günlərindən birində evdə mənim ürəyim darıxdı, pləşımı geyib şlyapamı başıma basdım və küçəyə çıxıb dənizkənarı bulvara tərəf getdim.

Düzdür, yağış lap azalmışdı, hərdənbir atırdı, amma hər tərəf su içində idi, külək əsirdi və mən küçədəki kiçik gölməçələrə fikir vermədən addımlayırdım.

Yaxşı yadımdadır, bazar günü idi, amma Bakının küçələri bomboş idi və binaların navalçalarından tökülən, küçələrdə səkinin dibi ilə köpüklənə-köpüklənə axan suya, yaş divarlara, damlara yaz gələli təzəcə oyanıb birdən-birə də belə bir payız soyuğuna düşmüş ağaclara baxdıqca, üzümə, əllərimə adda-budda yağış damcıları düşdükcə

mənə elə gəlirdi ki, bütün Bakı camaatı şəhərdən çıxıb haradasa buz kimi suyun altına düşüb və bu boş küçələr, yaş binalar da beləcə adamsız qalıb.

Dənizkənarı bulvarda açıqlıq olduğu üçün külək daha da bərk əsirdi və bulvarda da, əlbəttə, heç kim yox idi, sahil bomboş idi və yağışdan işildayan asfalt sahil dəniz boyu uzanırdı.

Bir dəstə ac qağayı da uçub dəniz kənarına gəlmişdi və o küləyə, yağışa baxmayaraq, dənizin üstü ilə uçurdu, enib dalğaya dimdik vururdu və həmin küləkli-yağışlı may günü mən çox təəssüf etdim ki, ciblərimdə bu quşlara verə biləcəyim heç nə yoxdur, hətta tələsik bulvardan çıxıb dükanə getmək istədim, bu quşlar üçün kilə alıb gətirmək istədim, amma belə bir fikrə düşməyim – bilmirəm niyə? – məni özümə, yaşıma yaraşmayan gücsüz bir adam kimi göstərdi; məsələ onda deyildi ki, alıb gətirdiyim xırda balıqlar onsuz da böyük və ac quşların hamısını doyuzdurmayacaqdı, məsələ onda idi ki, bu istək tamam sadələvh bir uşaq istəyi idi...

Dəniz dalğalı idi və o dalğaların üzü elə ağappaq köpüklənmişdi ki, o təmiz ağılıq həmin küləkli-yağışlı may gününün bozluğu ilə heç cür uyuşmurdu.

Mən sahildən yuxarı qalxdım və bulvarın ağaclıq hissəsi ilə addımlamağa başladım, hər dəfə yenice yarpaqlamış və bu qəfil may soyuğundan üşüm-üşüm üşüyən ağacların yanındakı çəndən külək yarpaqların suyunu mənim üzümə çırırdı.

Bulvar boyu addımlaya-addımlaya kənardan özüm özümə baxdım: beləcə küləkli-yağışlı bir gündə yazığının bulvarda gəzməyində, əlbəttə, bir romantika var idi və kənardan görünən, kənardan baxılan o romantikaya, doğrusu, mənim gülməyim tutdu.

Həmin küləkli-yağışlı may günü boş bulvarda tək-tənha dolaşdığım o dəqiqələrdə mənə elə gəlirdi ki, dünyada bu küləyin və bu dənizin səsindən başqa, bir də ki, indi daha uzaqda qalmış o qağayı səsindən başqa heç bir səs yoxdur və olmayıb.

Bulvardakı köhnə yay kinoteatrının yanından keçəndə, elə bil ki, mənim bu hissime bəndiymiş kimi, səs eşitdim; bu, küt bir səs idi və mən dayanıb səs gələn tərəfə baxdım: yaşlı üç kişi kinoteatrın qarşısındakı bomboş meydandan bir skamya götürüb divarın dibinə çəkmışdilər və özləri də bir-birlərinə qısılib həmin skamyada oturmuşdular, ortadakı adam dizinin üstünə bir parça taxta lövhə qoymuşdu və

üçü də bədənləri ilə həmin taxta lövhəni küləkdən qoruya-qoruya domino oynayırdılar.

O yaşlı kişilərdən birini mən qırx il görməsəm də, o saat tanıdım.

Taxta lövhə yaş olduğu üçün o üç nəfərin can-dildən həmin lövhəyə çırpdıqları domino daşlarının səsi çox küt çıxırdı və o səsin o cür küt çıxmağında da nəşə bir payız əhvali-ruhiyyəsi, bir payız sarılığı var idi, hərgah səsin rəngi olsaydı, o domino daşlarının küt səsi mütləq xəzəl rəngində olmalıydı.

O üç nəfərdən biri, o yaşlı kişi Muxtar idi.

Mən bir müddət dayanıb eləcə kənardan Muxtara baxdım.

Bu qırx ildə Muxtar az dəyişmişdi, amma eyni zamanda, qırx il bundan əvvəlki o Muxtar ilə indi bu küləkli-yağışlı gündə bulvarda oturub iki başqa qoca kişi ilə o sarı səslə domino daşlarını çırpı-çırpı domino oynayan bu Muxtar arasında çox görümlü, hiss olunması bir fərq də var idi; bu yalnız yaş fərqi deyildi, bu fərq bəlkə də onda idi ki, indi Muxtarın əynində həmin qara meşin pencək, başında həmin meşin kepka, ayaqlarında həmin xrom uzunboğaz yox idi və Muxtar indi dünyanın ən adi bəndəsi kimi geyinmişdi.

Yay kinoteatrının mövsümü hələ açılmamışdı, qapısı bağlı, divarları yaş, bilet kassasının balaca pəncərəsi dəmir torlu idi və qərribə idi, elə bil ki, bu boş bulvarda, bu küləkli-yağışlı gündə o üç nəfərin kinoteatrın divarı dibində oturub domino oynamağı həmin kinoteatrı daha artıq kimsəsiz, daha artıq tənha eləmişdi.

O üç nəfər yaşlı kişinin isə divarının dibində bir-birlərinə qısıldıqları kinoteatrın həmin kimsəsizliyi, tənhalığı ilə işi yox idi, dominonun daşlarını bədənləri ilə küləkdən qoruduqları taxta lövhənin üstünə vura-vura domino oynayırdılar (və o domino daşlarının da səsinə bir payız məyusluğu var idi).

Mən bir kənarında dayanıb o üç nəfərə baxırdım, domino daşlarının o küt səsinə eşidirdim, sonra mənə elə gəldi ki, bu ətrafa nəşə çox doğma bir qoxu yayıldı, o qoxu çox-çox uzaqlardan gəldi, sonra mən başa düşdüm ki, bu, o isti pəraşkilərin qoxusudur, sonra mən Kübra xalanın şüşəbəndədə saxladığı o saxsı dibçəklərdəki gülləri xatırladım.

Həmin güllər, əlbəttə, çoxdan solub-sovulub yox olmuşdu.

Bu üç nəfər yaşlı kişi də mənə kimi evdə oturmaqdan darıxmışdı, tapışıb həmişəki yerlərinə gəlmişdilər, bu kimsəsiz və tənha kinoteatrın divarının dibində bir-birlərinə qısılib domino oynayırdılar.

O domino daşlarının çıxartdığı küt səsin payız sarısını, ancaq mən görürdüm, o səs, ancaq mənim gözlərimin qabağında xəzələ çevrilirdi, amma o üç nəfər qoca kişi bunun fərqində deyildi.

Mən Muxtara baxırdım və Muxtarın da həmin küləkli-yağışlı gündə mənim kimi evdə darıxıb bura gəlməyi, elə bil, uzaqdan-uzağa bizi bir-birimizə yaxınlaşdırdı.

Mən uşaq olanda Balakərim bizə deyirdi ki, dünyadakı bütün insanlar bir-biri ilə qohumdur, çünki yer üzündəki bütün adamlar Adəm ilə Həvvanın törəmələridir və Balakərim bu sözləri özünün böyük bir kəşfi kimi deyirdi və o zaman Balakərimin o sözləri mənə dünyanın ən böyük (və nə üçünsə çox sirlil!) həqiqətlərindən biri kimi təsir etmişdi.

Mən gülümsədim, çünki həmin küləkli-yağışlı may günü mənə elə gəldi ki, elə bil doğrudan da Muxtarla qohumuq.

Həmin küləkli-yağışlı günün gecəsi göydə qəribə bir təmizlik var idi, göy başdan-başa ulduzla dolmuşdu, ay çıxmışdı, elə bil, ömründə heç vaxt yer üzündə yağış deyilən, bulud deyilən, külək deyilən bir şey olmayıb və aylı-ulduzlu gecə mən də qəribə bir yuxu gördüm:

Adi binalardakı kimi, blok pilləkənləri idi, amma o pilləkənlər yuxarı qalxmırdı, yerin altına enirdi.

Mən həmin pilləkənləri burula-burula, tərləyə-tərləyə sürətlə xeyli aşağı endim.

Sonra bir evə girdim və başa düşdüm ki, bura Muxtarın evidir.

Muxtar ağ tuman-köynəkdə idi, əlində də içi su ilə dolu böyük bir vedrə var idi.

Muxtarın əynindəki o tuman-köynəyin ağılığında bir kəfən rəngi var idi.

Mənim əlimdən tutdu: – “Gəl, gəl bural!..” – dedi və biz həmin yerin altındakı evdən də aşağı düşməyə başladıq və Muxtar o pilləkənləri endikcə vedrədəki su dalğalanıb ayaq altına tökülürdü, elə bil ki, yağışdan sonrakı kiçik gölməçələrdi.

Mən əvvəlcə elə bildim, qabağımızdakı tabut qapağıdır, amma sonra gördüm ki, zirzəminin dar taxta qapısıdır və biz o qapının qarşısında dayandıq. Muxtar əlini dirsəyəcən vedrəyə saldı – suyun içindən bir dəstə açar çıxarıb zirzəminin o darısqal taxta qapısındakı yekə qıfılı açdı (o yekə qıfıl mənə çox tanış gəldi, hətta o an mən diksindim də, sonra lap xəfif, az qala tamam şəffaf cizgilərlə Əliabbas kişini gördüm, Ziba xalanı gördüm...) və biz içəri girdik.

Muxtarın ağ köynəyinin qolu dirşeyəcən yaş olmuşdu, ağ tumanının balaqları da vedrənin suyundan yaş olmuşdu və tumanının, köynəyinin yaş yerləri bədəninə yapışmışdı.

Muxtar dedi: “–Bude onlar!.. Hamısını saxlamışam!”.

Zirzəminin torpaq döşəməsinə saxsı dibçəklər düzülmüşdü və həmin dibçəklərdə güllər bitmişdi.

O güllər Kübra xalanın gülləri idi, amma o güllər kağızdan idi.

Muxtar əyilib vedrədəki sudan ovuc-ovuc götürürdü və saxsı dibçəklərdəki o kağız gülləri sulayırdı.

Sonra mən hiss etdim ki, indicə yuxudan oyanacağam və mən doğrudan da yuxudan oyandım, gecənin yarısı idi, təzədən gözlərimi yumub bir müddət yerimdə o tərəf-bu tərəfə çevrildim; təzədən yatmaq istəyirdim, istəyirdim görüm ki, o kağız güllər Muxtarın verdiyi ovuc-ovuc sudan sonra canlandı, canlı gül oldu, yoxsa yox?

XL

Bir dəfə – həmin 44-cü ilin isti və quraqlıq payız günlərindən biri idi. Xanım xala həmişəki dik addımları ilə küçəməzdən keçirdi, birdən üçmərtəbənin yanında ayaq saxladı, başını qaldırıb papaqçı Əbülfət-gilin pəncərələrinə tərəf baxdı və birdən papaqçı Əbülfətin arvadı Fatma xalanı səslədi və dünyada heç kimin gözləmədiyi dəhşətli sözlər dedi:

– Fatma! Fatma! – dedi Xanım xala. – Ədiləyə denə çıxıb üzümə tüpürsün mənim, haqqı var!..

Küçədə məndən, Balakərimdən və Cəfərquludan başqa heç kim yox idi, qoşa tutun altında, səkidə oturmuşduq; Cəfərqulu heyrətlə Xanım xalaya baxdı və mən açıq-aşkar gördüm ki, Cəfərqulu Xanım xaladan, Xanım xalanın bu sözlərindən qorxub; Balakərim də Xanım xalaya baxırdı, amma Balakərimin həmişə yol çəkən gözlərində heç bir heyrət yox idi; mən də Xanım xalaya baxırdım və ürəyim döyünə-döyünə çox kədərli bir sevinclə sevindim ki, nə yaxşı ki, bizim küçəməzdə indi heç kim yoxdur, nə yaxşı ki, Xanım xalanın bu sözlərini heç kim eşitmədi, çünki mən istəmirdim ki, məhəlləmizin camaatı da Cəfərqulu kimi heyrətlə Xanım xalaya baxsın; özüm öz ürəyimin döyüntüsünü eşidirdim, mən qorxurdum, mən Cəfərquludan

da betər qorxurdum, mənim bütün canımı bir xof bürümüşdü, mən istəmirdim ki, Xanım xala dəli olsun.

Fatma xalagil də yəqin Xanım xalanın sözlərini eşitmədi.

Xanım xala daha heç nə demədi, həmişəki dik addımları ilə gedib dalanımıza buruldu.

Balakərim bir müddət bizim dalanımıza tərəf baxdı, sonra:

– Dünya! – dedi. – Sənin...

Və ömründə söyüş söyməyən Balakərim həmin isti payız günü dünyanı çox pis söyüşlə söydü.

XLI

Mən Amerikaya üç il bundan əvvəl getmişdim və hərgah bir dəfə də mənim yolum Amerikaya düşsə, mütləq Ziba xalanı axtarıb tapacağam.

Bəlkə Ziba xala çoxdan ölüb?

Bilmirəm...

Amma məndə belə bir hiss var ki, Ziba xala sağdır, hətta mən Ziba xalanı görürəm də: lap qocalıb, beli bükülüb, gözləri sulanıb və o sulanmış gözlər gecə-gündüz uzaq bir məhəllənin, heç kimin tanımadığı və heç kimin təsəvvür də etmədiyi bir məhəllənin xiffətini çəkir...

Ziba xalanın nəvələri, nəticələri ingiliscə danışır və o gözəl tum torbasından, o gözəl tum stəkanından xəbərləri yoxdur.

Axı, mən Ziba xalanın heç olmasa familini də bilmirəm, onu necə tapmaq olar?

“– Kimdi Ziba xala?”

“– Qavrilin anası...”

Vəssalam. Başqa nə deyə bilərəm?

Bir də ki, “uzaq Bakıdakı məhəllələrdən birində yaşayardı...”

XLII

Müharibə qurtarmaq bilmirdi, Cəfər də, Adil də, Əbdüləli də, Qoca da, Cəbrayıl da, Ağarəhim də müharibədə idi və İbadulla, demək olar ki, hər gün məhəlləyə gəlirdi və demək olar ki, hər gün də Əminə

xalanın çıxırtısı dalanımıza yayılırdı: “–Nə istəyirsən məndən, ay nadürüst oğlu, nadürüst? Genə gəldün? Allah haçan məni götürüb aparacaq ki, sənün əlündən qurtarsın canım, ay naxələf?..”

Kürən pişik öləndən sonra mən bir müddət təxminən bir həftə–on gün İbadullanı görmədim, hətta burası da mənim yadımda idi ki, o bir həftə–on gün ərzində hərdənbir İbadulla yadıma düşdü və elə bil ki, mən özüm özümdən gizlətmək istədiyim bir nigaranlıq keçirirdim: İbadullaya nə olub görəsən? Amma o bir həftədən–on gündən sonra, İbadulla yenə araq iyi verə–verə dalanımıza gəlməyə başladı, Əminə xalanı qışqırmağa başladı.

Dalanımızın arvadları, qızları, daha həyəət qapılarının ağzına yı-ğışılıb, pəncərələrdən boylanıb Əminə xalanın evinə tərəf baxmırdı, çünki hərənin öz dərdi özünə bəs idi, çünki qara xəbərler gələn evlərdə qopan yayın–şivənin yanında qoca Əminə xalanın çıxırtısı daha təsir etmirdi.

Bir gün mən həyətimizin dalan qapısının ağzında oturmuşdum, atam neçə ay idi ki, müharibədə idi və anamın öz–özünə danışmağa başladığı günlər idi, kimsəsiz dalanımıza baxırdım, dalanımızın sakitliyinə qulaq asırdım və mən də özümü bütün dünyada tamam tək–tənha hiss eləyirdim, sinəmdə tamam təşnəsiz bir ürək vururdu və o ürəyin həmin təşnəsiz tıppılısını açıq–aydın eşidirdim, mənə elə gəlirdi ki, bu təklik–tənhalıq əbədidir, ürək həmişə beləcə təşnəsiz vuracaq, bizim dalanımızın sakitliyindəki o yazıqlıq, kimsəsizliyindəki, yiyəsizliyindəki o yetimlik də daimidir; mənim ürəyimin o tıppılısı da, elə bil, dalanımızın nəbzi idi, sevincsiz, həyəcansız vururdu, vururdu.

Birdən yenə də Əminə xalanın çıxırtısı qopdu və bu çıxırtı da daha əvvəlki vaxtlar olduğu kimi, bizim dalanımızı diksindirmirdi, əksinə, elə bil ki, Əminə xalanın o çıxırtısı da bizim dalandakı həmin sakitliyin, kimsəsizliyin davamı idi, həmin yazıqlıq, yetimlik kimi bir şey idi; sonra Əminə xalanın çıxırtısı birdən–birə də kəsdi və Əminə xala daha qışqırmadı, mənə elə gəldi ki, dalanımızın divarları, pəncərələri, həyəət qapıları mənimlə birlikdə bir müddət Əminə xalanın həmişəki kimi, təzədən qışqırmağını gözlədi, sonra o çıxırtını da, Əminə xalanı da yadımdan çıxardı və həmin yazıq biganəliyinə, kimsəsizliyinə qapıldı; o ürəkdə də eləcə sevincsiz, həyəcansız vururdu...

Bu vaxt Əminə xalanın həyəət qapısı zərblə açıldı, İbadulla dalana çıxdı və mən dalanımızın o sakitliyi, daha doğrusu, həyətimizin o bi-

ganəliyi içində Əminə xalanın sözlərini eşitdim: “–Get, köpəyoğlu, çıx get day, canım qurtardı sənnən!.. Get, köpəyoğlu, get, bir qara daş da dalunca!..”.

Mən ömrümdə İbadullanı belə görməmişdim, pərtde ala gözləri sevincdən, əldə etdiyi qələbədən işıldayırdı və gözlərinin o işıltısı İbadullanın günün altında yanıb qaralmış arıq sifətinə, qırışmış nazik boğazına, bütün cansız vücuduna bir yaraşlıq vermişdi; elə bil, yerisi də dəyişmişdi, addımlarında heç vaxt olmayan bir sərrastlıq var idi, sinəsini irəli vermişdi, gəlib mənim qabağımdan ötdü, əvvəlcə mənə fikir vermədi, çünki o dəm İbadulla deyəsən, ümumiyyətlə, heç nəyə fikir vermirdi və dünyanın ən xoşbəxt, daha doğrusu, dünyanın ən qalib adamı idi, sonra birdən-birə dayandı, geri dönüb həmin şəstli addımlarla düz mənim qabağıma gəldi, əlini pencəyinin cibinə salıb ağ əsgiyə bürünmüş nəşə çıxartdı, həmin balaca əsgiyə bağlamasını mənim gözlərimin qabağında açdı, həyəcandan dili-dodağı əsə-əsə, maxorkadan saralmış iri və seyrək dişlərinin arasından ətrafa tüpürçək sıçraya-sıçraya:

– Hə, gördüz?! – dedi. – Axırı verdi qızıllarımı!.. Gördüz!?

O ağ əsgiyə parçasının içində Nikolayın saqqallı şəkilləri olan bir ovuc qızıl sikkə var idi.

– Getdim mən day!.. Axtarun, taparsuz məni Voronejdə!.. Ay tapduz a!..

İbadulla getdi; eləcə şəstlə və sərrast addımlarla getdi.

Mən Əminə xalanın qışqırığını aydın eşidirdim:

“–Get, köpəyoğlu, səni görüm qan qusasan!.. Səni görüm tramvay altında qalasan, köpəyoğlu, saxladuğun o qəhbəynən bir yerdə!..”

Mənə elə gəldi ki, bizim o qəmgin dalanımıza nəşə çirkab bir su töküldü.

Mənə elə gəldi ki, Əminə xalanın özü də başdan-başa o çirkabın içindədir.

İbadullanı mən bir daha heç vaxt görmədim.

Amma bir dəfə heç vaxt yadımdan çıxmayan bir əhvalat baş verdi.

Bizim dalanımızda kimsə rusca qışqıra-qışqıra nəşə deyirdi və ağlayırdı.

Əlbəttə, qışqırmaq ağlamaqla daha bizim dalanımızı, bütün məhəlləmizi təəccübləndirmək olmazdı, qışqırmaq ağlamaq da o müharibə illərində bizim məhəlləmizin o kədəri kimi, təbii bir şey olmuşdu, amma camaat dalanımızdan gələn o səsin qışqırmaqdan başqa nəşə

bir qeyri-adiliyini o saat hiss etdi, dalanımızın pəncərələrindən boylandı, həyət qapılarının ağzına yığışdı.

Əyninə qara paltar geyib başına qara yaylıq bağlamış və ağlamaqdan gözləri qızarmış, göz qapaqları şişmiş, təxminən əlli yaşlarında bir arvad Əminə xalanın həyət qapısı ağzında dayanıb rusca deyirdi:

– Qde İbadulla? On ved kak malenkiy rebyonok, propadyot!.. – Və özünü saxlaya bilməyib ağlayırdı.

Bir göz qırpımında bütün dalana belə bir pıçılı yayıldı ki, rusca danışan bu qadın İbadullanın həmin erməni arvadıdır və bizim dalanın camaatı bu işə lap mat qaldı, çünki İbadulladan on beş yaş böyük olan bu arvadın məktəb müəllimlərinə oxşayan ciddi görkəmi, qara paltarının, yaylığının səliqəsi, rusca danışib eləcə ürəkdən ağlamağı İbadulla ilə və İbadullanın erməni arvadı barədəki təsəvvürlə heç cür uyşmurdu.

– Qde on? Çto vı s nim sdelali? Ved propadyot on bez menya, kak vı etoqo ne ponimayete? Qde nayti eqo, podskajite... – deyirdi və ağlayırdı...

XLIII

Yay keçib getdi, payız gəldi və həmin payız günü həyətimize axşam təzəcə düşmüşdü, mən evimizin həyətə açılan qapısı ağzında oturub bilək nazikliyində yaraşlıq bir ağac olmuş o söyüdü saralmış yarpaqlarına baxa-baxa həyətimizin sakitliyinə qulaq asırdım və o sakitlik yenə də mənim ürəyimi sıxırdı, mənə elə gəlirdi ki, o sakitlik kiminsə görünməz gözləri ilə mənə baxır, o sakitlik bilir ki, bu saat mən həyətimizdə təkəm, mənim heç kimim yoxdur; o sakitlik, elə bil, pusquda durub.

Anam çörək növbəsinə getmişdi, məhəlləmizin uşaqları yəqin ki, Sarı hamamın həyətinə yığışmışdı, amma mənim gedib onlara qoşulmağa həvəsim yox idi, o dəm mən, hətta Balakərimin tütəyinə, söhbətlərinə də qulaq asmaq istəmirdim, elə-eləcə o tənha həyətimizdə oturmuşdum, bilək nazikliyində bir ağac olmuş o söyüdə baxırdım, yerə sallanmış budaqlarının yavaş-yavaş tamam saralan yarpaqlarına baxırdım və o söyüdü yarpaqlarının da beləcə saralması, küçədəki o qoşa tutun, o böyük və yaşlı qoca tutun yarpaqları kimi quruyub

tökülməsi mənim ürəyimi daha da sıxırdı; mən məhəlləmizin kişilərinin, cavan və güclü oğlanlarının ölməyinə öyrəşmişdim, yəni onların müharibədən gələn qara xəbərlərinə adət etmişdim, amma indi bilək yoğunluğunda olsa da, bu balaca söyüdü, mənim gözlərimin qabağında ağac olmuş bizim bu söyüd ağacımızın saralıb tökülən yarpaqlarına baxdıqca, mənə elə gəlirdi ki, bələkdəki çağalar, təzə-təzə yeriməyə başlayan uşaqlar ölür... Sonra birdən mənə elə gəldi ki, həyatimizə çökmüş o sakitlik Ağ Dəvənin iri qara gözləri ilə mənə baxır; mənə elə gəldi ki, Ağ Dəvənin gözləri ilə mənə baxan o sakitlikdə bir ədavət, bir kin var, mən həyatimizin, bizim o balaca, o gözəl həyatimizin, talvarlı, çarhovuzlu həyatimizin sakitliyindən qorxdum.

Sonra mən Xanım xalanı gördüm – şüşəbənddə dayanıb şüşə arxasından mənə baxırdı və elə bil ki, o şüşə adi pəncərə şüşəsi deyildi, Xanım xala ilə bizim həyatimiz arasında, ümumiyyətlə, Xanım xala ilə bütün məhəlləmiz arasında, bütün yer arasında, göy arasında şəffaf bir sədd idi və o səddə bir buz soyuqluğu, buz hamarlığı, qalın buz bərkliyi var idi, bir müddət beləcə bir-birimizə baxdıq, sonra Xanım xala əli ilə məni çağırırdı və mən ömrümdə ilk dəfə Xanım xaladan ürkdüm, özümü o yerə qoydum ki, guya Xanım xalanın məni çağırmağını başa düşmürəm, mən Xanım xala ilə üzbəüz oturmaq, təkbətək qalmaq istəmirdim, amma Xanım xala şüşəbəndin pəncərəsini açdı (o buz soyuqluğunda, buz hamarlığında şəffaf sədd isə elə-eləcə qalırdı) və məni çağırırdı (səsi o şəffaf buz səddinin arxasından gəldi və o səsdə də bir buz nəfəssizliyi, həyatsızlığı var idi).

– Bura gəl, Ələkbər...

Mən qapımızın ağzında ayağa qalxıb başımı aşağı saldım və gəlib taxta pilləkənləri bir-bir qalxmağa başladım; ayağımı hər dəfə pilləkənə qoyanda yayda və sonra da quraqlıq keçən neçə müddət ərzində günün altında qurquru qurumuş taxtalar cırıldayırdı və həmin payız axşamı o taxta pilləkənlərin cırıltısı da Xanım xala ilə yer üzünün arasındakı o buz soyuqluğundakı qalın şəffaf səddən deyirdi.

Mən şüşəbəndə girdim, amma başımı qaldırmadım, çünki Xanım xalaya baxmaq istəmirdim, qorxurdum ki, Xanım xalanın gözlərində açıq-aşkar bir yazıqlıq görüm, hətta qorxurdum ki, birdən Xanım xala həyatimizi beləcə tək görüb, məni beləcə tək görüb ağlayar, yəni başa düşər ki, həyatimizdə heç kim yoxdur, mən təkəm, heç kimin onun ağlamağından xəbəri olmayacaq və ağlayar; o dəm mən anamın gəti-

rəcəyi o çörəkdən də əl çəkməyə hazır idim, təki anam indicə həyətimizə girəydi və mən Xanım xalanın ağlamağını görməyəydim; amma Xanım xala ağlamadı, əksinə, gülümsədi:

– Otur, Ələkbər, – dedi. – Sənə yadigar verəcəyəm. – Sonra otağa keçdi və bir azdan əlində tutduğu bir şəkillə geri qayıtdı. – Bax, Ələkbər, yaduva gəlir bu şəkil?

Əlbəttə, bu şəkil mənim yaxşı yadımda idi və bundan biri də bizim evimizdə var idi və mən o şəkli çox istəyirdim; hələ müharibə başlamazdan əvvəl Qoca məni fotoqraf Əlinin yanına aparmışdı və biz birlikdə şəklimizi çəkdirmişdik.

Fotoqraf Əlinin taxta kardon üzərində yağlı boya ilə çəkilmiş, az qala divar boyda dörd fonu var idi: birində iki nəfər təyyarə sürürdü və o təyyarə ağappaq buludların üstü ilə gedirdi, uçurdu; o birində qəhrəman cüssəli bir nəfər əyninə “çerkezka” geyib, belindən xəncər asıb, başına qaragül papaq qoyub at çapırdı; üçüncüdə dörd nəfər ağacların arasındakı skamyada oturub kitab oxuyurdu və həmin kitabların üstündə də adları yazılmışdı: “Lyubov i kovarstvo” (rus dilində). “Tamilla”, “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu Frəngimaab”, “Çapayev”, axıncıda üç nəfər gözəl bir bulağın başında oturub kabab bişirirdi və bütün bu fonların hamısında şekilləri çəkilmiş həmin adamların – təyyarə sürənlərin, at çapanın, kitab oxuyanların, kabab bişirənlərin başlarının yeri boş idi, şəkil çəkdirmək istəyənlər həmin fonlardan birini seçirdi və başını həmin boş yerdən çölə çıxarırdı, fotoqraf Əlinin çamadan kimi dördkünc və qara aparatına baxırdı. Fotoqraf Əli əvvəlcə gəlib o boş yerlərdən çıxmış başları çənəsindən, alnından tutub o tərəf-bu tərəfə çevirirdi, bir az kənara çəkilib zəndlə baxırdı, sonra yenə də gəlib şəkil çəkdirmək istəyən həmin adamların başını o yana-bu yana əyirdi, axır ki, həmin başların düzgün yerini tapırdı: “–Tərpənmə! –Tərpənmə!..” – deyirdi və cəld aparatının arxasına keçib bu dəfə də öz başını qara şalın içinə soxurdu: “–Tərpənmə!.. Tərpənmə!..” və fotoşəkli çəkirdi.

Qoca ilə mən ikinəfərlik fon yalnız bir dənə olduğu üçün, şəklimizi təyyarə sürən yerdə çəkdirdik; qabaqda Qoca oturmuşdu, o ağappaq buludların üstü ilə təyyarəni Qoca sürürdü, mən də arxada oturmuşdum, göyün yeddinci qatındakı həmin təyyarədə uçurdum.

O payız axşamı həyətimizin o sakitliyi içində mən Xanım xala ilə üzbəüz oturmuşdum və əlbəttə, yaxşı başa düşürdüm ki, Xanım xala

məni heç olmasa bir balaca sevindirmək istəyir, mənim üçün nəsə bir şey eləmək istəyir, amma neçə illər idi ki, bizim həyətdən, Xanım xalının o şüşəbəndindən qutab iyi gəlmirdi və o qutab iyi keçmişin həm sevinci, həm də qüssəli bir xatirəsinə çevrilmişdi və indi Xanım xalının əli çatan bu şəkil idi, həmin şəkil ilə o balaca Ələkbəri sevindirmək istəyirdi, çünki Xanım xala şüşəbənddən baxanda o şəffaf buz layının arxasından o balaca Ələkbərin kimsəsizliyini, fərəhsizliyini görmüşdü, o balaca Ələkbər evlərinin həyət qapısı ağzında oturub boynunu bükəndə, həyətdəki o sakitlikdən qorxanda, Xanım xala o şəffaf buz layının arxasından o uşağın gözlərindəki həmin qorxunu görmüşdü.

Mən, əlbəttə, Xanım xalaya demədim ki, bu fotosəkildən məndə də var, Xanım xala ilə üzbəüz oturub fotosəklə baxdım və bu zaman birdən-birə başa düşdüm ki, həmin şəkil mənim üçün daha əvvəlki kimi maraqlı deyil, mən bu şəkildə təyyarənin, bu şəkildəki o ağappaq buludların açıq-aşkar yalançılığını gördüm, hətta fikirləşdim ki, bu şəkli cırmaq lazımdır, çünki bizim məhəlləmizin o yetimlik çağında, o qaraxəbərlə çağında bu yalançı təyyarənin ağappaq yalançı buludların üstü ilə uçmağı mənə pis təsir elədi. Xanım xala isə gülümsəyə-gülümsəyə deyirdi:

– Bax, görürsən, Ələkbər... Bu şəkli sənə yadigar verirəm... Ancaq yaxçı saxla ya, Ələkbər, bu şəkli, yaxçı şəkildə çox...

Mən başımı tərpedirdim, yəni ki, elədir, düzdür, bundan artığına isə gücüm çatmırdı, bir söz deyə bilmirdim, təkcə elə başımı tərpedirdim; mən gözümlə o şəkildən çəkib Xanım xalaya baxmaq istəmirdim, çünki Xanım xalının gülümsəməyi mənim xoşuma gəlmirdi, daha doğrusu, Xanım xalının nazik dodaqlarındakı o təbəssümdə nəsə elə bir şey var idi, o, mənim xoşuma gəlmirdi və mən istəmirdim ki, Xanım xala elə gülümsəsin, mən istəyirdim ki, Xanım xalının o nazik dodaqları həmişəki kimi, kip örtülmüş olsun, Xanım xalının qalın qaşlarının altından baxan iri qara gözləri yenə zabitə ilə baxsın, o gözlərin həmin sərtliyi həmişə hiss olunsun.

Mən, Qocanın şüşəbəndin aşağı küncündəki yazı masasına da baxmaq istəmirdim, çünki mənə elə gəlirdi ki, Qocanın dərslər öyrəndiyi o ağappaq iri adam sümükləri yenə də o mizin üstündədir və mən o adam sümüklərini görmək istəmirdim – bir azdan gecə düşəcəkdə, məhəlləmiz yatacaqdı və mən istəmirdim ki, o zaman, yəni o gecə

vaxtı, hamı yatandan sonra, Xanım xala bu boş şüşəbənddə həmin ağappaq iri adam sümükləri ilə təkbətək qalsın.

Həmin gecə mən yuxuya gedə bilmirdim, ayıqlıq ilə yuxu arasında elə hey ağappaq buludların üstü ilə uçurdum; mən o təyyarəyə minmək istəmirdim, uçmaq istəmirdim, amma elə hey uçurdum və açıq-aşkar görürdüm ki, buludların o ağılığı elə adam sümüklərinin ağılığıdır, o ardi-arası kəsilməyən uçuş boyu məni də, o təyyarəni də, o ağappaq buludları da Xanım xalanın nazik dodaqlarındakı o təbəssüm müşayiət edirdi və mənə elə gəlirdi ki, o təbəssüm, əslində Ağ Dəvənin iri qara gözlərinin baxışından yaranmışdı, biz də həmin baxışın, həmin baxışdan doğan o təbəssümün içində uçurduq.

O gecənin səhəri mən məktəbdən qayıdanda anam:

– Şalvarıvı çıxar ver, – dedi. – Yuyacağam.

Mənim məktəbə geydiyim şalvar tamam çirkin içində idi və sabun tapılmadığı üçün, anam o şalvarı yuya bilmirdi ki, səhərəcən qurusun və mən onu təmiz geyib məktəbə gedim, amma həmin gün dayım bizə bir parça gilabi tapıb gətirmişdi (dayımın da bir gözü şikəst idi, müharibəyə getməmişdi və hərdən beləcə gəlib bizə baş çəkirdi) və anam bu qərara gəlmişdi ki, o bir tikə gilabi parçasını başqa bir şeylə dəyişməsin, ya başqa pal-paltara, hamamda çimməyə sərf eləməsin, mənim şalvarımı yusun.

Anam həmin payız günü həyətimizdəki krantın altında gilabini köpükləndirib mənim şalvarımı yuyurdu və birdən əlini saxladı, belini düzəldib Xanım xalagilin şüşəbəndinə tərəf baxdı və öz-özünə:

– Bu arvad nöş görürmür bu gün?.. – dedi, sonra yenə həmişəki kimi ah çəkdi, başını buladı. – Yazıq arvad... Danışib-ağlayıb heç olmasa ürəyini də boşaltmır, bütün dərini-sərinə salır içinə...– dedi. – Allah bəisi cəzasına yetirsin, necə ki, yetirir (hamı bilirdi ki, Hitlerin axırına daha az qalıb və o zamanlar anam tez-tez deyirdi: – Allah Stalinin kölgəsini bizim başımızın üstündən əskik eləməsin, az qalıb day bu Hitler oğraşın axırına!..). Əzrayıl qənimini versin bəisin, necə ki, verir!.. – Sonra anam mənə dedi: – Ələkbər, get gör arvad neyniyir?..

Mən dünənki kimi başımı aşağı salıb taxta pilləkənləri cırıldadı-cırıldada şüşəbəndə qalxdım. Xanım xala şüşəbənddəki taxtın üstündə oturub çiyinini divara söykəmişdi və gözlərini yumub yatmışdı. Mən oğrun-oğrun şüşəbəndin küncündəki yazı mizinə baxdım: yox,

yazı mizinin üstündə heç nə yox idi. Xanım xala oyanmasın deyə, yavaşca şüşəbənddən çıxdım və həyətdə anama dedim ki, Xanım xala yatıb. Anam yenə də başını buladı, yenə də ah çəkdi və yenə də:

– Yazıq arvad... – dedi.

Anam şalvarımı yudu, həyətdəki zivədən asdı, şalvar o isti payız günəşinin altında tez qurudu və anam günorta həyətdə çıxıb şalvarımı zivədən götürəndə yenə də Xanım xalanın şüşəbəndinə tərəf baxdı:

– Aa-a-a, bu arvad nəş görükmür? – dedi. – Ələkbər, ay Ələkbər! Balam, get gör neyniyir arvad səhərdən o evdə...

Mən yenə də başımı aşağı saldım, yenə də o taxta pilləkənləri cırıldada-cırıldada şüşəbəndə qalxdım. Xanım xala bayaqki kimi, yuxu içində idi və mən yenə də ehmallıca həyətdə düşdüm, anama dedim ki, Xanım xala yatıb. Birdən-birə anamın bütün sifətini bir nigarançılıq bürüdü:

– Bu qədər də yatmaq olar? – dedi və anamın sifətini bürümüş o nigarançılıq mənim də ürəyimə bir nigarançılıq gətirdi və mən də anam kimi başımı qaldırıb Xanım xalanın şüşəbəndinə baxdım.

Anam əlində tutduğu şalvarı mənə verdi, əllərini günorta həmişə əynində olan döşlüyünün ətəyinə silə-silə mənə baxdı, sonra o taxta pilləkənləri cırıldada-cırıldada şüşəbəndə tərəf qalxdı. Mən anamın ürəyinin döyüntüsünü hiss edirdim və mənim ürəyim də bərkdən döyünməyə başladı, anam şüşəbəndə girdi, çox uzun bir an keçdi, birdən anam bərkdən çığırdı və anamın çığırtısını eşidən kimi, mən əlimdəki şalvarı yerə tullayıb dalana qaçdım, ağlaya-ağlaya qışqırdım:

– Xanım xala ölüb!..

Mən öz səsimdən başqa heç nə eşitmirdim və öz səsim də mənə başqasının səsi kimi, uzaqdan gəlirdi, mən heç nə görmürdüm, heç nə fikirləşmirdim, ağlayırdım və ağlaya-ağlaya da qışqırırdım:

– Xanım xala ölüb!.. Xanım xala ölüb!..

O axşam bütün məhəllə bizim həyətimizdə, dalanımızda idi.

Məhəlləmizə qara xəbər gələndə, adam öləndə evlərdən, həyətlərdən vay-şivən qopardı, arvadlar ağlayıb üz-gözlərini cıradı, amma o axşam bizim həyətimizdə, dalanımızda heç kim ağlamırdı, hamı susmuşdu, heç kim heç nə demirdi və bizim həyətimizdəki, dalanımızdakı o sükut ağlamaqdan çox betər idi; o axşam küçəmiz də eləcə dərin bir sükut içində idi və küçəmizin o sükutunda da qapqara bir matəm ağırlığı var idi.

O gecə Balakərim də qoşa tut ağacının altında, səkidə oturub bir müddət susdu, sonra bizim dalana tərəf baxa-baxa:

– Onda təqsir yoxdu... – dedi. – Ağ Dəvə yatmışdı qapısında...

Səhəri gün Molla Əsədulla qabağa düşdü və məhəlləmizdə, demək olar ki, kişi qalmadığı üçün, arvadlardan və uşaqlardan ibarət böyük bir izdiham – bizim bütün məhəlləmiz Xanım xalanı qəbiristanlığa apardı və qəbiristanlıqda məhəlləmizin camaatına baxa-baxa mənə elə gəldi ki, həmin dəqiqələrdə tamam boş qalmış küçəmiz, dalanımız, həyətimiz, məhəlləmizin indi bomboş, adamsız olan bütün evləri, o evlərin pəncərələri, qapıları, divarları, pilləkənləri, küçəmizə döşənmiş o qəmbər daşlar da, o qoşa tut ağacı da lal sükut içində ağlayır. Papaqçı Əbülfət əmi də, Fatma xala da qəbiristanlıqda idi və mənə elə gəlirdi ki, indi Ədilə də haradansa baxır və Ədilə də o boş məhəlləmiz kimi, lal sükut içində Xanım xalanın ölməyinə ağlayır.

Xanım xalanı basdırandan sonra camaat dağılışanda, anam da arvadlarla çıxıb gedəndə, mən yerimdən tərپənmədim, çünki mən bildirdim ki, mən əmin idim ki, Balakərim qəbiristanlıqda qalacaq, tək oturub tütək çalacaq və mən də Xanım xala basdırılan o payız günü Balakərimin o tütəyinə qulaq asmaq istəyirdim, mənə elə gəlirdi ki, o tütəyin səsinə qulaq asmasam, bir də heç vaxt həyətimize çıxa bilməyəcəyəm, bir də heç vaxt başımı qaldırıb həyətimizdəki şüşəbəndə baxa bilməyəcəyəm və camaat dağılışandan sonra Balakərim doğrudan da qəbiristanlıqda qaldı, bir müddət ayaq üstündə dayandı, sonra gəlib Xanım xala basdırılan yerlə üz bəüz köhnə bir qəbir daşının yanında yerdə oturdu, tütəyi sarı pəncəyinin cibindən çıxartdı və yay kimi isti o payız günü həmin qəbiristanlıqda dünyanın ən qəmli havasını çaldı.

XLIV

Balakərim yenə də gündüzlər məhəllənin kişisiz evlərinə kömək ələyirdi, su daşıyırdı, odun yarırdı, mismar tapıb, daş tapıb sökülən, dağılan yerləri özü bildiyi kimi yamayrdı, düzəldirdi (hər halda anam daha Balakərimə “şeytan fəhləsi” demirdi), axşamlar isə qoşa tut ağacının altında, ya da Sarı hamamın həyətində oturub tütəyini sarı pəncəyinin cibindən çıxarırdı və öz havalarını çalmağa başlayırdı, sonra:

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində,
Dəvə dəlləklik edər
Köhnə hamam içində...

– deyib Ağ Dəvənin əhvalatlarından dınışdı və Balakərimin danışdığı həmin əhvalatlarda da əynindəki pencəyin rəngi kimi, bir qəmginlik var idi.

Balakərimi müharibəyə aparmırdılar və uşaqların arasında belə bir şeyə gəzirdi ki, guya Ağ Dəvə qoymur Balakərimi davaya aparsınlar; düzdür, mən daha böyümüşdüm, mən daha hər şeyi başa düşürdüm və mən bilirdim ki, Balakərim kimilərini müharibəyə aparmırlar, amma uşaqların arasında yayılmış o şeyə, elə bil ki, mənim gözlərimdə Balakərimin danışdığı o əhvalatlara (hətta Balakərimin özü də!) bir çəki, bir həqiqilik, doğruluq vermişdi, mən o əhvalatlara əvvəlkindən daha artıq inanırdım, o əhvalatlar mənə əvvəlkindən daha artıq təsir edirdi və o tütəyin havalarında da, elə bil ki, daha artıq bir sehr var idi.

Bizim məhəlləmizi, əlbəttə, daha heç nə ilə təəccübləndirmək, heyrətləndirmək mümkün deyildi, özü də təkə ona görə yox ki, məhəlləmiz hər şey görmüşdü, əsas ona görə ki, məhəlləmiz öz həyatının hər saatını, hər gününü cəbhədən gələ biləcək ölüm xəbərinin xofu ilə yaşayırdı, hər saat, hər gün səksəkə içində kiminsə ölüm xəbərini gözləyirdi və buna görə də başqa xəbərlərə, başqa hadisələrə biganə idi, amma bir gün bizim məhəlləmizdə elə bir hadisə baş verdi ki, böyükdən kiçiyə kimi, hamı mat qaldı: Şövkət Balakərimə ərə getdi və Balakərimi gətirib öz evində saxlamağa başladı.

Deyirdilər ki, gecə Şövkət özü gedib Balakərimi Sarı hamamın həyətidəki quşxana kimi yerdən çıxarıb, darta-darta evinə gətirib, su qızdırıb Balakərimi uşaq kimi çimizdirib, yedizdirib-içizdirib və ömründə heç vaxt arvad görməmiş Balakərim də həmin gecə minnətdarlıq, sədaqət, etibar dolu gözləri ilə Şövkətə baxa-baxa hönkür-hönkür ağlayıb və Şövkət də Balakərimin başını döşlərinə sıxıb ona qoşulub, hönkür-hönkür ağlayıb.

Həmin gündən sonra, biz daha Balakərimin başına yığışmırdıq, çünki Balakərim daha gəlib o qoşa tutun altında, yaxud Sarı hamamın həyətidə oturmurdu, sarı pencəyinin cibindən o gözəl tütəyini çıxarıb

rib çalmırdı, Ağ Dəvənin əhvalatlarını danışmırdı, demək olar ki, bütün günü evdə, yəni Şövkətin evində olurdu, o əhvalatları daha, ancaq Şövkət üçün danışdı, bizim o əziz, o gözəl tütəyi də daha, ancaq Şövkət üçün çalırdı; hərdən o əzizimiz, o gözəlimiz tütəyin zəif səsi eşidiləndə biz gəlib Şövkətin kip örtülmüş, pərdə çəkilməmiş küçə pəncərəsinin qabağında, səkidə otururduq və bizim o keçmiş tütəyimizin səsinə qulaq asırdıq.

Bir dəfə küçədə Balakərimlə üz-üzə gəldim və əvvəlcə elə bildim ki, bu adam Balakərim deyil, Balakərimə çox oxşayan başqa bir adamdır: o sarı pəncək Balakərimin əynində deyildi, əvəzinə göy rəngli təzə pəncək geymişdi və Balakərim oğrun-oğrun o tərəf-bu tərəfə baxa-baxa gedirdi, elə bil ki, əynindəki o təzə göy pəncəyə görə küçəmizdən, küçəmizdəki o birmərtəbəli, ikimərtəbəli binaların divarlarından, qapılarından, pəncərələrindən utanırdı, o Sarı hamamdan, o qoşa tut ağacından utanırdı...

Mən Balakərimə baxa-baxa birdən-birə çox istədim ki, Balakərim yenə də “şeytan fəhləsi” olsun, anam yenə də ona belə desin və gülümsəsin (müharibədən əvvəlki kimi gülümsəsin)...

Mənə elə gəlirdi ki, Balakərimin küçəmizdən çəkilməsi, əslində, bizim məhəlləmizə bir növ vəfasızlıqdır, mənə elə gəlirdi ki, Balakərimin birdən-birə küçəmizdən beləcə çəkilməsi ilə küçəmizin, dalanımızın, həyətlərin – bütün məhəlləmizin yetimliyi, kimsəsizliyi daha da artıb, amma mən nə Balakərimdən, nə də Balakərimi bizim əlimizdən almış Şövkətdən inciyirdim, əksinə, mən haradasa, ürəyimin dərin bir nöqtəsində Balakərimin yerinə də, gecələr oturub gözləri yuxudan qapananacan Balakərimin danışdığı o əhvalatlara qulaq asan, daha tək yaşamayan, tərtemiz saxladığı Balakərimlə bir yerdə yatıb, bir yerdə duran Şövkətin də yerinə sevinirdim və əslində, bizim bütün məhəlləmiz, hətta əvvəllər həmişə Şövkətin qarasına danışan o dərddi arvadlar da o qaraxəbərli günlərdə ürəklərinin həmin dərin nöqtəsində Balakərimin də yerinə, Şövkətin də yerinə sevinirdi... Amma o sevinclə bərabər, mənəm ürəyimdə bir nigarançılıq (bəlkə gizli bir ümid idi?) da yarandı ki, günlərin bir günündə Balakərim əynindəki o təzə göy pəncəyi çıxarıb tullayacaq, o gözəl sarı pəncəyi geyəcək, bizim küçəmizə, bizim Sarı hamamımızın həyətinə, o qoşa tut ağacının altına qayıdacaq...

XLV

1944-cü ilin dekabrında cəbhədən atamın ölüm xəbəri gəldi və dayım bizim evimizi satdı, anamı da, məni də götürüb öz yanına apardı.

Biz məhəlləmizdən köçdük.

XLVI

Onlar altı nəfər idi

Onların altısı da müharibədən sağ-salamat qayıdıb gəlmişdi. Cəfərin, Adilin, Əbdüləlinin, Qocanın, Cəbrayılın, Ağarəhimin o boz və çiskinli sentyabr günündə dik dayanıb lal bir sükut içində o mərmər başdaşına baxan ciddi sifətləri yenə mənim gözlərimin qabağında idi və o baxışlardakı güc, möhkəmlik, kişilik, eyni zamanda o baxışlardakı ehtiram, sədaqət, elə bil ki, bu gecə – bu yağışlı sentyabr gecəsi mənim bu iş otağıma da bir hərarət, bir nikbinlik gətirirdi.

Sentyabr neçə gün idi ki, beləcə yağışlı keçirdi və neçə gün idi ki, mən o altı nəfərlə beləcə üzbəüz idim, onlara baxırdım, onların baxışlarını oxuyurdum və o baxışlar, o şux duruş neçə gün idi ki, yalnız mənim iş otağıma yox, bəlkə də mənim bütün içimə, mənim gündəlik həyatıma bir hərarət gətirirdi və bu hissdə bir təmizlik, bir şəffaflıq var idi, daha doğrusu, mənə elə gəlirdi ki, bu hiss mənim başqa hisslərimi təmizləyir, mənim düşüncələrimə, istəklərimə də bir təmizlik gətirir.

Mən kürəyimi söykənəcəyə söykəyib ayaqlarımı parketin üstü ilə uzadıb evimdəki iş otağımda, yumşaq kürsüdə oturmuşdum və küçə eyvanına açılan pəncərələri, eyvanın kafel döşəməsini döyəcləyən, nalçalardan tökülən, şırıltı ilə küçədən axan yağışın səsinə qulaq asırdım və o altı nəfərin sifəti mənim gözlərimin qabağından çəkilmirdi (və əlbəttə, mən özüm istəmirdim ki, o altı nəfərin sifəti mənim gözlərimin qabağından çəkilsin!), mən onları təsəvvürümə bir-bir gətirmirdim, onların altısı da bir yerdə mənim gözlərimin qabağında idi.

Mən Cəfəri, Adili, Əbdüləlini, Qocanı, Cəbrayılı, Ağarəhimi yeddi-səkkiz gün bundan əvvəl o boz, o çiskinli gündə qara mərmər başdaş ilə üzbəüz dayanmış gördüm və bütün bu müddət ərzində (elə hey

yağış yağan həmin payız günləri ərzində...) o balaca Ələkbər də mənimlə birgə oldu, daha doğrusu, o balaca Ələkbərin hissləri, düşüncələri, o balaca Ələkbərin təmizliyi mənimlə birgə oldu, o hisslər, o düşüncələr, o təmizlik, elə bil, nəşə məlhəm kimi bir şey idi və o məlhəmlə mənim yazı mizimi silmişdi, o ağ vərəqləri də, mənim o yazı makinamı da həmin məlhəmdən keçirmişdi.

Mən qalxıb yataq otağına getmək istəmirdim, soyunub yerimə girib yatmaq istəmirdim, elə beləcə, oturmaq istəyirdim və istəyirdim ki, bu yağış da beləcə yağsın; həmin gecəyarısı o yağışın səsinə qulaq asa-asa mənə məlum oldu ki, sən demə, ən çox sevdiyim fəsil bu payız fəsilmiş və dünyanın ən gözəl səsi də mənim üçün bu yağışın səsiymiş və o sevimli yağış səsinə qulaq asa-asa mən mürgüləməyə başladım; əlbəttə, mən istəsəydim mürgüləməzdim, ayağa qalxardım, ya çay içərdim, əl-üzümü yuyardım və gözlərimin qabağındakı o altı nəfərlə, necə deyərlər, ayıq başla üz-üzə durardım (bütün bu yeddi-səkkiz gündə olduğu kimi), amma bu gecə yarısı, o yumşaq kürsüdə mürgü məni maqnit kimi özünə çəkirdi və mən də müqavimət göstərmirdim, əksinə, mürgüləmək istəyirdim, çünki mənim ürəyim hiss eləyirdi: şırhaşır yağışlı bu sentyabr gecəsi həmin mürgü mənə nə isə deyəcək...

...nə isə göstərəcək...

...bilmirəm...

bilmirəm, bütün bunlar yuxu idi, yoxsa məni qara basırdı?

amma hər halda mən bütün bunları görürdüm...

...o karvan yalnız Ağ Dəvədən ibarət idi...

...bir... üç... beş... altı...

o karvanda altı dəvə var idi, hər dəvənin də öz sarbanı var idi, hər öz dəvəsinin qabağına düşüb gedirdi və mən açıq-aşkar gördüm ki, o sarbanlar bir-bir Cəfərə, Adilə, Əbdüləliyə, Qocaya, Cəbrayıla, Ağarəhimə oxşayır...

yox, yox, bu sarbanlar Cəfər özü deyildi, Adil özü deyildi, Əbdüləli, Qoca, Cəbrayıl, Ağarəhim özü deyildi, bunu mən bilirdim...

...amma onlara çox oxşayırdılar...

o dəvələrin belində iri xurcunlar var idi və əlbəttə, o gözəl xurcunlar yundan toxunmuşdu, amma o gözəl xurcunlar, eyni zamanda, böyük həsir zənbilə oxşayırdı və mən bilirdim ki, o xurcunlardan güclə hiss olunan vaqon iyi gəlirdi...

mən özümü görmürdüm, amma mən də haradasa o karvanın yanında idim, bəlkə də o karvanı ötürürdüm, bilmirəm və mən o karvandan soruşdum (bəlkə də o sualı verən mən deyildim, kimsə bir başqa adam idi, bəlkə də heç adam deyildi, günün altında yamyaşıl düzənlik boyu uzanıb gedən o karvan yolu idi, yaxud uzaqlardan baxan zirvəsi qarlı o meşəli dağlar idi?..)

...hara?..

Karvan cavab verdi (sarbanlar yox, Ağ Dəvələr yox, məhz bütün karvan cavab verdi)

...Gələcəyə gedirik!..

mən (yaxud uzanıb gedən o karvan yolu, yaxud zirvəsi qarlı o meşəli dağlar) bu sualı niyə verdim, mən ki lap əvvəldən bilirdim o karvanın hara getdiyini, bilirdim ki, o karvan Gələcəyə gedir, düzdür, mən bunu bilirdim, amma buna baxmayaraq, mən karvanın o cavabına sevindim, çünki əslində, sevinən mən deyildim, daha doğrusu, sevinən mən idim, amma mən indi o böyük çoxmərtəbəli binanın üçüncü mərtəbəsində yaşayan və ağlaya-ağlaya küçə eyvanından otağa qaçan o uşağın yerinə sevinirdim...

...o uşaq sevinirdi, o uşaq gülürdü və həmin karvanı yola salırdı...

...yox...

...yox...

...o uşaq Gələcəkdə dayanmışdı və Gələcəkdən görünən o karvanı qarşılayırdı...

yola salan işə qalın qaşların altından baxan iri və qara gözlər idi...

Keçmiş, o Ağ Dəvə karvanını Gələcəyə yola salırdı.

Şüvəlan–Bakı, 1984

*Mahmud
va
Maryam*

I

Hicri 920-ci ilin camadiül-əvvəl ayının 4-ü, milad ilə 1514-cü il iyun ayının 28-i idi.

Gəncə yatmışdı.

Bu gün günorta şəhərdə elə bir isti var idi ki, nəfəs almaq mümkün deyildi və qocaların dediyinə görə belə isti bir də düz altmış dörd il bundan əvvəl, el aşığı Sazlı Abdullanın başı kəsildiği gün olmuşdu. Sazlı Abdulla o zamankı Gəncə hakimi Qara Bəşirə əyan-əşrəf yanında söz qaytarmışdı, üzünə ağ olmuşdu, Qara Bəşirin oğlu Qara Bəkirin toyunu çalmamışdı, demişdi ki, sənin sarayın qan çanağıdır və mənə sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək və Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. Sazlı Abdullanı şəhərin bazar başında edam etmişdilər və altmış dörd il keçəndən sonra da Gəncənin qocaları heyrətlərini gizlədə bilməyib toyda, yasda danışmışdılar ki, elə ki, cəllad Toppuzqulunun ülgücdən iti dəhrəsi bir göz qırpımında Sazlı Abdullanın başını bədənindən ayırdı və elə ki, el aşığının qanı fəvvarə vurub edam kötüyünün ətrafındakı keçən günlərdən qalıb qurumuş qanı təzələdi, elə ki, bazar başını dövrəyə almış camaatın ürəyindən yangısı altmış dörd ildən sonra da keçməyən bir vay keçdi, o zaman edam kötüyünün üstünə sərilmiş başsız cəsədin yanında düşüb qalmış saz birdən-birə öz-özünə dilə gəldi və dünyanın ən dərdli-ələmli nəğməsini çaldı, heyrətdən, qorxudan camaatın tükü qabarıb paltarını deşdi; saz elə çaldı ki, o günortanın müsibət istisi də birdən-birə çəkildi, lopa-lopa qara buludlar camaatın başının üstünü aldı, göy kişnədi, bir leysan başladı ki, hamı güclə qaçıb evinə girdi və bir müddət beləcə yağdı, bir müddət bu leysan altında el aşığı Sazlı Abdullanın sazı da öz-özünə beləcə çaldı, sonra yağış kəsdi, sazın da səsi kəsildi, camaat təzədən bazar başına axışdı və baxıb gördü ki, nə saz var, nə cəsəd var, nə də baş var. O vaxtdan bəri cəllad Toppuzqulu da, cəllad Toppuzqulunun oğlu cəllad Tanrıqulu da və indi cəllad Tanrıqulunun oğlu cəllad Toppuzqulu da Gəncənin bu bazar başında nə qədər baş kəsmişdilər, o cümlədən, Qara Bəkirin gizli iştirakı ilə Qara Bəşirin, sonra şahın əmri ilə Qara Bəkirin özünün başını, oğruların, dələduzların, casusların, sözə baxmayan el aşıqlarının başını kəsmişdilər, amma

daha heç vaxt belə hadisə olmamışdı. Düz altmış dörd il bundan əvvəlki o edam günü leysan Sazlı Abdullanın qanını yuyub aparmışdı, amma deyirdilər ki, o vaxtdan bəri haçan həddən artıq isti olur, onda bazar başındakı edam kötüyünün ətrafında Sazlı Abdullanın qanı gün altında parıldayır və bu gün də edam kötüyünün ətrafında bir neçə dəfə o cür parıltı görmüşdülər.

Gəncə yatmışdı.

Şəhərin və ətraf kəndlərin toxucuları, dəmirçiləri, misgərləri, duluşçuları, dabbaqları, boyaqçıları, şəhərin sənətkarlıq emalatxanalarında günümüzə işləyən gəlmələr, nökörlər günortanın bu görünməmiş cırhacırında, axşamın istisində o qədər işləyib əldən düşmüşdülər ki, gecənin bürküsünə baxmayaraq, indi yeddinci yuxularını alırdılar. Tacirlər, dükandarlar, saray adamları, hökumət işçiləri, arvadlar, uşaqlar da bu bürküdə yerlərində çapalaya-çapalaya axır ki, yuxuya getmişdi.

Təkcə Ziyad xan yatmamışdı. Hər halda, Ziyad xana elə gəlirdi ki, bu boyda Gəncədə, Qarabağ bəylərbəyliyinə bu boyda mərkəzində təkcə onun yuxusu orşə çəkilib.

Kür ilə Araz arasında yerləşən Qarabağ bəylərbəyliyi cənubda Qafandan, Ordubaddan, Naxçıvandan tutmuş şimalda Qazaxacan, qərbdə Cavaddan tutmuş şərqdə Göyçə gölünəcən böyük bir ərazini özündə birləşdirirdi və Səfəvilər dövlətinin mühüm inzibati vahidlərindən biri idi. Azərbaycanın qonşu Şirvan və Təbriz bəylərbəylikləri kimi bilavasitə dənizə çıxmasa da, Çuxursəd və yenə Təbriz bəylərbəylikləri kimi Osmanlılarla həmsərhəd olmasa da, Qarabağ bəylərbəyliyi, əslində, Səfəvilər dövlətinin ən etibarlı şimal istehkamı idi və Ziyad xan bütün bu yerlərin hakimi-mütləqi idi, amma...

...Neçə müddət idi ki, gecələr belə əzablı keçirdi, neçə müddət idi ki, Ziyad xan gecələri beləcə yuxusuz keçirirdi və ən qəribəsi də bu idi ki, Ziyad xan özü də həmin əzab-əziyyətlərinin səbəbini bilmirdi: nə özünü xəstə hiss edirdi, nə də elə bir xüsusi hadisə baş vermişdi ki, bir ay bundan əvvəlkindən fərqlənsin və bir ay bundan sonranı qatı qaranlığa bürünsün; düzdü, Ziyad xan peşəkar bir duyğu ilə hiss edirdi ki, kiçik basqınlar, xırda münaqişələr, çəkişmələr, siyasi hiyləgərliklər daha sona yetir, bıçaq daha sümüyə dirənib və Sultan Səlim ilə Şah İsmayıl arasında əsl müharibə başlamasına az qalıb, amma nə etmək olardı, zəmanə pis zəmanə idi və hakimin kiçikliyindən, böyüklüyündən asılı olmayaraq, sabahkı günün aqibəti, ancaq Allahdan asılı idi.

Əlbəttə, Ziyad xan özünün də, oğlunun da sabahının qayğısını çəkirdi, əlindən gələni edirdi: lazım olanda qəzəblənirdi və yaltaqlanırdı, lazım olanda düşmənin başını bədənində saxlayırdı və dostunun başını qurban verirdi, Ziyad xana “Adil” deyənlər də var idi, “Həccac ibn Yusifdi!”¹ deyənlər də var idi, amma sən çaldığını çal, gör fələk nə çalır, deyiblər, hakim üçün hər günün sabahı əslində tamam naməlum idi və bu naməlumluğun nigarançılığına qalsaydı, onda gərək Ziyad xan iyirmi üç il gecələr gözlərini yummayaydı, çünki düz iyirmi üç il idi ki, Ziyad xan hökmdar idi və bu iyirmi üç ildə şahlar bir-birini əvəz etmişdi, mərkəzi hakimiyyətlər dəyişmişdi, fitnə-fəsadlar aşıb-daşmışdı, amma bəylərbəyi Ziyad xanın Qarabağ bəylərbəyliyiindəki hakimi-mütləqliyi necə vardısı, eləcə də qalmışdı, yalnız qara camaat yox, yalnız qaçaq-quldur yox, yalnız yaltaq saray əyanları yox, naiblər və kələntərlər² də onun zəhmindən tük salırdılar, çünki Ziyad xan əsas etibarilə qançıl və satqın olan yüksək vəzifə sahibləri ilə necə rəftar etməyi yaxşı bilirdi, çünki Ziyad xan özü darğalıqdan³ başlamış bütün bu mərhələləri bir-bir keçmişdi və özündən aşağıya ovcunun içində möhkəm saxlamağı bacarırdı, özündən yuxarıları isə... indi dövrən çox mürəkkəb idi və qəti bir söz demək, qəti bir nəticə çıxarmaq mümkün deyildi.

Yox, yuxusuzluğun səbəbi başqa idi.

Uzaqdan vaxtsız bir xoruz banının səsi gəldi, sonra bir-iki xoruz da o tərəfdən-bu tərəfdən həmin vaxtsız bana səs verdi, sonra yenə sakitlik çökdü və yatmış Gəncə bir müddət beləcə sakitlik içində qaldı, sonra həmin gecəyarısı cavan, məlahətli və həzin bir səs sazın, kamançanın və tütəyin müşayiəti ilə dalğa-dalğa Gəncənin üstünə yayıldı. Ziyad xan xanəndə oxuyurdu.

Xanəndə, deyilənə görə, cəmi 19–20 yaşlı olan və Bağdadda mədrəsədə təhsil alan Məhəmməd Füzuli adlı cavan bir şairin qəzəlini oxuyurdu:

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahımdən, muradım şəmi yanmazmı?

¹ Həccac ibn Yusif əs-Səqəfi (661–715) – İraqda hökmdarlıq etmiş son dərəcə qəddar və əzəzil bir hakim, Şərq ədəbiyyatında bu ad qəddarlıq rəmzi kimi işlədilir.

² Kələntər – şəhər hakimi idi; bəylərbəyliklər mahallara bölünürdü və mahalları naiblər idarə edirdi.

³ Darğa – şəhər xəfiyyəsinin rəisi idi.

Qamu bimarinə, canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçin qılmaz mənə dərman, mənə bimar sanmazmı?

Cəmi beş-altı ay bundan əvvəl yayılmış bu qəzəli indi bütün bu tərəflərdə əzbər bilməyən adam tapılmazdı. Füzulinin atası Süleyman Şirvan torpağından, Bayat tayfasından idi və Süleymanı şəxsən tanıyan bəzi yaşlı gəncəlilər deyirdilər ki, Füzuligil Girdman sahillərindən köçüb İraqa gediblər. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan, fars və ərəb dillərində qəzəllər yazırdı və Azərbaycan dilində yazılmış bu qəzəli, deyilənə görə, xanəndə Hafiz Lələ¹ özü Şah İsmayılın məclislərində ifa edirdi.

Qəmim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm ol bivəfa bilməm, inanarmı, inanmazmı?

Ziyad xan Şirvan ipəyi, darayılar və kamxilərlə² bəzədilmiş, xalı, gəbə döşənmiş yataq otağında mütəkkəyə dirsəklənib gözlərini yummuşdu və bu cavan oğlanın saf səsinə, söylədiyi qəzələ qulaq asa-asa, istər-istəməz, dünyanın yaxşı işləri barədə fikirləşirdi, dünyanın o işləri barədə ki, dülgərliyindən, ya şahlığından asılı olmayaraq, adamın ürəyini açır və bu bürkülü gecədə adamın sinəsinə bir sərinlik gətirir. O ki, qaldı dülgərliyə, hamımızın babası Nuhdu, o da dülgər olub³.

Ziyad xan gülümsədi.

Xanəndə və sazəndələr yataq otağının aşağı başında, ipək döşək-cələrin üstündə oturmuşdu. Xanəndə ortaboylu, arıq bir səbzxətt⁴ idi və ona qulaq asanların hamısı təəccüb edirdi ki, bu cür saf səs, bu cür dərin zəngülələr, bu cür şirin və uzun nəfəs bu balaca bədəndən, bu sısqa sinədən necə çıxır?

Cavan xanəndə Ziyad xanın zərxəridi⁵ idi və Ziyad xan onu Qarabağ dağlarından, Xankəndi tərəflərdən gətirtmişdi; sorasını eşidib və qızıl bahasına aldırıb gətirdiyi bu səbzxətti birinci dəfə görəndə Ziyad xan məyus oldu, çünki ta uşaqlıqdan musiqi vurğunu olan Ziyad xan qarşısındakı bu cansız-cüssəsiz oğlanda yarım saatlıq, bir saatlıq da olsa

¹ Hafiz Lələ Təbrizi – XVI əsr böyük Azərbaycan xanəndəsi.

² Daray – zolaqlı ipək parça; kamxi – özündən naxışları olan ipək parça.

³ Rəvayətə görə yer üzündəki bütün insanlar Nuhun törəmələridir və Nuh peyğəmbər 50 yaşına kimi dülgərlik etmişdir.

⁴ Səbzxətt – üzünə yenicə tük çıxan oğlan

⁵ Zərxərid – qızıl ilə alınmış kölə

dünyanın dərđini-sərini, dünyanın bəd əməllərini unutturacaq bir qüdrətdən əsər-ələmət görmədi, amma sonra, bu cavan oğlanın oxumağına qulaq asanda başa düşdü ki, doğrudan da xanəndə deyil bu, Asəfi-dövrədir¹.

Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Bu səs və bu qəzəl dünyanın bütün bəd əməllərini və o cümlədən, özünün bütün bəd əməllərini Ziyad xana tamam unutturmuşdu. İyirmiüçillik hökmranlığı ərzində tikdirdiyi karvansaralar, hamamlar, ovdanlar, körpülər, məqbərələr, məscidlər, saray kitabxanasına toplatdığı Azərbaycan, ərəb, fars, yunan, hind və dünyanın başqa dillərindəki kitablar az qala bir-bir gəlib Ziyad xanın gözlərinin qabağından keçdi. Əlbəttə, bütün bunlar daha çox ola bilərdi, məscidlərin, körpülərin, məqbərələrin sayı daha da artıq ola bilərdi, amma bu siyasət, bu vuruşlar, bu həmlələr...

Ziyad xan dikəlib yerində oturdu, bir az bundan əvvəl quyudan çıxarılib iri, gümüş sinidə qabağına qoyulmuş sərini xiyarlardan birini götürdü və kiçik əyri conğarı² ilə xiyarın qabığını qalın soydu, sonra həmin xiyar qabıqları ilə çal saqqalının üstündən yanaqlarını, alnını, boynunu sildi, bədəninə bir sərini gəldi.

Dünən axşamçağı Ziyad xan sarayda Avropadan gəlmiş bir firəng tacirini qəbul etmişdi. Bu tacir guya böyük ticarət sazişi bağlamaq üçün Təbrizdə olmuşdu, Şah İsmayilla görüşmüşdü və indi ölkənin bəylərbəyliklərini gəzirdi. Tacirin əynində qəribə libas var idi və Ziyad xan onu görəndə gülməkdən özünü güclə saxladı, amma həmin firəng tacirin elə birinci sualından sonra hər şey ciddiləşdi.

Firəng taciri qəribə bir tərzdə əlini yelləyə-yelləyə baş əydi və yaxşı öyrəndiyi türk dilində soruşdu:

– Bu vilayəti siz müstəqil idarə edirsiniz?

Ziyad xan xırda tum gözlərini qıyıb əcnəbiyə baxdı və dedi:

– Bu vilayəti “kim idarə edir” soruşmaq düz deyil, “bu vilayəti kim yeyir?” soruşmaq lazımdı.

¹ Asəf (Asəf ibn Bərxiya) – dinə görə, Süleyman peyğəmbərin vəziri və ustad musiqiçi olmuşdur.

² Conğar – qızıl, yaqut, firuzə ilə bəzədilmiş polad xəncər

Firəng tacirinin heyrətdən gözləri bərələ qaldı, yəqin bütün səyahəti ərzində birinci dəfə idi ki, hökmdardan belə söz eşidirdi.

Güli-rüxsarına qarşı, gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəslü güldür bu, axar sular bulanmazmı?

Xanəndənin dediyi sözlər Ziyad xanı yenə çəkib gecənin yarısına, sarayın yataq otağına gətirdi və Ziyad xan birdən-birə həmin cavan şair Füzulinin başqa iki misrasını xatırladı:

Dust bipərva, fələk birəhm, dövran bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun.

Bu cavan şair baltanı lap kökündən vurub və məsələ burasındadır ki, cavan olmağına baxmayaraq, həqiqəti deyib.

Ziyad xan əlinin işarəsi ilə musiqini saxladı və neçə illərdən bəri Ziyad xanın sarayında çalğıçılıqla məşğul olan sazəndələr bu işə təəccüb etdilər, çünki Ziyad xan birinci dəfə idi ki, xanəndənin səsini yarımqıç kəsirdi. Ziyad xan sərin xiyar qabığı ilə burnunu, alnını silə-silə səbxətt xanəndədən soruşdu:

– Nəyin qalıb sənin o dağlarda?

Xanəndə Ziyad xanın gözlənilməz sualından özünü itirdi; bu cavan oğlan indi qabağında oturub xiyar qabığı ilə üz-gözünü silən çalsaqqallı, çalsaqçlı, alnının ortasında sağ qulağının dibinə kimi uzanan çarığı həmişə nəbz kimi vuran zəhmli kişidən bir-iki dəfə “Afərin!” sözündən başqa heç nə eşitməmişdi; sazəndələr də küt nəzərlərlə bir-birinə baxdı.

Ziyad xan başı ilə xanəndəyə işarə etdi:

– Hə? – yəni ki, sualıma cavab ver.

Cavan xanəndə handan-hana özünü ələ alıb:

– Anam... – dedi.

Ziyad xan xırda tum gözlərini qıyıb zəndlə xanəndə oğlanın düz gözlərinin içinə baxa-baxa:

– Təkcə elə anan? – soruşdu.

– Bir də... bir də bir bacım... – Xanəndə bu sözləri güclə dedi və Ziyad xan da, sazəndələr də başa düşdü ki, bu oğlan özündən kiçik və yəqin ki, gözəl bacısının da güclə eldən-obadan, anasından ayrılıb Gəncə sarayına kənz gətiriləcəyindən qorxur.

- Təkcə elə ananla bacın?
- Bəli...
- Düz demirsən, küçük!

Ziyad xanın əlindəki xiyar qabığını gümüş sininin içinə çırpıb dedi ki bu sözlərdəki sərtlik və qətilik saraydakı xidmətləri ərzində az şey görməyən sazəndələri də üşütdü.

Yataq otağının zəif şam işığında ağappaq ağarmış xanəndə oğlan heç nə deyə bilmədi.

Ziyad xan əli ilə üz-gözünün xiyar nəmliyini silə-silə:

– Sənin o dağlarda ürəyin qalıb, – dedi. – Gözlərindən oxuyuram.

Get!

Xanəndə və sazəndələr ayağa qalxdı.

Ziyad xan əli ilə sazəndələrə işarə etdi:

– Siz qalın.

Xanəndə oğlan ayaq üstə quruyub qalmışdı.

Ziyad xan dedi:

– Eşitmədin, get dedim?

Xanəndə:

– Gecəniz xeyrə qalsın, – dedi və otaqdan çıxmaq istədi.

– Hara gedirsən?

Yarımqıq yuxudan oyadılıb yataq otağına gətirilmiş xanəndə oğlan bir uşaq səmimiliyi ilə:

– Yatmağa, – dedi.

– Yox, yatmağa yox. Birbaş öz dağlarınıza get. Bu gecədən azadsan. – Sonra Ziyad xan əlini əlinə vurub xidmətçini çağırdı: – Bu oğlanı öz elinə yola salın. – Sonra da əlavə etdi: – Yaxşı yola salın!..

Bu o deyən söz idi ki, Qarabağ dağlarından qoparılib gətirilmiş bu cavan oğlana yaxşı bir at verəcəkdilər, üç il bundan əvvəl Gəncədə kəsilmiş tənqə¹ ilə doldurulmuş bir kisə verəcəkdilər, anası üçün, bacısı üçün bir-iki top ipək, qumaş verəcəkdilər və həmin at keçəgündüz çapıb, Bərdədən keçib, belində yox, göyün yeddinci qatında uçan yeni sahibini Qarabağ dağlarına çatdıracaqdı.

Cavan xanəndə bir söz deməyə, təşəkkür etməyə, özünü yerə atıb Ziyad xanın ayaqlarını qucaqlamağa, barmaqlarına almaz, yaqut, zümrüd qaşlı üzüklər taxılmış əlindən öpməyə cəsarət etmədi və ayağı

¹ Tənqə – Səfəvilər dövrünün gümüş pulu.

ayağına dolaşa-dolaşa otaqdan çıxdı – həyəcandan dizləri titrəyirdi, ayaqları sözüne baxmırdı...

...Vaxt gələcək və səksən ildən sonra Qarabağ dağlarındakı toy-düyünlərdə İsa bulağında, Turşsuda, Səkili bulaqda, Daşaltı çayının sahilində, Topxana meşəsinin sərinliyində qurulmuş kef məclislərində saç-ısaqqalı ağappaq ağarmış, uzun-uzun illər boyu çox hakimlər görmüş, çox qanlı hadisələrin, savab işlərin, haqq işlərin şahidi olmuş qoca el aşığı sazı sinəsinə sıxıb bir dastan danışacaq və həmin dastan çox-çox illər əvvəl yaşamış zəhmli Ziyad xanın mərhəmətindən deyəcək, musiqinin və ustad Məhəmməd Füzuli sözlərinin qüdrətindən söhbət açacaq, cavan bir xanəndənin dərələrədən yel kimi, təpələrədən sel kimi keçib öz yurduna qayıtmağından, öz anasının yanına gəlməyindən, öz istəkli ilə görüşməyindən danışacaq və cıncırığını da çəkməyib həmin dastana qulaq asanlardan heç kimin ağlına gəlməyəcək ki, o cavan xanəndə bu qoca ozanın özüdür...

...Sazəndələr indicə şahidi olduqları bu yaxşılıqdan, haqq işindən çuşa gəlib həmin bürkülü yay gecəsi Ziyad xanın yataq otağında dünyanın ən həzin, ən təsirli musiqisini çalmağa başladılar və sonralar tütəkçinin də, sazçalanın da, kamançaçalanın da sidq ürəkdən dediklərinə görə, nə həmin gecəyə qədər, nə də həmin gecədən sonra heç vaxt bu cür ürəkdən çalmamışdılar.

Sazəndələrin bu musiqisi nəyisə Ziyad xanın yadına salmaq istəyirdi və Ziyad xan bilirdi ki, onda yuxusuzluğun səbəbi özünə aydın olacaq, amma nə qədər fikirləşirdisə də tapa bilmirdi ki, nəyi.

Yenə dünənki firəng yadına düşdü.

Firəngə ürəyinin sözünü dedi, fikirləşdiyini dedi; bəzən demək istədiklərin, fikirləşdiklərin illərlə sinəndə qubar bağlayır, ən yaxınlarına belə heç nə deyə bilmirsən, öz doğma xalqın barədə düşündüklərini xalqına deməkdən ehtiyat edirsən – böyük şahların, sultanların qulaqları da uzun olur və buna görə də bir şey fikirləşib başqa şey deyirsən, bir şey istəyirsən, başqasını eləyirsən və xalq da səni düşündüyünə, istədiyinə görə yox, dediyinə və elədiyinə görə qiymətləndirir; xalq heç ağlına da gətirmir ki, əslində sən də başqa cür fikirləşirsən və başqa cür istəyirsən, firəng isə uzaqlardan idi, ölçatmaz, ünyetməz məmləkətdən idi, amma kim bilir, bəlkə Sultan Səlimin casusu idi, ticarət sazişi bağlamaq adı ilə bu yerləri gəzib-dolaşırdı, bəlkə elə Şah İsmayılın özünün xəfiyyəsi idi, bəylərbəylik-

lərini gəzib yerli hökmdarların əhvali–ruhiyyəsini öyrənirdi, hər halda kim olursa-olsun – Ziyad xan gülümsədi – həqiqəti demişdi və heç olmasa iyirmi üç ildə bir dəfə həqiqət demək olar, yoxsa yox?

Ziyad xan o əcnəbiyə hələ çox şey deyə bilərdi. Allah ki, bu torpağı, tək-cə Qarabağ bəylərbəyliyi yox, bütün Azərbaycan torpağını, bir ucu Qəzvində, o biri ucu Dərbənddə, bir ucu Xəzərin sahillərində, o biri ucu Ərzurum dağlarında olan bir məmləkətin torpağını bu qədər bərəkətli eləyib, həmişə başibəlalı olub, həmişə soyulub və həmişə də belə olacaq. Bu torpağın ipəyi, duzu, nefti, quru meyvəsi, balığı, düyüsü, buğdası, pambığı, zəfəranı bütün dünyanın ölkələrinə daşınır və o vaxt ki, bu daşıntı istila ilədir, soyğunçuluqladır, onda bu bədbəxt camaatın, bu torpağın sinəsi qan ağlayır, amma o vaxt ki, söhbət ticarətdən gedir, alverdən gedir, onda Gəncə kimi karvan yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşən şəhərlər ticarət mərkəzinə çevrilir. Köçərilərin toxuduqları xalçalar, Şirvanın ipək parçaları, darayılar, kamxilər, bəzəkli qılınclar, conğarlar üçün başqa məmləkətlərdə pul əsirgəmərdilər; rusların Yaroslavl şəhərində ipəyin pudu on qat artıq qiymətə gədirdi; rus tacirləri Azərbaycandan neft götürüb Avropa ölkələrində satırdı. Azərbaycanda yaşayan erməni tacirləri Rusiya şəhərləri ilə, Venesiya, Marsel, Amsterdam ilə ipək alveri edirdi, Gəncədən Culfaya, Culfadan Hələb şəhərinə, oradan da Avropaya yüz-yüz xarvarlarla Şirvan ipəyi aparırdı, oralardan da parçalar, məxmərlər gətirirdi, Gəncədə gürcü, rus, hind tacirləri, dünənki firəng kimi Avropa ölkələrindən gəlmiş tacirlər alış-veriş edirdi; şimaldan – rusların ölkəsindən Şamaxıya, oradan da Gəncəyə kürk, dəri, yun, mum, zirehli libas, – hətta odlu silah gəlirdi. Düzdü, axır vaxtlar tacirlər narazılıq edirdi: qaçaq-quldurlar mal daşıyan ticarət karvanlarına basqın edirdi, onları soyurdu, at ilxılarını, dəvələri, qızıl və gümüş qabları, qiymətli çadırları, xalçaları qənimət götürürdü, ac-yalavaclar bir yerə yığışıb pusqu düzəldirdi, tacirlərin azuqəsini əlindən alıb öz qarınlarını doyuzdururdu, sonra çölə-düzə dağılıb çıxıb gədirdi, o biri tərəfdən də tacirlər naiblərə, kələntərlərə, Qızılbaş əmirlərinə o qədər gömrük verirdilər ki, özlərinə bir şey qalmırdı.

Nə isə, bu torpağın işi Allaha qalıb.

Ziyad başını əllərinin arasına alıb gicgahlarını ovuşdurdu: nə istəyirdi axı, bu beyin, niyə sakit olub yatmırdı?

Bütün bu naiblərin, kələntərlərin hamısının ürəyindən Şah İsmayılın taxtında olmasa da, bəylərbəyliyi taxtında oturmaq keçir, sənin

ayağından öpürlər, dünyanın ən tərifli sözlərini tapıb sənə deyirlər, peyğəmbərlərə layiq bilmədikləri sözü sənə layiq bilirlər, amma hamısı da arxadan bıçağı sapına kimi sənin kürəyinə yeritməyə hazırdırlar.

Sazəndələr gecənin yarisı özləri öz çalğılarından həzz ala-ala çalırıldı və sazəndələrə elə gəlirdi ki, gözlərini yumub mütəkkəyə dirsəklənmiş Ziyad xan da musiqidən beləcə həzz alır.

Sazəndələr bilmirdi ki, bu dəm bu musiqini Ziyad xan çox uzaqlardan eşidirdi və sazəndələr bilmirdi ki, bu dəm Ziyad xanın ürəyindən qara qanlar axırdı. Ziyad xan naiblərini, kələntərlərini, təkçə Bayandur bəydən başqa bütün saray adamlarını bir-bir gözünün qabağından keçirir və heyrət edirdi ki, bu dünyanın necə işidi ki, elə bil ki, bu satqınları, riyakarları, anasının əmcəyini kəsənləri bu boyda böyük bir xalqın, bu boyda igid və namuslu bir xalqın içindən bir-bir seçib çıxarıblar və hərəsinə bir mahal, bir şəhər etibar ediblər. Kim eləyib bunu? Ziyad xan fikirləşdi ki, bunu eləyənlərin elə ən birincisi özüdü və görünür başqa cür mümkün deyil, görünür Şeyx Nizaminin vəsf elədiyi adillik və ədalət quruluşu, ancaq kitablarda mümkündü, görünür taxt-tac – dünyanın nə qəribə işləri var! – ancaq özünün düşmənlərinə arxalanmalıdı, yaltağa, ikiüzlüyə, xainə arxalanmalıdı.

Və birdən-birə dünyanı bürümüş bu yaltaqlıq, ikiüzlülük, xainlik içində o iri göy gözlərin işığı göründü.

Tapdı Ziyad xan.

Hər şey birçə anın içində aydın oldu və birçə anın içində də həmin gecə bürküsündə Ziyad xanı soyuq tər basdı; Ziyad xan dikəlib yerində oturdu və gözlərini açdı.

Sazəndələr Ziyad xanın xırda tum gözlərində dünyanın kədərini, məyusluğunu oxudular və bu iş məəttəl qaldılar.

Bu an Ziyad xan üçün aydın olmuş həqiqət onu elə sarsıtmışdı ki, ölümlə üz-üzə gəldiyi vaxtlar belə, rüsvayçılıqlarla üz-üzə gəldiyi vaxtlar belə, şah hüzurunda bütün müqəddəratını həll edəcək əmrlər gözlədiyi vaxtlar belə bu cür dərindən sarsılmamışdı; sonra Ziyad xanın taqəti olmadı ki, əlinin işarəsi ilə sazəndələri otaqdan çıxarsın və arxası üstə yerində uzanıb gözlərini yumdu; sonra daha musiqini eşitmədi, sazəndələri də tamam unutdu və həmin gecəyarısı ona baxan bir cüt iri göy gözlə üzbəüz qaldı.

Həmin gecəyarısı birdən-birə bütün həqiqəti ilə Ziyad xana aydın oldu ki, Mahmud heç vaxt taxtda oturmayacaq, Mahmud heç vaxt

bəylərbəyliyin tacını başına qoymayacaq və Ziyad xanın neçə müddətdən bəri yuxusunu ərşə çəkən də bu idi.

Bu həqiqət indi aydın oldu? Elə indicə, qəflətən yaxandan yapışdı? Yox, qoca...

Əslində son illərdə bu həqiqət həmişə Ziyad xanla olmuşdu və Ziyad xan bu həqiqəti özündən qovmaq istəmişdi, istəmişdi ki, özünə yaxın buraxmasın; bu həqiqəti ürəyində daşıyırdı, beynində həkk olunmağa qoymurdu.

Səhərdən bəri uzun-uzadı torpaqdan dəm vurursan, ticarətdən dəm vurursan, guya ki, torpağın dərddi sənin dərdin?

Bax, bax o gözlərə, yaxşı bax və özün özündən qaçma. O göy gözlər Mahmudun gözləri idi və bu dəm bu göy gözlərdə o qədər təmizlik, şəffaflıq var idi ki, bu gözlərdən ətrafa elə bir saflıq yağırıdı ki, Ziyad xanın nəfəsi tıncıxdı.

Bu birinci dəfə idi, birinci dəfə idi ki, öz oğlunun gözlərindəki təmizlikdən, şəffaflıqdan Ziyad xanın nəfəsi beləcə tıncıxırdı; əvvəllər Ziyad xan oğlunun iri göy gözlərinə baxanda dincəlirdi, öz günahlarını yadından çıxarırdı, haçansa, kiminsə gözlərini çıxartdırdığını, kiminsə başını, burnunu, qulağını kəsdirdiyini unudurdu, Mahmudun gözlərinin təmizliyi elə bil ki, haradasa öz atasının da günahlarını azaldırdı, çünki Ziyad xan qanlar axıtmışdısa da, anaları gözüyaşlı, balaları yetim qoymuşdısa da, bu təmiz varlığı da dünyaya gətirmişdi; hərgah Ziyad xan tamam cəllad və taxt dəlisi idisə, o zaman heç vaxt onun belində belə bir məxluq gəlməzdi, deməli, Ziyad xanın da içində bir işıq var idi, amma bu işıq tamam sönmüşdü, görünmürdü, amma Mahmudun bütün varlığı işıqdan xəbər verirdi.

Ziyad xan əvvəllər də başa düşürdü ki, Mahmudun ürəyi şair ürəyidi, Mahmud kövrəkdi, Mahmudun ürəyi şüşə kimidi və Mahmud heç zaman asıb-kəsən olmayacaq – Ziyad xan bunu başa düşürdü və hətta bəzən ürəyində buna sevinirdi də, çünki özü çox başlar kəsmişdi və sevinirdi ki, yeganə oğlunun, yeganə varisinin əli qana bulaşmayıb və heç zaman da bulaşmayacaq. Düzdü, hərdən, xüsusən, son zamanlar, Ziyad xanın ürəyindən bir qorxu da gəlib-keçirdi ki, Mahmud üçün çətin olacaq həyatda, amma bu barədə fikirləşməyə, əməlli-başlı götür-qoy etməyə vaxtı çatmırdı, səhər sübh tezdən axşamın gözü qaralanacan öz naiblərinin, kələntərlərinin, sərkərdələrinin, qonşu xanların hiylələrinə qarşı hiylələr fikirləşib həyata keçirirdi, türk

sultanları ilə Səfəvilər arasındakı ölüm-dirim mübarizəsindən baş çıxarmaq, Şah İsmayılın mərhəmətini qazanmaq, türk sultanları ilə də açıq-aşkar düşmənçilik edib öz taxtının sabahını, ancaq Səfəvilərin qələbəsidən asılı qoymamaq üçün tədbirlər düşünüb həyata keçirmək – vaxt bu işlərə gedirdi. İndi Ziyad xan yumulmuş gözlərinin qarşısından getməyən bu iri göy gözlərə baxa-baxa və ürəyi yana-yana başa düşürdü ki, Mahmud bu hiyləgər dünyada, bu qanlı dünyada, nəinki taxtda oturub Qarabağ bəylərbəyliyində hökmranlıq edə bilməyəcək, ümumiyyətlə, yaşamaq Mahmud üçün asan olmayacaq; yalnız şahların, xanların, bəylərin arasında yox, falçı rəmmalların, yasinçi acgöz mollaların, sırtıq seyidlərin, meymun oynadan dərvişlərin arasında yaşamaq asanmı olacaqdı?

Necə olub ki, bu gözgöresi həqiqəti indiyə qədər başa düşməyib? Axmaq qoca...

Ziyad xan bu sözdən diksinib yerində dikəldi: birinci dəfə idi ki, fikrində özünü söyürdü, birinci dəfə idi ki, Ziyad xan özü özünə “axmaq” deyirdi və bu söz “qoca” sözü ilə bu qədər uyuşurdu.

Ziyad xanın dodaqları səyrirdi və sazəndələrə elə gəldi ki, Ziyad xanı nəşə bir ağrı, bir sancı tutub, səsinə çıxarmır, dözüür və sazəndələr bilmədi ki, nə eləsinlər, əvvəlki kimi çalsınlar, yoxsa haray-həşir salsınlar; əlbəttə, sazəndələr burasını da bilmədi ki, indi Ziyad xanın ağrısına Loğman¹ da bir əlac tapa bilməz.

Axmaq qoca... İndiyə qədər bu boyda məmləkəti necə idarə etməsən? Düşmənlərin səndən də axmaqdı, ona görə? Dünyanı tutub gedəcəkdinmi? Süleymana² qalmayan dünya sənə qalacaqdımı?

Ömür–billah o pak məxluqun havadarı olacaqdınmı? Səndən sonra bir göz qırpmında didəcəklər onu. Bu dövranın uşağı deyil o, dırnaqlarıyla cırmaqlayıb qazandığın, yüz fitnə–fəsadla saxladığın bu taxta görə didəcəklər onu. Buna görəmi əsdin bu taxt–tac üstündə? Buna görəmi min bir hiylə ilə, hədə ilə artırdın xəzinəni?

Axmaq qoca... Bunları indi başa düşürsən, indiyə qədər elə bilirdin ki, həmişə Mahmudun yanında olacaqsan, həmişə qolugüclü olacaqsan, bəs, bilmirdin ki, ətdən olan divara etibar yoxdur? Bilmirdin

¹ Loğman – eramızdan xeyli əvvəl yaşamış məşhur təbib. Onu peyğəmbər də hesab edirlər.

² Süleyman – Davud peyğəmbərin oğludur. Yer üzünün canlılarına hökmranlıq edirmiş.

ki, biz oyuncağıq, fələk oyunbaz? Dur, dur, dur götür o pak məxluqu, qaç bu məmləkətdən, qaç gizlən, gizlət oğlunu ki, didməsinlər səndən sonra, əlinə bir külüng al, bir mağara çap qayada, gizlən hamıdan... Bax, belədir dünyanın işləri, qoca çadugərdir dünya...

Ziyad xan hər iki əlini iri pəncələri ilə qulaqlarını qapadı.

Necə olur, necə olur ki, Allah rəiyyətin birinə Bayandur kimi bir oğul verir, amma Ziyad xanın qismətini belə bölür?

Elə bil ki, içindən bir yumruq qəhər qalxıb Ziyad xanın boğazını tutdu.

Sakit ol... Sakit ol... Özünü ələ al. Dost var, düşmən var. Sakit ol... Bəyəm Bayandur da elə öz oğlun kimi sənə sədaqətli deyilmi? Bəyəm Bayanduru da öz oğlun qədər çox istəmirsənmi? Yox, qoca, özün özünə kələk gəlmə. Kim səni tanımasa da, özün özünü yaxşı tanıyırsan. Sən Bayanduru da ona görə çox istəyirsən ki, xəstə yerin var, yaran var: öz doğma oğlun Bayandur kimi vuran deyil, kəsən deyil, Bayandur kimi at çapa bilməz və lazım olanda Bayandur kimi baş kəsə bilməz.

Sonra Ziyad xan yenə gözlərini yumdu və o iri göy gözlər yenə qaranlıqdan Ziyad xana baxdı; o iri göy gözlər yenə hər tərəfi bürümüş zülmətə bir təmizlik, paklıq, şəffaflıq gətirdi.

On yeddi il bundan əvvəlki o gecə Ziyad xanın yadına düşdü, bütün təfərrüatı ilə yadına düşdü; heç vaxt ağlına gətirməzdi ki, həmin gecəni beləcə xatırlayar, həmin gecə ki, bu iri göy gözlər o gecədən sonra yaranmışdı...

...Ziyad xan Qəmərbanunu qucağından buraxdı və qollarını geniş açıb arxası üstə uzandı.

Göydə nə qədər ulduz var idi, Allah? Bu qədər ulduzun sayımı vardı? Sayıb qurtarmaqımı olardı bu qədər ulduzu?

Ziyad xan üçaylıq səfərdən qayıtmışdı və bu uzun səfərdən sonrakı ilk gecəsi üçün yerini bağçada, açıq havada saldırmışdı.

Birdən-birə Ziyad xanın ürəyində bir ümid yarandı və bunun səbəbini özü də bilmədi.

Bu ulduzlarını yaratdı o ümidi, aymı yaratdı, bu açıq havanın saflığı, təmizliyimi yaratdı?

Ziyad xanın hər şeyi var idi.

Düz altı il idi ki, qılıncının gücü ilə, ağlının itiliyi ilə Gəncə taxtına sahib olmuşdu, sağlam idi, güclü idi, Qəmərbanusu var idi və bütün

dünyanın gözəlləri Ziyad xan üçün bir tərəfə idi, Qəmərbanu bir tərəfə idi və Ziyad xan yeganə hökmdar idi ki, hərəmxanası yox idi, təkcə Qəmərbanusu var idi; erməni gözəlləri, yəhudi canalaları, ərəb rəqqasələri – dünyada heç kim Qəmərbanunun yerini vermirdi.

Ziyad xanın hər şeyi var idi, təkcə övladı yox idi.

Doqquz il idi ki, Qəmərbanu ilə bir yastığa baş qoyurdular, doqquz il idi ki, təbib qalmamışdı – dərman istəmişdilər, ocaq qalmamışdı – əlac istəmişdilər, dərvişlərin verdiyi almaları iki bölüb yemişdilər, cəddi müqəddəslərin tüpürdüyü sulara çimmişdilər, sürü-sürü qoyunları, naxır-naxır heyvanları, karvan-karvan dəvələri qurban kəşib dünyanın ac-yalavacına paylamışdılar, amma heç nə hasil olmamışdı.

İndi birdən-birə Ziyad xanın ürəyində bir ümid yarandı.

Ziyad xan Qəmərbanuya baxdı.

Qəmərbanu da arxası üstə uzanıb ay işığında ışıldayan qapqara gözlərini göyə zilləmişdi və Qəmərbanu o dəm elə bil ki, Ziyad xanın ürəyindən keçənləri duydu, qara gözlərini aydan, ulduzlardan çəkib Ziyad xana baxdı, əli ilə Ziyad xanın yekə əlini sıxdı və dedi:

– Deyəsən, tülkü deyəndi...

O bədheybət Lal, o qotur tülkü, Ziyad xanın yadına düşdü.

O bədheybət Lalın üzündə, başında bir dənə də olsun tük yox idi, qaş, kirpiyi yox idi, boyu hündür, boynu uzun, beli donqar idi, dəvəyə oxşayırdı və bomboz gözləri var idi. Yanında boynu zəncirli qotur bir tülkü gəzdirirdi. Bu qotur tülküdə vergi var idi, hər şeyi görürdü, hər şeyi bilirdi, yer üzünün bütün dərdinə-sərinə əlac deyirdi. Tülkü gördüyünü, bildiyini, ancaq təkbətək olanda öz sahibinə deyirdi və o zaman bədheybət Lalın dili açılırdı, tülkünün dediklərini tülküdən əlac istəyənlərə çatdırırdı, əvəzində bir qızıl alırdı, qızılı olmayandan gümüş alırdı, gümüşü olmayandan bir toyuq alırdı, bir girvəngə ət alırdı, toyuğu, əti olmayandan yumurta alırdı, pendir alırdı, qatıq alırdı, bunlar da olmayanda bir tikə çörək alırdı.

Ziyad xanın adamları gedib o bədheybət Lalı tapıb gətirdilər və bədheybət Lal bomboz gözlərini Ziyad xana zilləyib dərdini öyrəndi, sonra əcaib-qəraib səslər çıxara-çıxara, tüksüz əlini-qolunu oynada-oynada hamını otaqdan çıxartdı, bir müddətdən sonra ona danışmaq vergisi verildi və bədheybət Lal, tülkü ilə təkbətək qaldığı otaqdan başını çıxarıb adamları səslədi:

– Camaat!

Ziyad xan və adamları təzədən otağa qayıtdı və Lal tülkünün sözlərini onlara bəyan etdi:

– Tülkü qurban olduğumuz buyurur ki, arvadın getsin üç gecə Göyçə gölündə çimsin, gəlsin, tülkü qurban olduğumuz ona baxacaq və dərdinizə əlac deyəcək.

Ziyad xan elə bil ki, ağıl-kamal sahibi xan yox, avam bir kəndli idi və o zamanlar hələ cavan olan Mirzə Salman bu işə lap təəccüb etdi: elə həmin gün Ziyad xan Qəmərbanunu kəcavəyə mindirib qırx kənzilə qədim Göyçə sahilinə yola saldı və Qəmərbanu o payız günlərində üç gecə dalbadal Göyçə gölünün soyuq sularında çimdi və bu müddət ərzində bədheybət Lal ilə tülkü də sarayda onlar üçün ayrılmış otaqda qaldılar. Tülkü Lala heç nə demirdi və Lal da danışa bilmirdi, tülküyə çiy toyuq verirdilər, Lala da sarayda bişmiş xörək-lərdən.

Qəmərbanu tülkünün dediyinə əməl edib Göyçə sahilindən qayıdandan sonra, Lal yenə əcaib səslər çıxara-çıxara, tüksüz əlini-qolunu oynada-oynada Ziyad xanı otaqdan çıxartdı, özü də otaqdan çıxdı və qapını bağladı.

Qəmərbanu ilə tülkü otaqda tək qaldı.

Tülkü balaca dəmir qəfəsin içində o baş-bu başa vurnuxurdu və Qəmərbanu da qəfəsin qabağında dayanmışdı. Tülkü dilini çıxarıb ləhləyirdi, ağzından su axırdı, gözləri otağın yarımqaranlığında işim-işim işıldayırdı, dişləri ağarırdı. Qəmərbanu daxili bir ümidlə, imdadla tülküyə baxırdı, sonra Qəmərbanu yavaş-yavaş həyəcanlanmağa başladı, tülkü daha da tez-tez ləhlədikcə, beləcə qəfəsin içində o baş-bu başa vurnuxduqca, birdən-birə Qəmərbanuya elə gəldi ki, bu dəm bu qotur tülkü qəfəsdən çıxıb onun ayaqlarının arasını, qarnını, döşlərini gəmirib parçalayacaq; bu hiss Qəmərbanunu elə bürüdü ki, qışqıra-qışqıra otaqdan çıxdı və özünü Ziyad xanın qucağına atdı.

Bədheybət Lal tez otağa girdi və qapını bağladı.

Qəmərbanu bütün bədəni ilə çırpına-çırpına Ziyad xanın qucağına sığmışdı.

Bu vaxt Lala danışmaq vergisi verildi və Lal otaqdan adamları səslədi:

– Camaat!

Ziyad xan sərt hərəkətlə Qəmərbanunu özündən araladı və otağa girdi.

Lal içində tülkünün vurnuxduğu qəfəsi qucağına almışdı və bomboz gözlərini Ziyad xana zilləyib dedi:

– Tülkü qurban olduğumuz belə buyurdu ki, cəmi məxluqi-insanat doqquz aydan sonra doğur, sizinki doqquz ildən sonra doğacaq!

İllər keçmişdi və Ziyad xan bu əhvalatı tamam unutmuşdu və o aylı-ulduzlu gecədə Qəmərbanunun sözlərindən sonra Ziyad xanın ürəyində yaranmış ümid daha da artdı və inandı ki, övladı olacaq, hətta nəinki övladı, inandı ki, oğlu olacaq.

Ziyad xan iri ovcunu Qəmərbanunun mərmər qarnında gəzdirdi və bu əlin istisi Qəmərbanunun bütün içinə yayıldı.

Düz doqquz aydan sonra, yazın axırlarında, Cövza bürcü taleyində¹ Mahmud anadan oldu.

Amma nə Ziyad xanın, nə də Qəmərbanunun heç ağlına gəlmədi ki, el aşığı Sazlı Abdulla ustadlar ustadnaməsində belə deyib: fələk biçinçidir, bu dünya zəmi və biçilən zəmidən mürğzar olmaz; ustadlar ustadnaməni bir yox, iki deyər və Sazlı Abdulla da ikinci ustadnamədə demişdi: dünya bir bostandır, pozular gedər...

...Haradasa, lap yaxınlıqda bir xoruz banladı.

Ziyad xan gözüyumulu uzanmışdı və heç nə eşitmirdi, əslində daha heç nə fikirləşmirdi də, gözlərinin qabağından getməyən o iri göy gözlərlə üzbəüz dayanmışdı və Ziyad xanın bütün vücudunu bir təəssüf hissi bürümüşdü; bu təəssüf hissi yalnız Mahmuda görə deyildi, yalnız özünə görə də deyildi, bu – ümumiyyətlə, dünyanın, yaşayışın, varlığın mənasına bir təəssüf idi.

Sazəndələr bilmirdi nə eləsinlər, çalsınlar, ya çalmasırlar? Ziyad xan yatıb, ya yatmayıb? Hər halda çalğıcılar çalğılarına ara vermədilər və bir azdan Ziyad xanı tamam unudub, yuxusuzluqlarına baxmayaraq bir-birinin çalğısından həzz ala-ala və bir-birini ruhlandırır-ruhlandırır tütəyin, sazın, kamançanın dili ilə dünyanın qocalığından, insanların gəldi-gedərliyindən, əhddən, vəfadən, etibardan söhbət açdılar.

Bu vaxt cavan xanəndə də saraydan çıxıb çapa-çapa Qarabağ dağlarına tərəf bina oldu və tütəyin, sazın, kamançanın onu yola salan sədasi yavaş-yavaş eşidilməz oldu.

¹ Qədim astroloji təsəvvürə görə Cövza bürcü taleyində anadan olanlar həmişə səadət tapırlar.

II

Xoruz bir də banladı.

Bütün Gəncə yatmışdı, təkcə Mahmud yatmamışdı, bir də ki, atasının yataq otağından həzin bir musiqi eşidilirdi.

Bu musiqi gecənin yarısı başladı, xanəndə əvvəlcə Füzuli təxəllüslü təzə bir şairin sözlərini oxudu, sonra daha oxumadı, təkcə elə sazəndələr çaldı.

Bütün Gəncə Qarabağ dağlarından gətirilmiş bu xanəndənin sə-sindən, oxumağından danışdı, bu səs həminin ürəyini açdı, hamıya dərdini-sərini unutturdu, amma heç kimin ağlına gəlmirdi ki, bu səs adamın ürəyini sıxa da bilər, adamı qəmgin edər, kədərləndirər.

Həmin cavan xanəndənin səsi Mahmudun ürəyini sıxırdı.

İnsanları başa düşmək çox çətindi: bu cür qəmgin səsdən necə həzz almaq, necə nəşələnmək olar?

Cavan xanəndə Gəncəyə gətiriləndən sonra, sarayda birinci dəfə oxuyanda məclisə toplanmış bütün saray əyanı bu səşə heyran olmuşdu və həminin sifətindən nəşə damırdı, hamı böyük bir həzz içində qulaq asa-asa saray əspazı şəkili Nəsibin bişirdiyi cücəplovdan yeyirdi, süfrəyə düzülmiş alma, gavalı, şaftalı, ərikdən yeyirdi, sərini bulaq suyu içirdi.

Mahmud elə birinci gün həmin xanəndəyə qulaq asa bilmədi, çünki Mahmud heç cür başa düşə bilmirdi ki, bir səsdə ki, bu qədər kədər var, qəmginlik var, bu səsdən necə nəşələnmək olar və bu səşə qulaq asa-asa necə arxayınca plov yemək olar, necə dünyanın ən tərifi sözlərini tapıb Ziyad xanın zövqünü tərifləmək olar?

Mahmud məclisdə otura bilmədi, qalxıb çölə çıxdı, bağçada gəzişdi və bağçada da eşitdiyi həmin səs Mahmudu ağlatdı; Mahmud qolu-budağı çətir kimi bütün ətrafı örtmüş qoca alma ağacının gövdəsinə söykərib ağladı.

Səhəri gün elə həmin bağçada saray kitabxanasının müdiri Mirzə Salman ilə Mahmud üz-üzə gəldi və Mirzə Salman həmişəki kimi, uzun ağ saqqalının ucunu sol əlinin şəhadət barmağına dolaya-dolaya soruşdu:

– Mahmud, dünənki xanəndənin səsi sənə xoşuna gəlmədi?

Mirzə Salman vaxtilə Mahmudun saray müəllimlərindən biri olmuşdu, şer sənətini tədris etmişdi və Şeyx Nizaminin “Xəmsə”sini əvvəldən

axıra kimi bir yerdə mütaliə etmişdilər, “Xəmsə”nin bütün şərhlərini Mirzə Salman vermişdi; Mirzə Salman qoca yaşlarında saray kitabxanasının müdiri mənəsinə yüksəlmişdi. Son zamanlar Mahmudun kiçik hərəkatları belə Mirzə Salmanın nəzərlərindən yayınmırdı.

– Gözəl səsi var, müəllim...

– Bəs, nə üçün məclisi yarımqıq tərək etdin?

– Çünki o səs bir söz deyirdi, amma siz... – Mahmud qızardı, – siz onu başqa cür başa düşürdünüz...

– Yeni tək mən, yoxsa, bütün məclis əhli?

– Bütün məclis əhli...

– O səs nə deyirdi ki, Mahmud?

– O səs deyirdi ki, mən bir zərxəridəm ki, heç vaxt ürəyim gül-məyəcək... Mən dünyanın ən dərddli adamiyam və heç kimin bundan xəbəri yoxdu... Mən dünyanın ən dərddli adamiyam, amma sizi əyləndirirəm...

– Biz isə nəşələnirdik?

– Bəli...

Mirzə Salman daha bir söz deməyib getdi.

Mahmud belə zənn etdi ki, müəlliminin xətrinə deydi, amma Mahmud fikirləşdiyini demişdi.

Doğrudan da Mirzə Salman Mahmuddan pərişan ayrıldı, amma ona görə yox ki, Mahmudun sözləri xətrinə dəymişdi, yox, Mirzə Salman çox gözəl bilirdi ki, Mahmud həmişə fikirləşdiyini deyir və Mövlənə Cəlaləddin də yaxşı demişdi ki, – “Ya olduğun kimi görün, ya görüdüyün kimi ol”¹, ona görə ki, Mirzə Salman uzun-uzun illər boyu görüb-götürmüş adam idi və başa düşməyin necə bir dərd olduğunu yaxşı bilirdi. Bu oğlan at minmək, qılınc oynatmaq əvəzinə indidən dünyanın dərddini çəkməyə başlamışdı və Mirzə Salman inanmırdı ki, dünya da bu təmiz məxluqun beləcə halına yanacaq. El aşığının bir misrası Mirzə Salmanın fikrindən keçdi: “Haqq sənə göndərsin Xızır, İlyası”² və Mirzə Salman bu misranı Mahmudun ünvanına öz-özünə bir də təkrar etdi.

Əlbəttə, Mahmudun, müəllimi Mirzə Salmanın bu fikirlərindən xəbəri yox idi və Mahmud bağçanı dolaşdıqca o yaz yaşıllığı içində,

¹ Böyük türk şairi Cəlaləddin Ruminin (1207–1273) “Məsnəvi”sindədir.

² Xızır ilə İlyas dinə görə peyğəmbərdirlər, birlikdə zülmətə getmiş və abihəyatdan (dirilik suyundan) içmişlər. Bəzən bu iki ad eyni adam mənasında da işlədilir.

yaz gül-çiçəyi içində həmin mükəlliməni yadından çıxartdı, xanəndənin dünənki o yanıqlı səsinə də yadından çıxartdı, dünən burada, bu qollu-budaqlı qoca alma ağacının dibində ağlamağını da yadından çıxartdı, çünki təbiətdə ki, bu qədər rəng var idi, təbiətdə ki, bu qədər saflıq var idi, günəş ki, torpağı bu cür qızdırırdı, torpaq ki, bu cür geniş idi, yaşamaq gözəl idi.

Adamlar niyə bunu başa düşmürdü?

Necə olurdu ki, bu torpaqda doğulan, eyni ayın, günəşin, ulduzların altında bu torpaqda yaşayan adamlar bir-birinə pislik edə bilər, qan axıda bilər, bir-birini döyə bilər, söyə bilər? Nə üçün Qabil Habilə öldürə bildi və sonra da o cür peşman oldu? Necə oldu ki, belə bir günəşin altında, belə bir torpağın üstündə qardaş qanı axıdan o paxıllıq əmələ gəldi? Şeytan, Adəm ilə Həvvanı aldatdı və onlar buğda yeyib cənnətdən qovuldu və Adəm ilə Həvvanın günahı təkə bu oldu ki, buğda yedi, bəs nə üçün Adəm ilə Həvvanın törəmələri bu qədər günaha batdı, kəsdi, dağıtdı? Bu yaşillığı, bu gül-çiçəyi, bu ağacları görmədimi onlar?

Bu suallar bu yazdan başladı, çünki bu yaz bir başqa yaz idi və Mahmud hər dəfə bağçada dolaşanda, çöllərdə gəzməyə çıxanda, Kəpəz tərəflərə qalxanda heyrət edirdi ki, necə olub ki, indiyə qədər bu dünyanı beləcə görməyib, bütün vaxtını – qışı da, yazı da, yayı da, payızı da təkə kitab oxumaqda keçirib, axşamlarını Sofinin nağıllarına qulaq asmaqda keçirib?

Mahmud Əflatunun və Ərəstunun kitablarından tutmuş İbn-Sinanın əsərlərinə, “Kəlilə və Dimnə”dən, “Qabusnamə”dən tutmuş Sədinin “Gülüstan”ınacan, Nəvainin “Xəmsə”sinə çox kitab oxumuşdu və hətta gözləri xarab olmasın deyər Qəmərbanunun tapşırığı ilə gecələr Sofi şamları söndürəndə belə, ay işığında da oxumuşdu, amma bu yaz birdən-birə kitablar yordu onu, çünki bu yazın yaşılını, qırmızısını, sarısını, narıncısını, bu yazın ətrini elə bil ki, birinci dəfə gördü, bu yazın yağışı da elə bil ki, birinci dəfə yağdı. Mahmud kitablardan usandıqı üçün özü özündən utandı, amma bu yaz torpaq Mahmudun gözlərində elə oyanmışdı ki, həmin utancaqlıq hissi də unudulub getdi.

Sofi xəbər gətirəndə ki, Mahmud daha gecə-gündüz gözlərini kitabla zilləmir, Qəmərbanunun ürəyindən yüngül bir arxayınçılıq gəlib keçmişdi və Mahmud böyüdükcə altına daha artıq dərd kölgəsi çökən gözləri gülümsəmişdi.

Qəmərbanu bu yaz gələli Mahmudun çöllərə, dağlara gəzintiyyə çıxmasına da sevinmişdi və Mahmudun xəbəri yox idi ki, tək-tənha saraydan çıxıb dağlara qalxanda, gül-çiçək toplayanda Qəmərbanunun muzdlu gözətçiləri gizləncə dalına düşüb onu gözlərindən buraxmırdılar. Mahmud gəzməyə tək çıxırdı, istəmirdi ki, yanında qarovulçular olsun və Qəmərbanu da Mahmudun qəlbini sındırmırdı, çünki Qəmərbanu bilirdi ki, Mahmudun qəlbi şüşə kimidir, sındırmaq olmaz və oğlunun gizli gözətçilərinin muzdunu daha da artıq verirdi ki, Mahmudun qız kimi çöllərdən gül-çiçək yığmağını heç kimə deməsinlər, amma Qəmərbanunun xəbəri yox idi ki, həmin gözətçilər axşamlar bir yerə yığışib ermənilərdən aldıkları çaxırdan içə-içə Mahmudun bu qız hərəkətlərinə doyunca gülürdülər və keflənəndən sonra bunu ləzzətlə hamıya danışdırlar.

Amma bir məsələdən Qəmərbanunun gizli gözətçilərinin də xəbəri yox idi: Mahmud nəşə gözləyirdi, Mahmud nəyinsə ərəfəsində idi.

Bu nə idi? Mahmud özü də bunu bilmirdi, təkcə burasını bilirdi ki, nəşə olacaq; torpaq ki, beləcə gülür, deməli, nəşə olmalıdı.

Mahmud həmin isti yay gecəsi də nəyi isə gözləyirdi.

Atasının yataq otağının pəncərəsindən şam işığı gəlirdi, sazəndlərin çalğısı eşidilirdi və bu bürkülü yay gecəsində yenə nəşə var idi, amma Mahmud bilmirdi ki, bu nədir, hiss edirdi, o yaz günlərindəki kimi hiss edirdi: lap yaxınlıqda nəşə var, nəşə olmalıdı.

Bir dəfə yanılmışdı və Mahmud bilirdi, hiss edirdi ki, ikinci dəfə yanılmayacaq.

Yaz keçdi, yay gəldi, amma o yaz mübarəkliyi, yaz tərəvəti, Mahmudun bütün zəhnini qamaşdıran o yaz yaşılı, qırmızısı, sarısı, narıncısı keçib-gətməmişdi, yazın gətirdiyi o ərəfə hissi keçib-gətməmişdi və günlərin bir günündə belə bir hadisə oldu: yenə isti yay gecələrindən biri idi və gecəyarıdan keçmiş Mahmud saz səsinə yuxudan oyandı, əvvəlcə elə bildi ki, sazı atasının yataq otağında çalırlar, amma sonra hiss etdi ki, yox, bu başqa cür sazı, bu saz başqa sözlər deyir, bu saz o sözləri deyir ki, həmin sözləri yazda torpaq deyirdi, günəş deyirdi, ay işığı, ulduzlar deyirdi, həmin sözlərin yaşıl, qırmızı, sarı, narıncı rəngi var idi.

Mahmud yerindən dikəlib pəncərəyə tərəf baxdı.

Həmin aydınlıq yay gecəsi Mahmudun yatdığı otağın pəncərəsi qabağında, elə bil, gözəgörməz iplə göydən sallanmış bir saz var idi və həmin saz öz-özünə çalırdı.

Mahmud başa düşdü ki, bu, el aşığı Sazlı Abdullanın sazıdır.

Mahmud bu hadisəni heç kimə danışmadı, hətta Sofiyə də bir kəlmə söz demədi, çünki, onsuz da, heç kim buna inanmayacaqdı və onsuz da, axır vaxtlar adamlar Mahmudu yaxşı başa düşmürdü.

Mahmud elə bildi ki, həmin ərəfə hissi sona yetdi, gözlədiyi gecəyarısı pəncərəsinin qabağında gəlib çalan həmin saz idi, sonra başa düşdü ki, yox, yanılıb, çünki əslində bu saz da yazın dediyini demişdi, yazın ötüb getdiyi üçün gəlmişdi, yazın yaşılından, qırmızısından, sarısından, narıncısından xəbər gətirmişdi.

Mahmud bilirdi ki, ikinci dəfə yanılmayacaq.

Sazəndələr çalır.

Atası nə üçün yata bilmirdi?

Bəlkə atası da yatmaq istəmirdi, ömrünün çoxunu yuxuda keçirmək istəmirdi? Bəlkə atası da nəşə gözləyirdi? Yox, atası yata bilmirdi, çünki dərdi var idi – Mahmud bunu hiss edirdi və Mahmud burasını da hiss edirdi ki, atası özü öz dərindən qaçır.

Bəlkə bu gecəyarısı atasının dərdi öz yataq otağında onu yaxalayıb?

Bu fikir Mahmudun ürəyini sıxdı və Mahmud yerindən qalxıb pəncərəyə yaxınlaşdı.

Dan yeri sökülürdü.

Saray yatmışdı. Bağcadakı, eşikdəki keşikçilər də nizələrinə söykəyib mürgü döyürdü.

Bir azdan səhər açılacaqdı, kənzilər, nöqərlər qulluğa başlayacaqdı, xırdavatsatandan, arşınmalçıdan tutmuş tacirlərəcən şəhər əhli gəlib Ziyad xanın qəbuluna düzüləcəkdə, – hərənin bir dər-dəri var idi, saray əyanları işə başlayacaqdı.

Dörd gün bundan əvvəl saray əyanı kələntər Yaqubun vəfatı münasibətilə matəm məclisinə toplaşmışdı və Mahmud həmin məclisdə bardaş qurub oturmuş saray əyanını bir-bir gözdən keçirə-keçirə dəhşətə gəlmişdi: mərhumun xatirəsi bir tərəfə qalmışdı, əyanlar isə Ziyad xanın huzurunda Ziyad xanın adilliyindən, mərhəmətindən, igidliyindən danışır və Mahmud onların hər birinin sifətinə baxdıqca yalan dediklərini, riyakarlıq və yaltaqlıq etdiklərini aşkar hiss edirdi və Mahmud burasını da hiss edirdi ki, atası da bütün bunları görür, başa düşür və bütün bunları qəbul edir; bu qoca adamlar öz səksənlərinə nə ilə gəlmişdi, nə üçün yaşamışdı? Doğrudanmı onların elə hiss və

həyəcanları var idi, elə dərd və sərləri var idi, elə istək və arzuları var idi ki, bütün bu ikiüzlülüyə, yaltaqlığa və riyakarlığa bəraət qazandırırdı?

Mərhum kələntər Yaqubun ölümü həmin məclisdə heç kimi ölüm haqqında düşündürmədi.

Bəlkə bu adamlar da ölümü çoxdan dərk eləmişdilər və anaları haçansa onların da başını döşünə sıxmışdı?

Əlbəttə, Mahmud “bu dünya fanidir, ömür bivəfa” sözlərini təsadüfən rast gəldiyi dilənçilərdən, dərvişlərdən tutmuş müəllimi Mirzə Salmanacan çox adamın dilindən eşitmişdi, çox ozanların söyləmələrində bu cür sözlərə qulaq asmışdı, çox kitablarda bunları oxumuşdu, amma ölümün əslində nə olduğunu üç il bundan əvvəl, yeniyetməlik çağında dərk etmişdi.

O zaman birdən-birə Mahmud dəhşətə gəlmişdi ki, adamlar necə gülə bilir, necə şadlanır, məgər bilmirlər ki, bir gün gələcək və onlar qara torpağa dönəcəklər? Ana balasını necə əzizləyir, məgər bilmir ki, bir gün gələcək və özü də, balası da, balasının balası, onun da balası qapqara torpağa dönəcək?

Əlacsızlıqdan, taleyin, aqibətin belə bir qətilyindən və mütləqliyindən doğan dəhşət və yanğı o zaman Mahmudun bütün içini sarsıtmışdı və ən başlıcası isə, adamların ölümə bu qədər biganə olmaları az qalırdı Mahmudu dəli eləsin. Mahmud anasına baxırdı və anasına yazığı gəlirdi, çünki anası başa düşmürdü ki, bir vaxt gələcək və qara torpağa dönəcək; Mahmud atasına baxırdı və atasına yazığı gəlirdi, çünki atasının heç xəbəri yox idi ki, bir vaxt gələcək və qara torpağa dönəcək.

Adamlar tamam yad və mənasız idi.

Mahmud adamlardan qaçırdı.

Oxuduğu bu kitablarda necə yazılmışdı? Bu kitablarda yazan şairlər, alimlər insan deyildimi və onlar bilmirdi ki, bir vaxt gələcək öləcəklər?

Mahmuda elə gəlirdi ki, bir də heç zaman gülməyəcək, bir də heç zaman sevinməyəcək və hər şey artıq geridə qalıb, ömür yaşanıb artıq.

Və bir dəfə bağçada tək-tənha dolaşdığı vaxt hovuzun yanında daxilindəki bu dəhşət və yanğı birdən-birə şüənin içinə doldurulmuş cin kimi dışarı çıxdı və Mahmud hovuzun mərmər sürahisini qucaqlayıb bütün bədəni uçuna-uçuna hönküdü, ağladı.

O zaman Qəmərbanu haradan peyda oldu? Axı, bütün bağça bom-boş idi...

Qəmərbanu oğlunu arxadan qucaqladı:

– Nə olub, Mahmud? Nə olub, sənə? Niyə mənə heç nə demirsən, Mahmud?

Mahmud üzünü çöndərüb anasına baxdı və Qəmərbanunun gözlərində, sifətində yaxınlıqdan, doğmalıqdan, əzizlikdən doğan elə bir ağrılı, kədərli canyanğısı, şəfqət hiss etdi ki, heç kimə demədiklərini dedi:

– Öləcəyəm mən... Bir vaxt gələcək, mən öləcəyəm...

Qəmərbanu dəli bir ehtirasla oğlunun başını sinəsinə sıxdı, titrəyən barmaqları ilə oğlunun saçlarını qarışdırdı:

– Hamımız öləcəyik, bala!..

Qəmərbanunun ürəyinin döyüntüsü, elə bil, bir məlhəm idi və bu ürəyin istisi Mahmudun bütün bədənini qızdırdı və bu ürək Mahmuda başa saldı ki, sən nə birinci, nə sonuncusan; Mahmud başa düşdü ki, adamlar görüdükləri kimi deyil.

– Çox kitab oxuma, Mahmud...

Mahmud Qəmərbanunun bu sözlərini eşitmədi, çünki Mahmud bu dəm təkcə o ürəyin döyüntüsünə qulaq asırdı, o ürəyin dediklərini eşidirdi; Mahmud başa düşmüşdü ki, əsl sözü deyən dil deyil, ürəkdi.

Dan yeri sökülürdü.

Mahmud yatdığı otağın pəncərəsi qarşısında dayanıb mərhum kələntər Yaqubun matəm məclisinə yığılmış saray əyanlarını təzədən bir-bir gözləri önünə gətirdi və bu dəfə həmin adamlar dörd gün bundan əvvəlki kimi iyrənc görünmədi, çünki o adamların da ürəyi var idi və həmin ürəklər də yəqin kiminçünsə nəsə demişdi, deyirdi və deyəcəkdə.

Bu vaxt otağın qapısı astadan döyüldü, sonra əlində şam tutmuş Sofi içəri girdi:

– Mahmud, niyə yatmamısan?

Mahmud çönüb Sofiyə baxdı.

Sofi bu ortaboylu, nazik, ağbəniz, qıvrım sarışın saçlı, iri göygözlü oğlanın baxışları altında özünü naqolay hiss etdi; bu iri göy gözlərdə Mahmudun incəliyi, zərifliyi ilə uyuşmayan bir sirayət, özünəçəkmə, cazibə var idi.

– Bəs, sən niyə yatmamısan, Sofi?

– Mən... – Sofi dərhal cavab verə bilmədi, çünki Sofi Mahmuda deyə bilməzdi ki, Qəmərbanu pəncərədən oğlunun kölgəsini görüb və gəlib yatmış Sofini durğuzub bura göndərib ki, Mahmudun nə üçün yatmadığını öyrənsin; bu yazıq arvad oğlunun dərindən gecələr də yata bilmirdi və həmişə səksəkədə idi. – Mən bürküdən yata bilmirəm. Niyə pəncərənin qabağında dayanmısan?

– Saray əyanlarına baxıram.

– Saray əyanlarına? – Sofi sidq-ürəkdən təəccüb etdi.

– Saray əyanları indi yeddinci yuxularını alırlar...

Mahmud gülümsədi:

– Özləri üçün yatıblar, mənim üçün yox...

Birdən Sofiyə elə gəldi ki, Mahmudun başının üstündə qövsi-müqəddəs parladı və Sofi bu qarabasmadan hürküb üreyində: “Əstəğfürullah!.. – dedi. – Lənət şeytana!..”

Sonra Sofi özünə gəldi. Şeytan əməli idi..

Şeytanın hərdən Sofiyə həmlə etməyi var idi.

Xoruzun axırncı banı eşidildi.

III

Xoruzun axırncı banı eşidildi və Məryəm hövlnak yerindən qalxdı, bir müddət heç nə başa düşə bilmədi, dolu sinəsi həyəcanla enib-qalxdı.

Yox, Məryəmi beləcə diksindirib yuxudan oyadan xoruzun axırncı banı deyildi.

Məryəm kürəyini əhəngli divara vurulmuş palaza söykəyib nazik döşəkcəli taxta yatağında dizləri üstə oturdu.

Nə oldu axı?

Səhərin işığı pəncərədən bu balaca otağa dolmuşdu və əhəngli divarların ağılığı bu balaca otağa bir süd təmizliyi vermişdi və bu süd təmizliyi təkcə əhəngli divarlarda, tavanda deyildi, otağın döşəməsinə, quru taxta kəkillərə, kiçik mizə, Məryəmin taxtına hopmuşdu, pəncərənin şüşələri də bu süd təmizliyində parıldayırdı.

Birdən Məryəm o ilq nəfəsi yenidən hiss etdi və bütün gecəni gördüyü o qəribə yuxu, o şirin və qorxulu yuxu təfərrüatı ilə yadına düşdü.

Məryəm müqəddəs Məryəm ananı gördü.

Müqəddəs Məryəm ana Beytül-Müqəddəsdən qaçırdı...

Müqəddəs Məryəm ana lap cavan bir qız idi və hərdən Məryəmə elə gəlirdi ki, müqəddəs Məryəm onun özüdü, çünki hərdən müqəddəs Məryəmin sifəti Məryəmin sifətinə çevrilirdi.

Müqəddəs Məryəm yaxası, ətəyi cırılmış boz rəngli çit bir don geymişdi və ayaqyalın, başıaçıq səhra ilə qaçırdı.

Müqəddəs Məryəmin əynindəki donun cırıqlarından görünən çılpaq bədəni də Məryəmin bədəni idi.

Səhra göz işlədikcə uzanırdı.

Günün altında köz kimi qızarmış səhra qumu müqəddəs Məryəmin ayaqlarını yandırır və Məryəm bu giziltini öz ayaqlarında hiss edirdi.

Müqəddəs Məryəm adi adamlar kimi ağlayırdı, adi adamlar kimi səhranın bu sonsuzluğundan qorxurdu, adi adamlar kimi susuzluqdan yanırıdı və bu yanğı Məryəmin də sinəsini yandırır-yaxırdı.

Sonra Məryəm ilıq bir nəfəs hiss etdi, bu nəfəs səhra susuzluğu içində onun vücuduna bir sərinlik gətirdi və Məryəm yuxuda başa düşdü ki, bu ilıq və eyni zamanda sərin nəfəs Cəbrayılın nəfəsi idi, həmin nəfəs Beytül-Müqəddəsdə müqəddəs Məryəm ananı hamilə etmişdi.

Məryəm evlərinin qəşərindəki bulaqdan müqəddəs Məryəm anaya bir parç su gətirmək istədi, amma gətirə bilmədi, çünki müqəddəs Məryəm elə o özü idi, özü özünü səhrada qoyub gedə bilmirdi.

Evlərinin qəşərindəki bulaq buz sərinliyi ilə axırdı.

Yox, bu bulaq evlərinin qəşərindəki bulaq deyildi, səhradakı xurma ağacının dibindən pıqqıldayacaq bulaq idi.

Həmin xurma ağacı qupquru idi və müqəddəs Məryəm ana özünü güclə səhradakı bu tənha ağaca yetirdi, bu qupquru tənha ağaca söykəndi və birdən-birə Məryəm gördü ki, o səhra bozluğunda və sarısında yamyaşıl yarpaqlar açıldı, quru xurmanın budaqları yamyaşıl oldu və bu yaşıllıq günün altında gülümsədi.

Sonra evlərinin qəşərindəki bulaq səhradakı o tək xurma ağacının dibindən qaynadı.

Sonra müqəddəs Məryəm ananın sancıları başladı və bu sancıları Məryəm öz qarnında hiss etdi.

Sonra çağa səsi gəldi. Məryəm sancıların əlindən qurtarıb rahat nəfəs aldı və qumun üstündəki çağaya baxdı.

Məryəm bilirdi ki, bu çağa İsadı.

İsanın üzü günəş kimi işıq saçdı.

Sonra İsanın üzü adi çağa üzünə döndü və bu çağanın əl-ayağı quma bulaşdı və Məryəm belə bir adiliyə heyrət etdi.

Mələklər yox idi.

Səhranın qumuna bulaşmış çağa bərkdən qışqırdı. Sonra yenə qışqırdı.

Məryəm həmin qışqırığ səsinə yuxudan oyanmışdı.

Məryəm o bürkülü yayın sübh çağında üşüm-üşüm üşüdü, bədəninə bir uçunma gəldi, sonra qonşu otaqda yatan atasının nəfəsini eşitdikcə yavaş-yavaş özünə gəlməyə başladı və əvvəlcə gedib atasını durğuzmaq istədi, amma dünən Baba Keşişin bütün günü ibadətdə olduğunu yadına salıb getmədi.

Baba Keşişin qonşu otaqdan eşidilən nəfəsi Məryəmi sakitləşdirirdi: bir halda ki, bu nəfəs bu cür aydın eşidilirdi, heç nə ola bilməzdi, heç nədən qorxmaq lazım deyildi, hər şey öz qaydasında olacaqdı.

Yox, Məryəm yuxunu atasına danışmayacaqdı, çünki qışda da bir yuxu görmüşdü və həmin yuxunu atasına danışmışdı: görmüşdü ki, Məsihanın süfrəsi¹ arxasında oturub yemək istəyir, amma Məsiha süfrəsinin üstü bomboşdu: sür-sümük, bulaşmış qablar, çörək qırıntısı və Məsiha süfrəsinin arxasında Məryəmdən başqa heç kim yox idi.

Baba Keşiş qalın çatma qaşlarını dartıb soruşdu:

– Sən nədən bildin ki, Məsiha süfrəsidir?

Məryəm arıq çiyinlərini çəkdi:

– Bilmirəm... Amma Məsihanın süfrəsidir...

Baba Keşiş daha bir söz demədi və o yuxunu da yozmadı, bəlkə də yozmaq istəmədi və o gündən sonra düz bir ay fikirli gəzdi; Məryəm atasının üzünə baxan kimi halını hiss edirdi, əgər atasının ürəyi rahat idisə, Məryəm bunu Baba Keşişə baxan kimi bilirdi, narahat idisə, yenə baxan kimi bilirdi, fikirli idi – bilirdi.

Hərgah Baba Keşiş o yuxunu yoza bilməmişdisə, o necə yuxu idi və necə olmuşdu ki, Məryəm belə bir yozumsuz yuxu görmüşdü?

Hərgah Baba Keşiş o yuxunu yozmaq istəməmişdisə, deməli, pis yuxu imiş o yuxu, çünki Baba Keşiş qızının ürəyinə nigarançılıq salmaq istəməmişdi.

¹ Məsiha (İsa peyğəmbər) süfrəsi – dinə görə bu süfrənin üstündəki yeməklər behiştədən gətirilmiş və bu süfrədən qırx gün nə qədər adam yeyibsə, süfrə boşalmayıb, nə qədər bol imişsə, o qədər də bol qalıb.

Hərdən belə şeylər olurdu. Baba Keşiş heç vaxt yalan demirdi, aldatmırdı, amma hərdən susurdu, hərdən Məryəmin suallarına cavab vermirdi və Məryəm də başa düşürdü ki, həmin sualı təkrar etmək lazım deyil.

Əvvəllər – axırıncı yazdan qabaq – suallar çox olurdu.

Baba Keşiş ilə Məryəmin yaşadığı ev Gəncənin kənarında, iki-otaqlı, birmərtəbəli kiçik bina idi və bir dəfə qışın sonlarında Baba Keşiş ilə Məryəm Gəncənin o biri başında taxtadan tikilmiş balaca kilsədən çıxıb evlərinə qayıdırdı; günorta Məryəm atasına yemək aparmışdı və özü də gecəyə kimi atası ilə birlikdə kilsədə qalıb şam yandırmışdı, dua eləmişdi.

Evlərinə girəndə birdən-birə Məryəm istədi ki, onları da kimsə qarşılansın, kimsə içəri girən kimi Baba Keşişin qabağına bir stəkan isti çay qoysun, kimsə başqa bir yaxın adam, əziz adam Baba Keşişin yerini rahatlasın, qayğısına qalsın, qulluğunda dursun.

Məryəm soruşdu:

– Sən niyə evlənmədin, ata?

Baba Keşiş qalın çatma qaşlarının altından zil qara və işıqlı gözləri ilə Məryəmə baxdı və heç nə demədi.

Bir müddət beləcə dayanıb bir-birilərinə baxdılar və gözləri ilə bir-birlərini başa düşdülər: Baba Keşiş başa düşdü ki, Məryəm nə üçün bu sualı verdi və Məryəm də başa düşdü ki, Baba Keşiş nə üçün susur.

Məryəm anadan olan gün anası vəfat etmişdi və həmin gündən etibarən də Baba Keşiş ilə Məryəm bir yerdə idi.

Hərdən Məryəmə elə gəlirdi ki, dünyaya günahkar doğulub, çünki öz gəlişi ilə başqa bir həyatı məhv edib və atasını da dərddə edib; Məryəm hiss edirdi ki, dünyaya gəldiyi gün atasının ən istəkli adamı gedib, amma Məryəm burasını bilmirdi ki, anası hər gün atası ilə söhbət edir, Məryəmdən danışır, Məryəmin boya-başa çatmasına sevinir, səhərdən axşama kimi atası ilə bir yerdə olur; Baba Keşiş heç vaxt Allahın işinə qarışmırdı, bu qanlı-qadalı dünyada, bu namərd dünyada nə olurdusa, hamısını qəbul edirdi, çünki Allah belə lazım bilirdisə, belə də olmalı idi, amma on yeddi il bundan əvvəl arvadının ölümünü şüurla qəbul etmişdi, qəlbən qəbul etməmişdi və buna görə də özünü Allahın yanında günahkar hesab edirdi – bu, Baba Keşişin Allahın qarşısındakı yeganə günahı idi.

Yaz gələndən sonra isə birdən-birə hər şey dəyişdi.

Gəncənin ətrafındakı çöllər gül açdı, çiçəklədi, nərgizlər baş qaldırdı, kollar-koslar göyərdi, Gəncə çinarları yarpaqlamağa başladı, qaranquşlar yuvalarına qayıtdı və ən qəribəsi də bu oldu ki, Məryəm bu yaz oyanışını elə bil ki, birinci dəfə gördü, elə bil ki, əvvəllər torpaq heç vaxt bu cür gülməmişdi, bu cür sevinməmişdi və sevindir-məmişdi.

Məryəm hər gün səhər tezdən atası kilsəyə gedəndən sonra, ev-eşiyi sahmanlayırdı, silib-süpürürdü, bir ağ keçiləri var idi, onu sağırdı, atası üçün soyutma yumurta bişirirdi, ət olurdu, ət bişirirdi, həyət-bacadan göyərti yığırdı, sonra ağ keçi ilə birlikdə həyətlərindən çıxıb evin ətrafındakı çöllərdə dolaşırdı, gül-çiçək dərirədi və hər axşam da atasından nəsə soruşmaq istəyirdi, amma soruşa bilmirdi, çünki bilmirdi ki, nə soruşsun, Məryəm hiss edirdi ki, sinəsində sözü var, ürəyi doludu, atasına çox şeylər deməli idi, amma nə deməli idi? – bilmirdi. Sonra get-gedə bu hiss başqa bir hisslə əvəz olundu: Məryəm, elə bil, nəyi isə atasından gizlətmək istəyirdi, amma nəyi gizlətmək istəyirdi? – bilmirdi. Bu hiss Məryəmi sıxırdı, incidirdi, çünki dünyada nə ola bilirdi ki, Məryəm onu atasından gizlətsin? Məryəm daha əvvəlki kimi atasının yanında soyunub-geyinmirdi, çünki atasından utanırdı və bu utancaqlıq hissi də Məryəmi üzürdü, çünki atası, əslində, Məryəmin ikinci özü idi və Məryəm Baba Keşişdən nə üçün utanmalı idi?

Bütün bunlar yazdan başladı və yaz keçib-gedəndən sonra da qaldı və Məryəm də nəyi isə gözləməyə başladı; bu “nə isə” həm sıxıntılı idi, həm də fərəhli, sevincli idi və ən başlıcası isə, bu “nə isə” gizli bir yük idi, gecə yatağa girəndə başlayırdı, səhər yuxudan oyananda başlayırdı, tək-tənha çöllərdə gəzəndə başlayırdı, gül-çiçək dərdirirdi, qaçırdı, oynadırdı, güldürürdü.

Səhər tamam açılmışdı.

Otağın süd təmizliyində bir sakitlik var idi və bu sakitlikdə nəsə qeyri-adilik var idi və Məryəm bu qeyri-adiliyin səbəbini dərhal hiss etdi: atasının nəfəsi eşidilmirdi.

Məryəm gözlərini pəncərədən çəkib yan otağın qapısına baxdı: Baba Keşiş qapının ağzında dayanmışdı.

Baba Keşiş hündürboylu, enlikürəkli, şümal bir adam idi. Çoxdan dən düşmüş uzun saçları, adda-budda ağarmış saqqalı var idi. Məryəm

bu adamın işıqlı qara gözlərində, qalın çatma qaşlarında, alınıdakı və gözünün qıraqlarındakı qırışlarda yenə elə bir doğmalığ, elə bir yaxınlıq hiss etdi ki, taxtından sıçrayıb özünü Baba Keşişin üstünə atdı və üzünü atasının geniş sinəsinə sıxıb:

– Məryəm ananı yuxuda gördüm, ata... – dedi, sonra yuxusunu danışdı.

Baba Keşiş nazik və uzun barmaqları ilə qızının xurmayı saçlarını sığallaya-sığallaya diqqətlə qulaq asdı və Məryəm həyəcanla yuxusunu danışdı qurtarandan sonra, bir müddət susdu. Məryəm başını atasının sinəsindən qaldırıb gözlərinin içinə baxdı. Baba Keşiş gülümsədi. Baba Keşiş çox az-az gülümsəyərdi və beləcə gülümsəmək Baba Keşişin sərt sifətinə çox yaraşır. Məryəmin də gözləri güldü. Baba Keşiş dedi:

– Sən ananı görmüsən yuxuda, qızım. Su da yuxuda aydınlıqdı...

– Bəs, çağa?

Baba Keşiş demək istədi ki, o çağa da sən özün olmusan, amma demədi, çünki özü özünün bu fikrindən hürkdü, çünki dünyada da, yuxuda, xəyaldə də ikinci İsa ola bilməzdi və belə bir günah işləmək olmazdı.

IV

Allahın qarşısında Qəmərbanunun günahları çox idi və Qəmərbanu bütün bu günah işləri Mahmuda görə tutmuşdu və get-gedə Qəmərbanunun ürəyini başqa bir qorxu bürüyürdü: Mahmudda ki, bu qədər təmizlik, bu qədər paklıq var, onun yolunda işlənmiş bu qədər günahdan sonra Mahmud xoşbəxt ola bilməyəcəkdi, Mahmudun təmizliyi qoymayacaqdı ki, Mahmud başqasının bədbəxtliyi hesabına xoşbəxt olsun.

Onda, bəs, nə üçün Qəmərbanunun özünün bədbəxtliyi köməyə gəlmirdi, yoxsa, Qəmərbanu insan deyildi və Qəmərbanunun ürəyi yox idi?

Qəmərbanu xalı, gəbə döşənmiş otaqda tək idi və bardaş qurub döşəkcənin üstündə oturmuşdu.

Xidmətçi içəri girib Mirzə Salmanın müntəzir olduğunu söylədi. Qəmərbanu əlinin işarəsi ilə Mirzə Salmanı otağa çağırırdı və Mirzə Salman içəri girən kimi də soruşdu:

– Nə oldu, Mirzə? Nə oldu kitablar? Sənə tapşırığımdan qırx gün keçib!..

Mirzə Salman uzun nazik saqqalının ucunu şəhadət barmağına dolaya-dolaya:

– Bir həftədən artıqdı karvan Təbrizdən çıxıb, Banu, – dedi. – Yaxın vaxtlarda peyda olar.

– Atlı göndər, Mirzə! Atlı göndər, karvanı tələdirsən!

Mirzə Salman ayaq üstə dayanıb gözlərini yerə dikmişdi və indi fikri Təbrizdən gələn kitab yüklü karvanın yanında yox, tamam başqa yerdə idi: bu bədbəxt qadın bu qədər ehtirasını, aqlını, bacarığını başqa işə sərf etsəydi, Sara Xatun¹ ola bilərdi, amma Sara Xatun Uzun Həsənin anası idi, Qəmərbanu isə Mahmudun anası idi, Mahmudu Allah-taala başqa cürə xəlq etmişdi və Mahmud heç vaxt Uzun Həsən ola bilməyəcəkdə və əslində bu heç lazım da deyildi...

Qəmərbanu dedi:

– Gedə bilərsən, Mirzə!

Mirzə Salman yüngülcə başını tərpətdi və daxili bir razılıqla otaqdan çıxdı. Son zamanlar Mirzə Salman Qəmərbanuya baxa bilmirdi, bir vaxtlar hamıdan, Qəmərbanunun özündən də gizlətdiyi eşqilə hüsnünə gizli-gizli qəzəllər yazdığı bu qadının iztirablar, sarsıntılar əlindən necə gözgörəti vaxtsız qocalmağını görmək Mirzə

Salman üçün çox ağır idi; Qəmərbanu altı tuluqlamış sulu gözləri ilə ona baxanda, Mirzə Salmanı yaşının bu çağında az qalırdı qəhər boğsun və Mirzə Salman bu vaxtsız qocalığın səbəbini yaxşı bilirdi.

Bir müddət bundan əvvəl Qəmərbanu Mahmudun adamlardan qaçmasını, dinib-danışmamağını, tay-tuşlarını başına yığıb at çapma- mağını, ova çıxmamamağını, heç kimlə işi olmamağını, qızdan-gəлиндən kənar gəzməyini kitabları çox oxumağı ilə yozurdu, indi də bütün bunları, çöllərə çıxıb gül-çiçək yığmağını kitabdan üz döndərməyi ilə yozurdu. Qəmərbanu əvvəllər tapşırırdı ki, təzə kitabları Mahmuddan gizlətsinlər, indi isə, Mirzə Salmanın köməyi ilə bir ətək qızıl pula Təbrizdən müxtəlif kitablar aldırıb Gəncəyə gətirdirdi ki, Mahmudu kitaba həvəsləndirsin.

Qəmərbanu saman çöpündən yapışırdı və özü də bunu bilirdi.

¹ Azərbaycanın Ağqoyunlu dövlətində Uzun Həsənin hökmdarlığı dövründə (1453-1478) onun anası Sara Xatun dövlətin daxili və xarici siyasətində böyük rol oynayırdı.

Falçı rəmmalların əməli, təsirli seyidlərin dedikləri, elədikləri hamıya öz gücünü göstərirdi, təkcə Mahmuda təsir edə bilmirdi və təkcə Qəmərbanunun sinəsindəki dərdi azaltmırdı.

İki il bundan əvvəl Qəmərbanu qızıl gücünə məşhur seyid Əbdülqasımı Ərdəbildən Gəncəyə gətirdi və ərdebilli seyid Əbdülqasımdan çarə istədi, oğlunu təkliyini, yumşaqlığın, sadəliyin seyrindən çıxarıb başqa cavanlar kimi at belinə mindirməkdən ötrü, qılınc oynatdırmaqdan ötrü əlac istədi, saçını, saqqalını, qaşını ağappaq ağarmış bu ixtiyar seyidin əllərindən öpdü, qul kimi qulluğunda durdu.

Ərdəbilli seyid Əbdülqasım iki gün gecə-gündüz dilinə bir qurtum su vurmadı, ağzına bir tikə çörək qoymadı və Quranı birinci kəlməsindən axırıncı kəlməsinə kimi ahəstə səslə, aramla əzbərdən oxudu, gözlərini onunçün ayrılmış otağın tavanına dikib, elə bil ki, dünyanı tamam yadından çıxartdı, sonra gecənin yarısını saqqalından bir tük qoparıb Qəmərbanuya uzatdı:

– Bunu uşağın başına çevir.

Qəmərbanu özü tükü Seyid ağadan alıb Mahmudun yataq otağına getdi, yatmış Mahmudun başına çevirdi və gətirib Ağaya qaytardı. Ağ ayağa qalxıb saçını, saqqalını kimi ağappaq əbasının ətəklərini əlinə yığdı və bir şam götürüb otaqdan çıxdı, bağçaya düşdü və Qəmərbanu da yaxın kənizləri ilə Ağanın ardınca getdi. Ağ bir alma ağacının altında dayanıb tükü yarısını yandırdı və qalanını da qarını eşələyib ağacın dibində basdırdı, sonra çönüb Qəmərbanuya dedi:

– Qış ötər, yaz keçər, yay gələr. Bu ağac bir armud bar verir. O armud yetişəndə verərsən Mahmuda yeyər, həməndə sən də dərdirə əlac olar!

Qəmərbanu neçə gün bu seyidin yolunu gözləmişdi, iki gün, iki gecə bu seyidlə birgə oturub dilinə bir qurtum su vurmamışdı, ağzına bir tikə çörək almamışdı, bir göz qırpmını yuxu yatmamışdı və Qəmərbanu daha dözə bilmədi, seyidin müqəddəs cəddini yadından çıxardı, ağ saçını, ağ saqqalını da yadından çıxartdı və sinədən qopub gələn bir nifrət və qəzəblə qışqırdı:

– Səfeh qoca! Sən hələ bilmirsən ki, bu ağac alma ağacıdır?!

Həmin qarlı qış günü ağ əbalı, ağ saçlı, ağ saqqallı, ağ qaşlı ərdebilli seyid Əbdülqasım iki günün aclığından, susuzluğundan sönükmüş dumanlı gözləri ilə Qəmərbanuya baxdı və heç nə demədi, bağça ilə düz gedib birdən-birə qarın içində yox oldu.

Kəniz-qaravaş hamısı heyrətdən yerində donub qaldı və hamısı da birağızdan:

– Bismillah! – dedi. – Harut, Marut¹ əməliidi!..

Qəmərbanu bu əhvalatı da uğursuz bir təşəbbüs kimi yadından çıxartdı.

Ziyad xanın ərdebilli seyid Əbdülqasımdan heç xəbəri olmadı. Ziyad xanın nədən xəbəri var idi ki?

Qış keçdi, yaz gəldi, ağaclar çiçəklədi, alma ağacı da çiçəklədi, sonra çiçəklər töküldü, almalar yekəlməyə başladı və bir dəfə Qəmərbanu bu alma ağacının yanında otəndə yerində quruyub qaldı: qollu-budaqlı bu alma ağacının lap yuxarisında, göy almaların arasında sarılmağa başlayan bir armud var idi.

Həmin gün Qəmərbanu qırx qoyun kəsdirib Gəncənin bütün seyidlərinə paylatdı, qırx qoyun da kəsdirib məscidlərə göndərdi, ac-yalavaclara paylatdı, Gəncədə xümsü² üç ay müddətinə ikiqat artırdı,

Ərdəbilə təcili bir çapar göndərib tapşırıdı ki, hər nə vasitə ilə olursa-olsun, Ağanı dilə tutub Gəncəyə gətirsin, desin ki, Qəmərbanu onu dünya malından qane edəcək və gecə-gündüz Allaha yalvardı ki, Ağanın qarşısındakı günahını yusun.

Yeddi gündən sonra çapar qayıdıb belə bir görünməmiş xəbər gətirdi ki, yayın bu cırhacırında Qalxanlı dərəsinə qar yağıb və yaxın müddətdə bu dərəni keçib Ərdəbilə getmək mümkün deyil.

Qəmərbanu bu dəfə əlli qoyun qurban kəsdirdi və camaata paylatdı. Həmin günlərdə Gəncənin qəssabları ötin üç girvəngəsini Naxçıvanda kəsilməmiş dördə bir tənqəyə verirdi, amma yenə alan olmurdu, çünki hamının evində qurbanlıq ət var idi və bir həftədə Gəncə qəssabları az qala bir il geri düşdülər.

Qəmərbanu gecə-gündüz alma ağacının yanında oldu və həmin armud yetişib sapsarı saralandan sonra onu dərdirib birbaşa Mahmuda apardı.

Qəmərbanu axır vaxtlar heç zaman bu cür yüngül yeriməmişdi, bu cür fərəhli olmamışdı, bu cür geniş və dərindən nəfəs almamışdı və hava sinəsini bu cür doyuzdurmamışdı.

¹ Harut və Marut – Allahın qəzəbinə keçmiş cadugər mələklərdir və dini rəvayətə görə Babil əhalisinə cadugərliyin sirrini öyrətmişlər.

² X ü m s – seyidlərə verilən dini vergi.

Mahmud sarayın kitabxanasında oturub kitab oxuyurdu və kitab Mahmudu o qədər tutmuşdu ki, bir söz demədən anasının uzatdığı armudu alıb yedi və yeyə-yeyə də oxumağına davam etdi.

Qəmərbanu ömründə hiss etmədiyi bir həyəcanla və əvvəlcədən sirayət etmiş bir sevinclə gözləyirdi.

Mahmud armudu yeyib qurtardı və yenə də oxumağına davam etdi. Qəmərbanu bir müddət də gözlədi.

Mahmud eyni həvəslə qarşısındakı kitabı oxuyurdu.

Qəmərbanunun ürəyi dəhşətli bir uğursuzluq qorxusu ilə döyünməyə başladı.

Mahmud axşamacan kitab oxudu, sonra bağçada gəzməyə çıxdı, sonra da yatmağa getdi.

Həmin gecəni Qəmərbanu yata bilmədi. İki dəfə özü Mahmudun yataq otağına getdi, iki dəfə də Sofini göndərdi.

Mahmud sakitcə yatırdı.

Səhərə yaxın Qəmərbanunu yuxu tutdu və bir azdan sonra oyanan kimi Sofini çağırırdı:

– Nə xəbər var, Sofi?

Sofi suçlu adamlar kimi – elə bil ki, bütün təqsirlər onda idi, – gözlərini gizlədə-gizlədə:

– Heç nə... – dedi.

Əlbəttə, Sofinin halı Qəmərbanunun iti gözlərindən yayınmadı:

– Səndə söz var, Sofi!..

– Səhər... səhər aşpaz toyuqları kəsdirəndə Mahmud görüb...

Sifəti ağappaq ağarmış Qəmərbanu:

– Sonra? – soruşdu.

– Mahmud ağlayıb qaçıb...

Qəmərbanu başa düşdü ki, Ağanın Mahmuda gücü çatmayıb.

Bəlkə Ağ a ciq eləyib? Bəlkə Qalxanlı dərəsinə də qar elə buna görə yağıb?

Sonra Qəmərbanunun ağlından dəli bir fikir keçdi: Qəmərbanu dərindən əlac üçün müqəddəs axtarır, bəlkə elə müqəddəs Mahmudun özünü?

Gecə Qəmərbanu tərtemiz göyə baxdı, Mahmud anadan olanda bu əl boyda çağanın Cövza bürcü taleyinə hamının sevinməyi yadına düşdü və Qəmərbanu öz-özünə dedi:

– Göylər də aldatdı səni...

Bundan sonra Qəmərbanu nə falçı, rəmmal çağırırdı, nə seyid, dərviş axtardı, nə də pirə getdi, nəzir dedi.

Bundan sonra Qəmərbanu Mahmudun özü ilə də danışa bilmirdi. Mahmudun iri göy gözlərindəki təmizlik, sadəlik bircə anın içində Qəmərbanunun bütün silahlarını əlindən alır.

İndi də Qəmərbanu ümidini Təbrizdən gətiriləcək kitablara bağlamışdı.

Qəmərbanu ayağa qalxıb bağçaya getmək istədi, Mahmudu görmək istədi və bu vaxt qapı açıldı, Ziyad xan içəri girdi.

Birinci dəfə idi ki, Ziyad xan günün günortaçağı tək-tənha və xəbərsiz Qəmərbanunun otağına gəlirdi. Qəmərbanu belə başa düşdü ki, yaqın siyasət aləmində nəsə mühüm bir hadisə baş verir.

Ziyad xan Qəmərbanu ilə üz-üzə əyləşdi.

Qəmərbanu görürdü ki, Ziyad xan çox fikirlidi və söhbətinə başlamağa çətinlik çəkirdi.

Qəmərbanu ərinə baxa-baxa fikirləşdi ki, səd heyf, Ziyad xana layiq arvad olmadı. Bu xain dünya ilə Ziyad xan təkbaşına qaldı və Qəmərbanu Ziyad xana arxa ola bilmədi, Allah onlara elə bir oğul verdi ki, zəmanə bu oğula yad oldu və bu oğulun qayğıları, bu qayğıların iztirabı, ağrısı Ziyad xanın bu xain dünyada ən yaxın adamını – Qəmərbanunu əlindən aldı.

Bu saçlar, bu saqqal nə tez ağardı, qocalıq Ziyadı nə tez haqladı? Nə tez gəlib keçdi cavanlıq illəri? Ziyadın əllərinin üstü nə yaman qırışıb, Qəmərbanu indiyəcən heç buna fikir verməmişdi... Boynundakı, boğazındakı qırıx xətlərinə bax, elə bil bir-bir xəncərlə cızılıb... Qəmərbanu elə bil ki, o xəncərin ağrısını hiss etdi, əlini uzadıb barmaqlarını Ziyad xanın saçlarında gəzdirdi və söhbətə başlaması üçün ərinə kömək etdi:

– Nə olub, Ziyad?

Ziyad xan Qəmərbanuya baxdı və:

– Mahmuddan nigaranam... – dedi.

Qəmərbanu tez yerində dikəldi:

– Nə olub Mahmuda?

– Heç nə... Qəmər, Mahmud taxtda otura bilməyəcək...

İndi hər şey aydın oldu. Axır ki, Ziyad xan öz doğma oğlunu görə bildi, tanıya bildi. Qəmərbanu gülümsədi:

– Bilirəm...

Ziyad xan arvadının dodağındakı təbəssümdə, gülümsəyən nəmli gözlərində o qədər dərin bir d rd oxudu, o qədər acı hiss etdi ki, onun un da hər şey aydın oldu: Qəmərbanu bu ağırını çoxdan ürəyində gəzdirir. Ziyad xan burasını da bütün ağırlığı ilə hiss etdi ki, indi  zb uz oturdular ki bu  ziz adamla illər keçdikcə, əslində tamam yadlaşiblar, bir-birlərindən xəbərləri yoxdur və Ziyad xan heyrətə gəldi ki, gözəl Qəmərbanunun beləcə qocaldığını da, elə bil, birinci dəfə g r r; bütün həyatını qurban etdiyi o taxt Ziyada n  vermişdi? Ziyad t k və kimsəsiz idi və bu təklik, kimsəsizlik iyl nmiş bir n mişlik kimi, r t b t kimi həmin an Ziyadın bədəninə yapışdı.

Əslində Ziyad xanın çox şeydən xəbəri yox idi və yəqin ki, heç vaxt da xəbəri olmayacaqdı.

Ziyad xan iyirmi  c il idi ki, hakim idi və Ziyad xan iyirmi  c il idi ki, taxtını əlində saxlamaq  c n, taxtını möhkəmləndirmək  c n, xəzinəni doldurmaq  c n  alıřırdı, amma Ziyad xan bilmirdi ki, ne  il idi ki, Qəmərbanu gecə-gündüz bu taxtın, bu xəzinənin gələcəyi  c n  alıřır... Ziyad xanın bařı gündəlik iřl r  o qədər qarışiq idi ki, siyasi  ekişm l r, hərbi t qquřmalar, qonşuların gizli v  açıq y r rl ri, qonşuların  st n  gizli v  açıq həmlələr, saray hiyl l ri Ziyad xanı o qədər məşğul edirdi ki, daha Mahmud haqqında fikirl shm y ,  n bařlıcası isə Mahmudu görməyə v  tanımağı macalı yox idi. Ziyad xan elə bilirdi ki, bařını yerə qoyan kimi, qohum- qr ba, yaxın adamlar yığıřıb yeganə övladı Mahmudu oturdacaqdılar taxta v  dey c kdil r ki, Mahmud xan, hökmdarlıq et...

Qəmərbanu gülümsədi.

Ziyad xanın papağını qabağına qoyub fikirl shm y  vaxtı yox idi;  n birinci Mahmudu elə bu qohum- qr ba boğacaqdı, elə bu qohum- qr ba  aqqal g z n  quzuya dik n kimi, g z n  Mahmuda dikmişdi v  fürsət axtarırdı ki, Ziyad xanın bařına bir iř gəlsin.

Qəmərbanu günahkar nəzərlərlə Ziyad xana baxırdı,  nki Qəmərbanu bu dəm Cavanşir xanı xatırlamışdı v  Cavanşir xanla Ziyad xan o qədər bir-birlərinə oxşayırdılar ki, elə bil bir almanı yarı b l-m s n; Qəmərbanunun  ti  rp řdi.

Cavanşir xan Ziyad xanın kiçik və yeganə qardaşı idi və Ziyad xan kimi də at minən, qılıncoynadan idi. Qəmərbanu hərdən Cavanşir xanın Mahmuda dikilmiş gözlərində bir canavar ehtirası hiss edirdi və

indi Qəmərbanu fikirləşdi ki, bəlkə heç belə deyilməmiş, ona belə gəlirmiş? Amma bir də Sofi belə bir xəbər gətirdi ki, Göy göldə qurulmuş kef məclisində Cavanşir xan deyib ki, Gəncəni bura köçürəcəyəm, sarayımı da elə tikdirəcəyəm ki, Göy gölə baxsın.

Bu o deyən söz idi ki, Cavanşir xan özünü taxtın varisi hesab edirdi və bunu daha heç gizlətmirdi də.

Qəmərbanu bir həftənin içində qızıl gücünə quldurbaşı Göyçək Kəllözlə dil tapdı və quldurbaşı Göyçək Kəllöz Murov dağında keçdi ovuna çıxmış Cavanşir xanı gizləncə izlədi, ox ilə vurub öldürdü. Sonra bu sirr heç vaxt açılmasın deyə, Qəmərbanu yenə qızıl gücünə saray keşikçisi Təkgöz Vəliqulu ilə dil tapdı və Təkgöz Vəliqulu pusqu qurub Göyçək Kəllözü gecənin yarısı Gəncədə, məşuqəsi Haykanuşun yanına gələndə xəncərlə doğradı. Sonra bu sirri də Allahdan və Qəmərbanudan başqa heç kim bilməsin deyə, Qəmərbanu öz əli ilə Təkgöz Vəliqulunu zəhərliyə öldürdü.

Ziyad xan qırx gün Cavanşir xanın ölümünə yas saxladı, bu ölümü şahların, sultanların siyasəti ilə yozdu, kələntərlərin, naiblərin fitnə-fəsadı ilə yozdu, imkanı çatan şübhəli adamları qılıncdan keçirdi, amma Ziyad xanın heç ağına gəlmədi ki, bu ölümün əsl səbəbkarı Mahmuddu. Qəmərbanu da təkcə bununla təskinlik tapırdı, təskinlik tapırdı ki, bu qurbanlar və Ziyad xanın xəbərsiz olduğu başqa qurbanlar bəd əməllərin nəticəsi deyil, bəd əməllərdən Mahmudu qorumağın nəticəsidir və bütün bunlar hamısı Mahmudun gələcəyi üçündür; Mahmudun təmizliyi, Cavanşir xanlardan və Təkgöz Vəliqululardan artıqlığı bu əməllərə bəraət qazandırır; düzdü, Cavanşir xanın da, Təkgöz Vəliqulunun da balaları yetim qalırdı, amma əslində Mahmud o yetimlərdən də köməksiz idi, o yetimlər həyatda özlərinə bir gün ağlayacaqdılar, amma Mahmud üçün həmin günü Qəmərbanudan başqa heç kim ağlamayacaqdı.

Ziyadın xırda tum gözləri ancaq indi qüسسə ilə örtülmüşdü, bəs bu gözlər əvvəllər hara baxırdı? Bu gözlər hamının gördüyünü niyə görmürdü? Görseydi nə olacaqdı? Məndən artıqmi eləyəcəkdi? O şey ki, heç atanın da ağına gəlməz, mən elədim, nə oldu? Heç ömrümdə ağıma gələrdimi mənim əlim qana bulaşacaq? Doqquz ildən sonra balamı doğanda heç ağıma gələrdimi ki, bədbəxtlik qabaqdadı? Heç bilirdimmi ki, üzüm gülməyəcək mənim, ürəyim açılmayacaq? Allah mənə Mahmud sevinci verdi və Allah mənə Mahmud sevinci boya

bir Mahmud dərdi də verdi. Qismətdən artığı yoxdur. Arı da atdım, həyanı da atdım, nə oldu ki, bədbəxt Ziyad nə edəydi?

Bir dəfə kənzləri ilə bir yerdə sarayın qadın hamamında çiməndə birdən Qəmərbanunun ağına gəldi ki, Mahmudu ayılıtmaq lazımdır. Mahmud on altı yaşının içində idi, amma Mahmud o qədər təmiz idi ki, heç kimin ağına gəlmirdi ki, Mahmud hələ indiyə kimi qızın, arvadın nə olduğunu bilmir və hamı elə bilirdi ki, elə belə olmalıdı.

Bu yeni fikir Qəmərbanuya aman vermədi və Qəmərbanu tamam əmin oldu ki, bundan sonra hər şey düzələcək; Mahmudu kişi eləmək lazımdır və Mahmud kişi olandan sonra, heç olmasa bir az sərtləşər, bir az camaatla qaynayıb-qarışar və çətini də əvvəlidi, sonra hər şey qaydasına düşəcək, sonra Mahmud da öz yaşlıları kimi, at çapacaq, qılinc oynadacaq, qız qaçırdacaq, Mahmud da başqa varislər kimi, atasının kəsən əli, fikirləşən beyni olacaq.

Qəmərbanu elə hamamdaca ehtirasdan bədəni sim kimi tarım çəkilmiş bir kənz seçdi və aparıb bu kənnizi öz əli ilə geyindirib-kecindirdi, hər şeyi ona başa saldı, bir kisə qızıl verdi, birini də boyun oldu və elə həmin gün də kənnizi Mahmudun yanına xidmətçi göndərdi.

İki gün keçdi və Qəmərbanu hiss etdi ki, kənz onun gözüne görünməkdən çəkinir, üçüncü gün də keçdi və dördüncü gün Qəmərbanu səbr edə bilmədi, özü Mahmudun otağına getdi. Mahmud da otaqda yox idi, kənz də və bu otaq yenə də dünyanın təmizliyindən, şəffaflığından xəbər verirdi və Qəmərbanu başa düşdü ki, bu otaqda heç nə olmayıb. Qəmərbanu, Sofini çağırırdı və Sofi belə bir xəbər gətirdi ki, üç gün, üç gecədi ki, Mahmud sarayın kitabxanasında həmin kənnizə əlifba öyrədir.

Qəmərbanu qəzəbdən, özünün özünə tutduğu acıqdan, öz əməlinin xəcalətindən titrəyə-titrəyə kənnizi yanına gətirdi və bu gözəl qızın uzun hörüklərini qoluna dolayıb çıxırdı:

– Səni əlifba öyrənməyə göndərmişəm?

Kənz qoynundan çıxartdığı bir kisə qızılı yerə qoyub Qəmərbanunun ayaqlarına düşdü və ağlaya-ağlaya yalvardı, ilan dili çıxartdı:

– Nə deyirsən, eləyim!.. Məni bir qoşun kişinin öhdəsinə ver!.. Amma məni bu işdən ötrü onun yanına göndərmə!.. Utanıram ondan!.. Utanıram!.. Həya eləyirəm!..

Bu sözlər Qəmərbanunun bütün vücudunu, bütün içini sarsıtdı; bu kənz işini bilən qız idi və Qəmərbanu bu cavan kənnizin gözlərində çox şey oxudu.

Qəmərbanunun əli boşaldı və qızın hörüklərini buraxdı.

Kəniz dəli kimi ağlaya-ağlaya otaqdan qaçdı.

Qəmərbanunun ağlına min cür fikir gəldi və axırda tab eləməyib gecə ilə Gəncənin ən birinci küpəgirəni Qısır Qarını yanına çağırtdırdı. Qısır Qarı palçıqlı balağının ucunu dişlərinə alıb qaranəfəs yüyürə-yüyürə saraya gəldi.

Düzdü, Qısır Qarı Gəncənin ən birinci küpəgirən qarısı idi və bütün Gəncə camaatının Qısır Qarıdan zəhləsi gedirdi və Qısır Qarıya işi düşən hər kimsə çalışırdı ki, həmin iş tez qurtarsın, Qısır Qarının sifətini daha görməsin, amma dünyada heç kim bilmirdi ki və ümumiyyətlə, bu heç kimin ağlına gələ bilməzdi ki, Qısır Qarının da ürəyində uzun-uzun illərin arzusu, uzun-uzun illərin həsrəti var: Qısır Qarı yerdən ayrılmaq, uçmaq istəyirdi və Qısır Qarı dünyanın quşlarına yanğısı ildən-ilə daha da artan bir həsədlə baxırdı və əlacsızlıq, mümkünsüzlük içində kövrəlirdi; bu – Qısır Qarının ürəyindəki hamıdan gizlətdiyi yeganə kövrəklik idi. Qısır Qarı həmişə başını aşağı salırdı, danışanda da, bir yerə qaçanda da, bir iş görəndə də başını yuxarı qaldırmırdı, çünki başını dik tutanda hərdən Qısır Qarının gözləri göyə sataşırırdı və o zaman Qısır Qarının ürəyi gizli-gizli gizildəyirdi, göy, elə bil, çox güclü bir ahənrüba idi, Qısır Qarını özünə çəkirdi, yox, çəkmirdi, özünə tərəf sovururdu. Qısır Qarının ürəyi çapalayır, sinəsindən çıxıb göyə qalxmaq istəyirdi, amma nə etmək olardı, Qısır Qarının qanadı yox idi və Qısır Qarı quş kimi uça bilmirdi. Hərdən səhər tezdən yuxudan oyananda Qısır Qarı gözünü açıb kiçik və kimsəsiz daxmasının pəncərəsindən gömgöy və tərtemiz göyə baxırdı və Qısır Qarının ürəyindən dünyada heç kimin ağlına gəlməyəcək bir göy həsrəti, bir mavilik həsrəti keçirdi...

Qısır Qarı adı adamlar kimi gəzə bilmirdi, həmişə yüyürdü, həmişə qaçır.

Qəmərbanu otaqda yanan şamın zəif işığında bu çirkin və çirkli qarının umsaq gözlərinə baxdı, pırpız saçlarına baxdı, qaxaca dönmüş taxta sinəsinə baxdı və Qəmərbanunun ürəyindən bir ağrı keçdi: fələk məni gör kimlərə ürcəh eylədi... Sonra dedi:

– Sənə işim düşüb, qarı... Amma bir daş altda, bir daş üstə! Yoxsa...

Qısır Qarı, Qəmərbanunun sözünü yarımçıq kəsdi:

– Xanım qızım, o Əlinin qəzəb oğlu Həzrət Abbas mənə qənim olsun, Qısır Qarı ki, var, bir ovuc darıdı, hara sərələsən, elə oradaca qalır. Sən sözünü de. Oxuduğum Quran haqqı, qıldığım namaz haqqı, bir daş altda, bir daş üstdə!

Əlbəttə, Qısır Qarı ömründə nə Quran oxumuşdu, nə də namaz qılmışdı, amma nə etmək olardı, fələyin ürəyi daş idi, fələk hərdən elə ləyirdi ki, şahın da işi dehqana düşürdü.

Qəmərbanu, Qısır Qarıya bir qızıl verdi və istədiyini ona başa saldı, sonra Mahmudun yatdığı otağa getdilər. Qəmərbanu eşikdə qaldı, Qısır Qarı tumanını çəkə-çəkə burnunu silə-silə içəri girdi.

Mahmud yatmışdı və Mahmudun solğun bənizi, sarışın saçları həmin gecə pəncərədən düşən ay işığında o qədər işıqlı, o qədər nurlu idi ki, elə bil Mahmud yatağında yox, Rəfrəfin¹ belində idi, amma Qısır Qarı belə şeyləri vecinə alan deyildi, Mahmudun yatağının yanında çöməldi və bir azdan çox kişini saf-çürük eləmiş əlini ehmal-lica çəkib ayağa qalxdı və otaqdan çıxdı.

Qəmərbanu yenə bəd bir xəbərin hürküsü ilə eşikdə dayanıb gözləyirdi. Qısır Qarı, Qəmərbanuya yaxınlaşıb:

– Lap kefin istəyən kişidir!.. – deyər xısın-xısın pıçıldadı və ağızındaki yeganə dişi ağardıb səssiz güldü.

Qəmərbanu sakit oldu, amma eyni zamanda ürəyinə gələn şübhədən və gördüyü bu işdən bir xəcalət hissi baş qaldırıb bütün içinə yayıldı və elə bil ki, qabağındakı bu ifritə idi günahkar – nifrətlə, iyrənə-iyrənə Qısır Qarının üzünə tüpürdü.

Qəmərbanu özünü dünyanın ən ləyaqətsiz anası hesab etdi.

İki gündən sonra saraya belə bir xəbər yayıldı ki, xidmətçilər səhər tezdən durub görüblər ki, kənilərdən biri özünü bağcadakı tut ağacından asıb. Hamı təəccüb etdi və heç kim bilmədi ki, bu cavan, gözəl-göyçək kənil, deyib-gülən, baxışları ilə ox atan kənil niyə belə iş tutub. Təkcə Qəmərbanu bu intiharın səbəbini bilirdi: Qəmərbanu üç gün bundan qabaq iki kisə qızıldan imtina edib için-için ona yalvaran o kənilin gözlərində yeni yaranmış çılğın bir məhəbbət oxumuşdu və Qəmərbanu bu gözlərdə burasını da açıq-aşkar görmüşdü ki, həmin məhəbbət məhkum məhəbbətdi.

¹ Rəfrəf – Məhəmməd peyğəmbər göylərə merac eləyəndə mindiyi ikinci xəyalı atın adıdır.

Belə idi, əzizim... Belə idi, Ziyad...

Ziyad xanın çox işdən xəbəri yox idi və Ziyad xan indi Qəmərbanu ilə üzbəüz oturub bircə günün içində dərd əlindən solmuş xırda tum gözləri ilə arvadından imdad umurdu.

Yazıq Ziyad... Allah-taala bu oğulu sənə ya gərək min il bundan əvvəl verəydi, ya da gərək min il bundan sonra verəydi, bu namərd dövrən bizim oğlumuzaya layiq deyil, bu qara dövrən Mahmud təmizliyi üçün bir qara yaradı.

Min il bundan əvvəl?

Bəlkə elə min il bundan əvvəl də mənim kimi sinəsi dərdli bir ana balası üçün min il *sonranı* arzulayırmış? Dolansın əyyamın, dönsün dövrənin, dünya... Düz doqquz ildən sonra fələk mənə bağa bağban elədi, bağban ağlar, bağça ağlar, gül ağlar... Bu bəd dünya daşa basıb və izlər bizi?

Qəmərbanu fikirləşdi ki, axı Quran deyir ki, Allah sıxıntıdan sonra həmişə şad edir¹, bəs mənim bu bəxtiqara ürəyimin şadlığı hanı?

Qəmərbanu ürəyindən keçənlərin ağrısı ilə ayağa qalxdı və:

– Ümid Allahadı!.. – dedi, içində isə yenə bir ağrı bağrını dəlib keçdi: bənizi ağ, könlü pak, bəxtiqara oğlum mənim... bədbəxt Ziyadın, bədbəxt Qəmərbin bədbəxt Mahmudu...

...Qəmərbanu necə ağına gətirə bilərdi ki, lap az bir müddətdən sonra, onun bədbəxt, bəxtiqara hesab etdiyi oğlu dünyanın ən xoşbəxt adamı olacaq?

V

Yayın istisində Baba Keşişgilin evindən bir az aralı, Gəncə çayının sahilində ot saralıb-solmuşdu, amma günün altındakı bu sarılıq Mahmudun ürəyini qısmırdı, əksinə, dünyanın genişliyindən xəbər verirdi. Düzdü, Quranda yazılırdı ki, Allah “göyləri, yeri və bunların arasında olanı” müvəqqəti yaradıb, “müəyyən zaman üçün” yaradıb, amma göz işlədikcə uzanan bu saman sarısı, günün şüaları altında par-par parıldayan Gəncə çayının şırıltısı indi dünyanın daimiliyindən və

¹ Məşhur Quran ayəsi nəzərdə tutulur. “Allah hər sıxıntıdan sonra genişlik (asanlıq, şadlıq) verir”.

insan ömrünün də əbədiliyindən danışdı: altı gündə yaradılmış dünya¹ bir idi, insanlar çox adı və insan ömrü də Adəmin ömründən başlamış yüz min il bundan sonrakı insanın ömrünəcən üst-üstə götürülməli idi.

Mahmud bu gün səhər bağçaya çıxdı və birdən-birə elə bil ki, o hündür saray hasarları arasında böyük bağçaya sığışmadı, hasarlar Mahmudu darıxdırdı, yayın ortasında saray bağçasının süni yaşılığında bir qüssə hiss etdi və Mahmud saraydan çıxıb çöllərdə gəzməyə getdi, gəzib dolaşa-dolaşa Gəncə çayının sahilindəki bu kəhrəba sarısı düzənliyə gəldi.

Bu düzənlikdə bir azadlıq var idi, sərbəstlik var idi və bu azadlıq, bu sərbəstlik – qəribə iş idi – çoxdan yadından çıxartdığı ən adi hadisələri təzədən və tamam təzə rənglərlə, təzə hisslərlə Mahmudun yadına salırdı: bir dəfə lap uşaq idi, anası ilə gəzməyə çıxmışdı, yaşıl bir çəmən idi, ağ bir çiçək gördü və bu ağappaq çiçəyi dərmək istəyəndə gicikən əlini daladı və Mahmud bərkdən ağlaya-ağlaya anasının qucağına qaçdı; bir dəfə, yeddi-səkkiz yaşı olardı, əmisi Cavanşir xan – Allah ona rəhmət eləsin – Mahmudu tərkinə aldı, gəzməyə çıxdılar, çapa-çapa bir kəndə gəldilər, həmin kənddə bir arvad təndir qırağında oturub çörək bişirirdi, əmisi atın başını çəkib yerə atıldı, təndirin qırağında üst-üstə yığılmış çörəklərdən birini götürdü və bir parça qoparıb Mahmuda uzatdı, Mahmud da tez çörəyi dişlədi və çörəyin istisi ağzını yandırdı, Mahmud bərkdən ağladı, gözünün yaş sifətinin nilinə² qarışdı, əmisi də bərkdən gülməyə başladı və bundan sonra Mahmud hər dəfə çörək yeyəndə soruşurdu ki, istidi, ya yox; bir dəfə, on bir-on iki yaşı olardı, sarayın həyətidə gəzəndə toyuqlara baxan kök, yekəpər bir kəndli arvad Mahmudu çağırırdı: “– Qulağımı bəri tut” – dedi və əlindəki yumurtanı Mahmudun qulağına sarı uzatdı: yumurtadan nazik civilti gəlirdi, tıqqıltı səsi gəlirdi, sonra cücə yumurtanın qabığını deşdi, cücənin başı göründü, yumulu gözləri göründü, sonra cücə həmin kök arvadın əlindəcə yumurtadan çıxdı, elə bil suya salıb çıxartmışdın, xırda lələkləri ətinə yapışmışdı, başını qaldırıb yumulu gözləri ilə elə bil ki, göyə baxdı və nazik səsi ilə civildəməyə başladı, Mahmud dedi ki, cücə yemək istəyir, kök arvad da dedi ki, yox, Allahdan tale arzulayır.

¹ İslama görə Allah dünyanı altı günə yaradıb.

² Nil – bədnəzərdən qoruyan göy rəng.

Bütün bu uzaq xatirələr bir ılıqlıq gətirdi, bir sevinc gətirdi, Mahmud o ağ çiçəyin ətrini duydu, o isti təndir çörəyinin iyini və dadını hiss etdi, o cıqqılı cücənin həyatdakı ilk civiltisini eşitdi və bu vaxt...

...və bu vaxt Mahmud Məryəmi gördü.

Məryəm səhər durub Baba Keşişi kilsəyə yola saldı, sonra evi silib-süpürdü, həyətdə su qaynadıb Baba Keşinin köynəklərini yudu, Ağ Keçini sağib südündən qatıq çaldı, soyutma yumurta bişirdi, həyətdən soğan yığıb təmizlədi, sonra yenə həyəətə çıxdı, qapılarının ağzındakı armud ağacından bir armud dərib yedi, bir armud da dərib Ağ Keçiyə verdi, sonra Ağ Keçi ilə birlikdə gözə-gözə Gəncə çayının sahilindəki bu düzənliyə gəldi.

Məryəm yazda Ağ Keçiyə bir mahnı qoşmuşdu və yazdan bu tərəfə o mahnını heç oxumamışdı, amma indi, elə bil, Məryəm bayramı¹ təzədən qayıtmışdı və düzənliyin bu sakitliyi, bu genişliyi birdən-birə həmin mahnını Məryəmə oxutmağa başladı:

Ay Keçi,
Ay Ağ Keçi,
Buynuzun uzundu, qurda görə,
Saqqalın uzundu, sözün keçsin,
Tükün uzundu, üşüməyəsən,
Südün də çoxdu, mənə görə..
Ot verim sənə,
Su verim sənə,
Həmişə,
Bax, belə
Dost olaq,
Oynayaq...

Məryəm bu sözləri oxuya-oxuya, Ağ Keçinin dalınca qaça-qaça düzənlik boyu gedirdi və birdən gördü ki, qarşıdan ona tərəf bir oğlan gəlir və bu oğlanın solğun bənizi, sarışın saçları, iri göy gözləri var və Məryəm əvvəlcə duruxdu, amma sonra Məryəmə elə gəldi ki, bu oğlanı hardansa tanıyır, lap yaxından tanıyır; Məryəm başa düşürdü ki, bu oğlanı birinci dəfədi görür, amma eyni zamanda elə bil ki, bu oğlanı çoxdan və yaxından tanıyırdı.

Məryəm dayandı.

¹ Yazın ilk günlərində xaçpərəstlərin bayramı.

Ağ Keçi başını aşağı salıb düz Mahmudun üstünə gəldi.

Mahmud əlini uzadıb Ağ Keçinin buynuzlarının arasını tumarladı.

Ağ Keçi ürkmədi.

Məryəm bu işə lap məəttəl qaldı, çünki Ağ Keçinin Məryəm ilə Baba Keşişdən savayı heç kimi yox idi və Ağ Keçi başqa adamlardan ürküdü, amma Məryəm burasını da hiss etdi ki, elə belə də olmalıdı, Ağ Keçi bu solğunbənzli, sarınsaçlı, iri göygözlü oğlandan ürkməməlidir.

Ağ Keçi başını çöndərüb Məryəmə tərəf baxdı və mələdi.

Ağ Keçinin mələməsi göz işlədikcə uzanan bu saman sarısı düzənliyə yayıldı.

Baba Keşiş deyirdi ki, yer üzündəki bütün heyvanların öz dili var və Davud peyğəmbərin oğlu Süleyman heyvanların hamısının dilini bilirmiş, amma Baba Keşişin heç ağına gəlməzdi ki, gün gələcək və Məryəm də heyvanların dilini başa düşəcək.

Ağ Keçi Məryəmi çağırırdı. Ağ Keçi qorxma, deyirdi, yaxın gəl, deyirdi, Ağ Keçi Məryəmi bu dünyanın hələ ona məlum olmayan gözəlliyinə çağırırdı, bədəninə sığışmayan hissələrin, həyəcanların bu saman sarısı düzənlik kimi azadlığına, sərbəstliyinə, qəlibsizliyinə çağırırdı, yaxın gəl, deyirdi, qorxma, deyirdi.

Bəyəm Məryəm qorxurdu?

Məryəm gəlib Mahmud ilə üzbəüz dayandı.

Mahmud üçün hər şey aydın olmuşdu və Mahmud bilirdi ki, daha yanılmır.

Mahmud qarşısında dayanmış bu xurmayısacılı, qaragözlü, qaraşın qızı elə bil ki, əli ilə toxunub hiss edirdi, bütün varlığı ilə hiss edirdi, bu qızın torpaq ətri verən nəfəsi, həyəcanla enib-qalxan dolu sinəsi, yüngül çit paltarının içində titrəyən bütün bədəni Mahmudu özünə çəkirdi.

Məryəmin qarşısında dayanmış bu oğlanın nə gözü, nə qaş, nə sifəti – heç nəyi, heç nəyi Baba Keşişə oxşamırdı, amma bu oğlan nə üçün beləcə doğma idi, nə üçün Məryəm əlini bu oğlanın sifətində gəzdirmək istəyirdi, Məryəm nə üçün bu oğlanı öpmək istəyirdi, onu qucaqlamaq istəyirdi?

Məryəm ilə Mahmud üzbəüz dayanmışdı və bir-birinin gözünün içinə baxırdı.

Ağ Keçi başını aşağı salıb aralandı.

Bir-birinə baxan bu gözlərin dərinliyi Məryəmi də, Mahmudu da apardıqca aparırdı.

Mahmud əlini qabağa uzatdı.

Məryəm bilmirdi ki, bu oğlan nə üçün Baba Keşişə oxşayır, Məryəm istəmirdi ki, bu oğlanın əlindən tutsun, çünki bu oğlan yad idi və eyni zamanda bu oğlan doğma idi və Məryəm əlini Mahmudun əlinin üstünə qoydu.

Məryəm dedi:

– Mən Məryəməm...

Elə bil ki, neçə an idi lal olub susmuş, tamam səssizləşmiş kəhrəba sarısı bu düzənlik də pıçıldadı: mən Məryəməm...

Mahmud dedi:

– Mən Mahmudam...

Bu sözlərin də azadlığı, sərbəstliyi dalğa-dalğa bütün ətrafa yayıldı.

Onlar beləcə üzbəüz dayanmışdı.

Onlar bilmirdi ki, nə etsinlər.

Sonra onlar yanaşı addımlamağa başladılar.

Məryəm Mahmudun yanında addımlayırdı, Mahmuda baxmırdı, amma Mahmudun sifəti, Mahmudun baxışları Məryəmin gözlərinin qabağında idi.

Mahmud ovcunda tutduğu bu əlin nəbzini hiss edirdi və hiss edirdi ki, bir vaxt ölümdən qorxub başını anasının döşlərinə sıxanda anasının ürəyi necə vururdusa, Məryəmin də bütün bədəni eləcə vurur.

Məryəmgilin qonşuluğunda anası ilə, iki kiçik qardaşı və kiçik bacısı ilə bir yerdə yaşayan Anuş adında bir qız var idi. Anuş Məryəmdən on beş yaş böyük idi və bu yaraşlıq, sağlam, işlək qız ərə getməmişdi, elçiləri bir-birinin ardınca geri göndərirdi və hamı da bu işə təəccüb edirdi. Məryəm böyüdükcə hiss etməyə başlamışdı ki, atası səhər tezdən durub kilsəyə gedəndə Anuş öz pəncərələrindən oğrun və ürkək baxışlarla Baba Keşişi yola salır, axşam, ya gecə Baba Keşiş evə qayıdanda, Məryəm qaranlıqda görmürdü, amma bilirdi ki, Anuş yenə pəncərədə onu qarşılayır. Məryəm Anuşun baxışlarında oğrunluqdan və ürkəklikdən başqa da nə isə hiss edirdi, amma bunun nə olduğunu bilmirdi. Üç il bundan əvvəl Anuşgil köçüb İstanbula getdilər.

Məryəm indi bunu başa düşdü; bu kəhrəba sarısı düzənlik boyu Mahmudla əl-ələ addımladıqca birdən-birə başa düşdü ki, Anuşun gözlərindəki nə idi: Anuş Baba Keşişi sevirdi.

Üç ildən sonrakı bu gözlənilməz kəşf Məryəmi elə bil dalğa kimi qoynuna aldı, elə bil Məryəmin ayaqları yerdən üzüldü, elə bil Məryəm havada dolandı və Məryəmin alma qırmızısı ilə pörtmüş yanaqları daha artıq alışıb-yandı.

Mahmud bütün bədəninə, bütün varlığında elə bir həvəs, elə bir istək hiss edirdi ki, əlində tutduğu bu isti əl Mahmudun ürəyini elə uçundururdu ki, indiyə qədər hisslərin, həyəcanların hamısı tamam bir heç idi, çünki bütün bunlar hamısı təzə idi və əvvəllər bilinməz idi.

Mahmud çox sözlər demək istəyirdi, amma, Allah, insanı dildən nə qədər aciz yaratmışan və bu qədər ki, Sən insana hiss-həyəcan vermişən, bunun müqabilində dünyanın sözləri dəryanın yanında damla deyilmi?

Məryəm ilə Mahmud əl-ələ gedə-gedə tez-tez bir-birinə baxırdı və Mahmud dili ilə deyə bilmədiklərini gözləri ilə deyirdi və Məryəm də Mahmudun dili ilə deyə bilmədiklərini gözlərindən oxuyurdu və Məryəmin bütün bədəni alışıb-yanırdı.

Ağ Keçi başını aşağı salıb bir az qabaqda gedirdi və birdən Ağ Keçi dayandı, çönüb altdan-yuxarı Məryəm ilə Mahmuda baxdı, sonra başını yuxarı qaldırıb mələdi və Məryəmə elə gəldi ki, Ağ Keçi, Məryəmin dili ilə göydən sərnilik istədi.

Necə oldu ki, topa-topa boz buludlar bu cür birdən-birə bir yerə toplaşdı?

Göy guruldadı, şimşək çaxdı və həmin yay günü kəhrəba sarısı düzənliyin sakitliyinə, genişliyinə sərnilik yağış yağmağa başladı.

Məryəm ilə Mahmud, bir də Ağ Keçi yağışın altında tamam islandı.

Məryəmin əynindəki təkə çit paltarları idi və çit paltar islanıb bədəninə yapışdı və Məryəmin döşləri, döşlərinin dik durmuş gilələri, qarnı, baldırları çit paltarın altından qabardı.

Mahmud əlini Məryəmin islanmış saçlarında, yağış damlaları süzülən qaraşın sifətində, nazik boynunda, dolu sinəsində gəzdirdi və Məryəm o yağış sərniliyində bu əldə ocaq istisi hiss etdi, bu isti Məryəmi yandırır-yaxdı və Məryəm eyni zamanda, elə bil ki, bu əlin hərərətində, doğmalığında bir Cəbrayıl nəfəsi duydu. Məryəm:

– Mən İsəvi, sən Məhəmməd hümməti... – pıçıldadı. – Aman, Mahmud, məni rüsvay eləmə.

VI

Saraya ildırım sürətilə belə bir xəbər yayıldı: Ziyad xanın oğlu Mahmud aşiq olub.

Bu xəbər sarayın cavanlarına gülməli gəldi, sarayın kəniş-qaravaşının bu xəbərə inanmağı gəlmədi, dövrün siyasətindən başları açılmayanlar bu xəbərin fərqi nə varmağa macal tapmadı, qazdan ayıq olanlar çox götür-qoy edib, bu xəbəri Ziyad xanın növbəti siyasi fəndi kimi yozdu, ürəklərinin dərinliyində Ziyad xana batmaq ümidindən əl çəkib gələcəyin təskinliyini Mahmudun zəifliyində tapanlar bu xəbərdən narahat oldu, çünki Ziyad xanın nəvələri ola bilərdi, təzə qohumlar arasında Mahmudun güclü qohumları, müdafiəçiləri ola bilərdi, Ziyad xanın taxtına göz dikənlər ola bilərdi, amma saraya belə bir xəbər də yayılanda ki, Mahmud Gəncənin kənarlarında yaşayan hansı bir keşişinsə qızına aşiq olub, hamı bu işə məəttəl qaldı.

Bu xəbər Qəmərbanuya elə həmin gün gəlib çatmışdı.

Qəmərbanu bu xəbərə ürəkdən sevinə bilmirdi, çünki Qəmərbanu öyrənmişdi, elə bil ki, xəbərlərin ən bədi həmişə gizlənilib özünü axıra saxlayırdı, əvvəlcə xırda-xırda ümid oyadırdı, sonra birdən-birə adamı yandırır-yaxırdı.

Keşiş qızı çölün düzündə Mahmudun təmizliyindən, sadəliyindən istifadə etmişdi və Qəmərbanu keşiş qızı ilə əlaqəyə girib bu cür görüşləri özü lap tez-tez təşkil edə bilərdi və yəqin ki, bunun xərci on gümüşdən artıq olmayacaqdı, uzaqbaşı bir sağmal inək göndərərdi onlara, deyirdilər ki, bircə keçidən başqa heç nələri yoxdu; ya da qızı saraya gətirdərdi, öz yanında kəniş saxlayardı və nəyi necə lazım bilirdisə elə də eləyərdi, amma Sofinin gətirdiyi xəbər, fikirləşdikcə Qəmərbanunu daha artıq narahat eləməyə başlayırdı.

Sofi belə bir xəbər gətirmişdi ki, deyəsən Mahmud keşişin qızına evlənmək istəyir.

Bu qız necə ifritədi ki, cavan yaşında belə bir məharət yiyəsidi? O keşiş necə iştaha və cəsarət sahibidi ki, bu cür xam xəyallara qapılır? Əlbəttə, bu qızı da, atasını da itirmək asan iş idi, amma Qəmərbanu burasını tamam dəqiq bilirdi ki, haçansa Mahmudun ürəyi yaralansa, o yara sağalan deyil və buna görə də çox ehtiyatlı olmaq lazım idi.

Çətinlik bunda idi.

Qəmərbanu Sofini çağırıb tapşırırdı ki, gedib o keşiş qızına yaxşıca-yaxşıca baxsın və görsün ki, hansı yuvanın quşudu.

Sofi saraydan çıxıb Baba Keşişgilin ucqar məhəlləsinə yollandı və Sofi elə bilirdi ki, yüz nazlı-qəməzəli maral misalı bir qız görəcək, görəcək ki, qaşlar kamandı, gözlər şəvə kimidi, burun hind findığı, sinə Səmərqənd kağızıdı, amma Sofi həyətdə çöməlib keçə sağan qarşın, arıq, adi bir qız gördü və bu işə sidq-ürəkdən təəccüb etdi...

...Sofi sonralar da bu işə tez-tez təəccüb edirdi, amma nə birinci dəfə, nə də çox-çox sonralar Sofinin ağılna gəlmədi ki, Məryəmə Mahmudun gözləri ilə baxmaq lazımdı...

...Sofidən sonra Qəmərbanu, Qısır Qarını çağırtdırıb keşiş qızı barədə bir xəbər gətirməsini tapşırırdı və Qısır Qarı tumanını çəkə-çəkə, burnunu silə-silə Baba Keşişgilin məhəlləsinə qaçdı və səhəri gün Qəmərbanunun yanına yuyurub bütün ömrü boyu hamını pislədiyi üçün, hamını şeytanladığı üçün zorla dilinə gətirdiyi yaxşı sözlər dedi:

– Oxuduğum Quran haqqı, qıldığım namaz haqqı, məhəttəl qalmalı işdi... Keşişin o sısqə qızı Zəhra¹ kimi ürəyiyumşaqdı... – Sonra xaçpərəst bir qızı Qəmərbanunun yanında Zəhraya bənzətdiyi üçün: – Əstəğfərullah... – dedi.

Hərgah Qısır Qarı kimi bir imansız belə sözlər deyirdisə, Qəmərbanu Sofini nahaq danlamışdı.

Qəmərbanu çox fikirləşdi və nəhayət Mirzə Salmandan xahiş etdi ki, gedib keşişgilə yaxın olan savadlı xaçpərəstlərdən keşişin qızı barədə bir məlumat gətirsin. Bir müddətdən sonra Mirzə Salman geri qayıtdı və uzun saqqalının nazik ucunu sol əlinin şəhadət barmağına dolaya-dolaya:

– Bilqəys² kimi ağıllı bir qızdı, – dedi.

Qəmərbanu dizi üstə oturduğu döşəkçədən qalxıb həmişəki kimi qarşısında ayaq üstə müntəzir dayanmış Mirzə Salmana baxdı və əvvəlcə elə bil nə soruşacağını, nə soruşmayacağını bilmədi, sonra solğun bir səsle:

– Mirzə... – dedi. – Mirzə, məsləhətin nədi?..

¹ Zəhra – əsl adı Fatimədir. Məhəmməd peyğəmbərin qızı və imam Əlinin arvadı idi. Rəvayətə görə çox mərhəmətli və ürəyiaçıq olub.

² Bilqəys – əfsanəyə görə Süleyman peyğəmbərin arvadı olub və ağılı ilə hamını heyran edib.

Görəsən, o uzaq gənclik çağlarında heç Qəmərbanunun ağına gəlmişdimi ki, indi qarşısında beləcə müntəzir dayanmış bu qoca Mirzə Salman ayların, illərin qurtarmaq bilməyən uzun və ağır gecələrini onun xəyalı ilə keçirmişdi? Mirzə Salmana həmişə elə gəlmişdi ki, Qəmərbanunun heç vaxt bundan xəbəri olmayıb və heç vaxt da bundan xəbəri olmayacaq. Həmişə də bunu fikirləşəndə Mirzə Salmanın ürəyini bir qüssə bürümüşdü, amma indi, bütün ömründə birinci dəfə nədənsə Mirzə Salmana elə gəlirdi ki, Qəmərbanu vaxtilə onun sinəsini didib-dağıdan o hisslərdən həmişə də xəbərdar olub...

Bu kəşf qoca Mirzə Salmanın ürəyini yanıqlı bir təəssüflə doldurdu: vaxtı ilə yaşadığı o çətinlik, alovlu hisslər əlçatmaz, ünyetməz bir uzaqlıqda qalmışdı və bir vaxt gələcəkdi, dünyada nə Mirzə Salman olacaqdı, nə də Qəmərbanu olacaqdı, Mirzə Salmanın yaşadığı və sən demə, Qəmərbanunun da duyduğu o hisslərdən heç nə qalmayacaqdı, o hisslər havaya qarışacaqdı, yox olacaqdı və o hisslər bu böyük dünyada heç bir iz qoymayacaqdı.

Mirzə Salman daha Qəmərbanu ilə üz bəzəyənə dayana bilmədi;
– Məsləhət Allahındı, – dedi və icazəsiz eşiyə çıxdı.

Qəmərbanu Mirzə Salmanın ardınca baxdı.

Otağın qapısı Mirzə Salmanın ardınca yavaş-yavaş örtüldü.

Bu qapı Şahdağ meşələrindən gətirilmiş qoz ağacından düzəldilmişdi və Gəncə xəttatları həmin qapıya ustad müzəhhib Sultan Məhəmməd Təbrizi¹ üslubunda naxışlar vurmuşdular və bu qapı Həşt-behişt² layiq bir qapı idi.

Qəmərbanu qapının ortasında qızıl suyu ilə “La ilahə illallah” sözlərini yazdırmışdı və Mirzə Salman qapını öz ardınca örtəndə Qəmərbanunun gözləri bu sözlərə sataşdı.

Qəmərbanu hiss edirdi ki, onun ürəyindən keçənləri, onun iztirablarını hamıdan çox Mirzə Salman başa düşür və Qəmərbanuya elə gəlirdi ki, Mirzə Salman onun günahlarından da xəbərdardır.

Mirzə Salman “məsləhət Allahındı” dedi, yəni Allahın işinə qarışma, bu dəfə heç bir günah işləmə, yəni xan oğlu Mahmudun, Gəncə taxtının yeganə varisi Mahmudun, doqquz ilə doğduğun Mahmudun,

¹ Müzəhhib – qızıl suyu ilə yazan miniatürçü. Sultan Məhəmməd Təbrizi – XVI əsr görkəmli Azərbaycan miniatürçüsü.

² Həşt-behişt – Şah İsmayılın Təbrizdəki sarayı.

Quran ayəsi kimi təmiz, bakir Mahmudun keçi saxlayan keşiş qızı ilə izdivac tapmağını da qəbul et.

Bəs Mirzə Salman ki, bu qədər ağıllıdı, onda nə üçün ağılına gətirmir ki, niyə Allah Mahmudun ürəyində dinsiz bir qıza belə bir məhəbbət yaradıb və niyə Allah bu məhəbbəti bir keşiş oğlunun ürəyində alıxdırmayıb ki, bu dünyada keşiş qızı ilə şadi-xürrəm yaşasın və heç bir günah da işlənməsin, heç kim də əzab çəkməsin? Axı, Quran yazır ki, – “Bizim başımıza ancaq o şey gəlir ki, onu Allah bizim al-nımıza yazıb”. Nədir bunun səbəbi, Mirzə Salman? Allahın üzü mən-dən dönübdü, Mirzə Salman və mənim ürəyim hiss eləyir ki, Mahmudum yaman yarası çıxarıb, Mirzə Salman, yaman bəlaya düşübdü. Ağbirçəkli qoca ana “Oğul!” deyib ağlamırmı, Mirzə Salman? Ağlayanda görək yaş çıxsın gözdən? Gördün nə tez ağardı birçək, nə tez qocaldı Qəmərbanu? Səhər özünü güzgüdə görüb diksinmirmi? Fələk nədi, Mirzə Salman, mənim xatam... Nə məlulam, nə də şadam... Gündüz mənə axşam oldu, Mirzə Salman, gecə-gündüz görəm-mədim yolumu, ölüm nəfəsli soyuq alıb ayağımı, daha yoxdu sağ-lığıma güman, hey...

...Və bu vaxt Məryəm ilə Mahmud yenə əl-ələ verib o düzənlik-də gəzişirdi.

Ağ Keçi başını aşağı salıb qabaqda gedirdi.

O ilk görüşdən yeddi gün keçirdi və yeddi gün idi ki, Mahmudla Məryəm bu düzənlikdə görüşürdü.

– Dünən səndən ayrılıb evə gedəndə, bilirsen, mənə elə gəldi ki... kimsə çatışmır... sən yox e... elə bil kimsə yoxdu...

– Bilirəm...

– Bilirsen nə çatışmır?

– Bir vaxt biz bu düzənlikdə beləcə gəzəcəyik... Bizim dalımızca bir oğlan gələcək...

– Hə, hə... O balaca oğlan mənə oxşayacaq...

– Sonra yenə bir qız gələcək...

– Hə, hə... O qız da sənə oxşayacaq...

– Sonra yenə bir qız gələcək...

– Sənə oxşayacaq...

– Yenə bir oğlan gələcək...

– Mənə oxşayacaq...

– Görmüsən toyuq gedəndə cücələri necə dalına düşür?
– Hə, hə... Mənim balaca uşağım olacaq... O uşaq mənim döşümdən süd içəcək... əməcək, hə?
– Hə... Sən ona süd verəcəksən... O süd əmib doyacaq. Sonra sənə baxıb güləcək...
– Hə, hə... Mənə baxıb güləcək... Acanda dodaqlarını büzəcək...
Məryəm Mahmudun əlini sıxdı.

Bu yeddi gün təkcə ötən illərin qayğısını, tənhalığını, sükunətini və indi məlum olmuş mənasızlığını yuyub aparmışdı, bu yeddi gün ötən illərdəki sevincləri də, doğma hiss-həyəcanları da yuyub aparmışdı, çünki bu yeddi gün Mahmudun da, Məryəmin də bütün içini doldurmuş təzə hisslər, təzə sevinclər idi. Nə Mahmud, nə də Məryəm ağına gətirə bilməzdi ki, dünyada belə bir yeddi gün mövcuddu, amma indi bunu əvvəllər ağıllarına gətirə bilməyəcəklərini belə yadlarından çıxarmışdılar; bütün dünyada bir Mahmud var idi və bir də Məryəm var idi və dünya da çox geniş idi, azad idi, sərbəst idi.

Birinci gün, yayın cırhacırında bu düzənliyə yağmış o yaz yağışı altında Məryəmin ürəyindən keçmiş qorxu da indi tamam yaddan çıxıb getmişdi və Məryəm unutmuşdu ki, Mahmud xaç çevirmir.

Ağ Keçi dayandı.

Mahmud ilə Məryəm də dayandı.

– Ağ Keçi də bizimlə olacaq...

Ağ Keçi elə bil Məryəmin ürəyindən keçənləri başa düşdü və başını yuxarı qaldırıb mələdi.

Mahmud ilə Məryəm çöməlib dizləri üstə üzbəüz oturdular.

Bu geniş düzənlikdə onlardan başqa heç kim yox idi.

Göz işlədikcə hər tərəfi tutmuş bu gömgöy göyün altında onlar tamam tək idi.

Mahmud iki əli ilə də Məryəmin əllərindən tutdu və qızın xurmayı saçlarına, qara gözlərinə, qaraşın sifətinə, nazik boynuna, dolu sinəsinə, bükülmüş yumru dizlərinə baxdı və birdən-birə Mahmuda elə gəldi ki, bu sakit düzənlikdə Qarabağ dağlarından gətirilmiş o cavan xanəndənin səsini eşitdi, amma bu saf səsdə, bu təmiz səsdə indi heç bir qüسسə yox idi, bu səs kədərdən çox uzaq idi və Mahmud heyrətə gəldi ki, necə olmuşdu ki, bu vaxt həmin cavan xanəndənin oxuduğu məclisdən yarımçıq durub getmişdi?

O cavan xanəndə bu yeddi gündə Mahmudun yadına düşən birinci adam idi.

Necə olmuşdu ki, bir vaxtlar Mahmudun ürəyi qısılırdı, darıxırdı və Mahmuda elə gəlirdi ki, bu boyda dünya, bu qədər geniş, azad, sərbəst dünya qəfəsdə?

Mahmud əllərini Məryəmin qolları ilə yuxarı qaldırdı, çiyinlərindən, boynundan sürüşdürdü, yumru döşlərinin üstündə saxladı, sonra hər iki əlini Məryəmin çit paltarının yaxasından qoynuna saldı. Məryəmin çit paltarı daralıb çiyinlərindən çıxdı və sinəsi ilə, beli ilə aşağı sürüşdü, Məryəmin döşləri bayıra çıxdı və düz Mahmudun gözlərinin içinə baxdı; elə bil Məryəmin təzəliyi və istiliyi duyum-duyum duyulan bədəni də dünyanın bu genişliyinin, sərbəstliyinin həsrətində idi və indi azadlığa çıxdı.

Məryəm bütün köksü ilə Mahmudun əllərinə sığındı.

Anlaya bilmədiyi, başa düşmədiyi bir hisslə Mahmudun bütün bədəni uçunurdu.

Bu vaxt Məryəmə elə gəldi ki, bir az aralıda, saman sarısı saralmış kol-kosun arasında nəsə tərpendi və Məryəm bir quş hürküsü ilə dikəlib diqqətlə o tərəfə baxdı və Mahmud da Məryəmin baxdığı tərəfə baxdı, sonra ayağa qalxıb o tərəfə getdi.

Kol-kosun arasında xısın-xısın yerə uzanmış bir nəfər Mahmudun düz ona tərəf gəldiyini görüb dal-dala sürünməyə başladı, sonra başa düşdü ki, beləcə dal-dala sürünsə Mahmud gəlib ona çatacaq və ayağa qalxdı, kol-kosun üstündən hoppana-hoppana Mahmudgildən uzaqlaşdı.

Mahmud bir az aralıdakı kolluğun da arasında qırılmış bir baş gördü və bu qırılmış başın yiyəsi-gəncəlilərin, Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim deyə çağırtdıqları adam da Mahmudun baxışları altında öz pusqusunda dayana bilmədi və ayağa qalxdı.

Mahmud Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimə tərəf addımladı.

Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim Mahmudun gözlərində elə bir pərişanlıq, elə bir ağrı gördü və bu pərişanlıq, bu ağrı Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim kimi gönüqalın bir adama belə o qədər təsir etdi ki, Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim bütün həyatında birinci dəfə peşmançılıq, təəssüf hissələrini yaşadı və:

– Öz xoşuna gəlməmişəm... – deyə donquldandı. – Anan göndərib... – Sonra yanpörtü ayaqlarını basa-basa çıxıb getdi.

Əlbəttə, nə Mahmudun, nə də Məryəmin ağlına gələ bilməzdi ki, bu sakit, geniş, bu təmiz, azad və sərbəst düzənlikdə yeddi gündü ki, həmişə Qəmərbanunun muzdla saxladığı xəbərçilərinin gözləri qabağında olublar; birinci gün qəfil yağan o yağış altında da xəbərçilər yerə yatıb uzaqdan-uzağa ləzzətlə onlara tamaşa edirdi və Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin də Məryəmin islanmış bədəninə baxa-baxa dabaq dəymiş öküz kimi, ağzının suyu axırdı; yeddi gün idi ki, Qəmərbanunun bu xəbərçiləri eyni zamanda bu çöllü-biyabanda Mahmud ilə Məryəmin keşiyini çəkirdi və meymun yerinə adam oynadan Gəncə lotuları, yolkəsənlər, adamsöyanlar Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin qorxusundan bu tərəflərin həndəvərinə yaxın durmurdu.

Mahmuda yalnız indi məlum oldu ki, bütün bu azadlıq və sərbəstlik, bu sakitlik mühafizə olunan azadlıq, sərbəstlik və sakitlik idi.

Mahmud çönüb Məryəmə baxdı.

Dizləri üstə düşüb qalmış Məryəm bu düzənliyin sonsuzluğu müqabilində çox kiçik, kimsəsiz və köməksiz idi.

Məryəm gözlərini qaldırıb Mahmuda tərəf baxdı və bir də indi – yeddi gündən sonra yadına düşdü ki, Mahmud kilsəyə getmir və bu yeddi gündə Məryəm özü də bir dəfə də olsun kilsəyə getməyib.

Məryəm bu yeddi gündə birinci dəfə izzirab hiss etdi...

...Baba Keşiş də belə bir izzirab içində idi.

Düz yeddi gün idi ki, Baba Keşiş açıq-aşkar görürdü: nəsə baş verib və Məryəm əvvəlki Məryəm deyil və düz yeddi gün idi ki, Baba Keşişin onsuz da dünyanın işlərindən nigaran ürəyində təzə bir nigarançılıq əmələ gəlmişdi.

Düzdü, Baba Keşiş Allahın qarşısında həmişə təmiz olmuşdu və ömrünün bir anını belə Allahsız yaşamamışdı və buna görə də bilirdi: Müqəddəs Evin qapısı onun üzünə açıq olacaqdı və axır məqamda Müqəddəs Qoca da onu köməksiz qoymayacaqdı, amma nə üçün elə olmalıydı ki, iş gəlib axır məqama çataydı?

Baba Keşiş bütün ömrü boyu nigarançılıq içində yaşamışdı, çünki bütün ömrü boyu dinsizlərin əhatəsində olmuşdu, bütün ömrü boyu alçaq hisslərin, umsuq əməllərin, qara qəlblərin şahidi olmuşdu; kilsədə öz həmdinlərinin də etirafını qəbul edərkən bəzən Baba Keşiş dəhşətə gəlmişdi ki, insan nəfsi dünyanın necə ağlaşıqmaz cinayətlərinə qadırdır, qızıl hərissliyi, şəhvət düşkünlüyü, məğrurluq azarı İsa övladının özünü də necə dərin girdablarda batırır.

Baba Keşiş bütün ömrü boyu ədalətsizliyi görmüşdü, zülmü, rəza-ləti, pozğunluğu görmüşdü və həmişə də içindən gələn bir qətiyyətlə inanmışdı ki, bütün bunlara dözmək lazımdı. Vəhşi ərəblər Əyyubun mal-qarasını oğurlamadımı, ildırım çaxıb sürülərini qırmadımı, hərəmilər dəvələrini oğurlayıb sarbanlarını qılıncdan keçirmədimi, bunlar az idimi, tufan qopub evini uçurdu, yeddi oğlu, üç qızı öldü, bədəni qurd saldı?¹ Bəs Əyyub nə etdi? Əyyub dözdü, dözdü.

İnsanların qəlbini basmış, hər tərəfi bürümüş bu qaranlıq içində Baba Keşişi yaşadan, Baba Keşişə güc verən, qüvvə verən yeganə işıq Allah və onun elmi idi, bir də ki... Məryəm idi.

O doğma, o mehriban pıçıltı da həmişə Baba Keşişlə idi.

Hərdən Baba Keşiş qızı ilə bağlı hisslərindən qorxurdu, çünki adi bəndə olan Məryəmi də Allah qədər istəmək günah idi, amma Məryəmin təmizliyi, Məryəmin sadəliyi bu günahı yuyurdu.

Məryəmə nə olmuşdu?

Məryəm ömründə atasından heç nə gizlətməmişdi və ümumiyyətlə, Məryəmin şəffaf ömründə nə ola bilərdi ki, onu atasından gizlətsin, amma indi Baba Keşiş hiss edirdi: Məryəmlə bağlı nəsə elə bir şey var ki, Baba Keşişin bundan xəbəri yoxdu.

İki dəfə belə olmuşdu, bu üçüncü dəfə idi.

Birinci dəfə Məryəm yekə qız olanda – günlərin bir günündə gecə yuxudan oyanıb üst-başını qanın içində görəndə və bir həftə qorxudan əsim-əsim əsəndə belə olmuşdu, ikinci dəfə axırıncı yaz belə olmuşdu və Baba Keşiş bunun da səbəbini başa düşmüşdü, başa düşmüşdü ki, təbiət öz işini görür və Məryəm də bu yaz torpaqla birlikdə oyanmağa başlayır.

İndi üçüncü dəfə idi və Baba Keşiş hiss edirdi ki, nə isə daha əsaslı, daha ciddi bir hadisə baş verib.

Düz yeddi gün idi ki, Baba Keşişin xəbəri yox idi, xəbəri yox idi ki, Məryəmə nə olub və bu nigarançılıq Baba Keşişi sıxırdı, çünki Baba Keşiş bu nigarançılıqda bir bədlük, bir bədbəxtlik duyurdu.

Baba Keşiş Məryəmdən heç nə soruşmurdu, çünki deməli bir söz var idisə, bunu Məryəm özü deməli idi və Baba Keşiş Məryəmi heç nəyə məcbur etməməli idi.

¹ İncil”də nağıl olunur ki, Allah Əyyub peyğəmbərin dözümlülüyünü yoxlamaq üçün bütün bu hadisələri onun başına gətirir, amma Əyyub hər şeyə dözdür və Allahın ona yazığı gəlir, onu əvvəlki vəziyyətinə qaytarır.

Amma bu axşam kilsədən qayıdıb evlərində kiçik taxta mizin arxasında oturanda və bir kasa qatıq ilə bir dənə təndir çörəyini gətirib onun qabağına qoyan Məryəmin sifətinə baxanda özünü saxlaya bilmədi və soruşdu:

– Sənə nə olub?

Məryəm atasına baxdı. Baba Keşişin sifətindəki hər bir qırıq Məryəmə tanış və doğma idi; başqaları Baba Keşişin qalın çatma qaşlarının altından baxan gözlərindəki sərt ifadədən zəhmə gəlirdi, amma Məryəm üçün bu sərt baxışlar doğma və mehriban idi: bir də yaqın Anuş üçün bu sərt baxışlar beləcə doğma və mehriban idi.

Sonra yenə Mahmud Məryəmin gözlərinin qabağına gəldi və Məryəm bu gün günorta o saman sarısı düzənlikdə – onların düzənliyində kolların dibindən durub qaçan yad adamları yadından çıxartdı və yenə dünyanın ən bəxtəvəri oldu. Baba Keşiş Məryəmdən bu bəxtəvərliyin səbəbini soruşurdu və Məryəm gülümsədi:

– Sən Mahmudu tanımırsan... – dedi.

Hər şey aydın oldu.

Məryəm – onun bu təmiz, bu saf Məryəmi, müqəddəs Məryəm ananı və İsanı yuxularda gören Məryəm, müqəddəs Məryəm ananın ağrılarını öz qarnında hiss edən Məryəm, Məhəmməd hümmətinə könül bağlamışdı.

Baba Keşiş uzun-uzun illər boyu müxtəlif insanların etiraflarını dinləyə-dinləyə insanları tanımağı, üreklərindəkiləri duymağı öyrənmişdi və Baba Keşiş ürəyinin bir parçası olan Məryəmin gülümsəyən və indi burada yox, haradasa başqa yerdəki gözlərindən oxudu ki, Məryəmi Mahmuda bağlayan öteri qız hissləri deyil və bu bir qəzadı.

Dünyada hər şeyə dözmək olardı və Baba Keşiş də dünyada hər şeyə dözərdi, amma dinə xəyanətə dözmək mümkün deyildi.

Məryəm ki, bu qədər təmiz idi, gərək bir xaçpərəsti xoşbəxt edəydi. Məryəm bir xaçpərəstin anası olmalı idi, çünki dünya elə bir dünya idi ki, xaçpərəstlərin də arasında təmizlər az idi və Məryəm bu təmizlərin sayını artırmalıydı.

– Bəlkə görmüsən sən Mahmudu? Ziyad xanın oğludu...

Baba Keşiş heç nə demədi, qalın çatma qaşlarının altından baxan sərt gözlərini qabağındakı kasaya dikdi və quru barmaqları ilə çörəyi qatığın içinə doğraya-doğraya bütün içindən qalxan ələcsizlik xofunu boğmağa çalışdı.

Təmiz Məryəm... Gör necə sadə danışdı, bu sözləri neçə adi sözlər kimi deyirdi və bu sözlərin arxasındakı uçurumdan xəbəri yox idi. Xəbərsiz Məryəm...

Deməli, beləydi işlər, xanım oğlu bu boyda Gəncədə tamahını Məryəmə salmışdı... Minlərlə təmiz xaçpərəst qızların dinsiz və əx-laqsız sultanların, şahların, xanların saraylarında pozulmuş şəhvətlərə qulluq etməyi bəs deyildimi? Dinsiz qaçaq-quldurlar öz arvadlarını, qızlarını çadra altında saxlayıb azmı təmiz xaçpərəst qızları bədbəxt etmişdilər? Bu dinsiz quldurlar təmiz xaçpərəst qızları hətta kilsədə, Allahın evində belə tutub növbə ilə zorlayırdı və bütün bunlar bəs deyildimi?

Baba Keşiş Məryəmin bəxtəvər sifətindən açıq-aşkar görürdü ki, bu dəfə söhbət zor söhbəti deyil, amma bunun fərqi yox idi, xaçpərəstlərin donuzotaranı bu müsəlman dinsizlərin xan oğlundan min dəfə artıq idi və Baba Keşişin belindən gəlmiş bir qız dinsiz bir oğlanı oxşayırdı, bütün dünya od tutub yanardı. Hərgah Baba Keşiş də müqəddəs dinə xəyanət etsəydi, onda daha nə qalardı dünyada və insan necə yaşaya bilərdi? Hərgah Məryəm kimi bir təmizlik dinini yaddan çıxarıb özünü bir dinsizin qucağına atsa, onda deməli... onda deməli hər şey yalan idi.

Baba Keşiş beynindən keçən bu fikirdən diksindi; Məhəmməd hümməti dinsizlərə qarşı Baba Keşişin ürəyində o qədər kin-küdurət, o qədər dərin bir nifrət var idi ki, ağına hər cür fikir gəlirdi. Məryəmin dünyadan xəbəri yox idi, Məryəm təmiz idi, uşaq idi və Məryəmi bu tamahkar dünyada, bu nəfskar dünyada qorumaq lazım idi, dinsiz şəhvətindən xilas etmək lazım idi; Məryəmə kömək etmək lazım idi.

Ziyad xanın əlləri uzun idi. Ziyad xanın əlləri çox uzun idi və hər tərəf dinsizlərlə dolu idi.

Nə etməli?

Baba Keşişin bütün bədəni yay kimi dartılmışdı.

Nə etməli?

Müqəddəs Evə!.. Müqəddəs Evə!.. Müqəddəs Qocaya doğru!.. Müqəddəs Evin qapısı Baba Keşişin üzünə açıq olacaq. Müqəddəs Qoca onun əlindən tutacaq. Mömin bəndələr üçün dünyada elə bir dərd yoxdu ki, bu dərdin əlacı Müqəddəs Evdə olmayacaq. Müqəddəs Evə yaxın olmaq lazımdı...

...Həmin axşam Qəmərbanu da xəbər göndərmədən birbaşa Ziyad xanın otağına girdi.

Bardaş qurub Ziyad xanın qarşısında oturmuş və nəyi isə müzakirə edən Bayandur bəy və başqa saray əyanları ayağa qalxdılar və Qəmərbanuya baş əyib otaqdan çıxdılar; birinci dəfə idi ki, Qəmərbanu Ziyad xanın çağırdığı məşvərəti pozurdu.

Ziyad xan qaşını dartıb zənlə Qəmərbanuya baxdı; Ziyad xan başa düşürdü ki, nəşə fəvqəladə bir hadisə baş verməsəydi Qəmərbanu beləcə buraya gəlməzdi.

– Sənin Mahmuddan xəbərin varmı?

Son illərdə birinci dəfə idi ki, Qəmərbanu ərinə belə bir sual verirdi; Qəmərbanu öz dərdini özü çəkirdi, öz əlacını özü axtarırdı; get-gedə, illər keçdikcə Qəmərbanu ilə Ziyad xan arasında Mahmudla bağlı bir sədd əmələ gəlmişdi, amma indi daha bu səddi dağıtmaq lazım idi və Mahmudu müştərək xilas etmək lazım idi.

Ziyad xanın xırda tum gözləri gülümsədi:

– Keşiş qızına aşiq olub?

Ziyad xan yenə başa düşür ki, oğlunun başını hansı qara buludlar alıb? Yoxsa yenə də bu söhbətlərdən qaçmaq istəyir, bəs görmür ki, bıçaq sümüyə dirənib daha?

Ziyad xan yenə gülümsədi:

– Mən də onun yaşında sənə aşiq idim...

– Mən Müzəffər ağanın qızıyam, Ziyad, keşiş qızı deyiləm! Mahmud da sən deyilsən!..

Ziyad xanın nazik və qansız dodaqlarındakı gülüş silinib yox oldu və elə bil ki, Ziyad xan bircə anın içində qocaldı, beli büküldü:

– Hə, – dedi. – Mahmud Ziyad xan deyil...

Bu sözlərdə qürurdan əsər-əlamət yox idi; bu sözlərdə bir təəssüf, bir ağrı var idi və Qəmərbanu fikirləşdi ki, Ziyad xan Mahmudla bağlı söhbətlərdən qaçanda, əslində yarasının qaysağını qoparmaq istəmiş.

Qəmərbanu Ziyad xanın bir anın içində dəyişən görkəmindən və ağına gələn bu fikirdən elə təsirləndi ki, daha özünü saxlaya bilmədi, bütün iradəsi, gücü birdən-birə tamam yox oldu, illərdən bəri əldə etdiyi dözümlə çıxıb getdi işinin dalınca və Qəmərbanu yavaş-yavaş gəbənin üstünə çöməlib belini əydi, başını elə bil ki, bədəninə saxlaya bilmədi, alnını gəbəyə dirədi və nəfəsini qıran hıçqırıqların arasından:

– Bu gün... – dedi. – Bu gün... düzdə... mənim adamlarımı görüb... Gəldi otağıma... mənə elə baxdı ki... elə baxdı mənə ki... özümü asmaq istədim, Ziyad!.. Özümü asmaq istəyirdim... Ona görə asmadım... Ziyad... yenə ona görə...

Ziyad xan barmaqları ilə Qəmərbanunun ipək yaylığını altından sökülüb çıxmış saçlarını oxşadı və Ziyad xan heç bilməzdi ki, Qəmərbanunun saçları beləcə ağarır. Ziyad xan Qurandan əzbər dedi.

– “Ruhu olan hər bir məxluq ancaq Allahın iradəsi ilə və ömrünün müəyyən edildiyi kitaba uyğun olaraq ölməlidir”.

– Yox... ona görə asmadım...

– Sakit ol...

– Sakitlik tapa bilmirəm, Ziyad... Qorxuram...

– Sakit ol... Qızı saraya gətirəcəyəm... Sonrası düzələr.

– Mahmud buna razı olmaz... Keşişi də yaman deyirlər, Ziyad...

– Bilirəm. Amma dərya olan yerdə qətrə nə qələt elər? Keşiş mənim qabağımda nə deyəcək?

– Bəs Mahmud? Mahmud keşiş qızına evlənmək istəyir, Ziyad...

Ziyad xan bir müddət dinmədi.

Gecə düşmüşdü.

Qəmərbanu alnını yerdən qaldıraraq yaş gözləri ilə Ziyad xana baxdı. Ziyad xan dedi:

– Get yat... Gecənin xeyrindənsə, səhərin şəri yaxşıdır. İnşallah, səhər hər şey qaydasına düşər...

...Nə Ziyad xan, nə də Qəmərbanu bilmirdi ki, əksinə, hələ hər şey səhərdən başlayacaq.

...Həmin gecə Baba Keşiş axırıncı məsləhəti Məryəmin anasından istədi.

Bütün bu illər ərzində hər şey dəyişmişdi, Məryəm böyük qız olmuşdu, Baba Keşişin saçına, saqqalına çoxdan dən düşmüşdü və bu gecə o saçlar daha da ağarmışdı, təkə Məryəmin anası həmişəki kimi cavan qalmışdı. Məryəmin anası indi az qala Məryəm kimi idi, təkə gözləri cavan gözləri deyildi.

O doğma və mehriban səs pıçıldadı:

– Yox, – dedi. – Təmiz qalan bircə dinimizdi, – dedi – Mənim qarnımdan çıxan uşaq Məhəmməd hümmətinin ağuşunda yata bilməz, – dedi. – Gedin, – dedi. – Yaxşı yol, – dedi. – Mən də sizinləyəm...

Baba Keşiş boğçasını yığıb Məryəmi durğuzmağa gedəndə Məryəmin dodağında yüngül bir təbəssüm var idi və Məryəm dodağında bu təbəssümlə yatmışdı. Baba Keşiş başa düşdü ki, Məryəm nəse yaxşı yuxu görür, dayanıb gözlədi ki, Məryəm yuxusunu görüb qurtarsın, bu təbəssüm Məryəmin dodaqlarından çəkilib getsin, amma həmin təbəssüm Məryəmin dodaqlarından ötüb getmirdi, gecə isə gözləmirdi və Baba Keşiş quru barmaqları ilə əvvəlcə Məryəmin xurmayı saçlarını sığalladı, sonra Məryəmi yuxudan durğuzdu.

VII

– Sofi!

Sofi öz adını bir də eşitdi, amma bilmədi ki, onu yuxuda çağırırlar, ya doğrudan çağırırlar, sonra adını bir də eşitdi, sonra hövlnak yerindən qalxdı və əvvəlcə elə bildi ki, onu yenə nə üçünsə Qəmərbanunun adamları yuxudan durğuzur, amma qapını heç kim döymürdü və bu vaxt Sofi hələ səhərin gözü əməlli-başlı açılmamış onu çağırən səsi tanıdı.

Sofini çağırən Mahmud idi.

Sofinin qırx altı yaşı var idi və bu qırx altı illik ömrün otuz üç ilini Sofi sidq-ürəklə Qəmərbanuya xidmətdə keçirmişdi, əvvəlcə Qəmərbanunun atası Müzəffər ağanın iqamətgahında nöker olmuşdu, sonra Qəmərbanunun nökerləri, kənziləri ilə birlikdə Ziyad xanın sarayına gəlmişdi və düz on yeddi il idi ki, Mahmuda dayəlik edirdi.

Sarayda Mahmudun otağı ilə Sofinin otağı qonşu idi.

Artıq neçə vaxt idi ki, Mahmud, Sofini səsləməzdi.

– Sofi!

Sofi tələsik yerindən qalxıb qapını açdı və Mahmudun otağına tərəf qaçdı.

Mahmud ağ keçə köynəyi əynində yataq taxtında çöməlmə oturmuşdu və bu dəm Mahmudun sifəti də əynindəki gecə köynəyi kimi ağappaq idi; Sofi başa düşdü ki, nə isə olub.

Axır vaxtlar hərdən Sofiyə elə gəlirdi ki, Mahmudun sifəti yədi-bəyza¹ kimi işıq saçır, amma bu dəfə Mahmudun bütün sifətində, iri göy gözlərində bir qorxu var idi.

¹ Yədi-bəyza – hərfi mənası ağ əl deməkdir; rəvayətə görə Musa peyğəmbər əlini qoltuğuna salıb çıxaranda əlindən nur çıxarmış, ziyalanmış.

Mahmud elə bil ki, bu qorxudan daha da iriləmiş gözlərini Sofiyə zillədi:

– Qarışıq yuxu gördüm, Sofi!..

Sofinin ürəyi sakit oldu.

Sofi həmişə belə deyirdi və özü də belə fikirləşirdi ki, dünyada onun Mahmuddan başqa heç kimi yoxdu; Sofi indiyə qədər evlənmişdi, çünki Sofinin özü barədə fikirləşməyə vaxtı olmamışdı və hərdən baş qaldıran kişi ehtirasını fürsət tapanda sarayın qulluqçularıyla, kəniş-qaravaşıyla, xüsusən də yayda yaylağa köçəndə dul kəndli arvadlarıyla söndürmüşdü, amma evlənmişdi; düzdü, əvvəllər Qəmərbanu bir-iki dəfə Sofini evləndirmək barədə işarələr vurmuşdu və Sofi bilirdi ki, Qəmərbanu onu çox istəyir, Sofi də Qəmərbanu üçün bir növ uşaqlıq çağlarından qalan, atasından, anasından qalan yadigardır və halal süd əmmişin birini tapıb Sofini evləndirərdi, amma Sofi burasını da hiss etmişdi ki, əslində, lap əsl həqiqətdə Sofinin evlənməyi bir o qədər də Qəmərbanunun ürəyindən deyil, çünki Qəmərbanu istəmirdi ki, Sofinin Mahmuddan başqa bir qayğısı da olsun və doğrudan da belə idi: Sofinin Mahmuddan başqa, bir də ki, Qəmərbanunun iztirablarından başqa heç bir qayğısı yox idi.

Mahmud gözünü Sofidən çəkmirdi.

– Qarışıq yuxu idi...

Sofi qayıdaraq yerinə girib səhər yuxusunu doyunca almaq istəyirdi və buna görə də bu yuxu məsələsini uzatmaq istəmədi:

– İnşallah, xeyir olar...

Camaat min cürə əfsanə danışır, dünyanın sirli işlərindən danışır, hətta bir dəfə Qəmərbanu kimi ağıllı bir arvad qotur bir tülkünün yanında gəzdiren İsfahan lotusunu üç gün, üç gecə sarayda saxlayıb yedizdirib-ıçizdirmişdi ki, uşaqsızlıq dərdinə əlac eləyəcək; Sofi belə söhbətlərin və belə işlərin heç birinə inanmırdı, cadugər dərvişlərin, sehrbaz seyidlərin, gümüşdən qızıl düzəldən kimyagərlərin hamısına lotu kimi baxırdı və o cümlədən, yuxu yozanlara da inanmırdı; Sofi torpaq adamı idi və hər şeyi olduğu kimi görürdü.

– Yox, Sofi, yox!.. Yuxuda bir xaraba bağ gördüm...

Mahmud gözlərini Sofinin başı üstündən naməlum bir nöqtəyə zillədi və bütün diqqətini toplayıb yuxuda gördüklərini yadına salmağa çalışdı: – Sonra bir tufan qopdu... Sonra deyəsən... deyəsən Məryəmi gördüm, Sofi...

Mahmud bu sözləri elə ciddi deyirdi, elə bir ağır və həyəcanla deyirdi ki, az qaldı Sofini də vahimə bassın və Sofi Mahmudla bərabər özünə də toxtaqlıq verdi:

– Adam hər gecə min yuxu görür, bəyəm bunun hamısı düz olar?

Birdən Mahmud yataq taxtının üstündə dik ayağa qalxdı və elə bil ki, yuxuda gördüklərini açıq-aşkar təzədən gördü:

– Məryəm idi, Sofi!.. Tufana düşən Məryəm idi!.. – Mahmud yerə atıldı və bir göz qırpımında otaqdan çıxıb eşiyə qaçdı.

Bu elə gözlənilməz oldu ki, Sofi özünü tamam itirdi, əvvəlcə haray salıb Qəmərbanunu durğuzmaq istədi, amma buna vaxt qalmadı və Mahmudun ardınca qaçdı.

Mahmud saraydan çıxıb bağça ilə saray darvazasına tərəf götürüldü.

Saray keşikçiləri Ziyad xanın oğlunun qəribəliklərinə öyrənmişdilər, amma bu dəfə hələ səhər tamam açılmamış Mahmudun başa açıq, ayaqları yalın, ağ gecə köynəyində saray darvazasına tərəf qaçdığını görəndə bu iş lap mat qaldılar və bilmədilər ki, nə eləsinlər.

Mahmud darvazaya çatıb var gücü ilə qışqırdı:

– Açın!.. Açın!..

Keşikçilər indiyə qədər Ziyad xanın oğlunun bu cür sərt səsini eşitməmişdilər və hətta keşikçilərə elə gəldi ki, qışqıran Ziyad xanın özüdü – Mahmudun səsində bu qədər hökm vardı; keşikçilər tələsik darvazanın qapısını açdılar, Mahmud qapıdan sıçradı və baş alıb getdi.

Sofi də güclə nəfəs ala-ala Mahmudun ardınca qaçırdı.

Gəncə hələ yuxudan oyanmamışdı.

Bir azdan adamlarla dolacaq küçələr bomboş idi. Səhərə yaxın narınca çiskinləmişdi və küçələrin tozu yatmış, təmizlənmişdi. Sübh tezdən ayağa qalxmış çəkməçilər, səbzəçilər, qəssablar, dəmirçilər, kababçılar əllərinə naz süpürgə alıb dükanlarının qabağını süpürürdü, yerə su çiləyirdi və əyinlərində uzun gecə köynəyi olan iki nəfərin bir-birinin ardınca küçə ilə qaçdıqlarını görəndə əllərini saxlayıb qaçanlara baxırdılar, qaçanlar gözdən itəndən sonra, yenə başlarını aşağı salıb öz işləri ilə məşğul olurdular.

Gəncə camaatı bu dünyada çox şey görmüşdü və onları təəccübləndirmək çətin idi.

Sofinin az qalırdı ciyəri ağzından çıxsın, amma Sofi dayanıb nəfəsini dərə bilmirdi, çünki Mahmud nə Sofinin yalvarışlarına fikir

verirdi, nə də, heç olmasa, bir dəfə ayağını saxlayıb arxaya baxırdı. Mahmud elə bil dəli olmuşdu və Sofi nəfəsi tıncıxa-tıncıxa qaça-qaça ürəyində Qəmərbanuya “yazıq” dedi.

O kəhrəba sarısı düzənlikdə gəzəndə Məryəm əlini uzadıb Gəncənin kənarındakı balaca ağ evlərini Mahmuda göstərmişdi.

Onlar Gəncənin lap kənarlarına gəlib çıxdılar və bu vaxt Sofinin burnuna kabab iyi gəldi.

Qabaqdakı balaca evlərin birinin həyətidə ocaq tüstüsü qalxırdı.

Mahmud bu balaca ağ evi gördü, həyətdən qalxan tüstünü gördü və addımlarını yavaşıtıdı, sonra dayandı.

Sofi qaranəfəs gəlib Mahmudun yanına çatdı və əlini gecə köynəyinin yaxasından içəri salıb, az qala, sinəsini yarıb çıxacaq ürəyini ovxaladı, sonra güclə:

– Allah... Allah... sənə insaf versin... – dedi.

Mahmud heç nə demədi.

Sofi, Mahmudun gözlərinə baxdı, sonra Mahmudun baxdığı balaca ağ binaya tərəf baxdı, evin həyətidən qalxan ocaq tüstüsünə baxdı və təəccüb etdi ki, sübh tezdən bu nə kabab dəsgahıdı belə?

Mahmud yavaş-yavaş həmin balaca ağ binanın həyətinə yaxınlaşdı.

Bura doğrudan da Baba Keşişgilin evi idi.

Mahmud qaratikan kolları ilə çöpərə alınmış həyətin kiçik qapısını ehmallica itələdi və həyəətə girdi.

Sofi də Mahmudun ardınca həyəətə girdi.

Dörd nəfər kişi bardaş qurub bu balaca həyətin ortasında oturmuşdu və qabaqlarına saldıqları çirkli bir əskinin üstündə bir qalaq kabab var idi. Yanlarında ocaq yanırıdı və ocağın közünü bir qırağa qalayıb üstünə çubuq şişlər düzmüşdülər və şişlərdəki iri ət parçaları qızardıqca közün tüstüsü havaya qalxırdı.

Ağzıları, əlləri yağa, qurumuş qana, kabab şirəsinə bulaşmış bu adamlar o qədər cındır geyinmişdilər ki, cındırlarından cin ürkərdi; gözlərini bərəldib birdən-birə peyda olmuş bu gecə köynəkli iki nəfərə baxdılar.

Həyətdə oturanların içərisində ən iricüssəlisi, əynində kobud kətandan cındır köynək, başında it quyruğu kimi bir şey olan, sağ qulağından iri dəmir halqa asılmış, bütün sifəti çopur-çopur, gözünün biri kərtənkələ yumurtası kimi ağappaq ağaran, ayağı yalın kişi diq-çətlə Mahmuda baxdı və dedi:

– Şahi-Nəcəfin¹ qəbirinə and olsun ki, Ziyad xanın oğludu!
O biri kişilər elə bil ki, bu xəbərə inanmayıb maraqla Mahmuda baxdılar.

Sofi də bu iricüssəli təkgöz kişini tanıdı. Gəncənin ən məşhur dilənçisi Daməngir İsraili² bütün bu tərəflərdə tanımayan yox idi.

Daməngir İsrail dizləri üstə qalxdı və:

– Gəlin!.. – dedi, – Gəlin siz də yeyin!.. Həzrət Abbas belimdən vursun ki, ömrümdə belə dadlı kabab yeməmişəm!..

Mahmud hiss edirdi ki, bu həyətdən qalxan kabab tüstüsü başını gicəlləndirir və bu həyətdə bu kabab tüstüsündən, bu dilənçilərdən başqa da nəşə var və bu vaxt Mahmud həyətin bir küncünə atılmış Ağ Keçinin başını gördü.

Ağ Keçinin başı dik dayanmışdı. Ağ Keçinin boynunun qanı lax-talanmışdı, gözləri açıq idi və bu açıq ölü gözlər dünyada hər şeyə biganə idi.

Həyətdə oturan dilənçilərin arasındakı keçəl kişi Mahmudun gözləri zillənmiş keçə başına baxdı və tox bir səslə bərkədən dedi:

Nənəm o xallı keçə,
Məməsi ballı keçə,
Uca qaya başında
Tutubdu yallı keçə!..

Ocağın başında oturanların dördü də bu sözlərə ürəkədən güldü və Daməngir İsrail yekə əlini bu sözləri deyən dilənçinin keçəl başına sürtdü:

– Bu siz deyən keçəllərdən deyil! – dedi. – Buna Noxudu Keçəl deyirlər. Noxudu keçəl, hər şeyi bilər! Ayran içər, pişiyi minər!

Yenə bərkədən güldülər və bu dəfə Daməngir İsrail ayağa qalxıb Ağ Keçinin başına tərəf getdi və gedə-gedə də ləzzətlə Mahmuda dedi:

– Bunun dilini çıxardıb sənə kimi əziz qonaq üçün kabab eləyəcəyəm!.. Dil kababı başqa aləmdi!.. Oturun... Oturun...

Daməngir İsrail buynuzundan tutub Ağ Keçinin başını qaldırdı.

¹ Şahi-Nəcəf – İmam Əlinin ləqəblərindən biridir. Nəcəf şəhərində dəfn olunduğu üçün belə deyirlər.

² Daməngir – başqasının ətəyindən yapışıb yalvaran.

Mahmudun gözlərində heyvani bir ağrı, dəhşət əmələ gəlmişdi və Mahmud, Daməngir İsrailin əlində tutduğu Ağ Keçinin başına baxırdı.

Daməngir İsrail hər iki əlinin iri və ətli barmaqlarını zorla Ağ Keçinin ağzına saldı və keçinin ənglərinə güc verib qanırmağa başladı.

Ağ Keçinin ağzı yavaş-yavaş açılırdı və nazik dili Daməngir İsrailin güclü və ətli barmaqları arasından görünməyə başlayırdı.

Birdən Mahmudun sinəsindən bir fəryad qopdu və qırx altı illik ömrü boyu az fəryadlar eşitməmiş Sofinin belə, tükləri biz-biz oldu; bu fəryad hətta Daməngir İsrailə də təsir etdi və onu mat qoydu.

– Sofi!.. Sofi!..

Mahmud başqa bir söz tapa bilmirdi və Mahmudun tərləyib bədəninə yapışmış ağ köynəyi yavaş-yavaş qızarmağa başladı və Sofi dəhşət içində başa düşdü ki, Mahmud qan tərləyir, bədəninə su əvəzinə qan çıxır.

– Sofi!.. Sofi!..

Mahmud başqa söz tapa bilmirdi, amma bütün ürəyinin ağrısını bu bir sözlə deyirdi.

Daməngir İsrailin keçisi başının ağzını qanıran əlləri quruyub qalmışdı və Daməngir İsrail də, o biri dilənçi dostları da heyrətlə Mahmuda baxırdı və tükürpədicisi fəryadın səbəbindən baş çıxara bilmirdi.

– Sofi!.. Sofi!..

Mahmud yerindən götürülüb kabab tüstüsü ilə nəfəs alan bu həyətdən bayıra sıçradı və var gücü ilə qaça-qaça bu tüstüdə, kabab iyindən uzaqlaşdı.

Sofi yenə Mahmudun ardınca qaçdı.

Kabab iyi geridə qalmırdı, qurtarmırdı, elə bil, Mahmudun qıp-qırmızı qızarıb bədəninə yapışmış gecə köynəyinin içinə dolmuşdu, bədəninə hopmuşdu.

Bu kiçik, səssiz, xudmani həyətdə yenə tək qalmış Daməngir İsrail və dostları bir-birinin üzünə baxdı. Daməngir İsrail birinci özünə gəldi və oturub yaxşıca kefi elədikləri yerdə birdən-birə peyda olub şəbih çıxaran Mahmudun qarasına söyüş söydü:

– Axmaq oğlu axmaq!..

Doğrudan da, kəsilmiş keçisi başından qorxan və dünyanın ən ləzətlili təamı olan keçisi dilinin kababından imtina edən bir adam axmaqdan başqa nə ola bilərdi?

Sonra Daməngir İsrail Ağ Keçinin ağzını tamam qanırıb dilini özü yemək istədi və bu vaxt bütün Gəncə camaatının heyrətinə səbəb olan bir hadisə baş verdi: Daməngir İsrailin əlləri sözlünə baxmadı.

Daməngir İsrailin hər iki əli dirsəkdən aşağı qurumuşdu.

Ocağın başında oturan dilənçi dostları qalxıb Ağ Keçinin başını Daməngir İsrailin qupquru quruyub tərpnəməyən barmaqları arasından güclə çəkib çıxartdılar.

Dilənçilərin, ac-yalavacların, evsiz-eşiksizlərin gözünün odunu almış Daməngir İsrail həmin səhərdən etibarən dilənçilərin ən əfəlinə çevrildi və iş o yerə gəlib çatdı ki, Daməngir İsrailə verilən sədəqəni də tutub əlindən alırdılar və bir müddət keçəndən sonra Daməngir İsrailin iri cüssəsindən, zorbalığından əsər-ələmət qalmadı, xırdalandı, balacalaşdı və illər keçdikcə Daməngir İsrailin ləqəbi də dəyişdi: hamı ona Keçi İsrail deyirdi, çünki İsrail durduğu yerdə birdən-birə keçi kimi mələməyə başlamışdı, bazar başına çıxan küçələrdən birinin tinində oturub keçi kimi mələyə-mələyə dilənirdi və gəlib keçənlərin onun qabağına tulladığı mis pulları da pusquda durmuş uşaqlar gəlib qapıb qaçırdılar; bir qış gecəsi Keçi İsrail axşamdan səhərə kimi mələdi və öldü...

...Nə Baba Keşişilin həyətlərinə girdikləri o səhər, nə də sonralar bu barədə fikirləşəndə Sofi heç cürə başa düşə bilmirdi ki, Daməngir İsrail və o biri dilənçilər necə olmuşdu ki, elə gecə ilə həmin həyətin kimsəsizliyindən xəbər tutmuşdu, keçinin yəyəsizliyindən xəbər tutmuşdu? Sonralar – varlı, pullu bir adam olandan sonra Sofi bir dəfə qapısına gəlmiş bir dilənçiyə bu əhvalatı danışdı və bu sualı verdi. Dilənçi ağarmış uzun bıqlarının altından gülümsəyib: “– Ağsa, – dedi, – kimsəsizliyin də, yiyəsizliyin də öz iyi var də...”.

Sarayda hamı bir-birinə dəymişdi: keşiş, Mahmudun aşıq olduğu qızı da götürüb gecə ikən qaçıb Gəncədən getmişdi və Ziyad xan oğlu Mahmud didərgin düşüb bir keşiş qızının dalınca getmək istəyirdi.

Qəribə idi, Ziyad xan minbir əzab-əziyyətlə əldə etdiyi və saxladığı hökmdarlıq taxtında əyləşməyi xoşlamırdı, həmişə vəzir-vəkillə bir yerdə gəbələrin üstünə düzölmüş döşəkçələrdə bardaş qurub otururdu; yalnız ən mürəkkəb, ən çətin vaxtlarda taxtına qalxırdı.

Ziyad xan taxtda oturmuşdu. Qəmərbanu sağ tərəfində oturmuşdu. Sarayın bütün hörmətli adamları ayaq üstə əmrə müntəzir dayanmışdı.

Ziyad xan daha heç kimdən heç nə gizlətmək istəmirdi, özü özünü aldatmaq istəmirdi və varisin taleyi əslində taxtın taleyi idi.

Ziyad xanın xırda tum gözləri qızarmışdı.

– Keşişi günü bu gün tapdırıb dərisini soyduracağam. Qızı da sara-
raya gətirdəcəyəm, Bayandur bəy!

Nazik, hündürboylu və yaraşlıqlı bir oğlan olan Bayandur bəy bir
addım irəli gəldi:

– Bəli, xan.

– Axşama qədər sənə möhlət verirəm. Bu işdən Mahmudun xəbəri
olmamalıdı.

Bayandur bəy, Ziyad xanın son illərdə bəyəndiyi və irəli çəkdiyi
ağıllı və igid adam idi. Öz əhatəsində olanların satqınlığı və ikiüzlülü-
yü barədə hərdən bədbin fikirlərə qapılılanda Bayandur bəy yeganə
adam idi ki, Ziyad xan onu yadına salıb təskinlik tapırdı, çünki Bayan-
dur bəyin ağılı da, qılıncı da sidq-ürəkdən gələn bir sədaqətlə Ziyad
xana xidmət edirdi. Ziyad xan ən gizli işləri, ən böyük etibar tələb
edən tədbirləri Bayandur bəyin əli ilə görürdü. Vilayətin bütün
dağları Bayandur bəyə tabe idi və əslində Bayandur bəy həm də
qoşunbaşı idi.

Bayandur bəy baş əydi və:

– Möhləti sabah səhərə kimi uzat, xan, – dedi.

Bayandur bəy, Ziyad xanın tapşırığını nəyin bahasına olursa-olsun
yerinə yetirməli idi və Bayandur bəyin boş sözlə arası yox idi.
Ətrafdakılar başa düşdü ki, Bayandur bəy keşişi axşama qədər tapa
biləcəyinə şübhə edir, amma sabah səhərə kimi yerin dibində də olsa
onu tapacaq və hamı üçün tamam aydın idi ki, sabah diri-diri keşişin
dərisi soyulacaq.

Mirzə Salman əlini ağzına tutub bir-iki dəfə yavaşdan öskürdü.

Ziyad xan acıqla Mirzə Salmana baxıb:

– Nədir, qoca? – soruşdu.

Mirzə Salman irəli bir addım atdı, baş əydi və uzun saqqalının
nazik ucunu sol əlinin şəhadət barmağına dolaya-dolaya dedi:

– Biz hamımız iki beşik¹ arasında iki cövhərlik və bu iki cövhəri
bir-birindən ayırmaq ancaq Allahın ixtiyarındadır, çünki yaradan Odur
və verdiyini almaq ancaq Onun rüsxətindədir.

Ziyad xanın səbri tamam tükənmişdi:

– Sadə danış, qoca!

¹ İki beşik – yer və göy: iki cövhər – cism və ruh. Qədim Şərq fəlsəfəsində məşhur
rəmlərdir.

– Xan sağ olsun, mən səni sakitliyə çağırıram. Xacə Nəsrəddin Tusi kitablarından birində həkim Boqratisisin¹ bu sözlərini misal gətirir ki, mən güclü fırtınaların, dağlar qədər böyük olan dəhşətli dalğaların girdaba atdığı və ya qayaya çırpdığı gəminin xilas olmasına daha çox inanıram, nəinki ağzı köpüklənən qəzəblinin sakit olmasına, çünki dənizçilər bəlkə bir hiylə, bir çarə tapıb o gəmini xilas edələr, lakin qızıb-coşan qəzəbi heç bir şeylə söndürmək mümkün deyildir, nə qədər çox nəsihət etsən, yalvar-yaxara başlayıb könlün almaq istəsən, içərisinə tez-tez quru talaşa atılan oda oxşar, o qədər də çox alovlanıb özündən çıxar.

Bayandur bəy Mirzə Salmana altdan-altdan çəpəki bir nəzər saldı. Bayandur bəy təbiəti etibarilə səbrsiz bir adam idi və Mirzə Salmanın hər dəfə uzun-uzadı danışmağı, büzürgmehrlilik² iddiasında olmağı onun xoşuna gəlmirdi. Bu dəfə də Bayandur bəy Mirzə Salmana nəsə kəskin bir söz demək istədi, amma Ziyad xan əlinin işarəsi ilə onu saxladı və fikirli-fikirli:

– Mirzə, – dedi, – həmişə on iki imam üçün ağlayanda, bir dəfə də Yəzid üçün ağlamaq lazımdı. Həm də mən Yəzid ibn Müaviyə³ deyiləm, sən bunu yaxşı bilirsən, mömin bir adamam. Mən vuruş zamanı, düşmən qılıncı altında da namazımın vaxtını ötürməmişəm...

Mirzə Salman bu dəfə Qurandan əzbər dedi:

– “Möminlik onda deyildir ki, siz üzünüzü şərqə tərəf çevirəsiniz, ya da qərbə tərəf; mömin olanlar onlardır ki, Allaha, axirət gününə, mələklərə, müqəddəs kitabə, peyğəmbərlərə inanırlar; onu sevdiklərinə görə öz əmlakından yaxın adamlarına, yetimlərə, yoxsullara, yolçulara, dilənçilərə, həmçinin qulları azad etmək üçün verirlər; namaz qılırlar, zəkat verirlər, əhd edib öz öhdələrinə götürdüklerini dürüst yerinə yetirirlər, fəlakətə uğrayanda, – bu yerdə Mirzə Salman sözləri xüsusi dəqiqliklə tələffüz etdi, – dərdə düşəndə və bir müsibət baş verəndə səbrli olurlar. Bu cür adamlar düz adamlardır; bu cür adamlar mömindirlər”.

Mirzə Salman Qurandan söylədiyi üçün Bayandur bəy onun sözünü yarımçıq kəsə bilmirdi və Mirzə Salman sitatı söyləyib qurtaranda Bayandur bəy dartılmış yay kimi açıldı:

¹ Bir sıra Şərq mənbələrində, o cümlədən, böyük Azərbaycan alimi Xacə Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) əsərlərində Hippokratın adı Boqratisis kimi verilir.

² Büzürgmehr – Sasani hökmdarı (531-579) Nuşirəvanın (Ənuşirəvanın) vəziri olmuşdur. Şərq aləmində dərin bilikli və müdrik məsləhətçi kimi tanınmışdır.

³ İmam Əli nəslinə düşmən xəlifə.

– Nə deyirsən, qoca? Dinsizin biri öz qızını xan oğlundan əsirgəsin, el içində bizi xar etsin, biz də əlimizi qoynumuza qoyub tamaşa edək?

Mirzə Salmana yalnız Ziyad xan hərdənbir hirsli vaxtlarında “qoca” deyərək müraciət edərdi və Bayandur bəyin onunla Ziyad xanın ədaləri ilə danışmağı Mirzə Salmanın xoşuna gəlmədi, Bayandur bəyə ötəri bir nəzər salıb yenə üzünü Ziyad xana tutdu və dedi:

– Mən xanla danışırım, rəiyyətlə danışmıram!..

Bayandur bəy qıpqırmızı qızardı və nəbzi gicgahında vurmağa başladı; Bayandur bəy doğrudan da rəiyyət arasından çıxmışdı, atası əkinçi bir kişi idi və Mirzə Salmanın camaatın içində belə bir saymazyanalığı və təhqiri heç vaxt Bayandur bəyin yadından çıxmıyaçaqdı və Mirzə Salmana baha oturacaqdı...

Ziyad xanın hüsurunda heç kimin deyərək bilmədiklərini Bayandur bəy cürət edib deyirdi və son zamanlar hərdənbir Mirzə Salmana kimi qabağından yeməyənlərin Bayandur bəyə kinayəli söz deməsi əslində Ziyad xanın xoşuna gəlirdi, yəni ki, düzdü, Bayandur bəy, sən igidsən, ağıllısan və mənə sədaqətliyənsən, mən səni Sultan Mahmudun fili¹ kimi əvəzsiz etmişəm, amma hər halda səni rəiyyət arasından mən çəkib çıxarmışam və sən də gərək özünü həddən artıq sərbəst hiss etməyənsən, yerini bilənsən, amma indi Ziyad xan bu xırda hisslərdən, bu kiçik saray çekişmələrindən çox uzaq idi və qızarmış gözlərini yumub əli ilə alnını ovuşdurdu:

– Mirzə, bəs Mahmud?

Ziyad xanın bu sualı Qəmərbanunun sinəsindən bir ah qopardı və hamı nəzərlərini Ziyad xandan çəkib Qəmərbanuya baxdı: Qəmərbanu elə bil ki, birçə səhərin içində kiçilmişdi, balacalaşmışdı, elə bil ki, bütün bu söhbətlərin Qəmərbanuya dəxli yox idi.

Qəmərbanu yorulmuşdu. Qəmərbanunun bütün beynində, bütün bədənində sonsuz bir yorğunluq var idi və bu yalnız həmin bəd səhərin yorğunluğu yox, illərin yorğunluğu idi, elə bil ki, illərin dözülməz əsəb gərginliyi bu səhər daha özünü təslim etmişdi.

Ziyad xan gözlərini açdı və sualını bir də təkrar etdi:

– Bəs Mahmud? – Sonra elə bil ki, öz-özü ilə danışmağa başladı:
– Mahmudun ürəyi şüşədi, Mirzə. Mahmud onların dalınca getmək

¹ Revayətə görə Qəznəvi Sultan Mahmudun fili çox böyük və güclü olmuşdur və Sultan Mahmud bu fili həddən artıq qiymətləndirmişdir.

istəyir. Qoşun götürmür özüylə, atlı götürmür, Mahmud dərviş olub çöllərəmi düşsün, Mirzə?

Qəmərbanunun sinəsindən yenə bir ah qopdu: Qəmərbanunun yorulmuş beyni fikirləşdi ki, namərd dünya gör işi nə yerə gətirib çıxarıb ki, Ziyad xan kimi bir adam öz təbəəsinin qabağında bu qədər açıq və aciz danışır.

Mirzə Salman saqqalının ucunu şəhadət barmağına dolaya-dolaya tutqun bir səslə:

– Xan sağ olsun, – dedi. – Mahmud “Yüksək aləm”¹in¹ oğludu və bizim kimi “Aşağı aləm” bəndələri çox zaman onu başa düşmür...

Ziyad xan ənglərini bir-birinə sıxdı və qabağında ayaq üstə dayanmış saray adamlarını bir-bir gözdən keçirdi:

– Hə, – dedi. – Mahmud sizin tayımız deyil...

Bu vaxt Mahmud içəri girdi.

Hamı gözünü Mahmuda dikdi və Qəmərbanunun sinəsini bu dəfə səssiz bir inilti dəlib keçdi.

Bu adamların ona dikilmiş gözləri heç vaxt Mahmuda bu qədər küt, cahil və bu qədər yazıq görünməmişdi. Bu adamlar ən adi bir şeyi başa düşmürdü ki, Məryəm təkdünyada və hərgah Mahmud da Məryəmə xəyanət etsə, onda bu dünyada heç bir düzlük, heç bir təmizlik yoxdu.

Bu gün səhər Mahmud çox şey başa düşdü.

Ağ Keçinin kəsilmiş başı Mahmuda çox şey dedi.

Dünyanın acıları yalnız isti çörəyin ağız yandırmasından və kicikənin adamı dalamasından ibarət deyildi; dünyanın acıları yalnız uzaqdan-uzağa cavan xanəndənin səsindəki qüssəni duymaq və durub saray məclisini yarımçıq tərk etməkdən də ibarət deyildi. Belə bir dünyada bağçadan, çöllərdən, çəmənlərdən gül-çiçək dərməsi indi Mahmuda gülünc görünürdü və Mahmud özü özündən xəcalət çəkirdi. Saray kitabxanasında məskən salıb geçə-gündüz kitablar oxumaq və bu dünyada yox, kitabların söylədiyi aləmdə yaşamaq bütün ömrüm boyu yumurtanı deşib çıxmamaq imiş, bütün ömrü boyu bomboş, şirəsi tamam çəkilib qurquru qurumuş yumurtanın içində yaşamaq imiş.

¹ Şərqi fəlsəfəsindəki iki aləmlilik nəzəriyyəsinə işarədir. “Yüksək aləm” – Allahın və mələklərin olduğu aləm, “Aşağı aləm” – bəndələrin yaşadığı aləm. “Yüksək aləm” məcazi mənada, yəni “yüksək mənəvi aləm” mənasında da işlədilir.

Mahmud səhər o balaca ağ evin həyətindən saraya qayıdan kimi Məryəmin ardınca gedəcəyini,– özü də tək gedəcəyini, özü də Məryəmi axtarıb tapacağını birinci Qəmərbanuya dedi və Qəmərbanu Mahmudun iri göy gözlərinə baxa-baxa başa düşdü ki, bu, belə də olacaq; Qəmərbanu başa düşdü ki, Mahmud əvvəlki Mahmud deyil.

Bu dünya ki, bu cür kabab üstüsü içindədi, bu cür işıqsızdı və bu cür etibarsızdı, bu dünyada Mahmud gedib Məryəmin imdadına çatmalıdı və Mahmudla Məryəm bir yerdə olmalıdı.

Mahmudun əlini-qolunu bağlayıb ev dustağı eləmək olmazdı, Mahmuda heç nə eləmək olmazdı və bu, gün kimi aşkar bir məsələ idi.

Qəmərbanunun birdən-birə yorulmuş, tamam əldən düşmüş təfəkküründə yeganə işıqlı sima Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin çopur sifəti, tamahkar gözləri idi, çünki bu tamah ki, Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimdə var idi, Qəmərbanunun qızıllarının zoru ilə Mahmuddan gözünü çəkməyəcəkdi, adamları ilə Mahmudu izləyəcəkdi və Ziyad xanın bütün başqa gözətçilərindən, xəfiyyələrindən başqa, özü də Mahmudu qoruyacaqdı...

...Qəmərbanu bilmirdi ki, Gəncədən gələcək bir xəbərdən sonra, Mahmud elə həmin an Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin yadından çıxacaq və Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin Qəmərbanudan aldığı beh qızıl kisələrinin hesabına əxlaqsız yəhudi, erməni, yunan arvadları ilə eys-ışrətə qurşanacaq və axırncı təngəyə qədər pulu qurtarandan sonra qovulacaq ki, dünyanın ən əyri yolları ilə təzədən pul yığsın və sümsük itlər kimi yenə həmin arvadların yanına geri qayıtsın...

...Şər deməsən, xeyir gəlməz, bəlkə elə Mahmudun səfərə çıxmağı da xeyrədir? Bəlkə bir az bərkə-boşa düşər, görüb-götürər? Bəlkə elə belə lazımdı və bu səfər Mahmudu bərkidəcək, möhkəmlədəcək? Onsuz da bütün səfəri boyu Mahmud güzgü kimi Ziyad xanın ovcunun içində olacaq.

Ziyad xan qarşısında dayanmış Mahmuda baxırdı. Allah ona doqquz ilin həsrətindən sonra belə oğul vermişdi və indi ən qəribəsi bu idi ki, Ziyad xan bilmirdi ki, buna sevinsin, ya ağlasın. Mahmud özü olmayanda, beləcə üz bəsurət dayanmayanda Ziyad xan oğlu barədə daha dəqiq fikirləşirdi, çünki elə bil ki, Mahmud hər dəfə öz gəlişi ilə atasının iki tərəfi də ülgüc kimi kəsən qılıncının tiyəsinə korşaldırdı, Mahmudun təmizliyi Ziyad xanın ürəyindəki qəzəbdən də, məhəbətədən də güclü idi.

Ziyad xan başa düşürdü ki, bütün bu tərəddüdlər nahaq yerədi, Mahmudun səfərə çıxmağına izin verəcək, çünki Ziyad xan kimi günahkar bir adam, əliqanlı, fikri qaranlıq bir adam Mahmud təmizliyi müqabilində heç nə edə bilməyəcəkdi. Ziyad xan oğlunun getməyinə bir də ona görə razı qalacaqdı ki, Mahmudu fikrindən döndərmək mümkün deyildi və Mahmud Ziyad xanın sözünü yerə salacaqdı, ona qulaq asmayacaqdı; qoy camaat Mahmudu atasının sözünü yerə salan qeyrətsiz, namussuz bilməsin, çünki babalardan belə bir miras qalmışdı ki, igid odu tənə oxun atmaya, halal mayasına haram qatmaya və bir oğul ki, ata sözünü tutmaya, o oğulda qeyrət, namus, ar olmaz; Ziyad xan istəmirdi ki, oğlunu belə bir qeyrətsizliyə təhrik etsin.

Ziyad xan gülümsədi və ürəyindən yenə qara qanlar axdı: əlbəttə, bütün bu fikirlər hamısı təskinlik üçün idi, özü özünə təskinlik vermək istəyirdi... Məgər bir keşiş qızına vurulub Məcnun kimi çöllərə düşmək dünyanın ən böyük rüsvayçılığı deyildimi və Ziyad xan kimi aldadırdı?

Ziyad xan Qəmərbanuya baxdı və Qəmərbanunu birdən-birə elə kiçilmiş, balacalanmış gördü ki, tükü ürpəşdi və bütün gücünü topla-yıb xırda tum gözlərinin baxışları ilə Qəmərbanunu sakit eləmək istədi.

Ziyad xanın xəfiyyələri məlumat toplamışdı ki, Baba Keşişin ata yurdu Ərzurumdadı və Baba Keşiş də şübhəsiz ki, Ərzuruma tərəf yol almışdı. Xəfiyyələr bu xəbəri gətirəndə Mahmud da Ziyad xanın yanında idi. Baba Keşiş, Sultan Səlimin qorxusundan Ərzurumdan o tərəfə keçə bilməzdi və ümumiyyətlə, Ziyad xanın adamları Baba Keşişin harada olduğunu və hara getdiyini hər gün biləcəkdilər. Ərzurumda Süleyman paşa adlı cavan bir hakim var idi və Ziyad xan kömək üçün Süleyman paşaya müraciət edə bilərdi, amma Ziyad xanın o cavan paşadan gözü su içmirdi, çünki təxminən bir il bundan əvvəl həmin Süleyman paşadan qəribə bir məktub almışdı. Süleyman paşa qəribə birliyə, qəribə ittifaqa çağırırdı, yer üzündəki, nə qədər türk xalqları var idi, hamısını birliyə çağırırdı, Böyük Türk Xalqları Dövləti arzulayırdı, belə çıxırdı ki, azərbaycanlı ilə osmanlının, özbək ilə yakutun fərqi yox idi və bunlar gərək hamısı bir yerdə olaydı. Ziyad xan bu məktubu oxuyandan sonra, fitnə-fəsaddan ehtiyat etdi, məktubu Şah İsmayılə göndərmək istədi, amma sonra fikrindən daşındı: məktubda bu qəribə, əcaib fikirlərdən başqa, qəribə də bir səmimilik

var idi; amma hər halda, Ziyad xan cavab da yazmadı, yazmadı ki, ey cavan, belə-belə fikirlərlə bu mürəkkəb dövrandə öz boynunu sındırsan və anan yazığın gözlərini ağlar qoyarsan.

Əlbəttə, Ziyad xan bütün vilayətin xəfiyyəsinə ayağa qaldıracaqdı, gizlincə vilayət xəfiyyələrinin işinə göz qoyan şəxsi xəfiyyələrini ayağa qaldıracaqdı, həmin bu xəfiyyələrin özlərinə göz qoyan muzdlu xəbərçilərini ayağa qaldıracaqdı, qoymayacaqdı ki, Mahmudun başından bir tük əskik olsun, amma Mahmudun ki, gözlərini bağlaya bilməyəcəkdə və Mahmud bu dünyanı olduğu kimi görəcəkdə. Ziyad xanın ürəyini bir xof bürümüşdü ki, Mahmud gördüklərinə dözə bilməsin, çünki Mahmud bu dünyanın əsl üzünü görüb dözməyə hazır deyildi, amma nə etmək olardı, su gələr, axar gedər, qayalar yıxar gedər, dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar gedər... Yox, bəlkə elə doğrudan da belə yaxşıdır; təskinlik üçün demirəm, özümü aldatmıram, bəlkə bu bir fürsətdi, tale bizə verib? Bəlkə bu bir sınaqdı, Allah göndərib və bu sınaqdan çıxandan sonra bugünkü izzatlar uzaqlarda, keçmişdə qalacaq və bir də qayıtmayacaq?

Qəmərbanu bilirdi ki, Ziyad xan Mahmudun gizli mühafizəsi üçün bütün bəylərbəyliyi ayağa qaldıracaq, amma Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin qızıla hərisliyi daha etibarlı bir mühafizə idi, bir də ki... bir də ki... əlbəttə...

– Sofi!.. Sofi də səninlə gedəcək!..

Həmin gün Qəmərbanu birinci dəfə ağızını açıb söz dedi. Heç olmasa Sofi Mahmudla getməli idi. Heç olmasa Sofi Mahmudun yanında olmalı idi. Sonra Qəmərbanunun tamam yorulmuş, tamam əldən düşmüş beyni yenə sızıldadı, yenə heysiz fəryad etdi: Rabiə iti xilas etdi, bəs mən o itdən betər yanırım, bəs mənə niyə xilas edən yoxdu?¹

Qəmərbanunun özünün xəbəri yox idi ki, dərd əlindən, yorğunluqdan alacalanmış gözləri bu dəm Mahmuddan imdad istəmirdi, bu gözlərdə bu dəm bir məzəmmət var idi. Qəmərbanunun oğluna baxan gözləri birinci dəfə idi ki, məzəmmət edirdi: hamını görə, anasını görməyən oğul, canım oğul, gözüm oğul, yaman yarası çıxarıb yaman bəlaya düşən oğul, bu vəfasız dünyada mən səndən ayrılmazdım,

¹ Məşhur Şərqi əfsanəsinə görə Rabiə Bəsrəli adlı qadın səhrada bir itin susuzluqdan can verdiyini görür və özünün uzun hörüklərini kəsib əynindən çıxartdığı paltarlarına bağlayır, bu paltarları quyuya sallayıb isladır, sonra dartıb çıxarır, sıxıb suyunu itə verir və iti xilas edir.

fələyin gücünü mənə göstərən oğul, demirsən qan olar?; yel əsər, fəqan olar?; bilmirsən bala gəzən yerlərə analar qurban olar?; niyə fələk elə elədi ki, deyə bilmədim ki, balamdı, xandı, xandı, bağçada quş qovandı, misri qılınc belində; vurmağa pəhləvandı və bu sözlər həmişəlik ürəyimdə qaldı mənim?; tifil vaxtı ağlayanda ağzına basardım məməmi, sən dincələrdin, mənim üzüm gülərdi, indi bəs neyləyim mən?; və haçansa çox-çox illər bundan əvvəl, özü uşaq olanda eşitdiyi sözlər birdən-birə Qəmərbanunun yadına düşdü: bala dadı bal dadı, bala adam aldadır, şirini şirin olur, acısı da bal dadır və bu sözlərin ağrısı Qəmərbanunun yorulmuş fikrini daha da qarışdırdı, gözünün qabağını boz bir tor бүürdü və elə bil ki, hər şey bu boz torun içində əriyib yox oldu.

Mahmud Qəmərbanunun gözlərində elə bir ifadə sezdi ki, bu gün sübh tezdən Ağ Keçinin kəsilmiş başının laxtalanmış, qanı bulaşmış gözləri də belə bir ifadə ilə baxırdı və Mahmud gözlərini anasından çəkdi, çünki Mahmud qorxdı ki, Qəmərbanunun yorulub əldən düşmüş gözləri Məryəmi ondan uzaqlaşdırıb bilər və Məryəm tək qalar.

Mirzə Salman, Mahmudun iri göy gözlərinə baxa-baxa bütün varlığını sarsıtmış bir təəccüb, heyrət hissi keçirirdi: necə olur ki, Mahmudun bu təmiz, saf ürəyi başqasını xoşbəxt etmək üçün və özü də xoşbəxt olmaq üçün bu cür tələsir, amma öz doğma anasını, beləcə, dünyanın ən bədbəxti edir?

Bayandur bəy astaca iki-üç addım atıb Mahmudun qarşısında dayandı və Ziyad xan birdən-birə Bayandur bəyin bu asta addımlarında şikarına yaxınlaşan pələng yırtıcılığı, hərəsliyi hiss etdi və yerində qurcalandı: əsəblər davam etmirdi...

Bayandur bəy sifətinin nazik dərisindən aşkar görünən güclü əngləni, bir-birinə sıxa-sıxa əlini qaldıraraq Mahmudun qolundan yapışdı və dedi:

– Sofini də özünlə apar...

Bu bir qardaş xahişi idi, amma Bayandur bəy Mahmudun gözlərinin içinə çox baxa bilmədi, çünki Bayandur bəyə elə gəldi ki, Mahmud onun gözlərində çox şey oxuyur.

Sofi içəri girməyə cürət etmirdi, qapının ağzında dayanıb Mahmudun nə cavab verəcəyini gözləyirdi. Düzdü, Sofi rahat yorğandöşəyini, hazır yeməyini sarayda qoyub dərviş kimi çöllərə düşmək istəmirdi, amma Sofi belə bir məqamda Mahmudu da tək qoymaq

istəmirdi, Qəmərbanuya heç olmasa azacıq bir toxtaqlıq verməkdən ötrü Mahmudla getməyi lazım bilirdi, öz borcu hesab edirdi.

Mahmud:

– Sofi də getsin... – dedi.

Mahmudun sözləri Sofini kövrəltdi.

Qəmərbanu yorğun-yorğun Bayandur bəyə baxdı və yüngülcə gülümsədi; bu – diri-diri doqquz barmağı kəsilib onuncu barmağı bağışlanan, kəsilməyən bir adamın təşəkkür təbəssümü idi.

Ziyad xan da Bayandur bəyə baxdı və xırda tum gözləri ilə elə bil ki, bayaqkı fikirlərdən ötrü üzrxahlıq istədi.

Sonra birdən-birə Qəmərbanunun qulaqlarına bir çağa qışqırtısı gəldi və Qəmərbanu başa düşdü ki, bu, Mahmudun səsidə, Qəmərbanunun bətnindən çıxanda Mahmudun bu dünyada səslənən ilk səsidə; sonra elə bil Qəmərbanu daha heç nə eşitmədi, heç nə görmədi və heç nədən xəbəri olmadı.

Həmin gün Ziyad xan darğalara, xəfiyələrə Mahmudun səfəri ilə bağlı tapşırıqlarını verəndən sonra Sofinin qolundan tutub xəzinəyə apardı:

– Bundan sonra işin mənimlə olacaq!

Sofi bu sözlərin, zəndlə baxan bu tum gözlərin zəhmini bütün varlığı ilə hissə stdi və başa düşdü ki, bu dünyada Mahmudun taleyi ilə Sofinin taleyi bir yerdə yoğrulub. Sofi buna təəssüf etmədi, çünki qırx altı il ömür sürmüş Sofinin Mahmuddan başqa heç kimi yox idi və daha heç kimi də olmayacaqdı.

– Bütün bunlar hamısı Mahmudundu! Hamısı! Hamısı!..– Ziyad xan xəstə bir işıltı ilə parıldayan tum gözlərini xəzinənin sandıqlarında, küpələrində, mücrülərində gəzdirdi. – Amma bunlar, bax, bunlar, gərək Mahmudun öz yanında olsun! Həmişə! Həmişə onun yanında olsun!.. Dünyanın işlərini bilmək olmaz!.. Bilmək olmaz!..

Ziyad xan özü də anlamadığı, mənasını başa düşmədiyi bir qətiyyətlə xəzinənin ən qiymətli ləl-cavahirini bir-bir seçib Sofiyə verdi. Hindistandan, Çindən, İraqdan, Yəməndən, Həbəşistandan, Məqribdən gətirilmiş, qızıl ilə alınmış, hədə-qorxu ilə toplanmış, qılınc gücünə soyulmuş bu iri almazların, zümrüdlərin, firuzələrin, yaqutların hamısı Mahmudun olmalı idi və dünyaya da hər halda etibar yox idi, bütün bunlar həmişə Mahmudun yanında olsaydı yaxşı olardı, qayıdandan sonra yenə xəzinəyə yığdılar. Sofi bu ləl-cavahiri köynəyinin altından belinə, qarnına sarıdı.

Ziyad xan:

– Sən indi məmləkətin ən qiymətli adamısan, – dedi.– Amma boyunun ötdəndi!

Heyvani bir qorxu hissi Sofinin bütün vücuduna hakim kəsilmişdi, çünki Sofi, düzdü, bilirdi ki, Ziyad xan varlıdı, dövlətli, amma heç vaxt ağılına gətirə bilməzdi ki, bu qədər ləl-cavahir toplanıb bir yerdə ola bilər və bunlar hamısı bir adamın ola bilər. Ziyad xan yolda xərcləmək üçün Sofiyə üç-dörd kisə qızıl sikkə verdi və sonralar da nə qədər lazım olsaydı, göndərəcəkdı. Sofi heyrətə gəldi ki, məgər bu qədər qızılı xərcləyib qurtarmaq olar? Ziyad xanın gözləri həmişə onların üstündə olacaqdı, amma Sofi özü də tez-tez məktub yazmalıydı, bir qızıl verib çaparla göndərməliydi və Ziyad xan da məktub gətirəcək həmin çapara sarayda iki qızıl verdirəcəkdı.

Həmin gün Ziyad xan bütün tapşırıqlarını bir-bir Sofiyə başa saldı.

Həmin gün Mahmud Ziyad xanın ən ağıllı, ən sözbəxan və ən dözümlü xallı ürkəsini mindi və saraydan çıxdı.

Sofi də ata süvar oldu, ayaq üzəngidə, diz qabırğada, atına bir şallaq vurub Mahmudla birlikdə yola rəvan oldu..

Mirzə Salman uzaqlaşb gözdən itən atlıların ardınca baxa-baxa və uzun saqqalının nazik ucunu sol əlinin şəhadət barmağına dolaya-dolaya öz-özünə yavaşdan dedi:

– Heyf bu dürri-yetimdən...¹

Nə Ziyad xan, nə də Qəmərbanu bilmədi ki, bu ayrılıq əbədi ayrılıqdı.

Mahmud gedən gündən sonra Qəmərbanu göy bağlayıb qara sarındı və Ziyad xan da Qəmərbanuya baxıb bir narahatlıqla fikirləşdi ki, niyyətin hara, mənzilin ora.

Həmin gün bu ayrılığın əbədi olduğunu sarayda yalnız bir adam bilirdi...

VIII

Arabir səssiz şimşək çaxırdı və Mahmud bu ani şimşək işığında Çobanın diqqətlə baxan gözlərini görürdü; elə bil ki, Çoban bu dağların qoynundan alınıb, qoyun-quzudan çox uzaq düşüb sehrlı bir aləm

¹ Dürri-yetim – çox nadir sədəflərin içində olan yeganə mirvari.

içində idi və diqqətlə qulaq asırdı, bu sehrli bir aləmdə hava ilə yox, Mahmudun söylədiyi sözlərlə nəfəs alırdı.

Mahmud həmin yağışlı-çiskinli gecədə ona da, Sofiyə də sığına-
caq vermiş Çobana Şeyx Nizaminin “Leyli və Məcnun”unu danışdı.

Bütün günü at belində yol getdilər, itin qurddan seçilməyən vaxtı bir şıdırğı yağışa rast oldular, elə islandılar, elə bil atı sürüb çaya girmişdilər. Nə yağış dayanırdı, nə də atdan düşüb daldalanmağa bir yer tapırdılar və Sofi fikirləşirdi ki, deyəsən Nuhun tufanına¹ düşmüşük...

Birdən bu yağış şırhaşırında Sofinin qulağına it səsi gəldi, su sü-
zülüb axan gözləri ilə diqqətlə ətrafa baxdı, bir ocaq işığı gördü və o
işığı tuş eləyib gəldilər.

Sofi baxıb gördü ki, bura qoyun-quzunun yaylaq yeridi, bir də bir
çoban var burda, lap törpü dəyməmiş çobandı.

Çoban əlindəki toppuz boyda çomağı qaldırıb:

– Kimsiz, nəçisiz? – qışqırdı.

Sofi:

– Allah bəndəsiyik, – dedi.

Sofi heç vaxt kim olduqlarını demirdi, çünki Sofi qurşağındakı ləl-
cavahirdən qorxurdu, qorxurdu ki, Mahmudun Sofiyə etibar olunmuş
var-yoxunu soyarlar, Mahmudun özünün isə bu ləl-cavahirdən heç
xəbəri yox idi.

Çoban yoldan ötən yolçulara balaca alaçığında yer verdi, ocağın
odununu artırdı. Sofi Mahmudun əyin-başını ocaqa tutub qurutdu, özü
soyunmadı ki, qurşağını görürlər. Çoban süd qaynatdı, pendir gətirdi,
yuxa suladı və Mahmud da bütün bunlara görə əlindən gələn bir
mükafat kimi, dünyadan ayrı düşüb bu dağlarda qoyunları ilə birgə
yaşayan Çobana Şeyx Nizaminin “Leyli və Məcnun”unu danışdı;
Sofi də gözləyirdi ki, bu nağıl nə vaxt qurtaracaq.

Mahmud “Leyli və Məcnun”u üç il bundan əvvəl on dörd yaşında
olanda oxumuşdu, amma indi Çobanın bu balaca alaçığında “Leyli və
Məcnun” misra-misra Mahmudun yadına düşürdü və Çoban da dizləri
üstə oturub, cıncırığını çıxartmayıb başını toppuz kimi çomağına
söykəmişdi və söylənən bu qəribə əhvalata diqqətlə qulaq asırdı.

Yağış kəsmişdi, amma hava açılmamışdı, tez-tez səssiz şimşək
çaxırdı, yenə yağacaqdı və Sofi yenə yağışa düşüb cücəyə dönəcəkdə;

¹ Dini əfsanəyə görə Nuh peyğəmbər gəmiyə minəndən sonra dəhşətli bir tufan
qopmuş, bütün yer üzünü su basmış və dinə inanmayanların hamısı həlak olmuşdu.

Sofinin öynindəki paltar hələ də yaş idi, qurumamışdı və Sofi qorxurdu ki, sətəlcəm olub öləcək. Sofi Mahmudu belə dözümlü bil-məzdi: zalım Mahmud nə yorulmaq bilirdi, nə də soyuq, yağış ona təsir edirdi.

Bu səfər nə vaxt qurtaracaqdı və Sofi yenə nə vaxt saraydakı rahat yatağına qayıdacaqdı? Sofinin canı nə vaxt qurşağındakı bu ləl-cavahirdən qurtaracaqdı? Bu ləl-cavahirin qorxusu da bir tərəfdən Sofini sıxıb əldən salırdı.

Mahmud “Leyli və Məcnun”u söyləyirdi və bu törpü dəyməmiş Çoban da beləcə ağzını açıb maddım-maddım qulaq asırdı. Sofinin belə nağıllarla arası yox idi, hərçənd indi fikirləşirdi ki, bu Məcnun da elə Mahmud kimisinin biri olub, amma Sofi hiss etdiyinə, fikirləşdiyinə yox, gördüyünə inanırdı, gördüyü də ki, səhərdən axşamacan at beli, yeməyin vaxtı yox, içməyin vaxtı yox və Sofi bu dəm əsnəyə-əsnəyə gözləyirdi ki, Mahmud nə vaxt qurtaracaq və nə vaxt yatacaqlar; hələ Sofi Ziyad xana məktub da yazmalı idi.

Mahmud ilə Çoban yatandan sonra Sofi, nəhayət, paltarını soyunub ocaqda qurudacaqdı və elə ocağın da işığında Ziyad xana birinci məktubunu yazacaqdı.

Mahmud ocağın işığında Çobanın iri, kobud əllərini görmüşdü və Çobanın nəinki iri, qaba əlləri, sinəsinə alıb buraxdığı nəfəs də iş görməkdən, çalışmaqdan, gecə-gündüz ayaq üstə olmaqdan xəbər verirdi; bu adam sarayın nöqərlərindən çox fərqlənirdi və bu adamda nəse elə bir şey var idi ki, həmin şey təkə qara torpaqda idi; qara torpaq cücərib bar verirdi, bu Çobanın da qıç iyli, motal iyli varlığı bardan, bərəkətdən xəbər verirdi. Belə bir adamın uşaq kimi oturub bu cür maraqla qulaq asmağı Mahmudu daha artıq bir şövqə gətirdi və Mahmud “Leyli və Məcnun”un axırını elə söylədi ki, Sofi də özünü saxlaya bilməyib ürəyində əhsən dedi və gözləri yaşardı.

Sükut çökdü.

Çoban gözünü Mahmuddan çəkdi, Sofiyə baxdı və dedi:

– Lələ yolçu, eşq ki, var, harınlıqdandı. Yeməyin, içməyin bolluğundandı.

Çobanın dediyi bu sözlər o qədər gözlənilməz və heyrətamiz oldu ki, Sofinin Mahmuda yazığı gəldi.

– Lələ yolçu, Məcnun gəlib mənim kimi eldən-obadan ayrı düşüb dağlarda, daşlarda qoyun otarsaydı, yay bilməsəydi, qış bilməsəydi, qələt eləyərdi Leyliyə eləcə aşiq olardı...

Mahmud bir söz demədi.

Bəlkə doğrudan belədi, bəlkə doğrudan da eşq harınlıqdanı?

Birdən elə bil ki, o leysan yağışlı çöllərdən, o qaranlıq və kimsəsiz çöllərdən, sel kimi axan su şırıltısı arasından yanıqlı bir səs eşidilməyə başladı və elə bil ki, bu uzaq səs Qarabağ dağlarından Gəncə sarayına gətirilmiş o cavan xanəndənin səsi idi; elə bil ki, o uzaq səs: “–Yox, – o deyirdi, – çoban qardaş, səhvin var, – deyirdi – səhv edirsən, çoban qardaş” – deyirdi.

Məryəmin sifəti Mahmudun gözlərinin qabağına gəldi və Mahmud birdən-birə bu balaca alaçıqda o köhrəba sarısı düzənliyin azadlığını, sərbəstliyini hiss etdi. Yox, yox... yox, bədbəxt Çoban, yox, məsələ bunda deyil, məsələ bundadı ki, sənin gördüklərini Məcnun görməyib... Sənin bildiklərindən Məcnun xəbərsiz olub... Sənin qayğıların Məcnuna yad olub... Birdən-birə Şeyx Nizamının “Leyli və Məcnun”u Mahmudun özünə də kiçik göründü, çünki Məcnun Leylidən başqa heç kimi və heç nəyi görmürdü, amma hicrandan başqa da bu dünyanın dərdi, ələmi çox idi.

Gəncədən çıxdığı bu günlərdə Mahmud çox şey görmüşdü.

Həmin gecə Sofi ocaqda öz paltarını qurutmağa macal tapmadı, təkcə ocağın işığında gizləncə məktub yaza bildi və səhəri gün həmin məktubu çaparla Ziyad xana göndərdi.

“Ey başımızın tacı Ziyad xan. Yerdə sənsən, göydə Allah. Allahdan başqa heç bir Allah yoxdu və o tək olan Allah sənin bütün cənnətlik sələflərinə rəhmət eləsin və sənin bütün xələflərinin ömrü uzun olsun. Sən adilsən və qadirsən, hər şeyi bilirsən və hər şeyi görürsən, amma mənə tapşırдың üçün ki, məktub yazım, mən də məktub yazıb halımızı sənə bildirirəm. Onuncu gündü ki, səfərdəyik və heç cürə gözümüzün nuru Mahmuddan ayrılıb məktub yaza bilmirdim və yalnız indi belə bir fürsət ələ düşüb. O məlun din düşməni keşişi gördüm deyən yoxdu, yaqın ki, yola gecələr çıxır, yaxşı gizlənir, xətrini əziz tutan özü kimi dinsizlər sənin adamlarının min bir haqlı işkəncəsinə dözüür, amma gecələr evlərində gizlətdikləri məlun keşişi ələ vermirlər. Sənin adamların hərdənbir imkan tapıb gözümüzün nuru Mahmuddan gizlin mənimlə görüşürlər və bu xəbərləri mənə yetirirlər. Sənin tapşırдың kimi gözümüzün nuru Mahmuda təsir etmək istəyirəm, onu fikrindən döndərmək istəyirəm, amma hələlik heç nə mümkün deyil. Hər dəfə

sübh tezdən yola rəvan olanda yalvarıram: “Qayıdaq, xanlar xanı Ziyad xan Yəquba¹ dönmüş yəqin. Axı, sənin ən yaxın adamındı”. Sən mənə tapşırırsan ki, səndən heç nəyi gizlətməyim, ona görə də gözümün nuru Mahmudun dediklərini sənə yazıram. Mənim sözlərimə gözümüzün nuru Mahmud belə cavab verir: “Yaxın adam, uzaq adam nə deməkdi, Sofi? Bir tərəfdən məgər Həsəni Əsma zəhərləmədimi? O biri tərəfdən məgər Zübeydə bütün dünyanın ac-yalavacına çörək vermədimi?² Sofi, yaxınlıq da, uzaqlıq da insanın öz içindədi”. Mən dayanmayıb soruşuram: “Bir halda ki, yaxınlıq və uzaqlıq yoxdu, onda niyə bəs ata, ana öz balasını başqalarından çox istəyir?” Gözümüzün nuru Mahmud mənə belə deyir: “Ata da, ana da öz övladını istəyir, Sofi. Övlad məhəbbəti başqa şeydi, insan məhəbbəti başqa şeydi.

Hamının çəkdiyiyi rəzil bir insan da övladdı və anası da onu övlad kimi çox istəyir”. Bu on gün müddətində gözümüzün nuru Mahmud xeyli dəyişib. Mən sənin adamlarının – Allah onların ölmüşlərinə rəhmət eləsin – köməyi ilə gözümüzün nuru Mahmudu korluq çəkməyə qoymuram, yeməyini-içməyini çalşıram ki, vaxtında hazırlayım, çalşıram ki, sənin adamlarından şübhələnməsin və sənin adamlarının bizə köməyindən xəbərdar olmasın, amma gözümüzün nuru Mahmud başqalarını görür və başqalarının dərđini özünə dərđ edir.

Gözümüzün nuru Mahmud belə deyir: “Bu dünyada ki, bu qədər rəzalət var, bu torpağı idarə edənlər hakim deyillər, böyük şahlarından tutmuş – mən gözümüzün nurunun dediklərini yazıram – naiblərə qədər Malikdirlər, bəlkə özləri də bunu bilmirlər, amma əslində Malikdirlər, Malik.”³

Sən özün bilirsən ki, yerin də dili var və mən qorxuram ki, gözümüzün nuru Mahmudun belə-belə sözləri gedib lazım olmayan qu-laqlara çata. Bir də gözümüzün nuru elə sözlər deyir ki, qorxuram əstəğfürullah Allahın xoşuna gəlməyə. Belə deyir: “Niyə Mikayıl⁴ bu

¹ Yəqub – yəhudi peyğəmbərlərindən İbrahimin nəvəsi, İshaqın oğlu və əfsanəvi gözəlliyə malik olmuş Yusifin atasıdır. Qardaşları Yusifi quyuya salandan sonra, ağla-maqdan Yəqubun gözləri tutulur.

² Əsma – İmam Əlinin oğlu Həsənin arvadıdır. 669-cu ildə öz ərini zəhərləyib öldürmüşdür. Zübeydə – Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslindən olan Abbasilər sülaləsinin 5-ci xəlifəsi Harun-ər-Rəşidin (786-809) arvadıdır. Ərinin ölümündən sonra dul qalmış və bütün var-dövlətini sədəqə və əhsanlara sərf etmişdir.

³ Malik – dinə görə Cəhənnəmi idarə edən mələyin adıdır.

⁴ Mikayıl – Allahın bəndələrinə ruzi paylayan mələk.

qədər ac camaata ruzi vermir və niyə Mikayıl Allahın gözü ilə bunları görmür?. Niyə vəqf¹ torpaqlarının barını camaata vermirlər ki, kəsiblərin əlindən tutsun və onları xoşbəxt etsin?”

Mən deyirəm ki, xoşbəxtlik-bədbəxtlik Allahın işidi və Allahın işinə qarışmaq olmaz. Gözümüzün nuru Mahmud məni vahiməyə salan sözlər deyir və mən bilmirəm ki, necə olub ki, gözümüzün nuru belə sözlər söyləyir. Deyir: “Onda bəs nə üçün peyğəmbərlər həmişə dərddi-ələmli olub və nə üçün Cəbrail² xoşbəxtliyin yolunu onlara göstərməyib? Çaryar Məhəmməd peyğəmbərin dediyini elədi, niyyətini həyata keçirdi, amma özləri nə oldu? Xülafayi-Rəşidin özləri üçün xoşbəxtlik tapdı mı?”³

Osmanı öz evində öldürdülər. Əlini Allahın evində. Nə üçün, Sofi?”. Gözümüzün nuru Mahmudun başqa sözləri də məni qorxudur və çaşdırır. Bir dəfə başımızın üstündən durnalar uçdu və gözümüzün nuru qurban olduğum gözlərini göydəki durnalara dikib belə dedi:

“Sofi, mən tənəsüx məzhəbindən⁴ olsaydım o durnalarla danışardım, o durnalardan Məryəmi xəbər alardım və bəlkə o durnalar da min il bundan qabağın Məryəmi olub, ya iki min il bundan əvvəlin Mahmudu olub, ya üç min il bundan əvvəlin Sofisi olub?”

Gözümüzün nuru belə sözlər deyəndə mən bilmirəm ki, nə eləyim? Bir dəfə qabağımıza dəyirmandan un oğurladığı üçün əli kəsilmiş bir oğru çıxdı və gözümüzün nuru Mahmud bu oğru oğlanı dindirib mənə belə dedi: “Bir vaxt yer üzündə heç kim yox idi, Sofi, indi bu qədər adam var və min ildən sonra gör nə qədər adam olacaq. O zaman dünyaya nə olacaq? Çaylardan qan axacaq, su yerinə qan içiləcək? Bu dünyanı ki, Qabil ilə Habil bölüşə bilmədi, qısqançlıq oldu, paxıllıq oldu, qardaş qardaşı öldürdü, min ildən sonra bu dünyada nə olacaq?”. Mən belə suallara cavab verə bilmirəm və ürəyimi qorxu bürüyür. Sonra gözümüzün nuru məndən iki qızıl alıb həmin oğruya verdi. Xərclik üçün bizə verdiyin qızılları ondan güclə gizlədirəm, yoxsa bircə günün içində hamısını ac-yalavaca paylayar. O ki, qaldı o birilərində,

¹ Vəqf – dini idarələrin torpaq mülkiyyəti

² Cəbrail – Allahın sözlərini peyğəmbərlərə yetirən mələk.

³ Çaryar, yaxud Xülafayi-Rəşidin – Məhəmməd peyğəmbərdən sonra gələn dörd xəlifə: Əbübəkr (632-634), Ömər (634-644), Osman (644-656), Əli (656-661).

⁴ Tənəsüx məzhəbi – bu məzhəbin etiqadçıları belə hesab edirlər ki, insan öləndən sonra, onun ruhu başqa bir insanın, ya heyvanın cisminə girib yaşayır.

onlardan Mahmudun xəbəri yoxdur və səndən təvəqqəm budur ki, adamlarına tapşır məni yaxşı qorusunlar, çünki mən özümdən bu mənada çox nigarançılıq çəkirəm və ümidim sənin adamlarındadır ki, məni göz bəbəyi kimi qorusunlar. Mən bilmirəm nə edim və gözümüzün nuru Mahmud üçün də çox qorxuram. Öz-özü ilə danışmağa başlayıb. Mən soruşanda ki, kiminlə danışırısan, deyir ki, Məryəmlə danışırım. Bir dəfə dedi ki, atamla danışırım, amma bilmədim ki, sənə nə danışırdı. Bir dəfə də qoca bir kişiylə rast gəldik və gözümüzün nuru Mahmudun dedikləri məni lap qorxuaya saldı, çünki heç nə başa düşmədim. Qoca kişi gözümüzün nurundan soruşdu: “Oğlum, söylə görüm səfərin haradı?” Gözümüzün nuru dedi: “Əmi, səfərim kənan məkan-ı”. Qoca kişi soruşdu: “Oğlum, kan kandi¹, bəs məkan nədi?”

Gözümüzün nuru belə cavab verdi: “Kan bu dünyadı, əmi, məkan o dünyadı”. Qoca kişinin çox pis gözləri var idi, pis gözlərini qıyıb dedi: “Ölümü özünə güclə gəzirsən?” Gözümüzün nuru dedi: “Ölüm haqqı. Taleyin əsirindən çıxmaq olmaz.” Qoca kişi boğçasından balaca bir bardaq çıxartdı və bir dənə də saxsı cam çıxartdı, bardağın içindəkini gözümüzün nuruna uzatdı və dedi: “İç bu camı”. Gözümüzün nuru Mahmud başını buladı və belə cavab verdi: “O camdakını peyğəmbər bizə haram buyurub.” Qoca kişi pis gözləri ilə gülümsədi və camın içindəkini – yəqin ki, çaxır idi – özü içdi, sonra çıxıb getdi və həmin qoca kişi gözdən itəndən sonra mən gözümüzün nurundan soruşdum ki, bu nə söhbətdi belə? Gözümüzün nuru mənə cavab vermədi, amma birdən kafir şair Nəsiminin şerini söyləməyə başladı: “Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam...”. Bəzən mən heç nə başa düşmürəm, öz kor-koranə gözümüzün nurunun dalınca gedirəm. Mən təskinliyi onda tapıram ki, sənə kimi böyük ümidgahımız var və sən bizim bu mənasız və gözümüzün nuru Mahmud üçün baha başa gələn səfərimizə bir əlac tapıb son qoyacaqsan. Söhbət çoxdur, amma qorxuram ki, gözümüzün nuru yuxudan oyana və sənə yazdıqlarımı görə. Daha burda bitirirəm. Sabah çaparla məktubu sənə göndərəcəyəm. Adamlarına bir də tapşırmağı yaddan çıxarma ki, məni quldur-qaçaqdan yaxşı gözləsinlər. Sənənin nurlu əllərindən və mübarək ətklərindən öpən və hər bir əmrinə müntəzir olan bəndeyi-həqir Sofi”.

¹ Kan – bir şeyin bol olduğu yer, səxavətli yer.

Sofinin məktubunu gətirən çapar Ziyad xandan daha iki qızıl alıb getdi və Ziyad xan öz otağına çəkilib heç kimi içəri buraxmadı və Sofinin məktubunu bir neçə dəfə diqqətlə oxudu.

Sofi Ziyad xandan əlac istəyirdi və axmaq Sofi bilmirdi ki, hərəgah dünyada bir əlacsız varsa, o da elə Ziyad xanın özüdür.

Ziyad xan otağından çıxıb sarayın kitabxanasına getdi və Hindistandan ağırlığı çəkisində qızıl qiymətinə aldırıb gətirdiyi qara cildli Böyük Fal kitabını rəfdən götürüb qəflətən açdı və ilkin oxuduğu sözlər bunlar oldu: “Eşq bəlasına yalnız eşqlə əlac etmək olar.”

Ziyad xanın adamları iki gün-iki gecə vilayəti dolaşdı, seçdi, seçdi və nəhayətdə sorağı Ceyrandan gətirdi: Ceyran ağıllıların ağıllısı idi, biclərin bici idi, qədim sənətinin hər bir incəliyinə bələd idi, elə bir qız idi ki, qaşları kaman, gözləri şəhla, yerışı tovuz yerışı, məmələri şamama kimi yumru, baxanın aqlını aparır; söhbətin gödəyi, elə bil ki; Allah-taala dünyada olan gözəlliğin hamısını bu qızın başına tökmüşdü, özü də pulgir idi, daş-qaş xəstəsi idi.

Ziyad xan bir vaxt Qəmərbanunun uğursuz təşəbbüsünü təkrar etdi və bu təşəbbüs xanlara layiq oldu. Ziyad xan heç kim görməsin deyər, gecənin yarısı Ceyranı saraya gətirdi və bu gözəl qızı görən kimi, gözlərindən oxudu ki, hansı yuvanın quşudu, başa düşdü ki, adamları hələ az deyib, bu qız dünyada nə desən eləyər. Ziyad xan Ceyrana yeddi kisə qızıl verdi, on kisə də boyun oldu. Ziyad xanın adamları Ceyranı Mahmudun izinə salacaqdılar və Ceyran yolda Mahmuda ürcəh olacaqdı, Mahmudu özünə məftun eləyəcəkdi, Mahmudu geri qaytaracaqdı, bir müddət sarayda Mahmudla qalıb, sonra Gəncədən çıxıb gedəcəkdi və Ziyad xan Təbrizdə Ceyrana bir mülk alacaqdı.

Elə həmin gecə Ceyran kəcavənin pərdəsini salıb kəviz-qaravaşları ilə, nöqərləri ilə birlikdə yola düzəldi. Ceyran, Qısır Qarını da özüylə götürdü və Qısır Qarı da palanlı qatıra minib pərdəsi salınmış kəcavənin dalına düşdü.

Ceyran tələsirdi.

Tale Ceyranın üzünə gülmüşdü. Az bir müddətdən sonra Ceyran Təbrizə köçəcəkdi. Nəhayət ki, Ceyran Gəncədən köçüb gedir.

Ceyranın fikirləri, arzuları, ehtirası daha Gəncəyə sığışmırdı. Ceyran dünyanın daha böyük şəhərlərini arzulayırdı. Ceyran daha böyük sarayların yaxınlığında olmaq istəyirdi.

Vaxt var idi – Ceyran Gəncəni beləcə arzulayırdı, Gəncə onun üçün arzularının son həddi idi, könlündən Gəncə sarayı keçirdi, amma indi bunlar hamısı keçmişdə qalmışdı və indi daha Gəncəyə sığışmırdı. Gəncə sarayının sahibi də başqaları kimi deyildi, arvadı Qəmərbanudan başqa qadın tanımırdı və Ceyran az qala bütün ümidlərini üzmüşdü. Bu gün gecənin yarısı birdən-birə xanın adamları gəlib onu saraya aparanda, Ceyran elə bildi ki, birbaşa xanın yatağına girəcək, amma məlum oldu ki, yox belə deyilmiş... Nəhayət ki, tale Ceyranın üzünə güldü, əfəl bir xan oğluna dünyanın ləzzətlərindən bir damcı damızdırıb Gəncəyə əlvida deyəcəkdi, Təbrizdə öz mülkünə köçəcəkdi, bir qalib kimi Təbrizə gələcəkdi və ağıl ilə, gözəlliyi ilə Təbrizi, lap elə həşt-behişti fəth edəcəkdi.

Fəttah yalnız Şah İsmayıl deyildi.

Həmin gecə pərdəsi salınmış kəcavənin içində gedə-gedə Ceyran özünü Şah İsmayıldan kiçik fəttah hiss etmirdi və bu cavan, gözəl, ehtiraslı qadının ürəyi dünyanın ən böyük arzuları ilə döyünürdü; bu arzular gələcəyin gözqamaşdıran varidatından, gələcəyin fironluğundan xəbər verirdi.

Gələcək Ceyranın idi.

IX

Makuya az qalırdı.

Bir azdan Makuya çatacaqdılar və orada gecələyəcəkdilər.

Günün günortaçağı idi və gün adamın üstünə şığıyırdı, amma Sofi isti hiss etmirdi, çünki Sofi neçə gün idi ki, birdən-birə bədbinləşmişdi – bu mənasız səfər, atın belində çölləri, düzləri ölçmək Sofinin heç xoşuna gəlmirdi; Sofinin bədbinliyi bir biganəliyə gətirib çıxartmışdı və qalın qurşağına baxmayaraq isti də Sofiyə təsir etmirdi. İstini Mahmud da hiss etmirdi. Sübh tezdən buralara bərk yağış yağmışdı və həmin yağış elə bil bu düzənliyə bir yaz tərəvəti gətirmişdi və hiss etdiyi bu yaz tərəvəti elə bil Mahmuda xəbər verdi ki, Məryəm də lap elə bu yaxınlarda buradan keçib, Məryəmin də fikrində Mahmud olub.

Mahmudun gündən-günə ümitsizləşən ürəyində bir ümid qığılcımı yandı.

Ən qəribəsi bu idi ki, Mahmudun ürəyində gündən-günə artan ümitsizlik yalnız Məryəmlə bağlı deyildi, bu ümitsizlik ümumiyyətlə,

insan əməli ilə bağlı idi. Hər gün rastlaşdığı adamlar, eşitdiyi hadisələr, gördüyü müsibətlər hər dəfə də yeni bir kəşfə çevrilirdi və bu kəşflər Mahmudun beynində insan xisləti ilə bağlı yüz cürə sual yağdırırdı və Mahmud bu suallara cavab tapa bilmirdi; Mahmud gözlərini yumurdu və gözlərinin qabağına muxtəlif rənglər gəlirdi, amma bu rənglər məhz hansı rənglər idi – qırmızıydımı, maviydimi, yaşılıydımı? – bilmirdi, amma bu naməlum rənglər aləmi hər tərəfə bir ümitsizlik saçırdı və bəlkə bu naməlum rənglər elə ümitsizliyin rəngi idi?

İrəlidə bir topa qara bulud göründü və belə bir aydın, günəşli gündə o qara bulud topası Sofini həyəcana gətirdi.

Sofi diqqətlə baxdı.

Mahmud təmiz idi, Mahmud belə şeyləri ürəyinə gətirə bilməzdi və Sofi bir bəhanə ilə Mahmudu burada qoyub irəli tək çapmalıydı; Mahmud belə şeyləri görməməli idi və hərgah hər şey Sofinin fikirləşdiyi kimi idisə, yolun yönünü dəyişmək lazım idi.

Sofi əli ilə qarnını tutub Mahmuda yaxınlaşdı və üz-gözünü turşudub:

– Sən burda dayan, mən indi gəlirəm – dedi və qara bulud topasına tərəf çapdı.

Sofi yaxınlaşdıqca o qara bulud topası enib-qalxırdı, hərəkət edirdi.

Sofi yaxınlaşdıqca o qara bulud topasından qarğa-quzğun səsi gəlirdi, gülün, çiçəyin, otun ətrinə dünyanın ən tükürpədici qoxusu qarışırdı və bu qoxu getdikcə artırdı.

Sonra o qara bulud topasının altında boz bir qaraltı görünməyə başladı. Bu boz qaraltı adda-budda ağappaq ağarırdı, adda-budda qapqara qaralırdı və adda-budda qıpqırmızı qızarırdı.

Sofi gəlib bu yerə çatdı.

Sofinin atı ürkdü, fınxırdı; at burada dayana bilmirdi.

O qara bulud topası başdan-başa qarğa-quzğun idi.

O boz qaraltı, kəsilmiş insan başlarından düzəldilmiş ehram idi.

Qarğa-quzğun bu kəllələri didmişdi və didilmiş yerlərin sümüyü ağarırdı; qapqara saçlar, saqqallar qaralırdı; qarğa-quzğun bu kəllələrin bir çoxunun gözünü çıxarmışdı, amma bəzi kəllələrdə tək-tək gözlər qalmışdı və az qala pırtlayıb hədəqəsindən çıxacaq bu böyümüş tək gözlər, qapanmış kirpiklərin arasından təkə ağ görünən gözlər, quzğunların tamam qoparıb çıxarmadığı yarımçıq gözlər bütün Çaldıran düzünü örtmüş başsız cəsədlərə baxırdı. Bu başsız cəsədlər bir-

birinə qarışmışdı, dəmir zirehləri, paltarları qana, torpağa bulaşmışdı, hər tərəf qalxan, qılınc, nizə idi və bu dəmirilər günün şüaları altında parıldayırdı:

Bu başsız cəsədlər Səfəvilərin qızılbaş döyüşçüləri idi və indi gözünü kəllələrdən düzəldilmiş ehtamdan, başsız cəsədlərdən çəkə bilməyən və bərkdən öyüyə-öyüyə qusan Sofi bilmirdi ki, beş gün bundan əvvəl bu Çaldıran düzündə qırğın olmuşdu və bu qırğın üç gün davam etmişdi: Osmanlı hakimi I Sultan Səlim Səfəviləri müsəlman dininin düşməni elan etmişdi və İslam müdafiəsi naminə iki yüz minlik türk ordusu ilə Azərbaycana girmişdi, 1514-cü ilin avqust ayında Səfəvilər dövlətinin – “Məmləkəti-Azərbaycan”ın yaradıcısı və hökmdarı Şah İsmayıl türk ordusundan bir neçə dəfə az qoşunla Sultan Səlimin Maku yaxınlığındakı bu Çaldıran düzündə qarşılılaşmışdı, döyüş girmişdi və məğlub olmuşdu.

Beş gün bundan əvvəl Şah İsmayıl adı bir döyüşçü qiyafəsində boz ürgənin belində oturub göz işlədikcə uzanan Çaldıran düzünə baxırdı və yağışlar çox yağdığı üçün payızqabağı təzədən göyərmiş, çiçəklənmiş bu torpağın bir azdan sonra süvari atlarının dırnağı altında didimdidim didiləcəyini, on minlərlə insan qanına bulaşacağını bilirdi; indi yalnız Maku camaatının tanıdığı Çaldıran düzünün bu gündən sonra bütün dünyada tanınacağını, Xandəmir kimi, Qəzvini kimi tarixçi mirzələrinin¹ bu düzənliyin adını əbədiləşdirəcəyini bilirdi, Lütfi paşa² da yəqin ki, Sultan Səlimin ordusunda idi və hər şeyi gözü ilə görmək istəyirdi.

Şah İsmayıl burasını da yaxşı bilirdi ki, Sultan Səlimin ordusu təkcə sayca çox deyildi; Sultan Səlimin ordusu hələ yeni başlamış bu əsrin ən müasir ordusu idi, on min tüfəngli, yüz araba toplu, zərbzənlə, badliclə³ silahlanmış ordu idi və türk döyüşçüləri də vuruşan döyüşçü idi, ağıllı, təcrübəli, igid döyüşçü idi: Səfəvilərin topu yox idi, qoşunun sayı az idi.

¹ Xandəmir – əsl adı Qiyasəddin ibn Hümaməddin əl-Hüseyni (1475-1536); Mir Yəhya əl-Hüseyni əl-Qəzvini (1481-1555); orta əsr görkəmli Azərbaycan tarixçiləri və Şah İsmayıl sarayına yaxın adamlar idi

² Lütfi Paşa – XVI əsr məşhur türk saray tarixçisi idi. Sultan Səlimin hərbi səfərlərində iştirak edirdi. Çaldıran müharibəsini təsvir edən “Tarixi ali-osman” əsərinin müəllifidir.

³ Zərbzən, badlic-XVI əsrin əvvəllərində ixtira edilmiş odlu silah növləri

Sultan Bəyazidin vaxtında Şah İsmayıl Osmanlıların arasında bir “ata-oğul münasibəti” var idi, amma elə o vaxtdan Trabzon hakimi Yavuz Səlim bu münasibəti qəbul edə bilmirdi və bu münasibətə etibar etmirdi. Yavuz Səlim Şah İsmayıl Osmanlı torpağını da “Məmləkəti-Azərbaycan”a qata biləcək bir qüvvə və bacarıq görürdü. Sultan Bəyazid Xorasan və Türküstan üzərinə yürüşlərindən sonra “Məğlubedilməz” şöhrəti qazanmış Şah İsmayıl Cənuba yönəltmək istəyirdi və məktublarından birində açıq yazırdı: “Siz Rum elini istila etmək fikrindən ümidinizi kəsin. Yaxşısı odur ki, İran, Turan və Hindistandakı xanlıqları məhv edib, o tərəflərdə olduqca qüvvətli bir dövlət təşkil edin.”

Amma bu etibarsız dünyanın işini nə bilmək olardı və kim zəmanət verə bilərdi ki, həmin “olduqca qüvvətli bir dövlət” doğrudan da axıra qədər “dəymə mənə, dəyməyim sənə” siyasətinə sadıq qalacaq? Trabzon hakimi Yavuz Səlim Sultan Bəyazidin taxtını ələ alıb I Sultan Səlim olduqdan sonra, Şah İsmayılın ən qəddar bir düşməni meydana çıxdı və Sultan Səlim müftiləri, fəqihləri və qaziləri toplatdırıb əmr ilə Şah İsmayılın və qızılbaşların hamısının əleyhinə fitva hazırladı.

Sultan Səlim usta və hiyləgər bir adam idi və Şah İsmayıl bunu da bilir və qiymətləndirirdi. Şah İsmayıl İspaniya kralı V Karla məktub yazmışdı və həmin məktubda Sultan Səlimin hiyləgərliyini bütün Osmanlılara aid etmişdi: “Hiyləgər Osmanlılara etibar etməyin, çünki Sultan elə bir adamdır ki, onun üçün ittifaq, and, vədlərə sədaqətin heç bir qiyməti yoxdur və o Sizi məhv etmək üçün əlindən gələni edəcəkdir”.

İspanların kralından bir xəbər çıxmadı...

Şah İsmayıl bütün bunları bilirdi, amma Şah İsmayılın üreyində heç bir nigarançılıq yox idi, onsuz da “məmləkətin ətrafında həmişə at cövlan etmişdi”¹ və Şah İsmayıl Sultan Səlimə göndərdiyi məktubda yazırdı ki, “məmləkət gəlinini o şəxs möhkəm quca bilər ki, sivrilmis qılıncın dodağından öpə”.

Məsələ yalnız bunda deyildi ki, keçən əsrin sonunda “Azərbaycan taxtı və səltənəti uğrunda” mübarizəyə qalxmış İsmayıl cəmi on dörd il ərzində yalnız Azərbaycanda deyil, Amu-Dəryadan tutmuş Fərat

¹ Şah İsmayılın öz sözləridir.

çayına kimi bir ərəzidə, İraqı, Diyarbəkri, Kiçik Asiyanın bir çox vilayətlərini, Xorasanı əhatə edən bir ərəzidə qılınc gücünə qüdrətli Azərbaycan Səfəvilər dövləti yaratmışdı və ölümlə min dəfələrlə üzbəüz dayanmışdı və buna alışmışdı; məsələ bunda da deyildi ki, Sultan Səlim topuna arxayın idi, Şah İsmayıl isə həmişəki kimi özünə arxayın idi və Quranda belə yazılmışdı: “Ya peyğəmbər! Dindarları həvəsləndirib vuruşmağa təşviq et; əgər aranızda iyirmi nəfər mətanətli adam olsa, onlar iki yüz nəfərə qalib gələr”.

Düzdü, Şah İsmayıl peyğəmbər deyildi, amma hər halda əlinə Zülfüqar¹ almışdı və ordu da sədaqətli ordu idi, hətta dünən aldığı məlumata görə toy məclisi qurulmuş bir nəfər gənc Şah İsmayılın çağırış fərmanını eşidib zifaf gecəsində gəlin ilə görüşmədən orduya qoşulmuşdu.

Məsələ burasında idi ki, həmin yay günü Çaldıran düzü birdən-birə Şah İsmayılı boz ürgənin belindən alıb uşaqılıq illərinə aparmışdı və Şah İsmayıl heç cürə özünü ələ alıb, o uzaq uşaqılıq illərindən qopub ayrıla bilmirdi.

Şah İsmayılın ürəyində hamıdan, hətta özündən də gizlətmək istədiyi – amma bacarmadığı – bir nöqtə var idi, bu nöqtə çox kövrək idi, çox kiçik idi, zərif idi, amma sehrli idi, çünki o kiçik nöqtədə elə bil böyük bir səhra yerləşirdi və bu səhrada sərin yel əsirdi, meh əsirdi və bu yel də, bu mehriban meh də onun hissləri idi, hamıdan gizlətmək istədiyi həmin hisslər ki, Şah İsmayılı Xətai imzası ilə yazan bir şairə çevirirdi. Şah İsmayıl və Xətai bir nəfərdə bir-birinə tamamilə zidd olan iki nəfər idi və indi Şah İsmayıl istəmirdi ki, döyüşqabağı Xətaiyə çevrilsin.

Şah İsmayılın ən yaxın və inanılmış əmirlərindən Eşikəğası Durmuş xan atını hökmdarın yanına sürdü və nə isə soruşmaq istədi, amma şahı çox fikirli gördüyü üçün bir söz deməyə cəsarət etmədi.

Şah İsmayılın uşaqılığı Çaldıran düzündə keçməmişdi, amma o uşaq indi Çaldıran düzündə alabəzək kəpənəklər tuturdu, qarışıq yuvalarına tamaşa edirdi, gül-çiçək dəririrdi sonra arxası üstə göy çəmənlikdə uzanıb göyə baxırdı, sonra gözlərini yumurdu və gələcək-dəki dünyasına girirdi; həmin gələcək dünya təmiz idi, pak idi, sevgi, məhəbbətlə dolu idi, qansız idi, qırmızıya boyanmamışdı, hiyləsiz idi, siyasətsiz idi və başdan-başa şər içində idi.

¹ Zülfüqar – İmam Əlinin qılıncının adıdır. Burada şüəliyin rəmzi

Şah İsmayıl indi bu Çaldıran düzündə arxası üstə uzanıb gözünü yummuş o uşağın dünyasından – arzulanan, amma heç vaxt gerçək olmayacaq dünyasından çıxıb boz ürgənin belinə qayıda bilmirdi və birdən-birə Şah İsmayıl bu il anadan olmuş oğlu Təhmasib Mirzəni xatırladı və Şah İsmayıla elə gəldi ki, indi Çaldıran düzündə beləcə mənasında işlənmişdir.

Arxası üstə uzanıb gözünü yummuş uşaq özü yox, Təhmasibdir, indicə qalxıb iməkləyəcək; Təhmasibin iməkləməyini gözünün qabağına gətirdi və gülümsədi, sonra bu gülüş sifətindən çəkildi və İsmayıl fikirləşdi ki, bəlkə bir vaxt babası Şeyx Cüneyd də beləcə öz oğlunu – Şeyx Heydəri xatırlayıb, Şeyx Heydər də beləcə öz oğlunu – Şah İsmayılı xatırlayıb... Yəqin bir vaxt gələcək ki, Təhmasib də öz oğlunu beləcə gözlərinin qabağına gətirəcək... Adlar dəyişir, sifətlər dəyişir, hisslər həmin hisslərdir, xislət həmin xislətdir və əslində dünyada heç nə dəyişmir, həyat elə bir məhəccərin içindədir ki, heç vaxt bu məhəccəri adlamaq olmayacaq. Bu fikir İsmayılı darıxdırdı, ürəyini qısdı və bu dəm məşhur Səfəvi sərkərdəsi, Diyarbəkr hakimi və Şah İsmayılın yeznəsi Xan Məhəməd Ustaclı qaynının köməyinə gəldi. Azərbaycanın kəşfiyyatçı atlıları xəbər gətirmişdi ki, Sultan Səlimin ordusu üzü Çaldıran düzünə tərəf arxayın-arxayın gəlməkdədi və düşmən ordusunun say çoxluğundan, yeni silahından narahat olmuş Xan Məhəmməd Ustaclı osmanlıların üstünə qəflətən hucum çəkmək istəyirdi.

Xan Məhəmməd Ustaclı çapa-çapa Şah İsmayılın qabağına gəlib ağ atının belindən yerə sıçradı və təzim etdi:

– Şah sağ olsun, onlar yolda ikən üstlərinə hücum edək! Xan Məhəmməd Ustaclının bu sözləri bircə anın içində Şah İsmayılı o uzaq uşaqılıqdan, o təmizlikdən, qayğısızlıqdan qoparıb boz ürgənin belinə gətirdi və o xatirələrin yerini dərin bir təəssüf hissi, bir həznilik tutdu; sonra Şah İsmayıl bütün iradəsini toplayıb özünü bu təəssüf hissi və həzniliyin də içindən çıxartdı.

Şah İsmayıl son on beş ili birlikdə at belində keçirdikləri sərkərdəsini hirsle təpədən dırnağacan süzdü və səhərdən bəri səssiz dayanmış Eşikağası Durmuş xan yaxşı öyrəndiyi bu acıqlı baxışların mənasını dərhal başa düşdü və dedi:

– Sənin tədbirlərin Diyarbəkrdə işə keçər. Burada Şah İsmayıl var, rəy və göstəriş də onundur!

Xan Məhəmməd Ustacılı Eşikağası Durmuş xana cavab vermədi, çünki bu ölüm-dirim mübarizəsi ərəfəsində belə bir adamla ağız-ağıza verməyi və onun səviyyəsinə enməyi öz ləyaqətinə sığışdırmadı, bir ürək ağrısı ilə tək-cə bunu fikirləşdi ki, yaltaqlıq necə bir sirr-xudadır ki, İsmayıl kimi böyük adamlar da yaltaqsız keçinmir və əslində yaltaqlığa möhtacdırlar?

Şah İsmayıl elə bil ki, çərikbaşının¹ ürəyindən keçənləri oxudu və bu dəfə Eşikağası Durmuş xana ötkəm bir nəzər saldı, sonra dedi:

– Mən karvan basan quldur deyiləm!

Xan Məhəmməd Ustacılı qəzəblə alışıb-yanan bu gözlərə baxdı, hirsdən şahın uzun bıqlarının nazik uclarının titrədiyini gördü, uzunsov təmiz sifətinə qırmızı əsəb ləkələrinin düşdüyünü gördü və Xan Məhəmməd Ustacılı bu uzun illər boyu neçənci dəfə heyrət etdi ki, bu dünyanın necə işidi ki, boz ürgənin belində oturub hirsindən Çaldıran düzünə sığışmayan bu zəhmli adam belə sözlər deyir:

Sorsa, Xətai kimdir, eşqimdə ol pəri,
Bir binəvayi-xəstədilü natəvan derəm.

Şah İsmayıl bir tərəfdən sarayda Məliküm-şüəra Şirvanlı Həbibinin başçılıq etdiyi ədəbi məclisin ən adi bir üzvü kimi, qəzəl və qoşmalar yazırdı və məclisin bu şerlər barədə fikrini şerlərindən başqa heç nəyi olmayan kimsəsiz bir şairin ürək çırpıntıları ilə gözləyirdi, bir tərəfdən də Xan Məhəmməd Ustacılının bir müddət bundan əvvəl verdiyi: “– Rəiyyət baş qaldırsa nə etməli?” – sualına – “Əgər rəiyyət bir söz belə dilinə gətirsə, mən Allah-taalanın köməyi ilə qılınca əl ataram və bir nəfəri də sağ qoymaram” – deyər cavab verirdi və Xan Məhəmməd Ustacılı Sahibi seyf vəl-qələmin² sərt sifətinə baxa-baxa bircə an belə tərəddüd etməirdi ki, belə də olar, İsmayıl dediyi kimi də edər.

Şah İsmayıl o Çaldıran düzündə yalnız Xan Məhəmməd Ustacılının sözlərinə qəzəblənməmişdi – şah Xan Məhəmmədin keçirdiyi hissləri başa düşürdü və yaxşı bilirdi ki, yeznəsi qorxaq deyil, az qala əfsanəvi bir cəngavərdir, qılınca möhkəm tutan əli var, düşməyə aman verməyən cəsarətli ürəyi var, vətənə, məzhəbə və Şah İsmayıla sədaqətli qəlbi var, amma Xan Məhəmməd Ustacılı indi bir sərkərdə kimi tələş

¹ Çərik – ayrı-ayrı qızılbaş qoşunları belə adlanırdı.

² Sahibi seyf vəl-qələm – mənəsi “Qılınca və qələm sahibi” deməkdir. Müasirləri bəzən Şah İsmayılı belə çağırırdılar.

hissi keçirirdi və buna haqqı da var idi: Şah İsmayıl Roma papasından tutmuş İspaniya kralı V Karla kimi, İoanilər ordeninin¹ başçısından tutmuş Polşa kralınacan, Venetsiyadan tutmuş Macarıstanacan bütün Avropa ilə Sultan Səlimin əleyhinə ittifaq bağlamağa təşəbbüslər göstərmişdi – məktublar yazmışdı, elçilər göndərmişdi, amma indi bu Çaldıran düzündə iki yüz minlik Sultan Səlim ordusu ilə təkbətək dayanmışdı; Şah İsmayılı qəzəbləndirən bu baş tutmayan ittifaq, bu təkbətəklik də deyildi – iyirmi səkkiz illik ömrü boyu Şah İsmayıl artıq dəqiq bilirdi ki, siyasət elə bir aləmdir ki və şahlıq da elə bir taledir ki, ən çətin məqamda yeganə pənah öz qılıncın və şüurundur və bu həyat da elə bir həyatdır ki, əslində düşmənlə təkbətək dayanmaq bir o qədər də qorxulu şey deyil, buna öyrəşirsən, çünki əslində hökmdar həmişə düşmənlə təkbətəkdir, öz yataq otağında belə, istirahət çağlarında belə düşmənlə təkbətəkdir, ən qorxulusu gecələrin sakitliyində və tələksizliyində özün özlə təkbətək dayanmaqdı.

Şah İsmayılı qəzəbləndirən səbəb sövq-təbii idi, döyüşqabağı qətiliyə, sərtliyə və qəddarlığa bir hazırlıq idi və həmişə böyük döyüşlər ərəfəsində belə olmuşdu; bu sövq-təbii qəzəb şairi şahın bədənindən qovub çıxarırdı, şairi döyüş hərisinə çevirirdi. Bayaقدan bəri Çaldıran düzündə arxası üstə uzanıb gözlərini yummuş o uşağın dünyası indi tamam yox olub getmişdi, bir əlçatmazlıqda, ünyetməzlikdə qalmışdı.

Az bir müddət ərzində Çaldıran düzündə top-tüfənk səsi, qılınc-qalxan səsi, insan qəzəbi və insan naləsi, at kişnərtisi ərşə qalxdı və bütün yürüşlərdə, döyüşlərdə həmişə Şah İsmayıl ordusunu müşayiət edən və döyüşçülərin vuruşmaq əzmini qaldıran ozanların türkü varsağları, çukurlarda² çalınan cəngilər bu vəhşi səs-küy içində itib batdı, eşidilməz oldu, Çaldıran düzü qan qırmızısına büründü və Şah İsmayıl salnaməçilərin “cəsəət dənizinin nəhəngi, dilavərlik meydanının pəhləngi” adlandırdıqları osmanlı sərkərdəsi Əlibəy paşa Malquc oğlunu şəxsən qılınc zərbəsi ilə vurub öldürsə də, vuruşda ən adi bir Səfəvi əsgəri kimi iştirak etsə də, baş sərkərdə kimi bütün çəriklərin əməliyyatlarına rəhbərlik etsə də say və silah öz işini gördü – Şah İsmayıl Çaldıran müharibəsində məğlub oldu, ağır yaralanıb ordusunun salamat qalmış hissələri ilə Azərbaycanın içərilərinə çəkildi.

¹ İoanilər ordeni – səlibçi cəngavərlərin hərbi təşkilatı.

² Türkü varsağları – ozan mahnıları; çukur – saz.

Şah İsmayıl neçə gün sayıqladı, neçə gün Şah İsmayılı qara basdı, heç kimi tanımadı, heç nə eşitmədi və nəhayət, özünə gələndə, ilk dəfə gözlərini açanda nə ailəsini, oğlanlarını, nə qoşunu, nə Təbrizi soruşdu, ən birinci Behzad¹ xəbər aldı:

– Kəmaləddin salamatdı?

Bu sual çox gözlənilməz oldu, çünki bu dəm Şah İsmayılın yatağı ətrafında toplanmış sərkərdələrin, vəzirlərin, əmirlərin heç biri Behzad hayında deyildi və Behzad heç ağıllarına da gəlmirdi; bu adamlardan kimi intiqam hissi ilə alışıb-yanırdı, kimi ürəyinin dərinliyində öz gələcək taleyinin hayında idi, kiminin də bütün fikri-zikri bundan ibarət idi ki, Şah İsmayıl tez sağalsın, tez ayağa qalxsın və bütün qayğıları yenə öz üzərinə götürsün – bu qayğuların hamılıqla da olsa yükünü daşımaq çox çətin və dözülməz idi.

– Salamatdı, şah...

Şah İsmayılın kağız kimi ağappaq və tamam zəifləmiş sifətindən yüngül bir təbəssüm ötüb keçdi və hələ də elə bil torun arxasından baxan gözləri bir anlıq işıqlandı.

Sultan Səlim Çaldıran döyüşündə həlak olmuş Səfəvi döyüşçülərinin başlarını kəsdirib bu başlardan ehram düzəltmişdi, sonra qoşunu Çaldıran düzündən çəkib Xoyu, Mərəndi tutmuşdu, Təbrizə yaxınlaşmışdı.

Sofinin bütün bunlardan xəbəri yox idi.

Sofinin bundan da xəbəri yox idi ki, kəllələrdən düzəldilmiş bu ehramın lap yuxarısındakı təkçə başın sahibi qəlbəgahda Sultan Səlimin çadırına təkbaşına hücum çəkəndə sinəsi top gülləsinə hədəf olmuş məşhur sərkərdə Xan Məhəmməd Ustaclı idi; qarğa-quzğun həmin başın gözlərini çıxartmışdı, alnını, yanaqlarını deşik-deşik eləmişdi, dilini, dodaqlarını qopartmışdı.

Sofi gözlərini bu kəllə ehramından, bu başsız cəsədlərdən çəkə bilmirdi.

Öyüməkdən Sofinin bütün sinəsi sancırdı, bütün bədəni ağrıyırdı, nəfəs ala bilmirdi, amma Sofi gözlərini bu kəllələrdən, bu cəsədlərdən çəkə bilmirdi, elə bil ki, bu kəllələr, bu başsız cəsədlər, bu qan qırmızısı Sofinin gözlərinə gözə görünməyən qarmaq atıb tarımtarım özünə tərəf çəkib saxlamışdı; Sofinin gözləri də ağrıyırdı, göz qapaqları qırpılmırdı, bərəlib açıqca qalmışdı.

² Kəmaləddin Behzad 1450-1535 (36) – böyük Azərbaycan miniatür rəssamı. Şah İsmayılın sarayında kitabxana rəisi olmuşdur.

Qarqa-quzğun göydə qıy vururdu. Yerində dayana bilməyib fin-xıran, başını cilovdan xilas etmək istəyən at və bərkdən öyüyə-öyüyə atın belində oturmuş diri insan, Çaldıran düzündəki cəsəd sakitliyini pozmuşdu.

Qarğa-quzğun yavaş-yavaş az qala Sofinin lap başının üstündən ötməyə başladı və Sofi dimdiyi, caynaqları, qanlı quşların qanadlarının altından gələn yeli sifətində hiss etdi; bu yel elə bil ölümün, qəbir qurdlarının nəfəsi idi və ölümə belə bir yaxınlıq Sofini özünə gətirdi; Sofinin saçları heyvani bir dəhşətdən qabarıb dik durdu və Sofi başa düşdü ki bircə an belə itirmədən geri çapmaq lazımdı, Mahmudu bu tərəflərə gətirmək olmaz, Mahmudun yolunu döndərmək lazımdı, çünki Mahmud bütün bunları görməsin gərək, Mahmud təmizdi, kövrəkdi və bu təmizlik, bu kövrəklik bu müsibətə dözə bilməz.

Elə bu zaman Çaldıran düzünün o qarğa-quzğun səsi içindən Mahmudun fəryadı eşidildi:

– Sofi! Sofi! Beş qarış torpaq üstə? Bir kisə qızıl üstə?! Uşaq olmayıbmi bunlar? Göyü, ayı, ulduzları görməyibmi bunlar? Şümr¹ olub bir-birinin başını kəsirlər, Allah buna niyə dözür, Sofi?

Mahmud Sofinin ardınca çapıb gəlmişdi və Çaldıran düzü ilə üz-büz çıxmışdı.

Sofi Mahmuda baxırdı, Mahmudun səsi beyninin hər bir hüceyrəsinə yayılırdı və Sofi ağlayırdı; Mahmudun səsinə tükürpədən bir fəryad var idi, amma bu fəryad Keşişin həyətində, Daməngir İsrailin qarşısındakı fəryad deyildi, bu fəryadda qorxu, ürkü yox idi, bu fəryad başdan-başa bir yanğı idi.

Sofi için-için ağlayırdı. Sofi hər şeyi yadından çıxartmışdı, hətta belindəki qurşağı da bu dəm yadından çıxartmışdı.

Qarğa-quzğun qıyı arasından Mahmudun səsi gah eşidilir, gah da eşidilməz olurdu:

– Mehdi Sahibi-əzzaman² nəyi gözləyir, niyə zühur etmir, niyə bu zülmətə dözür, bundan artıq bir müsibət olarmı, niyə gəlib dünyanı düzəltmir?

Bəlkə yoxdu, olmayacaq Sahibi-əzzaman, Sofi, ona görə? Bəlkə düzəltmək olmaz bu dünyanı, Sofi, ona görə gəlmir?

¹ Şümr – Dəməşq xəlifəsi Yəzid ibn Müaviyənin sərkərdələrindən biri olmuşdur və İslam tarixinə görə vuruşma zamanı İmam Hüseyinin başını kəsmişdir.

² Mehdi Sahibi-əzzaman – 12-ci imamın adıdır, dinə görə qeyb olub və dünyanın axırında gəlib insanlığı xilas edəcəkdir.

Bu küfr sözlər belə daha Sofini qorxutmurdu, çünki dünyanın bütün qorxuları bu Çaldıran düzünün yanında bir heç idi. Sofi için-için ağlayırdı. Sofi Mahmudun dərдинə şerik idi.

Sofi atı Mahmudun qabağına sürüb ağlaya-ağlaya:

– Gedək. – dedi. – Gedək burdan!..Gedək...

Bu dəm Sofi Mahmudu qucaqlamaq istəyirdi, öpüb bağına basmaq istəyirdi, ömründə olmamış və bundan sonra daha olmayacaq doğma balası kimi Mahmudun dərдинi azaltmaq istəyirdi, çünki Mahmud bu Çaldıran düzündə yeganə nəfəs idi.

Mahmud eyni çılğınlıqla:

– Gedək! – dedi. – Gedək, Sofi! – Və Mahmud nazik boğazının damarları şişə-şişə farsca qışqırdı: – Ey müsəlman, dərди-məra dərman nist əlqiyas!¹

Mahmud bu sözləri deyə-deyə atın başını döndərüb çapdı. Çaldıran düzündən uzaqlaşdı, amma elə bil Dağlı Arvad² dağlardan enib Çaldıran düzünə gəlmişdi – Mahmudun sözləri qarğa-quzğunun səsi ilə bir müddət əks-səda verdi, Mahmudla Sofinin ardınca qovdu:

– ...dərman nist əlqiyas!..

– ...dərman nist əlqiyas!..

– ...dərman nist əlqiyas!..

Sofi var gücü ilə Mahmudun ardınca çapa-çapa bu Çaldıran müsibətindən, bu qarğa-quzğun əks-sədasından uzaqlaşmaq istəyirdi, amma Sofi hələ bilmirdi ki, müsibət təkcə Çaldıran müsibətindən ibarət deyildi.

Sofi indi başa düşmüşdü ki, nə üçün bir həftədən artıq bir müddət Ziyad xanın adamlarından xəbər-əter yoxdur, nə üçün Ziyad xana göndərdiyi ikinci və üçüncü məktuba cavab yoxdur. Sofi Çaldıran düzündəki geyimlərini indi xatırlayıb başa düşdü ki, Sultan Səlim ordusu ilə Səfəvilər arasında qırğın olub və deməli, indi baş qarışıq idi, indi yəqin Gəncədə aləm bir-birinə dəymişdi.

Düzdü, Sofi bunları başa düşmüşdü, amma əslində Sofinin heç nədən xəbəri yox idi.

¹ Şərq aləmində geniş yayılmış bu məşhur kəlamın tərcüməsi belədir: “Ey müsəlmanlar, bizim dərdimizin dərmanı yoxdur”.

² Dağlı Arvad – əfsanəyə görə, gözəgörünməz bir qadındır, dağlarda yaşayır və əks-sədanı da verən odur.

Sofinin xəbəri yox idi ki, artıq neçə gündü Gəncə taxtında təzə bir xan oturub və Qarabağ bəylərbəyliyinə bu yeni hökmdarının adı Bayandur xandır.

Ziyad xan Gəncədə Mahmudla görüşüb Mahmudu bu səfərə yola salanda təkcə Bayandur bəy bilirdi ki, bu ata-oğul ayrılığı əbədi ayrılıqdı, çünki Ziyad xanın ömrünə az qalmışdı, çünki Bayandur bəy bütün hazırlığı görmüşdü və hər şey Sultan Səlimin Azərbaycana yürüşünə bənd idi.

Dəli bir taxt-tac ehtirası Bayandurun bütün varlığını sarsıtmışdı, bu ehtiras Bayanduru məhv edirdi, canavar kimi bütün içini yeyirdi və Bayandur yaxşı bilirdi ki, bu ehtiras onu ya qara torpağın altına aparacaq, ya da Ziyad xanın taxt-tacında oturdacaq.

Bayandur bəy Ziyad xanın hər bir hərəkətində, hər bir sözündə, hər bir tədbirində bir qüsür görürdü və hərgah Bayandur bəy özü xan olsaydı, bu siyasət qüsurlarının, bu münasibət qüsurlarının, bu hakimiyyət qüsurlarının heç biri olmayacaqdı.

Həmin “hərgah”lar taxt-tac ehtirasının başlanğıcı oldu.

Allah Bayanduru hökmdarlıq üçün yaratmışdı, ya da ki, yaşamağın mənası yox idi.

Sultan Səlim adamlarının xüsusi çaparı gecə ilə böyük yürüşün başlanmağı xəbərini Bayandur bəyə çatdıranda elə həmin gecə də Bayandur bəy gələcək amansızlıqdan, gələcək şücaətlərdən xəbər verən bir qətiyyətlə Ziyad xanın yataq otağına girdi və özü öz əli ilə xəncəri dəstəyinə kimi, yatmış Ziyad xanın sinəsinə sapladı.

Ziyad xan bircə anlıq gözlərini açmağa macal tapdı və dərhal Bayandur bəyi tanıdı və hər şeyi başa düşdü, hələ tamam axıb getməyən xırda tum gözləri bu köçhaköç məqamında imkan tapıb istehza etdi, sonra Ziyad xan pıçıldadı:

– Mənim canımı qurtardın...

Bayandur bəy nə o anda, nə də çox-çox sonralar bu sözlərin mənasını başa düşmədi, uzun-uzun illər keçdi, Bayandur xanın başına çox qəzavü-qədər gəldi, taxtdan salındı, yenə taxta çıxdı, əsir düşdü, gözləri çıxarıldı, qaçıb dağlara çəkildi, qalalarda gizləndi və ömrünün sonuncu günü ölüm yatağında can verdiyi vaxt Ziyad xanın uzaq-uzaq keçmişlərdə qalmış səsi həmin sözləri bir də pıçıldadı və qoca Bayandur yalnız o zaman bu sözlərin mənasını dərk etdi.

Ziyad xanın sinəsinə xəncər sapladığı həmin anda mənasını başa düşmədiyi bu sözlər Bayandur bəyi üşüm-üşüm üşütdü.

Ziyad xan buna da macal tapdı ki, əlini sinəsinə sürtsün və öz qanına bulaşmış iri pəncəsini Bayandur bəyin sifətinə yapışdırsın.

Sonra Ziyad xan keçindi.

Bayandur bəy məhur kimi sifətinə yapışdırılmış bu isti qanın tamamını ağızında hiss etdi, qoxusunu duydu. İndiyə qədər Bayandur bəy ya uşaq vaxtı yıxılıb ağızı əziləndə, ya burnu qanayanda, ya da sonralar döyüşlərdə yaralananda öz qanının tamamını hiss etmişdi, amma indi ağızında tamamını duyduğu bu qan öz qanı deyildi, başqa adamın qanı idi, yad qanı idi və bu qanın tamamı də başqa cür idi.

Sonralar camaatın “Qurd” ləqəbi verdiyi Bayandur xan baş kəsdirəndə də, adam öldürəndə də, döyüş meydanlarında da həmişə ağızında belə bir tam hiss edirdi – yad adam qanının tamamını.

Sofinin bütün bunlardan xəbəri yox idi.

Bayandur xan həmin qətl gecəsinin səhəri Gəncə taxtına çıxarkən hələ evlərə od vurmamış, – Ziyad xanın və Qəmərbanunun əli qılınc tutan bütün qohum-əqrəbasını qılıncdan keçirməmiş ilk tədbiri bu oldu ki, Mirzə Salmanın saqqalını dibindən qırxdırdı və cavana, qocaya baxmayıb bütün saray əhli qarşısında Mirzə Salmanı rüsvay etdi:

– İndi daha şəhadət barmağını keçi saqqalına oxşayan saqqalına dolaya bilməyəcəksən, – dedi. – Gicişəndə şəhadət barmağını bilirsən nə elə?..

Sonra Mirzə Salmanı axsaq bir eşşəyin belində tərsinə oturdub ayaqlarını heyvanın sağrısına sarıtdı, başına bir kasa qatıq tökdürüb Gəncədən qovdu və bundan sonra heç kim bilmədi ki, Mirzə Salmanın axırı nə oldu.

Sofinin bundan da xəbəri yox idi ki, çapa-çapa Çaldıran düzündən qaçdıqları zamanda, Gəncənin çöllərində, dağlarında bircə günün içində tamam-kamal qocalıb əldən düşmüş ayağı yalın, başı açıq halvalı bir qarı dolaşırdı və o qarı gecə-gündüz ağaclar üçün, kol-kos üçün, dağlar üçün, daşlar üçün belə bir mahnı oxuyurdu:

Öldü Ziyad xanım, Mahmudum itdi,
O itkin Mahmudun anasıyam mən...
Sağalmaz dərdlərin binasıyam mən...
Qəmli hicranların dəryasıyam mən...

Əlbəttə, Sofi burasını da bilmirdi ki, gecə-gündüz bu mahnını oxuya-oxuya dağları, meşələri dolaşan bu havalı qarı biri dişi, o birisi erkək iki canavara rast gələcəkdi və ac canavarlar qarını yeyəcəkdi və o vaxtdan da Gəncə meşələrində bu iki canavardan dünyanın ən qərribə canavar nəslə törəyəcəkdi: həmin nəsilədən olan canavarlar ulamaq əvəzinə, gecə-gündüz adam səsi ilə ağlayacaqdı...

X

“Ey müsəlman Allahı! Ey Məhəmməd peyğəmbər! Əgər, siz var-sınızsa, əgər, siz haqsınızsa, mənə kömək edin. Kömək edin mənə!.. Mən xaçpərəstəm, amma mən də, axı, insanam və mən hər hansı bir xaçpərəst kimi, hər hansı bir müsəlmanın da burnunun qanamağını istəmirəm. Əgər, sən istəmədin ki, Mahmudla biz bir yerdə olaq, onda niyə bəs Mahmudun ürəyində mənimçün yer ayırdın? Ey İsa! Ey müqəddəs ana! Ey Allah! Axı, siz hər şeyi bilirsiniz, siz hər şeyi görürsünüz, axı, siz qadırsınız! Bəs nə üçün siz mənim ürəyimi Mahmudun məhəbbəti ilə alıdırmısınız? Nə üçün mənim bütün fikrim-zikrim Mahmudun yanında? Nə üçün mən yatanda da, duranda da Mahmudu istəyirəm, Mahmudu arzulayıram? Nə üçün mənim bütün bədənim, bütün vücudum, bütün varlığım Mahmudun həsrətindədi? Əgər siz bilirdinizsə Mahmud mənim olmayacaq və bu məhəbbət, bu istək bu qədər təhqirlərə dözəcək, bu qədər işgəncə görəəcək, mənim atama bu qədər iztirablar gətirəcək, onda nə üçün bəndənizin ürəyini bu məhəbbətə düçar edirdiniz?”

Məryəm xaç çevirdi.

Məryəm səhərdən bəri yuxuya gedə bilməyən, çırpınan beynində söylədiyi bu sözlərə heyret etdi və özü öz sözlərindəki gizli şübhədən, şəkəndən ürkdü.

Elə bil bu sözləri Məryəm demirdi, kimsə başqası deyirdi.

Məryəm qaranlıq içində bir də xaç çevirdi.

Hərgah Məryəmin ürəyində Allahın, İsanın, Müqəddəs ananın varlığına və qüdrətinə belə bir şübhə oyanıbsa, bəlkə elə bu, Məryəmin günahlarının nəticəsidir? Bəlkə bu, müsəlman hümmətinə məhəbbət yetirməyin sayəsindədi? Bəlkə bu bir pis tilsimdi, bir bəd sehrdi?

Və Mahmudu sehrbaz? Mahmudu onu yolundan azdıran? Mahmudu onun ürəyində şəkk yaradan? Bu pislik və bədlik Mahmuddan gəlir?

Bu sualların buz soyuqluğunu Məryəm bütün bədəni ilə hiss etdi, elə bil bir buz parçasını Məryəmin gecə köynəyinin yaxasından bədəninə salmışdı, döşlərinin arasından sürüşüb aşağı düşdü və vücuduna buz soyuqluğu gətirdi.

Yox! Yox! Mahmud müqəddəslərin müqəddəsidir. Mahmud təmizlərin təmizidir.

Bu inam yenə Məryəmin bədənini qızdırdı, bayaq o buz parçasının döşlərinin arasından sürüşdüyü xətt indi birdən-birə alışıb-yandı. Məryəm bütün köksü ilə, bütün bədəni ilə Mahmudu istədi və bu istək o qədər cismani idi ki, Məryəm yatağında qovruldu, nəfəsi tıncıxdı, sinəsindən bir inilti qopdu.

Baba Keşiş dik atılıb yerində oturdu və kiçik pəncərədən güclə süzülən ay işığında Məryəmə tərəf baxdı. Baba Keşiş heç nə görmürdü, amma hiss edirdi ki, Məryəm yenə yatmayıb; Məryəm yenə yatmayıb və sabah Məryəm daha artıq solacaq, əriyəcək.

Bütün bunlar nə vaxt qurtaracaq? Bu cansız qızın, bu təmiz, pak qızın əzab-əziyyətləri nə vaxt sona yetəcək? Müqəddəs Evə az qalıb. Az qalıb. Müqəddəs Qoca kömək əlini uzadacaq. Müqəddəs Evin qapıları Baba Keşişin üzünə açılacaq.

Məryəm hiss edirdi ki, atası otağın qaranlığında ona baxır. Yox, Məryəm istəməirdi ki, Baba Keşiş bu dəm ona baxsın, yox, baxma, ata, çünki ay gedər batan yerə, ata, mələklər yatan yerə, ata, sinəmi nişan qoydum, ata, yar oxun atan yerə...

Baba Keşiş pıçiltı ilə qızını çağırırdı:

– Məryəm...

Məryəm cavab vermədi, Məryəm ürəyində yalvardı Baba Keşişə, dağlar dağımdı mənim, ata, dedi, qəm oylağımdır mənim, dindirmə ata, qan ağlaram, yaman çağımdır mənim.

Baba Keşiş yerində uzandı.

Neçə müddət idi ki, beləcə köçəri həyat sürürdülər, beləcə gizlənə-gizlənə dinsiz nəfəsdən, əsrlərdən bəri murdarlıq qoxuyan, tərədən dırnağınacan çirkab içində olan bir nəfəsdən, ən təmiz xaçpərəst qızları məhv etmiş, udmuş bir nəfəsdən, bir tamahdan uzağa qaçırdılar. Bu nəfəsdə Zöhhak¹ hərisliyi var idi.

¹ Zöhhak – qədim İrandakı əfsanəvi Pişdadilər sülaləsinin beşinci hökmdarıdır. İblis, Zöhhakın çiyinlərindən öpdüyü üçün onun hər çiyindən bir ilan əmələ gəlib və bu ilanlar uşaq beyni yeməklə sakitləşmişlər.

Dünyanın mömin bəndələri və o cümlədən, Baba Keşişin özü bəndələrinə zünnar¹ bağlayırdılar, amma bu murdar nəfs sahibləri Məryəm kimi təmizliyi yurdundan, evindən-əşiyindən didərgin salırdı.

Düzdü, o yurdda keçən günlər də fərəhsizdi, o ev-əşik də dinsizlərin əhatəsində kasıb bir daxma idi, amma o kasıblıqda, o fərəhsizliyin özündə belə, bir doğmalıq, bir xudmanilik var idi.

Sabah da bütün günü bu balaca otaqda gizlənib qalacaqdılar. Birisi günə keçən gecə yenə yola yolçu olacaqdılar, yenə bütün gecəni yol gedəcəkdilər, yenə yorulacaqdılar, Məryəm yenə əldən düşəcəkdə, amma heç nə deməyəcəkdə, şikayət etməyəcəkdə. Yeganə təskinlik bunda idi ki, yenə bir ağır gecə, yenə bir əzab-əziyyətli gecə Baba Keşişi də, Məryəmi də Müqəddəs Evə yaxınlaşdıracaqdı.

Məryəm gözlərini qaranlığa zilləmişdi. Məryəm bilirdi ki, bu kiçik otağın qarşısındakı divarından İsanın şəkli asılıb. Məryəm qaranlıqda bu şəkli görmürdü, amma həmin səmtə baxa-baxa xaç çevirirdi. Məryəm bu dəm bilmirdi ki, niyə xaç çevirir. Məryəm bu dəm bilmirdi ki, nə istəyir, amma elə hey İsanın şəkli asılmış səmtə baxa-baxa xaç çevirirdi, səyriyəm dodaqları ilə nəsə pıçıldayırdı, amma nə pıçıldadığını özü də bilmirdi.

Baba Keşiş hər şeydən xəbərdar idi. Bütün bu tərəflərin mömin dindarları Baba Keşişə bir xəbər çatdırmağı, bir köməklik göstərməyi, evində sığınacaq verməyi özlərinə borc bilirdi və əslində bununla fəxr edirdi; bu çətin məqamda Baba Keşişə kömək etmək, əslində dinə xidmət etmək demək idi. Baba Keşiş bilirdi ki, Ziyad xan oğlu Mahmud onları izləyir. Ziyad xanın adamları hərdən Baba Keşişin izinə düşə bilirdi, evlərində qaldığı mömin Allah adamlarına – xaçpərəstlərə işgəncə verirdi, amma Baba Keşiş burasına da qəti şübhə etmirdi ki, bütün bunlara dözmək lazımdır; bütün bunlara Məryəmə görə dözmək lazımdır, çünki Məryəm əslində təkcə Baba Keşişin deyildi, bütün Allah adamlarının – xaçpərəstlərin idi və Məryəm bir xaçpərəst bəndəni xoşbəxt etməli idi, Məryəm – ana olmalı idi və Məryəm dünyanın ən təmiz xaçpərəst balalarını doğmalı idi.

Bu vaxt həmin gecə qaranlığında o doğma və mehriban pıçiltı yenə Baba Keşişin əlindən tutdu: “Düz eləyirsən, həyatım!. Düz eləyirsən!.. Tərəddüd keçirmə, qov ürəyindən bütün tərəddüdləri. Bəyəm mən

¹ Zünnar – xristianların şəhvət hissini öldürmək üçün altından bəndələrinə bağladıkları sət qurşaq.

görmürəm Məryəm necə əzab çəkir? Bəyəm mən görmürəm Məryəm necə iztirab içindədi? Dinsiz hiyləsi Məryəmin ürəyini oğurlayıb və sən bu ürəyi yenə Məryəmin özünə qaytarmalısan. Belə bir təmizliyi dinsiz nəfəsi ilə murdarlamaq olarmı? Hər şey yaxşı olacaq, həyatım. Müqəddəs Ev sənə köməyinə çatacaq. Müqəddəs Qoca səni gözləyir. Müqəddəs Evin qapıları sənə üzünə taybatay açılacaq, çünki sən həmişə Allahın qarşısında, İsanın qarşısında təmiz olmusan, həyatım... Allah öz köməyini səndən əsirgəməyəcək, çünki Allah hər şeyi görür və Allah adildir...”

Bu doğma, mehriban pıçıltı həmişə Baba Keşişin imdadına çatmışdı, ən çətin vaxtlarında, ən dözülməz anlarında onun ürəyinə bir ilıqlıq gətirmişdi və bu doğma, mehriban pıçıltı həmin gecə qaranlığında da Baba Keşişi sakitləşdirdi.

Gəncədən qaçdıqları o gecəyarısından bu gecəyə qədər bütün müddət ərzində Məryəm Mahmud barədə bircə kəlmə də deməmişdi, bircə kəlmə ilə də şikayətlənməmişdi. Məryəm tamam müti idi, Baba Keşiş nə deyirdisə onu edirdi. Baba Keşiş hara aparırdısa, ora gedirdi və Məryəmin bu cür mütiliyinin özü də Baba Keşişi sıxırdı, ürəyini bir iztirab içində göynədirdi, çünki Baba Keşiş görürdü, ürəyi ilə, qanı ilə hiss edirdi ki, Məryəmin ürəyi Ziyad xanın oğlu Mahmudun məhəbbəti ilə vurur və bu təcrübəsiz, əslində dünyadan tamam xəbərsiz qız Mahmudun məhəbbəti ilə nəfəs alır. Bu tamam aşkar idi və Baba Keşiş üçün burada gizli, məchul bir şey yox idi.

Məryəmə kömək etmək lazım idi. Məryəmi xilas etmək lazım idi.

Bütün bu müddət ərzində Məryəm bircə dəfə keçmişə xatırladı: sübh tezdən bir bulaq başında dayanıb nəfəslərini dərdilər, əllərini, üzlərini yudular, Baba Keşiş iri ovuclarını qoşalayıb bulaqdan su götürdü və Məryəm başını əyib atasının iri ovuclarından qurtum-qurtum su içdi, sonra başını qaldırıb üfüq boyu qıpqırmızı qızarmış şəfəqlərə baxdı, bu sübh təmizliyindən sinə dolusu nəfəs aldı və birdən-birə soruşdu:

– Görəsən indi Ağ Keçi nə eləyir? Adamlardan ürkürdü Ağ Keçi, görəsən öyrəşdi başqalarına?

Baba Keşiş yaş əlləri ilə uzun, qalın saqqalını sıgalladı və dedi:

– İnsanlar da, heyvanlar da, yer üzünün cəmi məxluqatı hər şeyə öyrəşir, adət edir. Dünyada əbədi heç nə yoxdur. Əbədi yalnız Allahdır və Onun təlimidir, qızım.

Meryəm daha heç nə demədi və heç nə soruşmadı.

İndi yatıbmi görəsən? Yazıq qız heç olmasa bir az, lap bir az yataydı.

Birdən həmin gecə qaranlığında Baba Keşişin ürəyində bir ümid oyandı.

Baba Keşiş xəbər tutmuşdu ki, Ziyad xan öldürülüb və Gəncə taxtını Bayandur bəy adlı birisi ələ keçirib. Əlbəttə, bu saray çevrilişinin, hakimiyyət və varidat hərisliyinin Baba Keşiş üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi, çünki onsuz da Baba Keşiş Müqəddəs Evə pənah apardığı bir məqamda yenidən geri qayıda bilməzdi və əslində geri qayıtmaq istəmirdi də: Meryəm xoşbəxt olmalı idi və Müqəddəs Evin köməyi ilə Meryəmin ürəyi bu günahkar məhəbbətdən xilas olmalı idi.

Baba Keşiş hakimlərin əməlinə yaxşı bələd idi və bilirdi ki, Bayandur xan təkcə Ziyad xanın qanı ilə doymayacaq və həmin gecə qaranlığında Baba Keşişin ürəyində bir ümid baş qaldırdı ki, Bayandur xanın adamları Mahmudu tapıb qətlə yetirə bilər və hər şey öz qaydasına düşər.

Baba Keşiş bunu fikirləşəndə birdən-birə bütün sinəsini bir sancı sarsıtdı və Baba Keşiş başa düşdü ki, sinəsindəki bu sancı Meryəmin ürəyinin ağrısıdır və Baba Keşiş dəhşətə gəldi, dəhşətə gəldi ki, onun varlığının bir parçası olan Meryəmi bu qədər ağrıdacaq bir ölümü arzu edir.

Allahı uca tutan və dinə xidmət edən bir adam belə qəddar ola bilərdimi?

Dünyanın necə sirli işləri var...

Nə üçün bir insan başqa bir insana ölüm arzulamalıdır?

Başqasına, hətta dinsizə belə ölüm arzulayan ürək saf ola bilərmi? Müqəddəs Evin qapıları belə bir ürək sahibinin üzünə açıla bilərmi?

Yenə o doğma, o mehriban pıçıltı köməyə gəldi: “Yat, həyatım, yat, özünü üzmə, həyatım, yat, yat, yat, yat... yat... yat...”.

Meryəm gözlərini İsanın şəkli asılmış səmtədən çəkmirdi və bütün bədəni titrəyə-titrəyə dodaqaltı nəsə pıçıldaırdı, amma nə pıçıldaırdığını özü də bilmirdi. Qaranlıqda heç nə görmürdü, amma bayaq bu balaca otağın sahibləri onlara sığınacaq verib şam işığında yerlərini salanda Meryəm gördü ki, qarşıdakı divarda İsanın kiçik şəkli asılıb.

Meryəm qaranlıqda gözlərini qıyıb zəndlə qarşıdakı divara, İsanın şəkli asılmış səmtə baxdı və birdən bu qaranlıq içində o səmtə həmin

şekli gördü, amma bu şəkildən baxan İsa deyildi, bu şəkildən baxan Mahmud idi və bu gözlər Mahmudun iri göy gözləri idi.

Məryəm başa düşürdü ki, onu qara basır, başa düşürdü ki, bu görünüm yorğun beynin, əzilmiş, əldən düşmüş zehnin görünümüdür, amma Məryəm qorxmadı, bu günah görmə görə xaç çevirib üzrxahlıq eləmədi, Məryəm gülümsədi, Gəncədən çıxdıqları o gecədən sonra birinci dəfə gülümsədi, bu görünüm Məryəmin bütün bədəninə bir rahatlıq gətirdi və Məryəm o iri göy gözlərin baxışı altında yüngül və səksəkəli bir yuxuya getdi...

XI

Hər şey məhv olub gedirdi və Ceyran heç vaxt ağına belə gətirə bilməzdi ki, bu qədər zəifdir və dünyada hər şey onun üçün bu dərəcədə uğursuzluqla, bu dərəcədə şərəfsizliklə sona yetəcək.

Yaşamaq mənasız olmuşdu.

Gələcək yox idi.

Ceyran bütün ağı ilə, şüuru ilə başa düşürdü ki, belə olmaz, bu, axmaqlıqdı və bu axmaqlıq Ceyran kimi dünyanın hər üzünü görmüş, həyatın dibindən çıxıb dünyanın böyük saraylarının astanasımacan gəlmiş bir qadına yaraşmaz, amma Ceyran heç nə edə bilmirdi, ürək sözə baxmırdı və hər şey məhv olub gedirdi.

Gəncənin qız-gəlini belə bir söz danışırdı ki, guya bir saray kənizi Mahmudun dərdindən özünü asmışdı – düzdümü bu, düz deyildimi, ara sözüydümü, yoxsa yox? – fərqi yox idi, amma indi Ceyran da o axmaq qız kimi özünü kəndirdən asmalı idi? Onda bəs bu illərin çarpışması, aclıqla, səfalətlə, təhqirlərlə əlbəyaxalar, min bir fitnə-fəsad, illərin yuxusuz gecələrində atası yaşında, babası yaşında murdar və acgöz kişilərin, bədənləri doysa da gözləri doymayan kişilərin iyrenc ehtiraslarını öz rifahı naminə, gələcəyi naminə gözəl bədəni ilə söndürməsi, yalançı çılgınlığı ilə oxşaması və bütün bunlara dözməsi nə üçün idi? Onunçün ki, dünyanın bərkindən-boşundan xəbərsiz bir novcavanın dərdindən divanə olsun və özü öz əli ilə boynuna kəndir keçirsin?

Ziyad xan öldürülmüşdü, amma indi bunun heç bir mənası yox idi, çünki onsuz da Ceyran Ziyad xanın tapşırığını yerinə yetirə bilməmişdi və yerinə yetirə bilməyəcəkdi – bu aydın məsələ idi. Ziyad

xan öldürülmüşdü, deməli, Ceyran tamam azad idi; düzdü, Təbrizdə vəd olunan mülk də əldən çıxırdı, amma nə olsun, dünyanın axırı deyildi ki, – Ceyran cavan idi, gözəl idi, ağıllı idi və hər şey gələcəkdə idi.

Gələcək isə yox idi.

Ziyad xanın öldürülməyi xəbəri gələndə Qısır Qarının ağzındaki tək dişi ağardı:

– Şükür Allaha! – dedi. – Qayıdaq gedək Gəncəyə, öz xarabamıza! Day nə ölümümüz var bu çöllərdə? Bir kişi xeylağı ki, adını cavan oğlan qoya, amma sən kimi nazəninin ləzzətini qanmaya, onda kül onun başına! – Qısır Qarı əllərini qoşalayıb havada kül elədi.

Hirsindən Ceyranın çənəsinə ləkə düşdü:

– Bəsdı, axmaq qarı! – dedi. – Kiri!

Ceyran belə dedi, amma ürəyində fikirləşdi ki, dünyanın ən xoşbəxt adamı, ən qayğısız adamı, bax, bu imansız Qısır Qarıdır – dünya vecinə deyil... Sonra da fikirləşdi ki, kim bilir, bəlkə bu Qısır Qarının da ürəyində elə bir dərdi var ki, heç kimin bundan xəbəri yoxdur və Qısır Qarı da beləcə başını gırləyir?

Əlbəttə, Ceyran bilmirdi ki, bax, bu Qısır Qarının, beləcə başını gırləyən bu Qısır Qarının taleyi dünyada ən qəribə, ən möcüzəli insan taleyi olacaq...

Cəmi bir neçə həftə bundan əvvəl, gələcək necə işıqlıydı, gecələr adama rəngli yuxular gətirirdi. Gəncədən çıxdıqları o gecə Ceyran güclü idi, bütün dünya Ceyranın gözəl ayaqlarının altında idi.

O zaman Ceyran hələ Mahmudu görməmişdi. Deyirdilər ki, Ziyad xanın oğlu Mahmud çox utancaqdı və gecə-gündüz kitab oxumaqla məşğuldu. Bir-iki dəfə Ceyranın ürəyində bir istək baş qaldırmışdı ki, işi elə qursun ki, Mahmudla rastlaşsın, atasıyla bacarmadığını oğlulla bacarsın, saraya düşsün, amma tez də ürəyindəki bu istəyi boğmuşdu, çünki Gəncə camaatı Qəmərbanunu yaman söyləyirdi və deyirdi ki, adamlar bir tərəfə, dünyanın heç bir heyvanı, heç bir quşu öz balasını elə istəmir, necə ki, Qəmərbanu oğlunu istəyir. Ceyran taleyini sınağa xışlamırdı. Ceyran o işdən yapışırdı ki, tamam əmin-amanlıq idi, yəni bilirdi ki, xeyir özünün olacaq; Ceyranın başı az çəkməmişdi ki, illərin əzab-əziyyəti ilə əldə etdiklərini tərəzinin bircə gözünə qoysun.

Yola çıxdıqları günün səhəri Ceyran Qısır Qarını yanına çağırırdı və Mahmudu xəbər aldı.

Qısır Qarının gözləri az qaldı yağ yemiş pişiyin gözləri kimi çanağından çıxsın:

– Görməmişən? – dedi. – Oxuduğum Quran haqqı, qıldığım namaz haqqı, elə bil Yusifdi, Kənanadan gəlib!.. Bir dəfə məni çağırdılar ki... – Qısır Qarı o tərəf-bu tərəfə baxıb sözünün dalını bərkdən demədi, sallaq dodaqlarını Ceyranın qulağına dirədi və ləzzətlə nəsə dedi, sonra da taxta kimi qaxac əllərini bir-birinə vurub uğunub getdi: – Hə, hə, həzrət Abbasın qılıncına gəlim ki, lap zor kişidi!..

Ceyran da gülümsədi və hiss etdi ki, bədənində bir isti baş qaldırdı; Ceyranın belə söhbətlərdən xoşu gəlirdi, çünki Ceyran övvəllər kişilərlə ancaq qızıl xətrinə yatırdı və ağrıyırdı, əzab çəkirdi, özü özünü zorlayırdı, amma illər ötdü və Ceyran kişilərdən ləzzət almağı da öyrəndi.

Qısır Qarı tək dişini sallaq dodaqlarının arasından ağarda-ağarda gülürdü və güldükcə də hardansa tapıb boynundan asdığı qusuntu muncuğu¹ taxta sinəsində silkələnə-silkələnə bir-birinə dəyib siçan kimi nazik səs çıxarırdı; bu dəm Ceyran fikirləşdi ki, hamı o Abi-Kövsər² suyu ki, içib həmişə cavan qalasan, heç vaxt bu Qısır Qarının gününə düşməyəsən... Ceyran fikirləşdi ki, əlbəttə, gələcək, elə bir gün gələcək ki, onun da qaməti “dal” hərfinə dönəcək.

Ceyran hələ ağına götürmirdi ki, bir vaxt var idi, bu Qısır Qarı da cavan idi, canlar alan idi, şivəsi çox adamı od kimi yandırmışdı...

Ceyranın cəmi iyirmi beş yaşı var idi, amma Ceyran indidən hərdən-bir gələcəyin tənhalığından qorxurdu.

Mehtər Cəfər atları qaşovlaya-qaşovlaya guya ki, atlara kəndlərindən danışdı, kəndin rahatlığından, istirahətdən və kənd camaatının təmizliyindən, istiqanlılığından danışdı:

– Eh, olaydıq indi kəndimizdə. Bu yolçuluqdan, bu toz-torpaqdan canımız qurtaraydı. Qəşəngcə düzəldəydik evimizi-əşiyimizi. Qəşəngcə rahatlanaydıq. Rahatca-rahatca yaşayaydıq. Bir o dağlar olaydı, bir o meşələr olaydı, bir o buz bulaqlar olaydı, bir də biz olaydıq. Nənəm yeməyimizi-içməyimizi hazırlayaydı... Bir azdan qış gələcək. Oturaydıq isticə evimizdə, sobanın qırağında, çıqqaçıqnan yanan ocağa baxa-baxa dünyanın işlərini heç vecimizə almayaydıq...

¹ Qusuntu muncuğu – xırda balıqqulaqlarından düzəldilir.

² Abi-Kövsər – dinə görə Cənnətdəki bulağın adıdır. Bu bulağın suyundan içən adam heç vaxt ölməz və həmişə cavan qalar.

Mehtər Cəfərin əsli Şirvan torpağından idi, dağların qoynundakı Talıstan kəndindən idi, o yerlərdən ki, lap qədim-qədim zamanlarda, yeddi yüz-səkkiz yüz il bundan əvvəl Cavanşir adında hökmdar o yerlərdə at çapıb, qılınc oynatmışdı, ərəbləri qanına qəltan eləmişdi.

Mehtər Cəfərin bəlkə də heç özünün xəbəri yox idi ki, beləcə həzin-həzin, arzulaya-arzulaya dediyi bu sözlərin hamısını əslində Ceyrançün deyir...

Mehtər Cəfər bu sözləri daha gizlədə bilmədiyi bir ehtiras və şövqlə, gözləri ilə Ceyranı yeyə-yeyə deyirdi və Ceyran mehtər Cəfərin üstünə çıxmırmırdı, günəməzd məvəciblə saxladığı şəxsi keşikçilərinə him eləyib mehtər Cəfəri itim-itim itirmirdi; yalnız ona görə yox ki, Ceyran kişilərin bu cür baxışlarına öyrənmişdi və buna adi bir şey kimi baxırdı və əslində bundan ürəyinə bir şadlıq, gizli bir fərəh gəlirdi; ona görə də yox ki, mehtər Cəfər yaraşıqlı və sağlam oğlan idi; ona görə ki, yazıq mehtər Cəfər bunu hardan bilsin və necə ağına gətirsin? – Ceyran özü də kənddə doğulmuşdu, kənddə böyümüşdü və on dörd yaşına kimi kənddə yaşamışdı. Düzdü, Ceyran yetim olmuşdu, düzdü, Xorasandan kəndə gələn iki qoca seyid Ceyranı tovlayıb zorlayandan sonra kəndin camaatı cüzam vurmuş kimi, Ceyrandan üz döndərmişdi, düzdü, altmış yaşlı kəndxuda Allahqulu on dörd yaşlı Ceyranı gizləncə kənddən çıxarıb dağa aparmışdı və yayın o cırhacir istisində düz on gün gecə-gündüz doymaq bilməyib, sıxıb, sıxıb Ceyranın suyunu çıxarmışdı, iri dişləri ilə, codsacaqallı sifəti ilə, öküz dırnaqları kimi kobud barmaqları ilə Ceyranın bütün bədənini qapqara qançır eləmişdi, sonra da “–Allah mənim ürəyimi o qədər yumşaq yaradıb ki, sənə kimisini də qayadan yumarlamağa əlim gəlmir. İtil, bir də kölgən buralarda görünməsin!” demişdi və dalına da bir təpik vurub qopmuşdu, amma, amma mehtər Cəfərin dediklərində həqiqət var idi.

Ceyran hiss edirdi ki, gizli bir duyğu Ceyrana deyirdi ki, bu barədə fikirləşmək lazım deyil və mehtər Cəfəri də qovmaq lazımdı; Ceyran mehtər Cəfərin atla məhrəm söhbətinə qulaq asanda bütün bədənində bir yorğunluq duyurdu və başa düşürdü ki, bu, kənddən qovulduğu o gündən sonrakı illərin yorğunluğudu, macərələrin, hiss-həyəcanların, fitnə-fəsadların əmələ gətirdiyi yorğunluqdu və bədəninin hər bir hüceyrəsində əslində bu yorğunluqdan qurtulmaq bir təbiət təmizliyində bir kənd dincliyində heç nəyi ölçüb-biçmədən, heç nəyi

qurub-quraşdırmadan, yalansız, şersiz, böhtansız rahatlanmaq istəyi, yox, istəyi yox, həsrəti yatıb və mehtər Cəfəri də ona görə qovmaq lazımdı ki, bu yatmış istək oyanmasın, o həsrət dəli eləməsin onu.

Ceyran gülümsədi: mehtər Cəfərin nə təqsiri? Bütün bu lazımsız fikirlər, Ceyranı əldən salan bu duyğular, özünü-tənələr Mahmudla görüşdən sonra baş qaldırıb və həmin gecəyə lənət olsun ki, Ceyranı saraya çağırıdılar, qulluq buyurdular, həmin günə lənət olsun ki, Ceyran Mahmudu gördü.

Görəsən Qısır Qarı nə xəbərlə qayıdacaq?

Ceyran tamam əmin idi ki, heç bir xoş xəbər gəlməyəcək və bu dərd ümitsiz dərddi.

Görəsən o dinsiz keşiş qızında nə sehr var ki, bu oğlanı beləcə sehləyib?

Ceyran gözünü də qırpmadan, “uf” demədən o dinsiz keşiş qızının ürəyinin başına conğar sancmağa hazır idi.

Ceyran axşamüstü Qısır Qarını Sofinin üstünə göndərmişdi və indi xəbər gözləyirdi. Sofi can-dildən, sidq-ürəkdən Mahmuda təsir eləməliydi, Sofi mütləq elə eləməliydi ki, Mahmud Ceyranın olsun və Ceyran Qısır Qarı vasitəsilə Sofiyə az qala bir mən¹ qızıl vəd edirdi ki, bu qızıl Ziyad xanın Ceyrana verdiyi qızıldan iki dəfə artıq idi.

Ceyran dəli olmuşdu?

Nə üçün idi bu köçəri həyat? Bu nə qaraçılıq idi belə? Nə üçün bu alaçıq mənim, o alaçıq sənin, uşağın birinin dalına düşüb, divanəsi olub? Yaraşarmı ona bu çağında əbləh bir qız uşağı kimi dürr mücrüsü² arzulasın?

Bu oğlan ona nə verəcək? Bu oğlanı yanında saxlayacaqdı və bir azdan bu oğlandan doyacaqdı və bu oğlan artıq bir qayğıya, lazımsız bir əşyaya çevriləcəkdə.

Yəni doğrudan belə olacaqdı?

Yox, yox, heç vaxt belə olmayacaqdı. Mahmud onun olsaydı Ceyran dünyada hər şeydən əl çəkərdi, Ceyran xoşbəxt olardı və əslində Ceyran indidən o gələcək xoşbəxtliyi, o böyük xoşbəxtliyi öz içində hiss edirdi. Hə, hə, bunlar boş söhbətlərdi. Dünyanın bütün hissləri ötəridi. Ceyran bu oğlanı bir ay yanında saxlayacaqdı, sonra ondan

¹ Mən – vəzn ölçüsü, 3 kiloya yaxındır.

² Dürr mücrüsü – Şərq ədəbiyyatında məcazi mənada işlədilir və sevgilinin dodaqları deməkdir.

doyacaqdı və bilməyəcəkdi ki, bu kimsəsizi, bu pulsuzu, bu evsiz-
eşiksizi nə eləsin? Dünyanın işləri, bax, belədi və dünyada heç nəyə
etibar yoxdu. Dünənə kimi bu oğlan xan oğlu idi, bu gün isə yetimin
və yoxsulun biridi. Bu dünya fanidi, ömür bivəfa. Beləcədi qanlı
fələyin işi, nə şah bilir, nə xan, nə gəda, hey!..

Mahmudun bu kimsəsizliyi də birdən-birə Ceyranın ürəyini sıxdı
və Ceyran birdən-birə də başa düşdü ki, onun özündən səkkiz yaş
kiçik Mahmuda məhəbbətində haradasa lap dərinlərdə ananın oğluna
məhəbbəti də var. Bu fikir Ceyranı sarsıtdı və Ceyran yenə də Mah-
mudun başını öz döşlərində hiss etdi və Ceyrana elə gəldi ki, elə bil
indi öz balasını əmizdirəcək.

Ceyranın heç vaxt uşağı olmamışdı və yəqin ki, heç vaxt da uşağı
olmayacaqdı və Ceyran ömründə bunun fərqiə varmamışdı, çünki
vaxtilə o qədər əzab-əziyyət, o qədər işgəncə və iztirab çəkmişdi ki,
indi yalnız özünün xoşbəxtliyi barədə düşünürdü və hər bir işi öz şəxsi
rifahı üçün, təkcə özü üçün görürdü. Bir dəfə – iki, üç il bundan əvvəl
– kəndxuda Allahqulu Ceyranın yadına düşdü və Ceyran bu qərara
gəldi ki, pulla qatil tutsun, kəndə göndərib kəndxuda Allahqulunun
başını kəsdirsin. İki gün bu intiqam hissi ilə yaşadı, amma sonra qatilə
verəcəyi pula hayıfı gəldi, fikirləşdi ki, kəndxuda Allahqulu istəyir
yaşasın, istəyir öldürülsün, bunun indi Ceyran üçün nə mənası var?
Belə bir intiqam Ceyrana kiçik və tamam əbləh bir iş göründü. Əslində
Ceyranın öz şəxsi firavanlığı uğrundakı mübarizəsində bir intiqam
ehtirası var idi və Ceyran yağ-bal içində, ipək-qumaş içində keflə,
ləzzətlə yaşadıqca, elə bil ki, öz fərəhsiz uşaqlığına görə, işgəncəli
yeniyyətməliyinə görə dünyanın bütün adamlarından intiqam alırdı.
Ceyran yalnız özünü istəyirdi və böyükdən tutmuş kiçiyə qədər,
bəydən tutmuş rəiyyətə qədər hamıya biganə idi, biganə idi o vaxta
qədər ki, özünün bir marağı olmasın.

Bəs Mahmud?

Ziyad xan gecə ilə Ceyranı saraya çağıranda və Ceyranı Mahmu-
dun ardınca göndərəndə hər şey çox sadə və aydın idi. Ceyran Mah-
mudu ələ alacaqdı. Mahmud dünyanın ləzzətli işlərindən xəbərdar
olacaqdı, Mahmudu Gəncəyə qaytaracaqdı, keşiş qızının məhəbbətini
Mahmudun ürəyindən silib çıxaracaqdı, sonra xurcun dolu qızılla
Təbrizə köçəcəkdi; həmin gecə Ceyran kənizləri ilə, muzdlu gözət-
çiləri ilə, nöqərləri ilə, bir də ki, Qısır Qarı ilə birlikdə Mahmudun

ardınca səfərə çıxanda bu səfər Ceyranı Təbriz saraylarına yaxınlaşdıran dümdüz, hamar yolun başlanğıcı idi, amma sən demə, həmin gecə yeni iztirabların və sarsıntıların başlanğıcı imiş.

Ceyran Mahmudu birinci dəfə bulaq başında haqladı və ancaq Ceyranın bacardığı eyhamlarla, əslində dəli bir ehtirasdan və şəhvətdən xəbər verən bir utancaqlıqla Mahmudla tanış oldu, amma Ceyran burasını da başa düşdü ki, Mahmud nə bu eyhamları anladı, nə də xəyal Mahmudu gələcəyin o şəhvətli anlarına apardı. Mahmud adicə olaraq başa düşmürdü ki, təsadüfən rastlaşdıqları və kəcavəsindən enib bulaqdan su içən bu qadın ondan nə istəyir.

İkinci dəfə Ceyran özünü Mahmuda göstərdi.

Nökərlər xəbər gətirdi ki, Mahmudgilin yolu Armutlu gölün üstündən keçir. Həmin günəşli gün Ceyranın karvanı kəsə yolla Mahmudgili qabaqladı və o günəşli gündə pusquda dayanmış kənzilər Mahmudgilin gəldiyini xəbər verəndə çılpaq Ceyran Armutlu gölün ilıq suyuna ayaq basdı və kənzilər hay-küylə, gülə-gülə, zarafatlaşa-zarafatlaşa Ceyranı çimizdirməyə başladılar.

Armutlu göl Gəncə dağlarındakı Göygölə oxşayırdı, ağacların, yaşıllığın əhatəsində idi və səs-küyü eşidən Sofi də, Mahmud da atı sahilə sürdülər və ağacların arasından altmış-yetmiş arşın aralıda sahilin heç dizə çatmayan dayaz suyunda çimən Ceyranı gördülər.

Ceyran həmin andaca sövq-təbii hiss etdi ki, Mahmudgil onu görür və ona baxır. Uzun yaş saçları çiyininə tökülmüş Ceyran kənziləri ehmalca kənar etdi və özü öz əli ilə döşlərinə, qarnına, dolu budlarına sığal verdi, dünyanın min bir şivəsi ilə əyildi, qalxdı, çöndü və özünü tamam, büsbütün Mahmuda göstərdi.

Mahmud bu qadını o saat tanıdı; bulaq başında təsadüfən rast gəldiyi qadın idi və Mahmud heç cürə təsəvvür edə bilməzdi ki, indi yenə təsadüfən rastlaşdığı bu qadında bu qədər sehr var, Mahmud atın belində uçuna-uçuna:

– Gedək, Sofi!.. – pıçıldayırdı. – Gedək burdan!.. Gedək, Sofi!

Əslində Mahmud Sofiyə yalvarırdı.

Sofinin elə bil ki, bütün bədəni keyimişdi və Sofi gözlərini göldə çimən Ceyrandan çəkə bilmirdi. Sofi başa düşürdü ki, belə olmaz, Mahmuddan ayıbdı, amma Sofi heç nə edə bilmirdi, bütün bədəni keyimişdi.

– Gedək, Sofi!.. Gedək burdan!.. Gedək, Sofi!..

Birdən-birə Qısır Qarı elə bil qeybdən peyda oldu, Mahmudun qabağına gəlib:

– Boy!.. – dedi. – Başıma xeyir!.. – Sonra gözü ilə Ceyranı göstərib: – Qorxma, – dedi. – Demərəm ona ki, baxırdın burdan...– Qısır Qarı Mahmuda göz vurdu. – İndi bax, o çadıra girəcək, tək olacaq orda... Bulaq başında sənə aşiq olub... – Qısır Qarı xısın-xısın güldü. – Hə, hə, gəl bəri, gəl aparım səni çadıra, özün qurula onu məhrəbayla... Gəl... Gəl bəri...

Bircə anın içində Mahmudun bütün varlığına bir qorxu, təlaş hakim oldu və Mahmudu ayıldı: Mahmud qorxdı ki, indicə qaça-qaça gedib o çadıra girəcək və bütün ömrü boyu, bundan sonra nə qədər yaşayacaqsa, yalnız bu qadının bədəni ilə nəfəs alacaq və o zaman dünyada bir tək, bir kimsəsiz, bir inamsız qız qalacaq: Məryəm.

Və Mahmud bilmədi ki, özünü necə məcbur etdi, atı necə çapdı, Armudlu göldən necə uzaqlaşdı.

Qısır Qarı yana-yana, ağzından tüpürcək sıçraya-sıçraya:

– Get, – dedi. – Köpəkoğlu! Get, bir qara daş da dalınca! – Sonra bütün hirsini Sofinin üstünə tökdü. – Sən niyə ağzının suyunu axıda-axıda baxırsan? Səninçün çimir o? – Qısır Qarı həmişə yalın ayağı ilə Sofinin atına bir təpik ilişdirdi və at yerindən tərpəndi, hiss etdi ki, cilovu tamam boşalıb, ağaclıqdan çıxıb irəlidə tozanaq qaldırmış o biri atın ardınca getdi.

Sonra Qısır Qarı başını qaldırıb göyə baxdı: göy gömgöy və tər-təmiz idi.

Sofi elə bil heç nə hiss etmir və heç nə eşitmirdi.

Ceyran Mahmudu görmürdü, amma ağacların arasından sürətlə ötən kölgəni sezən kimi başa düşdü ki, bu tələ də tutmadı, bu cəhd də boşa çıxdı. Qısır Qarı ağacların arasından çıxıb yazıq-yazıq onlara baxanda Ceyran bu gözəl bədənin incəliyinə, zərifliyinə uyuşmayan bir kobudluqla ətrafındakı kənziləri itələyə-itələyə sudan çıxdı və çadıra girdi; Ceyranın hirs-i-hikkəsi yerə-göyə sığışmırdı.

Amma Ceyran bilmədi ki, birlikdə çıxdıqları gündən etibarən gözlərini Ceyrandan çəkə bilməyən mehtər Cəfər də Armudlu göldən iyirmi beş-otuz addım aralıdakı təpəcikdə, qoca şam ağacının dibinə yatıb gizləncə və için-için inildəyə-inildəyə bütün bu müddət ərzində çılpaq Ceyrana baxmışdı...

Ceyran həmin gecəni sübhə kimi yata bilmədi. Kəndxuda Allah-qulu ilə kəndlərinin yaxınlığındakı dağda keçirdikləri və indi uzaq illəri arxasında qalmış o işgəncəli gecələrdən sonra, hətta on beş yaşında qaraçılarla yaşadığı müddətdə belə, Ceyranın bu cür əzablı gecəsi olmamışdı. Əvvəlcə Ceyran elə bilirdi ki, Ziyad xanın oğluna hirsli tutub, bu cavan oğlanın belə bir əfəlliyinə acıqlanıb, amma sonra başa düşdü ki, yox, belə deyil, Ceyranın özünə hirsli tutub, güntortakı o çılpaqlığına görə Ceyran indi öz-özündən həya edir və bütün bunlarla bərabər, Ceyran başa düşürdü ki, belə olmaz, özünü bu cür tənələrin qucağına atsa, bu amansız və soyuq dünyada tez məhv olar.

Dünya amansız və soyuq idi, amma o gecə Ceyran dünyanın bu buz soyuqluğu içində birdən-birə bir ilıqlıq hiss etdi; bu ilıq nəfəs Mahmuddan gəlirdi, bu nəfəsdə bir saflıq var idi, bu nəfəs dünyanın yaxşı işlərindən, insan xislətinin gözəlliyindən xəbər verirdi; bu ilıq nəfəs içində Ceyran özünün canlar alan bədəninə başdan-başə çirkab içində gördü.

Mahmud Ceyranın həyatına həmin gecə beləcə birdən-birə daxil oldu və daha Ceyranı tək buraxmadı, on beş yaşlı təcrübəsiz və sadələvh bir qız uşağı kimi, Ceyranın ürəyini əsim-əsim əsdirməyə başladı.

Sonra Ziyad xanın öldürülməsi xəbəri gəldi, amma Ceyran geri dönmədi, dayanmadı, yenə əvvəlki kimi Mahmudu izləməyə başladı. Ziyad xanın adamları Ceyranın karvanından ayrıldılar, hərə bir tərəfə dağıldı, təkə mehtər Cəfər çıxıb getmədi, Ceyranın şəxsi nöqərləri və keşikçiləri ilə bərabər, yolçuluğuna davam etdi.

Ceyranın yuxusuz gecələri bir-birini əvəz etdi.

El aşığı Ceyranın gözəlliyinə, Ceyranın şəninə çox nəğmələr qoşmuşdu, salla zülfün kəmənd olsun demişdi, çünki bu kəmənddən dünyanın heç bir kişisi canını qurtara bilməz; gözlərin olubdu canımın qəsdə demişdi, yanaqların qızılgüldən təzədi demişdi, bədriüzlü, gülcəmallı, zənəxdanı qoşaxallı bağırimızın başını üzdü demişdi, dal gərdəndə qulac-qulac saçları sarmaşır, dolanır incə belinə demişdi, amma el aşığı bilmirdi ki, indi Ceyran bir "ah" çəkə, Gəncə çinarlarının yarpaqları quruyub tökülər, bilmirdi ki, uzun-uzun yuxusuz gecələrdə Ceyranın yastığı qan ağlayırdı, yorğanı yasda idi.

Ceyranla Mahmud Armudlu göl əhvalatından beş-altı gün sonra elə yoldaca üçüncü dəfə görüşdü. Ceyran karvanı Mahmudun ardınca

sürürdü və çöllü-biyaban bir yerdə səhər tezdən kənizlərdən birini irəli – Mahmudu çağırmağa göndərdi:

– De ki, kəcavədə bir nəfər vacib bir işdən ötrü səni görmək istəyir.

Sonra Ceyranın əmri ilə kəcavəni dəvənin belindən alıb yerə qoydular və kəviz-nökər kənarlara çəkildi. Ceyranı tək buraxdı. Ceyran Mahmudu gözləməyə başladı. Dünən gecə bu səhər görüşünü qət eləmişdi, daha dözə bilmirdi və Mahmuda deyəcəklərini uşaq kimi əzbərləmişdi. Həqiqəti deyəcəkdi, hər şeyi deyəcəkdi Mahmuda, nə üçün onun ardınca düşdüyünü danışacaqdı və imdad istəyəcəkdi, amma Mahmud çölün ortasında yerə qoyulmuş bu qara rəngli kəcavəyə yaxınlaşanda Ceyran birçə anın içində hər şeyi yadından çıxardı, deyəcəyi sözlərin hamısı yox olub beynindən uçdu, bütün sinəsi həyəcədən alışıb-yandı və Mahmud atdan düşüb kəcavənin yanında dayananda Ceyran heç cürə özünü saxlaya bilmədi, əlini atıb kəcavənin pərdəsini qaldırdı və Mahmudun qolundan yapışıb içəri – kəcavəyə çəkdi və nəfəsi qırıla-qırıla:

– Bəs sən necə aşıqsən? – soruşdu. – Bəs sən niyə bilmirsən ki, aşıqlər nə çəkir? Axi, bilməlisən sən bunu! Görmürsən qara rəngə boyanıb mənim kəcavəm? – Sonra Ceyran əl atıb öz ipək köynəyinin yaxasını cırdı və Mahmudun başını iri və isti dik döşlərinə sıxdı. – Götür məni! Gəl! Gəl! Kişi eləyəcəyəm mən səni! Sən dünyanın ən bəxtəvər kişisi olacaqsan? Bütün adamlar sənə kiçik görünəcək. Çünki sən hamıdan üstünsən! Gəl! Gəl! Gəl!

Mahmud ağzına pərçim olmuş bu buğlanan mərmər döşlərin arasında boğulurdu, nəfəs ala bilmirdi. Mahmudun gözləri qaralmışdı, heç nə görmürdü; Mahmud bütün bədəni ilə hiss edirdi ki, bu dəm huşunu itirəcək, çünki bütün içini bürümüş ehtiras daha sözüne baxmırdı, çünki bütün içində baş qaldırmış bir istək Mahmudu məhv edirdi və Ceyran Mahmudun saçlarından yapışıb başını döşlərindən ayıranda və köz kimi qızarmış dodaqları ilə Mahmudun üz-gözünü dəlicəsinə öpməyə başlayanda Mahmud birdən-birə Ceyranın əllərindən və dodaqlarından buraxıldı və özü iki əli ilə də başından yapışıb özünü məcbur etdi, məcbur etdi, məcbur etdi və bu qara kəcavədən uzaqlaşdı.

Sofi gəlib Ceyranın kəcavəsindən otuz beş-qırx addım aralıda, atın belində dayanmışdı.

Sofi heç bir söz demədi, kəcavəyə öteri bir nəzər salıb Mahmudun atının cilovundan yapışdı və bu atı da ardınca çəkə-çəkə yavaş-yavaş uzaqlaşdı.

Mahmudun qışqırtısı hələ bu çöllərdən çəkilməmişdi.

Ceyran kəcavənin içində tək qalmışdı. Əslində Ceyran bütün yer üzündə tək və tənha idi.

Ceyran başını geri atıb ala gözlərini kəcavənin alçaq tavanına zilləmişdi və bu gözlər bu dem heç nə ifadə etmirdi.

Ceyran başa düşdü ki, Mahmud təkə ondan qaçmadı, Mahmud eyni zamanda özü özündən qaçdı.

Sonra Ceyran üşüdü, köynəyinin cırılmış yaxasını sinəsinə sıxdı və Ceyranın yadına düşdü ki, uşaq olanda kənddə Novruz bayramında axşamçağı ocaq qalayardılar və gecə hay-küy sala-sala, atılıb düşə-düşə ocağın üstündən hoppanardılar və gecə böyüklərdən gizlin – ocağı su ilə söndürmək günah idi – quyudan su çəkib qıpqırmızı közərək yanan bu ocaqların üstünə su səpərdilər, közlər cızıldayıb sönərdi və bir azdan gecənin ayazında buz kimi soyuyardı.

Ceyran elə bildi ki, hər şey qurtardı; soyuq bir biganəlik Ceyranın bütün hiss-həyəcanlarına hakim olmuşdu, amma, amma heç nə qurtarmadı, axşam bütün hisslər yenidən qaynadı, gecə yenə dərdli keçdi və Ceyran bu gün Qısır Qarını Sofinin üstünə göndərdi, indi də çölün ortasında qurduqları çadırda oturub Qısır Qarını gözləyirdi.

Uzaqda başı qarlı Ərzurum dağları görünürdü və Ceyrana elə gəlirdi ki, Mahmud daha aşdı getdi o qarlı dağların ardına və Ceyranın içindən bir nalə qopdu: yol verməyin, başı dumanlı dağlar! Gər əcəlim gəlsə ölləm, məzar qazanım getmiş, zalım fələk neylədi?; xəncər kimi bağrım başın teylədi; həkim yox, loğman yox, dərdimi qana, əriyibdi bağrım, dönübdü qana, az qalırım odlanam, az qalırım yanam, od tutub bədənəm, ağlaram; zalım dünya, yudum dolbəndimi, bəyaz eylədim, sildim könlümün pasını ayaz eylədim, qanlı fələyə niyaz eylədim, bəs nə oldu?; fələk mənə verdi çoxlu cəfa, hey!..

Gəncədə xanəndə qızların tez-tez oxuduqları farsca şerin iki misrası birdən-birə Ceyranın yadına düşdü.

Ta nəyaba morad xiş beçuş
Ta nəsazəd zamana ba to, beso¹.

¹ Fars şairi Məsudinın şerlərindəndir və tərcüməsi belədir: nə qədər ki, öz müradına çatmamısan, çalış ki, zəmanə sənə saz olmasa da, sən zamanəyə saz ol.

Ceyran nə üçün bu iki misranı xatırladı?

Bu dəm Gəncənin o xanəndə qızları ilə Ceyranın arasında elə bir məsafə var idi ki, bu məsafəni dünyanın heç bir atı, heç bir dəvə karvanı başa vura bilməzdi, bu, əlçatmaz, ünyetməz bir məsafə, uzaqlıq idi; Ceyran Gülguna¹ minib illərlə çapsaydı da daha bu məsafədən canını qurtara bilməzdi, Arəş² dalbadal yüz dəfə ox atsaydı da bu məsafənin axırına çata bilməzdi, çünki bu məsafənin sonu yox idi. Hər halda, Ceyrana belə gəlirdi.

Gəlib nə deyəcək Qasır Qarı? Nə edəcək Sofi? Mahmud təmizliyinin müqabilində bütün dünya çirkab içindədi, təkcə Ceyran yox. Nə üçün göndərdi Qısır Qarını? Zorla da məhəbbət olar? Ceyranın ürəyindən yenə bir sızıltı keçdi: ağla ürək, ayrılığın günüdür, ayrılığın dəmi gəlib. Ceyran çadırın pərdəsi arasından çölə baxdı. Dəvələr yerə çöküb gövşəyirdi və Ceyrana elə gəldi ki, bu dəvələrin beli xurcun-xurcun ləl-cavahirlə, qızılla doludu və bütün bu varidatı Ceyran gələcək illərin çarpışmaları ilə, özünü oda-közə vurmaqla, ağlasığar və sığmaz fəsadlarla qazanıb, amma nə olsun?

Nə olsun?

Gəlin halallaşaq, mən gedər oldum...

Bu nə demək idi? Dəlimi olurdu. Ceyran, ağlını itirirdimi?

Mehtər Cəfər atları qaşovlayırdı və otuz illik ömrünü həmişə atların arasında ilxıda, tövlədə keçirdiyi üçün mehtər Cəfər at qayğısından başqa, at sevincindən və at dərindən başqa bir qayğı, sevinc və dərd bilməmişdi. Uşaqlığını və gəncliyini kənddə keçirmişdi, sonra Gəncəyə gəlib çıxmışdı, sorağı saraya çatmışdı və mehtər Cəfəri Ziyad xanın saraylarında işə götürmüşdülər. Ziyad xan Ceyranı oğlunun ardınca göndərəndə sarayın beş-altı xidmətçiləri ilə bərabər, mehtər Cəfəri də Ceyranın sərəncamına vermişdi və mehtər Cəfər karvanın atlarına doğrudan da sevə-sevə, can-dildən qulluq edirdi.

Ziyad xanın öldürülməsi xəbəri gələndə saray xidmətçilərinin hamısı dağıldı, amma mehtər Cəfər heç hara getmədi, çünki mehtər Cəfərin at məhəbbətinə yeni bir gizli məhəbbət əlavə olmuşdu.

Mehtər Cəfər Gəncəyə qayıda bilərdi, çünki mehtər Cəfər yaxşı bilirdi ki, Bayandur bəy at dəlisisi və yaxşı mehtəri atdan az istəmir,

¹ Gülgün – Şirinin atının adıdır.

² Arəş – Əfsanəvi qədim İran oxatanı; çox uzaq məsafələrə ox atmaq qüdrətinə malik imiş.

amma mäsələ burasında idi ki, bu yeni mähəbbət birdən–birə öz kəndlərini mehtər Cəfərin yadına salmışdı; mehtər Cəfər on iki il idi kənddən ayrılmışdı və kənddə onu indi təkəcə anası gözləyirdi, başqa heç kimləri yox idi. Bu on iki ildə Gəncədə yığıdığı pulla mehtər Cəfər özü hələlik kiçik bir ilxı saxlaya bilirdi. Camaatın bir–birini qırdığı bu zamanda yaxşı atın qiyməti qızıl qiyməti idi və mehtər Cəfər özü var–dövlət qazana bilirdi, qoşunları yaxşı atlarla təmin eləyən böyük–böyük ilxıların sahibi ola bilirdi.

Amma işin içindən iş çıxdı, bu at mähəbbətinə, at qayğısına yeni bir mähəbbət, yeni bir qayğı əlavə oldu və bu yeni mähəbbətin, yeni qayğının yanında at mähəbbəti, at qayğısı nə idi ki? Heç nə... Mehtər Cəfər ayıq oğlan idi və yaxşı bilirdi ki, ayağını gərək yorğanına görə uzatsın; Ceyran kimi bir xanım onun tayı deyildi, taylı gərək axtarıb onun tayını tapaydı, amma ürək də gərək bunu deyirdimi?

Elə bu dəm mehtər Cəfərin həyatında dünyanın ən böyük möcüzəsi baş verdi: Mehtər Cəfər hiss etdi ki, ömrü boyu adət etdiyi at iyinə çox zərif, çox incə bir iy qarışdı və mehtər Cəfər başını qaldıranda Ceyranı öz qarşısında gördü. Ceyran heç nə deməyib düz mehtər Cəfərin gözlərinin içinə baxırdı. Mehtər Cəfər bir o qədər də incə adam deyildi, amma mehtər Cəfər də Ceyranın adamın aqlını başından eləyən ala gözlərinin dərinliyinə hopmuş kədərlə bərabər, bu gözlərdə bir qətiyyət, bir çılğınlıq hiss etdi, sonra Ceyran əlini qaldırıb mehtər Cəfərin qaşov tutmuş iri və kobud əlinin üstünə qoydu və mehtər Cəfər başa düşdü ki, ilqarı düz adam olduğu üçün Allah onun ürəyinin səsinə eşidib və mehtər Cəfəri dünyanın ən xoşbəxt adamı eləyib...

...Həmin gün Ceyran Qısır Qarını gözləmədən, bütün karvanı, kəni və nöqərlərini çölün ortasında atıb, Gəncədəki imarətini, var–dövlətini yadından çıxarıb mehtər Cəfərə qoşuldu və bir atın belində mehtər Cəfərin on iki il bundan əvvəl qoyub getdiyi kəndə çapdılar.

Ceyran belə Ceyran idi.

XII

Ocağın közü qızarırdı.

Dabbaqlar bütün günortanı bu çayın qırağında qoyun, keçi dərisini iyləyib tumac qayırdılar və indi, gecənin bu vədəsində də dəri iyi

buralardan çəkilib getməmişdi və Sofi ürəyində yer üzündəki dabbaqların atabaatasına söyə-söyə barmaqlarını ocağın közünə tutub qızdırırdı.

Dabbaqların nə təqsiri var idi?

Bəs Sofinin nə təqsiri var idi? Sofi hansı günah işin sahibi idi ki, dərviş olub çöllərə düşmüşdü, yaşının bu vaxtında kol-kos dibində yatırdı və bütün ürəyi qorxu içində idi ki, sabah nə olacaqdı? – Bir quyu qaranlığı bürmələmişdi bu sualı və nə üçün belə bir quyu qaranlığı Sofinin qisməti olmalıydı?

Ümumiyyətlə, axı, elə qırx altı illik ömrünün özündə nə görmüşdü Sofi?

Payıza daha bir şey qalmamışdı və gecələrin ayazı adamı üşürdü...

Sofi lənət şeytana deyib axır vaxtlar onu tamam əldən salmış bu fikirləri başından eləmək istədi, çünki Sofi sövq-təbii hiss edirdi, başa düşürdü ki, bu fikirlər bütün vücudunu qamarlayır, Sofiyə sahib olur və Sofini əsl həyata, əsl yaşayışa çağırır.

Sofi əllərini bir-birinə sürtə-sürtə qollarını da közün üstünə tutdu.

Bu axşam burada məskən salmışdılar və Sofi gecə Mahmudun belinə küp qoymuşdu – Mahmud neçə gün idi ki, soyuqlamışdı, öskürürdü, qızdırırdı və sayıqlayırdı.

Bütün bu işlərin axırı nə olacaqdı?

Mahmudun gözləri güllərə baxırdı və elə bil, “Məryəmi gördünüzü?” – soruşurdu, göllərə baxırdı, “Məryəmi gördünüzü?” – soruşurdu, çöllərə baxırdı, yollara baxırdı, sulara baxırdı, “Məryəmi gördünüzü?” – soruşurdu; qürbətdə hərə öz elini arzular. Mahmudun gözləri, Mahmudun baxışları, Mahmudun hərəkətləri qürbət ellərdə ah-zar edə-edə bir keşiş qızını arzulayırdı və hərdən bütün bunlar Sofiyə elə təsir edirdi ki, Allahın yağışı yağanda da Sofiyə elə gəlirdi ki, elə bil yağış yağmır, Mahmudun dərdinə göylər ağlayır.

Deyəsən, Sofi də dəli olurdu...

Sofi ilk çağlarda bu səfəri də gəldi-gedəri bir şey bilirdi, bu səfərə ciddi baxmırdı, ürəyinin dərinliyində bir sakitlik var idi, çünki Qəmərbanu var idi. Ziyad xan kimi bir əjdaha var idi və kim bilirdi ki, axırı necə olacaq?..

Mahmudu yolundan döndərmək mümkün deyildi, hər dəfə irəliyə getmək istəyəndə Sofi:

– Orada elə lotular var ki, – deyirdi – bizi kişmiş yerinə ciblərinə doldurub yeyərlər. Biz orada baş çıxara bilmərik...

Mahmudun da elə bircə sözü var idi:

– Mən yolçuyam, Sofi, yollar keçib gedirəm...

Yaxşı, sən yolçusan, yolçu ol, yollara düşmüşsən, düş, öz aləmin var, öz məqsədin var, bəs mənim təqsirim nədir? Və ümumiyyətlə, mənim təqsirim nədir ki, qırx altı yaşa gəlib çatmışam, amma ömrümdə bir xoş gün yaşamamışam, həmişə əl buyruqçusu olmuşam, başqalarına xidmət etmək üçün bütün həyatımı qurban vermişəm?.. Bəsdir, axmaq Sofi, bəsdir. Nə tez başqaları oldu, yad oldu bu adamlar! Ziyad xanın bədəni torpağın altında hələ soyumayıb... Düzdü, Qəmərbanu da deyirlər itgin düşüb, amma dünyanın işlərini bilmək olmaz, Sofi...

Sofi ocağın o biri tərəfində yerə saldığı palazın üstündə üzüqoylu uzanmış Mahmuda baxdı və bu qara zindan ağırlığı fikirlərini dağıtmaq üçün:

– Küp ağırtmır? – soruşdu.

Mahmud, həmişə olduğu kimi, yenə öz aləmində idi və Sofinin bu sadə sualına cavab vermək əvəzinə, özü suallar verdi:

– Bu təzadlar nədi belə dünyada, Sofi? Bir tərəfdə səfalət, o biri tərəfdə mal-dövlət... Bir tərəfdə Firdovsinin zəkası, o biri tərəfdə Sultan Mahmudun¹ nadanlığı...

Sofi hirsələndi:

– Bəyəm indi belədi? – dedi. – Bəyəm min il bundan qabaq belə olmayıb? Bəyəm belə olmayacaq min ildən sonra? Bəyəm təbiət öz gündüz ilə bərabər, gecə yaratmayıb? Bəyəm yaşadan da, öldürən də təbiət deyil? Gecənin yarısı indi bunların dərini çəkmək bizə qalıb?

Sofi dalını demədi, özünü güclə saxladı: Sofi demək istəyirdi ki, bəyəm dünyanın elə ən böyük təzadı bu deyil ki, Ziyad xan kimi, Qəmərbanu kimi od parçalarının – əjdahanın və dişi aslanın sənini kimi oğlu var?

Sofi bu dəfə özünü saxladı, amma Sofi bilirdi ki, bir azdan daha özünü saxlaya bilməyəcək, ağzına gələni bu oğlana deyəcək və Sofi-

¹ Sultan Mahmud Qəznəvi (997-1030) – Şərqi İrənin, Türkünənin və Hindistanın böyük bir hissəsində hökmranlıq edən Qəznəvilər sülaləsinin banisi idi və deyilənə görə Əbülqasım Firdovsi “Şahnamə”ni onun sifarişiyə 35 il müddətinə yazmışdır, amma sonradan Sultan qoca şairi aldatmışdır.

nin birdən-birə çənəsini qollarına dirəyib üzüqoylu uzana-uzana gözlərini gecənin qaranlığına zilləmiş bu kimsəsiz oğlana yazığı gəldi...

Mahmud gecənin qaranlığına baxa-baxa fikirləşirdi ki, torpaq hər yerdə eyni torpaqdır, amma torpağın ən zəifi insandır¹, düzdü, Sultan Mahmuddan heç nə qalmadı, amma Firdovsidən “Şahnamə” qalıb, amma nə olsun?; bu dem bu “Şahnamə” şöhrətindən xorasanlı Əbülqasım nə fayda?; xorasanlı Əbülqasım çoxdan torpağa qarışıb yox olub və bir vaxt gələcək ki, dünyada Mahmud da olmayacaq və ən başlıcası isə, bir vaxt gələcək və Məryəm də qara torpağa dönəcək və bir halda ki, bu cür olacaqdı, onda biz heç, bəs nə üçün Allah Məryəmi xələq etmişdi? O gün rastlaşdığı qoca bu suala cavab verə bilərdimi?

Həmin qoca ilə iki gün bundan əvvəl rastlaşdılar: qoca eşşəyə minmişdi və düz onların üstünə gəlirdi, qucağında da bir bağlama aparırdı. Bu qocanın sifəti çox tanış idi və Mahmuda elə gəlirdi ki, Gəncədə ta uşaqlıq vaxtlarından bu tərəfə həmin qocanı çox görmüşdü, amma dəqiq haçan görmüşdü və kim idi – bilmirdi; bu qoca elə bil ki, yer üzünün bütün qocalarına oxşayırdı və eyni zamanda heç birinə oxşamırdı.

Qoca eşşəyi düz Mahmudun qabağına sürüb dayandı və tamam yaşıl gözləri ilə altdan-yuxarı Mahmuda baxdı. Mahmud da atın cilovunu çəkdi və bir müddət beləcə bir-birlərinə baxdılar, sonra Mahmud qocanın əlindəki bağlamaya işarə etdi:

- Bu nədi belə?
- Dörd kitabdı²
- Sən kimsən?
- Musayam, Davudam, İsayam, Məhəmmədəm.
- Allahsan?

Qoca yamyaşıl gözlərini gün işığı altında qıyıb:

– Yox, – dedi. – Adamam. Sənəm, oyam, mənəm, Məryəməm, Sofiyəm.

Mahmud:

– Bəs... bəs dərd əlindən necə çatlamır sənən? – soruşdu.
– Sən dərdi görürsən, dərd axtarırsan hər şeydə, amma mən, bax, o dağları da görürəm, bu otları, çiçəkləri də görürəm, bu çayı da

¹ İslam fəlsəfəsinə görə insan torpaqdan yaranıb.

² Dörd müqəddəs kitab nəzərdə tutulur. Tövrat (Musa peyğəmbərin kitabı), Zəbur (Davud peyğəmbərin kitabı), İncil (İsa peyğəmbərin kitabı) və Quran.

görürəm, səndə nə yaxşı var, onu da görürəm, Sofidə nə yaxşı var, onu da görürəm...

Sonra Qoca yamyaşıl gözlərini Mahmuddan çəkib eşşəyi mahmızladı və yoluna davam etdi.

Sofi eşşəyin üstündəki bu yamyaşıl gözlü Qocanı görmürdü və Sofiyə elə gəldi ki, Mahmud yenə öz-özünə danışıır; Sofinin ürəyindən bir təəssüf gəlib keçdi: Hayıf sənə... Sofinin heç ağına gəlmirdi ki, Mahmudun gördüklərinin hamısını Sofi, sadəcə olaraq, görə bilmir.

Ocağın közü qızarırdı.

Sofi barmaqlarını ovxalaya-ovxalaya əlini elə-eləcə ocağa tutmuşdu.

Çayın şırıltısından başqa bu qaranlıq gecənin heç bir səsi yox idi və birdən-birə bu çay şırıltılı gecə sakitliyi içində uzaqdan, lap uzaqlardan bir səs eşidildi: kimsə zəngülə vura-vura muğamat oxuyurdu; sözləri eşitmək mümkün deyildi, amma o uzaq zəngülənin sədalari elə bil ki, dağ havasıydı, dalğa-dalğa bütün bu tərəflərə yayılırdı.

Sofi səs gələn tərəfə baxdı və astadan dedi:

– Zalım oğlu, elə bil, Davuddu!..¹

Mahmud da uzaqdan gələn bu səsi eşitdi və Ziyad xanın sarayındakı o cavan xanəndə Mahmudun yadına düşdü və elə bil ki,

Mahmud o uzaq səsi yox, həmin cavan xanəndənin səsini lap yaxından eşitdi və cavan xanəndənin səsindəki yangı bu gecə qaranlığında və kimsəsizliyində Mahmudun bütün bədənindən keçib getdi. Mahmud fikirləşdi ki, əslində dünyanın altı cəhətinin² altısı da eynidi və heç bir fərq yoxdu.

Sofi fikirləşdi ki, dünyada xoşbəxt adamlar var: belə bir gecədə kef məclisi qurublar və yəqin indi orada Sofidən də otuz yaş yaşlı kişilər Yəğma gözəlləri³ ilə eyş-işrətə məşğuldurlar.

Ceyran yenə Sofinin yadına düşdü və Sofinin tükləri ürpeşdi; Sofi bütün gücü ilə Ceyranı başından çıxarmaq istəyirdi, çünki Sofi qorxurdu, daha doğrusu, neçə gün idi ki, Sofi özü özünü qorxudurdu ki, Bələm⁴ kimi ləhləmək bələsinə tutular.

¹ Mifə görə yəhudi peyğəmbəri Davudun gözəl səsi olub.

² Altı cəhət – sağ və sol, ön və arxa, yuxarı və aşağı.

³ Yəğma – klassik Şərq ədəbiyyatında misilsiz gözəlləri olan Orta Asiya şəhərlərindən biri kimi işlədilir.

⁴ Bələm (İbn Baur) – dinə görə, Musa peyğəmbərlə bir yerdə yaşayıb və dünya malına tamah saldığına görə it kimi ləhləmək bələsinə tutulub.

Sofi bir neçə gün bundan qabaq yanına xahişə gəlmiş Qısır Qarını elə qovmuşdu ki, Qısır Qarı qorxusundan səsinə də çıxarmayıb, qaçıb canını qurtarmağı qənimət bilmişdi.

Qısır Qarı Ceyranın adından kisə-kisə qızıl boyun olurdu ki, Sofi, Mahmud ilə Ceyranın arasını düzəltsin.

Kaftar qarı... Dəllək çarə bilsə öz başına eləyər.

Bütün bunlar hamısı çayda çimən Ceyrana tamaşa elədikləri o gündən başladı.

Neçə gün idi ki, gözlərinin qabağında titrəyən o ağ əndam Sofini rahat buraxmırdı, neçə gün idi ki, Ceyranın zənəxdanındakı xal Sofi üçün, elə bil, həcərül-əsvədə¹ dönmüşdü, neçə gün idi ki, gözlərinin qabağından çəkilməyən o çılpaq bədən Sofinin sürdüüyü qırx altı illik həyatın miskinliyindən xəbər verirdi.

Sofi çayda çimən Ceyranı görəndə özü də bilmədən peyğəmbərin sözlərini təkrar etdi:

– Fətəbərəkəllahü əhsənül-xalığın!²

Hər şey həmin andan başladı.

Əlbəttə, Sofi birinci dəfə deyildi ki, çılpaq qadın görürdü və məsələ bu çılpaqlıqda deyildi; məsələ bunda da deyildi ki, Ceyran dünyanın ən sehrli qadın bədəninin sahibi idi və bu bədən Sofidə bütün ömrü boyu bu dərəcədə hiss etmədiyi bir şəhvət hissi oyatmışdı; məsələ burasında idi ki, bu dəhşətli şəhvət hissində şəhvətdən başqa bir tamah da var idi. Bu dəhşətli şəhvət elə bil ki, Sofini illərin ayı yuxusundan oyatmışdı.

Buna bənzər bir hissi Sofi bir neçə il bundan əvvəl keçirmişdi: O zaman Qəmərbanunun tapşırığı ilə Gəncədən çıxıb iş dalınca getmişdi. Günün günorta çağı idi. Sofi yorulmuşdu və acmışdı, bir bulaq üstündə, söyüd ağacının kölgəsində atdan enib qabağına balaca bir süfrə saldı və həmişəki kimi qollarını çırmalayıb dəstəmaz aldı, sonra yola götürdüyü soyutma toyuqdan yeməyə başladı. Bu vaxt yolla Sofinin qabağında qurtarmaq bilməyən bir karvan keçdi. Sofi silahlı atlılardan öyrəndi ki, bütün bu karvan Şirvanşah Şeyxşahın Şah İsmayla göndərdiyi hədiyyələrdir: xurcun-xurcun ləl-cavahir, qızıl və gümüş pullar, daş-qaş, rus malları, ərəb atları, Bərdə qatırları... Bu

¹ Həcərül-əsvədə – Məkkə şəhərində Kəbədə saxlanan müqəddəs Qara daş.

² Deyilənə görə Məhəmməd peyğəmbər gələcək arvadı Zeynəbi çimən görmüş və bu sözləri demişdir. Ərəbcədən tərcüməsi belədir: “Səni yaradana əhsən”.

karvan yükünü saymaqla qurtaran deyildi və o zaman Sofinin ürəyində heç vaxt bilmədiyi bir hissə baş qaldırdı: Sofi qurtarmaq bilməyən karvan zənginliyi müqabilində özünün heçliyini dərk etdi və bütün bədənində soyuq su çiləyən bu kəşf Sofini elə sarsıtdı ki, birdən-birə öz əllərini qan içində gördü, elə bil, gecə ilə Qəmərbanunu xəncərlə doğrayıb ləl-cavahirini götürüb qaçmışdı: elə bil o ləl-cavahir Sofinin qıpqırmızı qana bulaşmış əllərində işıldamağa, dünyanın min bir rənginə çalmağa başladı. Sofi yerindən sıçrayıb atın belinə atıldı və həmişə sakit olan bu adamdan çıxmayan bir hikkə ilə atı qamçılıyıb çapdı.

Təkcə bir qolu qoparılmış soyutma toyuq elə-eləcə söyüdünlə altında qaldı. Sofi bütün həyatında birinci dəfə idi ki, belə bədxərclik edirdi.

Sofi sidq-ürəkdən Allaha inanan adam idi, fırlıdaqcı mollalarla, yalançı cadugərlərlə, adamı cəddi ilə hədələyən acgöz seyidlərlə arası yox idi, amma Allahın adını uca tuturdu və o zaman Sofi Allahı köməyə çağırırdı və günlər keçdikcə Sofinin ürəyini bürümüş o dəli tamah hissi də keçib getdi.

Amma indi bu hissə keçib getmək bilmirdi.

Bəlkə ona görə ki, ürəyinin lap dərinlərində Sofi özü o hissəni keçib getməyini istəmirdi? Nə üçün Sofi çöllü-biyabanlarda özünü məhv etməli və günün cırhacı istisində sonu görünməyən bu çöllərdə adi bir böyürtkən kolu görəndə gözüne işıq gəlməli, elə bil ki, tuba¹ görüb?

Nə üçün Sofi qurşağında bu qədər varidat gəzdirdiyi halda özü öz ayaqları ilə özünü gələcəyin səfalətinə aparır və əslində qurşağında gəzdirdiyi bu varidat düz yaşadığı üçün, təmiz yaşadığı üçün, həmişə gözü tox olduğu üçün, bütün uşaqlığını, gəncliyini, ən sağlam kişilik çağlarını başqalarına xidmətdə keçirdiyi üçün Allahın ona bəxş etdiyi halalca haqq deyilmi?

Sofi elə bil ki, diksindi.

Allah?

Allahın adını tutma, rəzil insan. Bütün dünyadakı insanlar rəzildi və sən ki bu cür xəyallar edirsən, rəzillərin rəziləsin və sən özündən xəbərin yox imiş. Bütün dünyanın insanları rəzildirsə, onda Mahmud da rəzildi? Yox, Mahmud rəzil deyil, Mahmud... Sofi bu sözü fikrinə gətirmək istəmirdi, amma nə üçün? Nə üçün həqiqətin gözüne düz

¹ Tuba – Cənnət bağında gözəl və əzəmətli bir ağac.

baxmaq lazım deyil və nə üçün həqiqətdən qaçıb, özümüzü aldatmalıyıq? Həqiqət isə bu idi ki, Mahmud... Ürəkli ol, Sofi, ürəkli ol və sən yolunda ömrünü çürütdüyün adamlardan əskik deyilsən, ürəkli ol: Mahmud axmaq idi və Mahmuda baş qoşmaq, dünyanın bu vaxtında məcnunluq eləmək xəyalına düşmüş bu axmağın, hə, Sofi, sözü adı ilə de, bu axmağın dalınca getmək ona nə verəcək, sənə nə verəcək? Görmədin dünən Allahın əkinçiləri, o əkinçiləri ki, başqa vaxt onları adam hesab eləmirik, bizə necə qəhqəhə çəkib güldülər?

Dünən Sofi ilə Mahmud bir-biriylə mübahisə eləyən iki əkinçiye rast gəldi. Mübahisə torpaq üstündə idi və əkinçilərdən biri o birinə başa salmaq istəyirdi ki, sahəsini iki arşın düz ölçməyib, səhv salıb və nə qədər edirdisə o birisi başa düşmürdü. Sofi ilə Mahmudu görəndə elə bil gözüne işıq gəldi.

– Ay başınıza dönüm, – dedi. – İmam Hüseyn yolunda mənə kömək eləyin, bu qanmaz oğlu qanmaza qandırım ki, səhv eləyir.

Sonra kişi sahəni necə ölçdüklərini və səhvin nədə olduğunu Mahmuda başa saldı, sonra da soruşdu:

– Hə, ay başına dönüm, indi sən denən, mən düz deyirəm, yoxsa yox?

Bu kəndli kişilər nə biləydi ki, Mahmudun fikri özündə deyil, bu kəndli kişilər, axı, Sofi deyildi.

Mahmud dedi:

– Məryəm düz deyir...

– Nə? – Kişinin gözləri bərələ qaldı, sonra ikisi də mübahisələrini yadlarından çıxarıb Sofi ilə Mahmudu hoydu-hoyduya götürdü.

– Hə, kim düz deyir? – Sonra Mahmudun qolunu silkələdi. – Səninləyəm, kim düz deyir? – Kişi bir də soruşdu:

Belədir işlər, Sofi...

Totalım ki, getdik o məlun keşişi tapdıq, sonra nə olsun? Keşiş Mahmuda qız verəndi? Kimi var idi Mahmudun ki, qızı keşişdən alıb buna verə? Lap elə totalım ki, Sofi əlini qurşağına saldı, daş-qaş gücünə – insan çiy süd əmib, – keşişi razı saldı və keşiş qızını Mahmuda verdi, sonra nə olacaq? Sofi qurşağındakını dinsiz bir keşiş qızı ilə bu əlsiz-ayaqsız Mahmuda verməli idi ki, alın, xərcləyin və mən də ölənə qədər sizə xidmət eləyəcəyəm, babası keşiş olan uşaqlarınızı saxlayacağam? Nə üçün? Niyə axı? Niyə?

Mahmud onsuz da pul qədri bilən deyildi və özünün nəyi var idi – sə yolda ac-yalavaca paylaşmışdı. Sofinin nəsihətləri Mahmuda təsir

etmirdi və Mahmud həmişə kasıb-kusuba pul verəndə Sofi fikirləşirdi ki, sən bəyəm Hatəmi-tai¹ olub neyləyəcəksən, a bədbəxt? Bəyəm dünyanın ki, bu qədər acı var, onların hamısını doyurmaq olar?

Yazıq Sofi başa düşmürdü ki, Mahmud cibdəkiləri təkcə ona görə kasıblara paylamırdı ki, acdırlar, çörək yesinlər; Mahmud bu səfər boyu hər addımda pulun və ümumiyyətlə, varidatın, olanın mənasızlığını dərk edirdi və buna görə də kasıb-kusub sədəqə üçün təşəkkür edəndə özünü naqolay hiss edirdi. Mahmuda elə gəlirdi ki, əksinə, bir qızıl, ya bir gümüş verməklə bu adamları tovlayır və onlar heç nə başa düşmürlər.

Sofi həmişə fikirləşirdi ki, yaxşı ki, Mahmudun onun qurşağından xəbəri yox idi və əslində indi Sofinin qurşağından dünyada heç kimin xəbəri yox idi. Təkcə Allahdan başqa...

Mahmud atasının öldürüldüyünü də bilmirdi və Sofi bu barədə Mahmuda heç nə deməmişdi. Mahmud onsuz da yolundan döən deyildi və onsuz da iztirablar içində idi və Mahmudun iztirablarının üstünə iztirab gətirməyin nə mənası var idi? Yaxşı, bunu ki, başa düşürsən, bəs, bu nə fikirlərdi girir başına, ay kaftar? Tez elə, çıxar küpü, yıxıl yerə, gözlərini yum, yat.

Sofi yata bilmirdi. Sofi gözlərini yuman kimi çayda çimən Ceyranı görürdü.

Ocağın isə közü qızarırdı.

Sofi qalxıb Mahmudun yanında çöməldi və yun şalı Mahmudun belindən çəkib küpü çıxarmaq istədi. Küp bərk tutmuşdu və Sofi bir əli ilə küpün qırağı boyu Mahmudun bədənini yumşalda-yumşalda o biri əli ilə axır ki, küpü çıxartdı. Mahmudun kürəyi küpün ağzı girdəliyində qarqara qaralmışdı və Sofi közərən ocağın işığında küpün bu qarqara yerini görəndə “birdən-birə tamam yumşaldı, elə bil, üstünə bir yekə bardaq ilıq su tökdülər və bu ilıqlıq Sofinin ürəyini yuxaya döndərirdi: Qəmərbanunun təkcə oğlu çöllərdə, düzlərdə gör özünü necə soyuğa verib, bəs, sən hara baxırsan, Sofi? Şeytan yoldan çıxarıb səni, Sofi. Tamam yoldan çıxarıb. Qov şeytanı ürəyindən, lənət denən şeytana. Əgər sən də bu tifilə xainlik eləsən, deməli, öz əllərinlə ona qəbir qazırsan, çünki bu qara dünyada ki, bu cür qara fikirlər sənin

¹ Hatəmi-tai (əsl adı Əbu-ədi bin Abdulla bin Səd Hatəmdir) VI-VII əsrlərdə yaşamış ərəb əmiri və şairidir. Böyük dövləti və hədsiz səxavəti haqqında Şərq aləmində bir çox rəvayətlər mövcuddur.

ürəyində özünə yuva salır, bu dünyada Mahmudun qisməti qəbirdən başqa nə ola bilər? Hamımızın qisməti qara torpaqdı, amma sən öz əllərlə başqasına qəbir qazsan, Sofi, onda qara torpağın da bağı yararlar və bütün dünya alt-üst olar.

Sofi yanına-yanına Mahmudun kürəyini ovuşdururdu. Sən bir bu cəllad dünyanın işinə bax... Düz doqquz il Mahmudun yolunu gözlə-dilər, Mahmud anadan olanda bütün Gəncə camaatı xəzinənin hesabına qırx gün, qırx gecə müftə yeyib-içib kef elədi və indi həmin Mahmud bir səfil kimi kol dibində belinə küp qoydurub... Nağıl qoşub danışsan, inanmazlar buna... Sofi yun şalla Mahmudun üstünü basdırdı ki, küpün yeri soyuq çəkməsin və ürəyi yana-yana da dedi:

– Sən indi görək yorğan-döşəkdə yatasan, bala... Kürəyin kömür kimi qaralıb... Yox, bala, sabah səni qoymayacağam burdan tərپənə-sən... Elə buradaca üstünü yaxşıca basdıraram, bütün günü yatarsan, yaxşıca tərləyərsən, sonra görək başımıza nə gəlir...

Sofi birinci dəfə idi ki, Mahmuda “bala” deyirdi. İndiyə qədər Mahmud, Sofinin ağalarının oğlu idi, indi isə Mahmudun Sofidən başqa heç kimi yox idi. Elə Sofinin özünün də Mahmuddan başqa kimi var idi?

Mahmud bir söz demədi və Mahmudun beləcə susmağı Sofinin ürəyində bir ümid çırağı yandırdı: deməli, Mahmud razı idi sabah yolçuluq eləməməyə, onda Sofi yenə yalvarıb-yaxarsın, bəlkə bu dəfə Sofi bu səfərin mənasızlığını başa sala biləcəkdi... Dünyanın nə çox şəhəri, gedib birində məskən salardılar, ev-əşik düzəldərdilər, Sofi Mahmudu evləndirərdi...

– Mahmud...

Mahmud cavab vermədi. Sofi soyuq keçməsin deyə Mahmudun üstünə saldığı şalın qıraqlarını səliqəyə sala-sala bir də səslədi:

– Mahmud, bala...

Mahmud başını Sofiyə sarı çevirib soruşdu.

– Eşidirsən, Sofi?

– Nəyi?

– Xanəndənin səsini.

Sofi hiss etdi ki, bütün damarlarından axan qan o küpün yeri kimi, qapqara qaraldı; Sofi onun halına acıyırdı, ürəyinin sözlərini deyirdi, amma Mahmud Sofini heç adam hesab etmirdi, dediyi sözləri heç eşitmirdi də, xəyalı Füzulidir – kimdir, hansı bir şairinsə şerlərində idi

və Sofi ürəyində özünü gəmirirdi, amma Mahmudun ürəyində ona mahını oxuyurdular...

Lap yaxşı oldu, Sofi, səninçün bu da azdı. Sən iztirab çəkirsən ki, bu yazıq beləcə soyuqlayıb, amma o özü üçün nəğmə oxuyur və səni ələ salır. Sənə bu da azdı, arsız kişi. Nə istəyirsən ondan? Səfərdən döndərib hara aparacaqsan onu? Bəlkə Gəncəyə aparacaqsan ki, al, Bayandur xan, kəs bunun başını? Üstəlik mənəm də başım peşkəşdir? Hansı başqa şəhərə aparacaqsan onu, avam kişi? Sən indi heç öz dərdini çəkə bilmirsən, onun dərdini də özünə yük eləyəcəksən? Sən görmürsən ki, Allah bunu belə yaradıb və bu iş düzələn iş deyil? Sən görmürsən ki, bu adam elə bir əlacsızlıq içindədi ki, heç bir işıq ucu görünür?

Sofi fikirləşdi ki, bəlkə bayaq uzaqdan gələn o xanəndə səsi Hatif idi və Sofini insan olmağa və insan kimi yaşamağa çağırırdı?

Sofi fikirləşdi ki, əlbəttə, adi bir bəndə yox, Sahəölçən² olsaydı, Mahmudu bir göz qırpımında Məryəmə yetirirdi, amma Sofi, Sahəölçən deyildi və Qələmlövhi-məhfuzda³ necə yazmışdısa, elə də olacaqdı.

Ziyad xanın öldürülməsi xəbəri gəlib çatanda Sofinin bütün içini heyvani bir qorxu bürümüşdü: Bayandur xan adam göndərib Mahmudu da, elə Sofinin özünü də öldürəcəkdir, amma incəvarı, Mahmud elə xan oğlu idi ki, onu öldürməyin, ya öldürməməyin əhəmiyyəti yox idi və buna görə də Mahmud barədə tədbir görməyə Bayandur xanın heç vaxtı yox idi. Dünyanın işlərini nə bilmək olar, bəlkə heç kimə rəhmi gəlməyən Bayandur xanın Mahmuda rəhmi gəlirdi? Yox, Sofi, hələlik vaxtı yox idi, hələlik rəhmi gəlirdi, amma düz deyirsən, dünyanın işlərini bilən olmaz və hani o zamanət ki, bax elə bu gecə Bayandur xanın adamları gəlib Mahmudun da, sənə də başını kəsməyəcək?

Sofi sövq-təbii əli ilə qurşağını yoxladı. Bu qurşaq taxıldığı gündən bəri neçə müddət idi ki, bir dəfə də olsun açılmamışdı və bütün bu müddət ərzində Sofi belindəki qurşağın dərdindən çimə də bilməmişdi. Əvvəlcə bu qurşaq Sofini darıxdırırdı, qurşağın altından

¹ Hatif – qeybdən gələn mələk səsi, Şərq ədəbiyyatında məcazi mənada da işlədilir, yəni ki, ürəyin səsi, qəlbin dediyi.

² Sahəölçən – Məhəmməd peyğəmbərin ləqəblərindən biridir, Məhəmməd peyğəmbər merac zamanı göyün yeddinci qatına – Allahın yanına qədərki məsafəni göz qırpımında qət edib.

³ Lövh-i-məhfuz – dünya yaranmamışdan əvvəl Allahın Qələm ilə varlığın taleyini yazdığı lövhədir, göylərdə saxlanır.

qarnı, beli qaşınırdı, tərleyirdi, amma sonradan yavaş-yavaş Sofi bu qurşağa öyrəndi və indi elə bil ki, bu qurşaq da əli kimi, ayağı kimi, Sofinin bədəninin bir hissəsiydi.

Sofi qurşaqdan hələ heç nə götürməmişdi. Mahmud cibindəkilərin hamısını paylayıb qurtarmışdı və indi heç kim onlara kömək eləmədiyi üçün, bütün dünyada tək-tənha qaldıqları üçün yeməyi-içməyi özləri almalıydı, daha heç kim xəlvəti gətirib Sofiyə Qəmərbanunun tapşırığı ilə ləzzətli təamlar vermirdi və Sofi atları satdı; neçə gün idi ki, həmin pulla dolanırdılar.

Ocağın közü qızarırdı.

O cavan xanəndənin səsi çayın şırıltısına qatışmışdı.

O cavan xanəndənin səsi gecənin bu qaranlığında birdən-birə bir baxışı, bir nəzəri Mahmudun gözlərinin qabağına gətirdi və Mahmud bu baxışları tanıdı: altı-yeddi gün bundan əvvəl o Qırmızı Tuman Kişi beləcə baxdı və getdi; həmin baxışdan sonra Mahmud bir xeyli atın belində oturub Qırmızı Tuman Kişinin ardınca baxdı və sən demə, həmin baxışlar, o nəzər o vaxtdan Mahmudun beynində həkk olub qalıbmış – indi, gecənin bu vaxtında həmin baxışları birdən-birə yenə beləcə aydın gördü.

O baxışlar nə deyirdi?

Həmin Qırmızı Tuman Kişilə dağlarda rastlaşdılar.

Mahmud irəlidə, Sofi də həmişəki kimi onun ardınca dağ çıxırı ilə üzüyuxarı qalxırdılar və bu vaxt qırmızı tuman geymiş bir kişi qaça-qaça düz onların qabağına çıxdı və özünü tamam itirdi, əlindəki çörək parçasını iki əlilə sinəsinə sıxdı və Mahmudun atının qabağında dayanıb bilmədi ki, nə eləsin.

Bir az aralıda, yoğun gövdəli bir qoz ağacının altında qoca bir kişi oturmuşdu və teyxa cırıq-cırıq uzun bir köynəkdən başqa qocanın əy-nində heç nə yox idi. Qoca o qədər arıq idi ki, qabırğaları bir-bir sayılırdı, başı elə kəllə sümüyü idi və gözlər olan çuxurun dərinliyindən iki xəstə işıltı gəlirdi. Qoca yalnız haça sümüklərdən və dəridən ibarət qollarını irəli uzadıb nə isə deyirdi, amma nə dediyini başa düşmək mümkün deyildi, çünki ağızından sözlər yox, nazik və taqətsiz civilti çıxırdı.

Mahmud başa düşdü ki, Qırmızı Tuman Kişi qocanın çörəyini əlindən alıb.

Mahmud qollarını irəli tutub yelləyə-yelləyə civildəyən qocaya bir də baxdı: yox, insan ancaq acliqdan bu günə düşə bilməz, insan

ancaq drd əlindən bu cür əriyə bilər və sən grk kim olasan ki, belə bir adamın əlindən cryini tutub alasan...

Qırmızı Tuman Kışi crk tikəsini iki əlilə də sinəsinə sıxa-sıxa başını aşığı əyib gözlərini yerə dikmişdi. Bu Qırmızı Tuman Kışinin yaşı bir o qədər də cx deyildi, amma başı, saqqalı, sinsinin, qollarının tükləri aşıppaq idi.

Mahmud:

– N cn cryi o kışinin əlindən almısan? – dedi. – Sən gr-mrsn ki, drd onu n gn salıb? – Sonra Mahmud kışinin ynindki qıpqırmızı tumanı enli balağından belincn gözdən kecirtdi v: – Eh, sən nə bilirsən drd nədir? – dedi.

Qırmızı Tuman Kışi Mahmudun bu sözlərindən sonra başını yuxarı qaldırdı v cəmi bircə an Mahmudun gözlərinin iin baxdı, sonra yenə başını aşığı salıb dinməz-söyləməz cıxıb getdi.

O bircə anlıq baxış Mahmudu sarsıtdı.

Sofi onda Mahmudun qarasına deyiniirdi və Qırmızı Tuman Kışi cıxıb gedəndən sonra rahat nəfəs aldı; Sofi qorxurdu v deyiniirdi ki, axı, sənin camaatla n işin var, olmasın elə, olsun belə, sprlyib salsın bizi ayağıının altına, varımızı-yoxumuzu da soysun...

Mahmud atdan düşüb Sofinin deyiniirsin baxmayaraq, onun xurcununda n ki, yemək-içmək var idi, hamısını cıxarıb qocaya verdi və qoca bir göz qırpımında bütün yemək-içməyin hamısını cındır köynəyinin altında gizlətdi, amma Mahmud qocanın belə bir cəldliyi-n v acgzlyn fikir vermədi və bunu da görmədi ki, qocanın cındır köynəyinin içində başqa crk, yemək də var; Mahmud geriye dönüb Qırmızı Tuman Kışinin ardınca baxırdı.

Qırmızı Tuman Kışi gözdən itdi, amma Mahmud bir müddət gz-lərini dağın ətəyi ilə aşığı düşən cığırdan ckmdi.

O baxışlar n deyirdi?

O baxışlarda ağırı var idi, iztirab var idi, əzab var idi, amma, n başlıcası, o baxışlarda açıq-aşkar bir rişxənd var idi.

O əzablı baxışlar əslində gülürdü.

Elə bil o baxışlar Mahmuda gülürdü: bəs, sən bilirsən drd nədir?

Gecənin qaranlığıında, cyın şırıltısında, közərən ocağıın yavaş-yavaş azalan istisində və o cavan xanndenin get-gedə uzaqlaşan, itən avazı içində həmin baxışlar, elə bil, yenə təkrar etdi: bəs, sən bilirsən drd nədir? – v Mahmudun bütün varlığı o baxışların belə bir

rişxəndinə qarşı coşdu: yox, Mahmudun dərdi təkcə Məryəm dərdi deyildi, yox, səfərə çıxdığı gündən bu tərəfə, gördüklərini görəndən sonra, el dərdi, oba dərdi, insanların dərdi idi, bu dünyada yaşamağın dərdi idi – bunu heç kim başa düşmürdü və başa düşmək də istəmirdi, hamı Mahmudu çöllərə düşmüş bir Məcnun bilirdi...

Həmin gecə qaranlığında Mahmud bu fikirdən diksindi – məgər Məcnun olmaq ayıbdı? Nə üçün bu camaat Şeyx Nizaminin, Əmir Xosrovun, Caminin, lap elə bu yaxınlarda yaşayıb yazan Nəvainin¹ əsərlərini oxuyub, bunlara qulaq asıb, Məcnunun aqibətinə göz yaşları axıdır, amma gördükləri, tanıdıqları, bir hava ilə nəfəs aldıkları adama “məcnunun biridir” deyib gülürlər?

Məcnunun biridir, yəni kimdir? O adamdır ki, çöllərdə ceyranla da dil tapa bilir və istədiyi məxluqa sədaqətlidir və heç kimə pislik eləmir, heç kimin ürəyini sındırmır və istəyir ki, hamı xoşbəxt olsun, nə üçün camaatın beləsinə gülməyi tutur?

O Qırmızı Tuman Kişinin baxışları da buna görə gülürdü?

Yox, o baxışlardakı gülüş başqa idi, o rişxənd başqa rişxənd idi.

...Əlbəttə, Mahmud o Qırmızı Tuman Kişinin baxışlarının mənasını axıra qədər başa düşə bilməzdi, çünki Mahmudun dağların qoynundakı o kənddən xəbəri yox idi, çünki Mahmudun o kənddəki qırğından xəbəri yox idi, o qırğından ki, Kərbəla qırğını o qırğının yanında yalan idi.

Mahmud nə biləydi ki, o kişi həmin qırmızı tumanı hardansa tapıb əyninə keçirib və o qırmızı rəng bu kişinin əynində sırtıqlığın, arsızlığın rəngi deyil, insan qanının rəngidi,

Həmin kənd dünyanın gözəl kəndlərindən biri idi; bütün dünya susuzluqdan yanıb cadar-cadar çatlayanda bu kəndin ətrafında hər addımbaşı pıqqıldayan bulaqlar adamın ürəyinə sərinlik gətirirdi, bütün dünya yeməyə çörək tapmayanda, bu kəndin sapsarı buğdası dəyirməndə üyüdüldü, çuvalar çuval üstə yığılırdı, bütün dünyanın mal-qarası otlamağa heç qaratıkan da tapmayanda, bu kəndin mal-qarası sübh tezdən dağların qoynundakı meşələrə girirdi və bir axşamüstü dolu yelinlərlə həyətlərə qayıdırdı, bütün dünya kürk üstündən

¹ Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209), hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin (1253-1325), fars şairi Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) və özbək şairi Əlişir Nəvainin (1441-1501) müxtəlif vaxtlarda yazdıqları “Leyli və Məcnun” əsərləri nəzərdə tutulur.

kürk geyib soyuqdan donanda və yandırmağa odun tapmayanda, bu kəndin sobaları çarthaçart yanırdı; bütün dünya bir-birinin qanını içirdi, insanlar dünya malını, yer üzünün bu qədər torpağını öz aralarında bölüşə bilmirdi, axın-axın qoşunlar şəhərləri dağıdırdı, kəndləri viranə qoyurdu, bu tərəf hücum çəkib o tərəfin ilxısını, qoyun sürüsünü, mal-qarasını aparırdı, o tərəf bu tərəfin, amma bu kəndin sıldırım qayaları, dərin yarğanları, başı göyləri yaran zirvələri qoymurdu ki, buralara yad atının ayağı dəyə, bu kəndi yad nəfəsindən qoruyurdu və bir dəfə bu yerlərdən gəlib keçən Gözəl Xasiyyətli təxəllüslü ərəb şairi və səyyahı Yəmənli Əbülqasım Talib əl-Həsən Cəmaləddin Qiyas ibn Ziyad Məhəmməd Kəmaləddin Həmidəxisal öz adından da uzun bir qəsidə yazıb bu kəndi bu dünyanın o dünyadakı cənnətindən artıq bir cənnət kimi dillər əzbəri eləmişdi.

Kəndin camaatı hündürboylu, qırmızıyanaqlı, kişilərinin qolu güclü, arvadlarının döşü südlü camaat idi, işləyən camaat idi, əkirdi, becərdi, halallıqla da yeyirdi; dünyanın qarışıq zamanında talelərindən və güzəranlarından razı idilər və lazım olanda bir-birini bağışlamağı bacarırdılar, pisi tez yaddan çıxarırdılar və yaxşı ilə yaşayırdılar.

O vaxtlar Azər təzə evlənmişdi və cavan arvadı Aysulu ilə bir yerdə dünyagörmüş Gözəl Xasiyyətlinin cənnətdən də artıq vəsf elədiyi həmin kənddə yaşayırdı; Azərin bütün gününün əkib becərmək yorğunluğu Aysulunun təmiz və sağlam yatağında çıxırdı, Aysulunun balıq kimi sürüşkən və hamar bədəninin istisi dünyada yaşamağın gözəlliyindən deyirdi.

Azər ilə Aysulunun birinci oğlu olanda Azər ilkinə imam Əlinin adını qoydu:

– Adını mən verdim, yaşını Allah versin! – dedi və həmin gün kəndin bütün camaatı ocaq qaladı, heyvan kəsdi, səhərə kimi çaldı, oxudu, oynadı – hər dəfə dünyaya təzə bir uşaq gələndə bu kənd beləcə bayram edərdi.

Azər ilə Aysulunun ikinci oğlu olanda Azər bu ikinci oğluna da imam Həsənin adını qoydu, sonra üçüncü oğlanları oldu, Azər üçüncü oğluna imam Hüseyinin adını qoydu, dördüncü oğlanları oldu, Azər dördüncü oğluna imam Zeynalabdinin adını qoydu.

Azər ilə Aysulunun oğlanları kəndin ən sağlam, ən gözəl, ən ağıllı və ən mehriban uşaqları idi və kəndin bütün camaatı bu oğlanlara baxıb:

– Adlarına layiq oğlanlardı!.. – deyirdi.

Sonra Azər ilə Aysulunun beşinci oğlanları oldu, Azər beşinci oğluna imam Məhəmməd Bağırın adını qoydu, sonra altıncı oğlanları oldu, Azər altıncı oğluna imam Cəfər Sadiğın adını qoydu, gün keçdi, ay dolandı və Azərlə Aysulunun yeddinci oğlanları oldu, Azər yeddinci oğluna imam Musayi-Kazımın adını qoydu.

Azər oğlanlarına bir-bir imamların adını qoyduqca və bu oğlanlar da beləcə sağlam, gözəl, ağıllı və mehriban böyüdükcə, yavaş-yavaş kəndin camaatına elə gəlirdi ki, elə bil, bu oğlanlar doğrudan da imamdırlar, təzədən dünyaya gəlirlər və camaatın bu oğlanları sevməsində, oxşamasında bir möcüzə hissi də baş qaldırmağa başlayırdı; əlbəttə, camaat üçün bu oğlanlar hələlik adi oğlanlar idi, amma bu adilikdə nəşə bir qeyri-adilik də var idi və o zaman kəndin ağsaqqalı doxsan üç yaşlı Bayandur İxtiyar birinci dəfə fikrə getdi və bir gecə yuxusu qaçdı, yata bilməyib həyəət çıxdı, sonra gecənin qaranlığında kəndin küçələrini bir-bir gəzdirdi, yatmış kəndin sakitliyinə qulaq asdı və özü özündən soruşdu:

– Tanrının üzü bizdən dönür?

Azər ilə Aysulunun səkkizinci oğlanları oldu və Azər səkkizinci oğluna imam Rzanın adını qoydu, sonra Azər ilə Aysulunun doqquzuncu oğlanları oldu və Azər doqquzuncu oğluna imam Məhəmməd Təqinin adını qoymaq istəyəndə Aysulunun ürəyi birdən-birə bir nigarançılıqla sıxıldı və Aysulu tavandan sallanmış bələkdə yatmış doqquzuncu oğluna baxa-baxa:

– Başqa ad qoyaq ona... – dedi və bu söz əslində Azərin də ürəyindən xəbər verdi, amma daha başqa ad qoymaq mümkün deyildi, onsuz da kəndin bütün camaatı bir-birinə pıçıldaırdı ki, Məhəmməd Təqi də gəldi...

Azər doqquzuncu oğluna imam Məhəmməd Təqinin adını qoydu.

Bütün dünya dəli-divanə ilə dolu idi, amma Gözəl Xasiyyətlinin cənnətdən artıq hesab elədiyi həmin kənddə cəmi bircə nəfər Havalı var idi, adı da Havalı İbrahim idi. Havalı İbrahim gecə-gündüz oturub sənənlə söhbət edərdi, ömründə deməzdin ki, qalın çal saqqallı, çal qıvrım saçlı, hər qolunda bir kəl gücü olan bu kişi havalıdı, amma ildə-ayda bir dəfə qəflətən az qalırdı Havalı İbrahimin gözləri pırtlayıb hədəqəsindən çıxsın və bu vaxt Havalı İbrahim qeybdən səs eşidirdi, sonra əli-ayağı əsirdi, yerə sərilib çapalayır, ağzından köpük gəlirdi. Havalı İbrahim özünə gəlib ayağa qalxandan sonra, ağır-ağır nəfəs

ala-ala qeybdən eşitdiklərini bir-bir camaata danışdı və heyrət edirdi ki, bu səsin dediyi sözləri ondan başqa heç kim eşitməyib.

Kəndin camaatı heç vaxt Havalı İbrahimin dediklərinə fikir vermirdi və hamının Havalı İbrahimə ürəyi yanırıdı ki, sapsağlam, güclü-zorlu kişi belə bir dərddə tutulub, amma iş elə gətirdi ki, günlərin bir günündə bütün kənd Havalı İbrahimə inandı və əslində elə bil ki, bu kəndin bütün camaatı neçə müddət idi ki, bu xəbəri gözləyirdi.

Kənddə belə bir xəbər yayıldı ki, sübh tezdən Havalı İbrahimin gözlərinin qabağında şimşək çaxıb və qeybdən eşitdiyi səs Havalı İbrahimə deyib ki, çox çəkməyəcək ki, Mehdi Sahibi-əzzaman sizin kənddə, Azərin evində zühur edəcək.

İndiyədək heç zaman Havalı İbrahimin gözünün qabağında şimşək çaxmazdı və indiyədək də heç zaman Havalı İbrahim qeybdən gələn səsi bu cür gur və bu cür aydın eşitməmişdi. Günortaya yaxın Havalı İbrahim gələnə-gedənə sübh tezdən qeybdən eşitdiyini danışa-danışa birdən-birə sinəsini tutdu, yerə yıxıldı, çapaladı, ağzından köpük gəldi və bir də heç vaxt ayağa qalxmadı.

Axşam Havalı İbrahim öldü.

Allah Havalı İbrahimi bu gün sübh tezdən eşitdiyi xəbəri camaata yetirməkçünmü saxlayırdı? Bu kəndin camaatı necə avam, necə Allahdan dönmüş adamlardı ki, hər şeyi görənlər və hər şeyi eşidənlər İbrahimin adının qabağına “havalı” sözü qoymuşdu və onu vecinə almırdı?

Kəndin bütün camaatı Azərlə Aysulunun evinə axışdı və kəndin bütün camaatı Əlinin, Həsənin, Hüseyinin, Zeynalabdinin, Məhəmməd Bağırın, Cəfər Sadığın, Musayi-Kazımın, Rzanın, hələ qırx günü tamam olmamış Məhəmməd Təqinin əlindən, ətəyindən, ayağından öpməyə başladı və həmin gündən də bütün kəndin camaatı Mehdi Sahibi-əzzamanı gözləməyə başladı, amma heç kimin xəbəri olmadı ki, elə həmin günün gecəsi bütün ürəyini bir xof bürümüş, doxsan üç yaşlı Bayandur İxtiyar yenə gözünü yumub yata bilmədi, gecənin yarısı həyəətə çıxdı, yatmış kəndin bütün məhəllələrini bir-bir gəzdi və öz-özündən soruşdu:

– Tanrının bizə qəzəbi tutmuş?

Sonra doxsan üç yaşlı Bayandur İxtiyar hələ lap uşaq yaşlarında ikən ozanın Dədə Qorqud boylarını söyləyəndə dediyi misraları xatırladı və elə bil ki, həmin misralar uzun-uzun illərdən bəri qaranlıq bir mücrünün içində gizlədilib saxlanmışdı, indi mücrünü açdılar və o

misralar işığa çıxdı: o gecə sakitliyində doxsan üç yaşlı Bayandur İxtiyarın bütün gün ərzində elə bil ki, tamam aqlını itirmiş camaata baxa-baxa həyəcandan səyriməyə başlamış və indi də səyriyəni do-daqları lap uşaqkən eşitdiyi həmin işıqlı misraları söyləməyə başladı:

Ucalardan ucasan, uca Tanrı!
Kimsə bilməz necəsən, görklü Tanrı!
Sən anadan doğmadın,
Sən atadan olmadın,
Kimsə rizqin yemədin.
Kimsəyə güc etmədin.
Qamu Yerdə əhədsən.
Allah – səmədsən.
Adəmə sən tac urdun.
Şeytana lənət qıldın.
Bir suçdan öləri dərgahından sürdün.
Nəmurə göyə ox atdı,
Qarnıyarıq balığı qarşı tutdun.
İbrahimi tutdurdun,
Xam gönə çulğadın,
Götürüb oda atdırdın, odu bustan qıldın.
Ululuğa həddin yox.
Sənin bəyün-qəddin yox.
Ya cəsimlə cəddin yox!
Urduğun ulıtmayan, ulu tanrı!
Basdığın bəliyməyən, bəlli tanrı!
Götürdüyün göyə yetirən, görklü tanrı!
Qaçdığın qəhr edən, qəhhar tanrı!
Birliyinə sığındım, çələbim, qadir tanrı!
Əziz Allah mədəd səndən.
Mədəd səndən!
Əziz Allah,
Mənə mədəd dedim.

Yenə gün keçdi, ay dolandı, Azərlə Aysulunun onuncu oğlu oldu və Azər onuncu oğluna onuncu imam Əli-Ənnəqinin adını qoydu və bundan sonra kəndin bütün camaatı gecə-gündüz on ikinci imam Mehdi Sahibi-əzzamanın yolunu gözləməyə başladı.

Kəndin camaatından Yaqubun yadına düşdü ki, altı il bundan əvvəl inəyi axşam meşədən qayıtmadı, gecə gedib gördülər ki, canavar inəyi dağıdıb, bu zülm deyildi, nə idi? İsrafilin yadına düşdü ki, inişil

qırt toyuqlarının çıxartdığı on səkkiz cücədən cəmi yeddisi salamat qaldı, bu zülm deyildi, nə idi?; dünyanın Təbriz kimi, Ərdəbil kimi, Gəncə kimi şəhərləri var idi və bu böyük şəhərlərdə yaşayanlar qızıla qızıl demirdi, gümüşü zinət hesab eləməirdi, amma bu kəndin durna kimi qızları misdən bilərzik taxırdı, bu zülm deyildi, nə idi? Əbülfəzin yadına düşdü ki, keçən il qonşuları Ələkbərin oğlunun toyunda, Ələkbər o biri qonşuları Fərəcullaha daha artıq fikir verirdi, nəinki ona və Fərəcullahın da yadına düşdü ki, üç il bundan qabaq Əbülfəzin yekə qızı onun kiçik oğluna daş atmışdı və uşağın başı yarılmışdı, nə var-nə var, Fərəcullahın bu balaca oğlu Əbülfəzgilin bostanını tapdalaşmışdı, belə bir müsibətə dözmək olardı?; bu müsibət deyildi ki, Mərdan öz qızını İsgəndərə verməmişdi, amma Əlibaba kimi qara pıspısanın birinə verməmişdi?; bəs buna necə dözmək olardı ki, Əlövsətin qarısında dörd sağmal inək saxlanırdı, amma yeddi uşaq atası Kərimin həyətinə cəmi bircə inək var idi?

Mehdi Sahibi-əzzaman gələndən sonra bütün bu haqsızlığa son qoyulacaqdı və ədalət öz yerini tapacaqdı.

Əkinlər əkilmədi, bu qardaş dedi o qardaş əksin, o qardaş dedi mən niyə əkirəm, bu əksin; torpaq becərilmədi, o bunun dalınca dedi, bu onun dalınca dedi, bununla onun ədavəti düşdü, onunla bu qanlı oldu, qonşu qonşunun xeyrinə-şərinə yaramadı, dayıoğlu bibioğluna fırlıdaq gəldi, qız atanın üzünə ağ oldu, ana çörəyi oğuldan əsirgədi.

Havalı İbrahimin qəbri pir oldu. Camaat bir-birinin ayıbını taparaq gəlib pirə söylədi, ayıbı olmayan haqqında yalan dedi, Mehdi Sahibi-əzzaman gələnə qədər pirdən hərəkət istədi.

Azərlə Aysulunun on birinci oğlu oldu və Azərin daha heç bir əlacı yox idi, on birinci oğluna on birinci imam Həsən Əsgərinin adını qoydu və bundan sonra kəndin bütün camaatı öz doğma oğlunu-qızını tamam yadından çıxartdı, öz ev-eşiyini yadından çıxartdı, əli qoynunda Mehdi Sahibi-əzzamanın yolunu gözlədi ki, gəlib onu xoşbəxt edəcək; amma bu xoşbəxtlik necə olacaqdı?; axı, Fərəcullah xoşbəxt olacaqdısa, Əbülfəz bədbəxt olmalıydı, çünki Fərəcullahın xoşbəxtliyi təkcə o vaxt mümkün idi ki, Əbülfəz bədbəxt olsun, Əbülfəz o zaman xoşbəxt ola bilərdi ki, Kərim bədbəxt olsun. Zübeydənin o vaxt üzü güləcəkdə ki, Fatmanın sinəsinə dağ çəkilsin...

Kəndə aclıq düşdü, çünki nə əkən var idi, nə becərən, çörək yox idi və camaat gicitkəni soyutma eləyib qarnını doydururdu, təkcə Azər

çöldə əkib-becərib oğlanlarına çörək yedirdirdi, inəyə qulluq edib oğlanlarına süd içirdirdi və buna görə Əli də, Həsən də, Hüseyn də, Zeynalabdin də, Məhəmməd Bağır da, Cəfər Sadiq da, Musayi-Kazım da, Rza da, Məhəmməd Təqi də, Əli Ənnəqi də, Həsən Əsgəri də sağlam böyüyürdü və hər birinin də sifətində Aysulunun gözəl bənizinin bir suyu var idi. Əlinin on dörd yaşı var idi, Həsən Əsgərinin hələ bir yaşı tamam olmamışdı və bu uşaqlar başa düşə bilmirdi ki, camaat onlardan nə istəyir, niyə onların əllərindən, ətəklərindən öpürlər və bu qədər ki, uşaqcanlıdırlar, niyə öz uşaqlarına baxmırlar, niyə kəndin uşaqlarının acından qarnı şişir?

Kəndin uşaqları yığışib gəlib çəpərin çölündə dayanırdı və heyət-dəki təndirin başında bardaş qurub çörək yapan Aysulu xalaya baxırdı və Aysulu da ürəyində yana-yana “Can!.. Can!..” deyə-deyə bu uşaqların hərəsinə bir parça çörək verirdi, amma hamısına çatdırı bilmirdi və buna görə də uşaqlarına yedizdirdiyi özünə nuş olmurdu.

Kəndin eşşəkləri baxımsız qalib çöllərə düşmüşdü, atlar vəhşiləşib ilxıyla meşələrə çəkilməmişdi, canavarlar elə bil kənd camaatının əldən düşüb əfəlləşdiyini başa düşmüşdü, inəkləri parçalayırdı, gecələr tövlələrə soxulub qoyun-keçidən apardığını aparırdı, aparmadığını da bir-bir boğub tələf edirdi.

Kəndin camaatı bir-biri ilə didişirdi, bu ondan bir ovuc noxud oğurlayırdı, o bir armud üstündə vurub bu birisinin başını yarırdı.

Doxsan altı yaşlı Bayandur İxtiyar bir-bir kəndin evlərini gəzmə-yə başladı:

– Camaat, dəli olmusunuz? – dedi. – Aqlınızı başınıza yığın– dedi. – Özünüz özünüzü tilsimə salmışınız!.. Oyanın! Çıxın tilsimdən! – dedi, amma Bayandur İxtiyarın ağızına baxan yox idi və axırda camaat doxsan altı yaşlı Bayandur İxtiyarın beləcə boş sözlərindən o qədər tənqə gəldi ki, qocanın dalına bir təpik vurub kənddən qovdu və Bayandur İxtiyar təzədən kəndə qayıtmaq istəyəndə İbrahim pirinin yanında qocanı daşa basdılar, uşaq da, böyük də, arvad da, kişi də əlinə keçən daşı, kösövü ağsaqqalın üstünə tolazladı və o vaxtdan Bayandur İxtiyarı görənlər olmadı...

Həmin il payız tez gəlmişdi, pəncərə qurtarmışdı, ağaclarda meyvə qalmamışdı və camaat ac idi, yeməyə şey tapmırdı, amma hər şey dözmək olardı, çünki Aysulu yenə boylu idi və Sahibi-əzzamanın təzədən dünyaya qayıtmağına az qalmışdı, bir azdan dünyaya güləcəkdə.

Aysulunun vədəsi yaxınlaşdıqca, qarnındakı tərpendikcə, təpik atdıqca ürəyində səbəbini bilmədiyi bir nigarançılıq baş qaldırırdı, artırdı və Aysulu bir gecə yataqda Azərin qolunu öpə-öpə pıçıldadı:

– Gəl burdan qaçaq...

Azər Aysuludan çox özündən soruşdu:

– Hara qaçaq?

On bir uşağı götürüb on ikincisini də gözləyə-gözləyə, evi-eşiyi atıb, torpağı başsız qoyub hara getmək olardı, hara pənah aparaydılar və ümumiyyətlə, nə üçün qaçmalıydılar? Kimə nə pislik etmişdilər və kimə nə boyun olmuşdular?

Aysulu Azərdən ayrılmaq istəmirdi, gecə-gündüz Azərin yanında olurdu və Azər güclə Aysuludan ayrılıb çölə işləməyə gədirdi.

Həmin gün də Azər çöldə idi.

Kəndə bir göz qırpımında xəbər yayıldı: Aysulunun ağrısı tutub və belə işlərdə səriştəsi olan Qəmərbanu arvad tumanının balaqlarını əlinə yığıb on ikinci dəfə Azərgilə qaçıb ki, uşağı tutsun.

Mehdi Sahibi-əzzaman zühur edirdi.

Bütün kənd Azərgilə axışdı.

– Allahımıza qurban olaq!

– Lailahəilləllah!

– Sahibi-əzzaman gəlir!

– Mehdi gəlir!

– Allahımıza qurban olaq!

Uşaqdan tutmuş böyüyəcən camaatın hamısının gözündə dəli bir işıltı var idi və elə bil ki, bu solğun bənizli, tutqun baxışlı adamların köksündən qopmuş həyəcan, qurtuluş ehtirası bir ilğım kimi kəndin üstünə çökmüşdü.

Azərgilin həyəət-bacası adamlarla dolu idi.

– Sahibi-əzzaman gəlir!

– Sahibi-əzzaman gəlir!

Əli, Həsən, Hüseyin, Zeynalabdin, Məhəmməd Bağır, Cəfər Sadıq, Musayi-Kazım, Rza, Məhəmməd Təqi, Əli Ənnəqi, Həsən Əsgəri eyvanda bir-birinə qısılib ürəklərini bürümüş bir xof ilə həyəət-bacada ağızları köpüklənə-köpüklənə:

– Sahibi-əzzaman gəlir! – deyər qışqıran bu adamlara baxırdı və təzə qardaşları Mehdiyə gözləyirdilər.

Bu vaxt bütün ətrafa bir çağa çıxırtısı yayıldı və camaat səsini kəsb, elə bil, qeybdən gələn bu səsə – Sahibi-əzzamanın səsinə qulaq

asdı; camaat gözləməkdən yorulmuşdu, yoxsa aclıqdan, ədavətdən, qarğışdan, çirkabdan yorulmuşdu, nə sirriydisə, yekə-yekə kişilər də Sahib-əzzamanın səsinə qulaq asa-asa arvad kimi ağlayırdı.

Mehdi Sahibi-əzzamanın bu çağa səsinə elə bir məlhəm var idi ki, adamların sinəsinə yayılırdı və yorğunluq da, aclıq da, ədavət də, qarğış da, çirkab da bu məlhəmin içində əriyib gedirdi, yox olurdu; həmin canın səsi elə bil ki, adamların ayağını yerdən üzüb havaya qaldırırdı və adamlar ömürlərində hiss etmədikləri bir yüngüllük hiss edirdilər.

İrəlidəki arvadlar özlərini saxlaya bilməyib evə doluşdular və birdən-birə dünyanın ən dəhşətli, ən müdhiş bir xəbəri həmin çağa səsi gələn otaqdan həyətə yayıldı:

– Uşaq qızıdır!..

Azərlə Aysulunun on ikinci uşağı qız olmuşdu.

Bu xəbər camaatı ayaq üstündə qurutdu, dizlər titrədi, ürəklər dayandı, gözlər qaraldı, camaatı soyuq tər basdı və elə bil ki, hamı lal oldu, cıncırığını çəkə bilmədi.

Qəmərbanu arvad çağanı çölə çıxardı və qıpqırmızı ət parçasına oxşayan bu qız uşağını iki əli ilə qabağa uzadıb camaata göstərdi və özü də qəzəbdən alışıb yanan gözlərini camaata zillədi. Hava soyuq idi və çılpaq çağa anasının qarnından çıxıb birdən-birə hiss etdiyi bu soyuğa görə susdu və hər tərəfə sükut çökdü, Qəmərbanu arvadın gözlərindən yağan qəzəb camaata sirayət etdi, sonra çağa yenə birdən-birə çığırmağa başladı və sükutdan sonrakı bu çığırta camaatı hərəkətə gətirdi, Fərəcullah həyətdəki taxta çənin üstünə qalxdı və günün altında qapqara yanmış cod dərili boğazının iri damarları şişə-şişə:

– Axmaq camaat!.. – qışqırdı. – Dəli İbrahimin sözüünə inanan camaat! – qışqırdı. – Dəli İbrahim bizi tənəsülünə doladı getdi!.. Biz axmaqlara bu da azdı!.. İndi Dəli İbrahim o biri dünyadan baxıb bizim başımıza kül ələyir!.. Sonra da qəhqəhə çəkib bizə gülür!..

Birdən-birə elə bil ki, doğrudan da, Havalı İbrahimin dəli qəhqəhəsi həyə-t-bacaya yayıldı və adamlar qıç olub bu qəhqəhəyə qulaq asdı.

Fərəcullahın gözü eyvanda dayanıb qorxudan əsim-əsim əsə-əsə bir-birinə sığınmış Əliyə, Həsənə, Hüseyinə, Zeynalabdinə, Məhəmməd Bağıra, Cəfər Sadığa, Musayi-Kazıma, Rzaya, Məhəmməd Təqiyə, Əli Ənnəqiyə, Həsən Əsgəriyə sataşdı və Fərəcullah əli ilə eyvanı göstərib daha da bərkdən qışqırdı:

– Bunlar iblisdi, camaat! Bizi bu günə qoyan iblislər bunlardı!..

Camaatın bütün içini bürümüş intiqam ehtirası çölə çıxıb dalğa-dalğa kəndin məhəllələrinə, düzlərə, dağlara yayıldı:

– İblisdilər!..

– İblisdilər!..

– İblisdilər!..

Qəmərbanu arvad iki əli ilə də yuxarı qaldırıb saxladığı və kirmək bilməyən qırmızı ət parçasını var gücü ilə camaatın üstünə tulladı, əllər yuxarı qalxdı, o qırmızı ət parçasını göydə qapdılar, çıxırtı kəsildi, qırmızı ət parçası yox oldu, əllər qıpqırmızı qana bulandı və camaat eyvana yeridi, Əlini boğub öldürdülər, Həsənlə Hüseynin başını daşla əzib öldürdülər, Zeynalabdin, Məhəmməd Bağır, Cəfər Sadıq ayaq altında qalıb öldü, Musayi Kazımın ayaqlarından tutub başını divara çırpıb öldürdülər. Rzanın dəhşətdən bağı yarıldı öldü, Məhəmməd Təqinin boynunu burub öldürdülər, Əli Ənnəqini, Həsən Əsgərinə ayaqlarının altına alıb tapdaladılar, öldürdülər, yenə tapdaladılar və bu zaman ərşə qalxan səs-küy içində tükürpədən bir çıxırtı elə bil ki, camaatı ayıltıdı və hamı əl saxlayıb uzun tumanının altından, ayaqlarının arasından hələ də damcı-damcı qan axan, ayağıyalın, başıaçıq Aysuluya baxdı.

Aysulu indicə doğduğu otaqdan çıxmışdı və həmin tükürpədən çıxırtı ilə qışqıra-qışqıra bir-bir boğulub ölü düşmüş Əliyə, daşla başları əzilib ağappaq beyinləri qana qarışmış Həsənə, Hüseynə, ayaq altında qalmış Zeynalabdinə, Məhəmməd Bağıra, Cəfər Sadığa, başı qanlı əski parçası kimi sinəsinə tökülmüş Musayi-Kazıma, ağappaq ağarıb, elə bil ki, yuxuya getmiş və təkcə ağzının qırağından qan süzülən Rzaya, boynu burulub başı arxasına baxan Məhəmməd Təqiyə, başları, qabırğaları tapdanıb palaz nazikliyində yerə sərilmiş Əli Ənnəqiyə, Həsən Əsgəriyə baxırdı, camaatın qana bulaşmış əllərinə, ayaqlarına baxırdı.

Camaat yerində donub qalmışdı və Aysulu daha qışqıra-qışqıra yox, ulaya-ulaya camaatın arasından keçib həyətə düşdü, tövlənin yanındakı dəryazı götürdü və bir əli ilə dəryazın əlcəyindən, o biri əli ilə sapına keçirilmiş dəmirdən yapışib Azərin hər gün tiyəsinə itilədiyi, adamın qolunda tük qırخان dəryazın ucunu var gücü ilə ayaqlarının arasına keçirdi və döşlərinin arasına kimi qarnını ortadan cırdı.

Camaat quruyub qalmışdı və heç kim yerindən tərpənə bilmirdi.

Aysulu qan nohurunun içində yerə sərilməmişdi və Aysulunun bağırsaqları, kəsilməmiş mədəsi də qarnından çıxıb ətrafa tökülmüşdü və kəndin bütün milçəkləri uçub gəlib Aysuluya daraşmışdı.

Aysulu hələ ölməmişdi, amma ağzını kip örtüb heç bir səs çıxarmırdı, təkcə böyümüş gözləri ilə baxırdı və dili ilə demədiklərini böyümüş gözləri ilə deyirdi.

Azər çöldən evlərinə gələndə də bütün camaatı beləcə yerində quruyub qalmış gördü, amma kiçikdən tutmuş böyüyəcəm hamının başı ağappaq ağarmışdı.

Azər əvvəlcə Aysulunu təmizləyib basdırdı, sonra Əlini basdırdı, sonra Həsəni, Hüseyini, Zeynalabdini basdırdı, sonra Məhəmməd Bağırı, Cəfər Sadığı, Musayi-Kazımı, Rzanı basdırdı, sonra Məhəmməd Təqini, Əli Ənnəqini, Həsən Əsgərini basdırdı, amma nə qədər axtardısı da qızın tikələrini tapa bilmədi, uşaq əllərdə didişdirilib, ayaqlar altında tapdanıb torpağa qarışmışdı.

Azər iki gün gecə-gündüz bu işlə məşğul oldu və Azərin heç özünün də xəbəri olmadı ki, qapqara saçlı, saqqalı, sinəsinin, qollarının tükləri ağappaq ağarıb.

Gözəl Xasiyyətlinin bu dünyanın cənnəti kimi vəsf elədiyi dağlar qoynundakı o kənd tamam dağılıb viranə qaldı – ölənlər öldü, qaçan başını götürüb qaçdı, kənddə cəmi üç-dörd nəfər qaldı və onlar da bir gün gördülər ki, İbrahim pirində Havalı İbrahimin qəbir daşı yanı üstə çönüb, qəbirin içi boşdur və torpaqda da yalın ayaq izləri var; həmin üç-dörd nəfər də bu yerlərdən qaçıb getdi və kəndin xaraba qalmış dəyirmanının yanında bir söyüd ağacı bitdi. O söyüd ağacının yarpaqları gecələr o qədər şəh yığırdı ki, dan ötüb gün doğandan sonra, bütün günü elə bil ağlayırdı, yarpaqlardan, budaqlardan damcı-damcı yaş axırdı; sonra yenə axşam düşürdü, gecə gəlirdi və o söyüd ağacının hündürlüyündə, elə bil, kim isə Bayandur İxtiyarın səsi ilə astadan oxuyurdu:

Qarşı yatan qara dağlar,
Qarıyıbdı, köşək verməz...
Qanlı-qanlı ırmaqlar
Quruyubdu, suyu gəlməz.
Şahbaz-şahbaz atlar
Qarıyıbdı, qulun verməz.
Qızıl-qızıl dəvələr
Qarıyıbdı, köşək verməz...

Həmin Qırmızı Tuman Kişi didərgin düşmüş Azər idi...

...Ocağın közü hələ qızarırdı.

Mahmudun bütün bunlardan xəbəri yox idi və Mahmud bilmirdi ki, qoca dilənçinin əlindən çörək qapan Qırmızı Tuman Kişi bütün ömrü boyu təziyədarlığa məhkum olmuş bir adamdı; Mahmud bunu bilmirdi, amma indi, bu gecəçəği, bu çayın sahilində Qırmızı Tuman Kişinin həmin baxışının cazibəsi o qədər güclü idi ki, əgər, bu dəm, Mahmudun bir cami-Cəmşidi¹ olsaydı, Qırmızı Tuman Kişiyə baxardı və yaddan çıxmayan o baxışın mənasını axtarardı.

Bəs Məryəm?

Yavaş-yavaş çayın şırıltısı da, cavan xanəndənin səsi də uzaqlaşdı, sonra tamam yox oldu və Mahmud bu səssizlik içində, bu boşluq içində yuxuya getdi və Mahmudun yuxusu əvvəlcə Məryəmin nuruna boyandı, amma sonra get-gedə bu yuxu da Qırmızı Tuman Kişinin baxışları ilə doldu.

Sofi hiss etdi ki, Mahmud yatıb, amma Sofi yata bilmirdi.

Sofi əli ilə qurşağını bir də yoxladı.

Nə olacaqdı qurşağa? Niyə yoxlayırdı? Sən də yıxıl yat bir tərəfdə, gecənin xeyrindənsə, səhərin şəri yaxşıdı, yat, bədbəxt Sofi, yat, miskin Sofi, yat. Yat ki, səhər durub yenə nökrçiliyini davam eləyə-sən...

Sofi bütün ömrü boyu qaşiyəkeş² olmuşdu, amma bu örtüyü nə qədər gəzdirmək olardı?

Bayaq uzaqdan eşidilən o xanəndə zəngüləsi Sofinin o biri dünyanın yox, bu dünyanın Ən Yüksək Budağına³ səsləyirdi və ömrünün bu çağında kol-kos dibini özünə məskən eləmə deyirdi.

Qırx altı il ki, bu qədər işıqsız yaşamışdı, Xızır daha heç vaxt Sofinin imdadına yetməyəcəkdi⁴ və Sofi özü özünə kömək eləməli idi.

Sofi yenə də əli ilə qurşağını yoxladı.

Bu qurşaqdan dünyada heç kimin xəbəri yox idi, təkcə Sofinin özündən başqa və bir də Allahdan başqa.

¹ Cami-Cəmşid – Şərq rəvayətinə görə hökmdar Cəmşidin camıdır və bu camın içinə baxanda nəyi və kimi arzulayırsansa, görə bilərsiniz.

² Qaşiyəkeş – hərfi mənası “yəhərin örtüyünü gəzdirən adam” deməkdir; məcazi mənası isə “birinə sidq-ürəkdən və sədaqətlə qulluq edən adam” deməkdir.

³ Ən Yüksək Budaq – Şərq fəlsəfəsində Cənnətin rəmzi.

⁴ Əfsanəyə görə, Xızır azmış yolçuları xilas edir.

Həmin gecə qaranlığında Sofi heç vaxt duymadığı bir qətiyyət duydu və öz-özünə pıçıldadı:

– Allah qafirüzzənbdir...¹

Ocağın közü yanıb külə dönürdü və ocaq yavaş-yavaş tamam zəifləyirdi, sönürdü.

XIII

Buludlar qıpqırmızı qızarmışdı və bu lopa-lopa qırmızı buludlar göz işlədikcə uzanan bozuntul çöllükdə bozuntul-qırmızı bir dünya yaratmışdı və elə bil ki, bu bozuntul-qırmızı dünyada heç vaxt canlı bir məxluq olmamışdı, burada nəfəs ilıqlığından, canlı hərəkətindən əsər-əlamət yox idi.

Buludlar batmaqda olan günəşin qabağını kəsmişdi.

Bu bozuntul-qırmızı dünyada onlar üç nəfər idi: Mahmud idi, dizlərinəçən uzanmış boz köynəkdən başqa əynində heç nə olmayan arıq, uzun, ayağıyalın bir kişi idi və bir də cır-cındır içində olan, amma addımlarında, hərəkətlərində, baxışında bu cır-cındır içindəki sağlam bədəninin gücü hiss edilən alagöz, sarışın bir oğlan idi.

Ayağıyalın kişi iz axtaran it kimi bir dəfə də olsun başını qaldırıb gözünü yerdən çəkmirdi.

– Bax, buradan keçiblər, – deyirdi və daşların, kolların üstündə təkə özünün seçə bildiyi iz ilə Camaatın ardınca gedirdi və Mahmudla Sarışın Oğlan da Ayağı Yalın Kişi ilə Camaata doğru addımlayırdı.

Bayaq əxlaqsız ərəb, erməni, yəhudi və yunan arvadları dəstəsinə rast gəldilər və bu dəstəni gören Ayağı Yalın Kişi dedi ki, Camaat yaxındadır.

Əxlaqsız arvadlar dəstəsində qırıqlı üzü günün altında yanıb qəhvəyi rəng almış, qırx beş-əlli yaşlarında arıq bir arvad Mahmuda baxa-baxa dilini çıxarıb oynatmağa başladı və göz vurdu, sonra dilini ağzına salıb çıxara-çıxara daha da iti oynatdı və ağzının suyu dilinin ucundan axıb töküldü; arvad bir də göz vurdu və Mahmud bilmədi ki, nə eləsin. Bu vaxt biləyində Sarışın Oğlanın sərt əlini hiss etdi, Sarışın Oğlan

¹ Qafirüzzənb – günahları bağışlayan.

güclü əli ilə Mahmudun biləyindən yapışıb kənara çəkdi və onlar yenə Ayağı Yalın Kişi ilə yanaşı addımlamağa başladılar.

Sübh tezdən indiyə kimi ağzını açıb bir kəlmə də söz deməyən bu Sarışın Oğlan bəlkə lal idi? Amma onun həmişə uzaqlara baxan ala gözləri fikirli və kədərli idi və bu adam şübhəsiz ki, özü özü ilə danışırdı, özü özünün müsahibi olurdu; əlbəttə, Mahmud bu təkbətək söhbəti eşitmirdi, amma hiss edirdi və Mahmud burasını da hiss edirdi ki, Sarışın Oğlanın ürəyi sakit deyildi və bu ürək yalnız bir qarın çörəyin, yalnız diri qalmağın, yaşamağın dərđini çəkmirdi...

Əxlaqsız arvadlar dəstəsi arxada qaldı.

Mahmud bu iki nəfərə bu gün sübh tezdən rast gəldi, daha doğrusu, onlar Mahmuda rast gəldilər. Mahmud neçə gün idi ki, çöllü-biyabanda azmışdı, hara getdiyini bilmirdi, heç kimə də rast gəlmirdi, cibində iki qızıl sikkə ola-ola neçə gün idi ki, dilinə heç nə dəymirdi. Tasrağagün axşam Ərzurum dağlarına qalxan araba yolu ilə gedə-gedə özü də bilməmişdi, yoldan çıxmışdı, azmışdı.

Qərribə idi, Mahmud hara getdiyini bilmirdi, heç kimə rast gəlmirdi, bu çölləri, dağları tək dolaşırdı, amma Mahmud darıxmırdı, elə bil, heç hara tələsmirdi və hətta bəzən Mahmuda elə gəlirdi ki, əslində heç kimi görmək istəmir, beləcə tək-tənha olmaq istəyir... Mahmud bu hissdən qaçırdı, çünki sövq-təbii duyurdu ki, özünü həmin hissini ixtiyarına versə onun üçün həyatda hər şey dəyişər, başqalaşar, Mahmud özü də başqa bir adam olar və o zaman, əlbəttə, yer üzündə daha Məryəmin heç vaxt heç kimi olmaz.

Bu gün sübh tezdən bu iki nəfər gələndə Mahmud kolların dibindən yeməli pəncər axtarırdı və Ayağı Yalın Kişi Mahmudu görəndə kimi soruşdu:

– Camaat hara getdi?

Mahmud çöllü-biyabanda birdən-birə peyda olmuş bu Ayağı Yalın Kişiyə heç nə deyə bilmədi və Ayağı Yalın Kişi də başa düşdü ki, Mahmud Camaatı tanımır, Mahmud acdı və kimsəsizdi.

– Gəl, – dedi Ayağı Yalın Kişi. – Camaatda həmişə çörək tapılır. – Sonra udqundu və nazik, arıq boğazının ucu sərt, iri hulqumu qalxdı, endi.

Mahmud, Ayağı Yalın Kişinin ardınca addımladı və özü də təəcüb etdi ki, necə oldu ki, tanımadan, bilmədən bu kişinin ardınca düşdü. “Çörək” sözünün nə yaman sehri, qüvvəsi var idi... Yox, Mahmud

səhv edirmiş, Mahmudun bütün varlığı insanlara can atırmış... Mahmud Ayağı Yalın Kişinin xüsusi ehtiras və hərisliklə tələffüz etdiyi və xəbər aldığı Camaatın kim olduğunu bilmirdi, amma, hər halda, Ayağı Yalın Kişinin tez-tez adını tutduğu Camaat insan idi və Mahmud başa düşdü ki, yalnız Məryəm həsrətində deyilmiş, Mahmud, ümumiyyətlə, adam həsrətindəymiş; Mahmud heç vaxt bilməzdi ki, adamlara bu qədər bağlıdı... Hisslər aldadırmış, hisslər gəldi-gedərmiş... İnsan ürəyi necə mürəkkəb imiş, necə bir sirri-xuda imiş?.. Adamlar qəddar idi, adamlar acgöz idi, dərddli-sitəmli idi, qan töküdü, anlamırdı, hə, hə, belə idi, bundan da artıq idi, amma, amma adamsız da mümkün deyildi.

Mahmud bir həftə idi ki, tamam tək idi.

Əslində, Mahmud Məryəmə rast gələncən həmişə tək olmuşdu, amma bu təklik yaxınların əhatəsində olmuşdu və qəribə idi, səfərə çıxdıqları müddət ərzində Mahmud Sofiyə daha artıq öyrənmişdi, nəinki bütün əvvəlki ömrü boyu.

Yazıq Sofi... Sofi öz həyatını Mahmudun yolunda qurban verdi. Sofi bu səfərin ağırlığına, bu səfalətə dözə bilmədi, Sofi özünü məhv etdi. Həmin çaydamı boğdu özünü? Qayadanmı atdı? Qurdlara-quşlaramı yem oldu?

Sofi həmin gecə çay qırağında Mahmudun belinə küp qoyanda Mahmud onun əllərində elə bir məhrəmlik, mehribanlıq hiss etdi ki, birdən-birə uşaqlığını yadına saldı, anasını yadına saldı, atasını yadına saldı və Mahmudun bütün içinə bir kövrəklik hakim kəsildi, sonra bu kövrəklik keçdi, anlaşılmaz bir boşluq yarandı və o boşluq içində bir tənə baş qaldırdı: Mahmud bütün ətrafda daş ürəklər görürdü, amma, əslində, ən soyuq, daş ürəyin sahibi elə özü idi.

Bütün bu səhər boyu Mahmud bir dəfə də olsun anasını, ya atasını gözünün qabağına gətirib hallarına yanmamışdı. Axı, Mahmud bilirdi ki, anasının da, atasının da ən istəklisidi, anasına da, atasına da ondan əziz adam yoxdu... Nə üçün Mahmud həmin sısqa gecə yadlığı və tənhalığı içində məhrəm əlləri ilə onun belinə küp qoyan Sofinin də halına heç vaxt yanmamışdı və indi də yanmırdı? Axı, Sofinin nə təqsiri var idi ki, çöllərə düşmüşdü? Axı, Mahmud açıq-aşkar görürdü ki, Sofi əzab çəkir, Sofi qorxur, Sofi yorulur, bəs, nə üçün elə bilirdi ki, elə belə də olmalıdır və nə üçün Sofinin halına acımırdı?

Onda bəs, Mahmudun ürəyindəki bu yanğı nə idi? Təkcə Məryəmədən ayrılığına görəmi yanırıdı? Əvvəllər Mahmuda elə gəlirdi ki,

doğrudan da belədir, amma sonra get-gedə daha artıq hiss etməyə başlayırdı ki, yox, təkcə belə deyil. Məryəm əziz idi. Məryəmsiz həyat yox idi və Məryəmə etibarsız çıxmaq, Məryəmi axtarmamaq, tapmaq mümkün deyildi, çünki hərgah bu mümkün olsaydı, onda, deməli, dünyanın axırı idi; bütün bunlar belə idi, amma bütün bunlarla bərabər, Mahmudun ürəyindəki yanğı təkcə Məryəmdən ayrılmağın yanğısı deyildi və çay qırağındakı həmin gecənin səhəri tamam tək qaldığı vaxt Mahmud özü öz ürəyindəki yanğının səbəbini kəşf etdi: bu yanğı hamının, ümuminin yanğısı idi və Mahmud ona görə məhz anasını, məhz atasını gözlərinin qabağına gətirmirdi ki, hamının, küllün halına yanırdı, gündüz gördüyü tamam yad adamlar gecə gözünün qabağından getmirdi; biri bədbəxt idi, ac idi, Mahmudun ürəyi yanırdı, çünki insan nə üçün bədbəxt olmalı idi, bu boyda dünyada ac olmalı idi?; o biri qatil idi, xain idi, Mahmudun ürəyi yanırdı, çünki insan nə üçün qatil və xain olmalı idi? Mahmud belə düşünürdü...

Yazıq Sofi... Sofinin cibində cəmi ikicə qızıl qalibmiş və Sofi bu iki qızılı Mahmudun cibinə qoyub özünü taleyinə təslim edib. Mahmud bütün varlığı ilə belə hesab edirdi və buna tamam əmin idi ki, Sofi bu naşı dünyada, bu amansız dünyada intiharı seçib, intiharı üstün tutub.

Mahmud belə bilirdi, amma Mahmud bilmirdi ki...

...Ocağın közü yanıb külə dönürdü və ocaq yavaş-yavaş tamam zəifləyirdi, sönmürdü.

Sofi sönən ocağa baxırdı.

Mahmud yatmışdı.

Həmin dəm bu sönən ocaq Sofiyə çox şey deyirdi... Heç kim bu ocağa kömək etməsəydi, üstünə bir kösöv atmasaydı, odun qoymasaydı, sönməyə gedəcəkdi, necə ki, bax, indi sönmür. Gün keçəcək, yağış yağacaq, külək əsəcək və bu ocağın yeri də buralardan silinib gedəcək və heç kim bilməyəcək ki, haçansa burda bir ocaq yanıb və istisi ilə kimlərisə qızdırıb.

Sofiyə də heç kim kömək etməyəcəkdi.

Sofi özü özünə kömək etməli idi və edəcəkdi.

Qırx altı illik ömrü boyu Sofi heç vaxt indiki kimi qətiyyətli olmamışdı.

Sofi köynəyini qaldırıb belindəki qurşağı açdı və Sofi heç qorxmadı ki, kimsə gəlib başının üstünü alar, qarət edər. O anda ki, Sofi qət

etmişdi: bu ləl-cavahirin sahibi özüdü, Sofi dəyişmişdi, Sofi cəsur və güclü olmuşdu.

Sofi belindən açdığı qurşağı sönməkdə olan ocağın zəif işığında öz qabağına sərdi. Qurşağın üstünə səpələnmiş daş-qaş ocağın zəif işığını həmin andaca özünə çəkib alışıb-yandı.

Sofi qurşağı açılmış belində və bütün bədəninə bir quş yüngüllüyü hiss etdi və Sofi başa düşdü ki, bu yüngüllük təkcə qurşaqdan azadlığın yüngüllüyü deyil, bu yüngüllük uzun-uzun illərin nökrəçiliyindən, məhrumiyyətdən, miskinliyindən azad olmağın yüngüllüyüdür.

Sofi bir müddət ocağın zəif işığında yaşilla, göylə, qırmızı ilə, sarı ilə alışıb-yanan bu ləl-cəvahirə baxdı. Sonra bu ləl-cavahirin içindən bir dənə cəfəri gülü¹ götürüb o tərəf-bu tərəfə çevirdi və sidq-ürəkdən özü özünü söydü: axmaq adam, əbləhlər əbləhi, bu qədər ki, iztirablar çəkirdin, götür-qoy edirdin, dünyanın riyazəti² elə sənə qalmışdı?

Sofi əlini uzadıb barmaqlarının qəti hərəkətilə qabağındakı varidatı tən ortadan iki yerə böldü, həmişə süfrə kimi qabaqlarına saldığı dəsmal qoynundan çıxartdı və iki böldüyü cavahirət ovcu ilə dəsmala yığıb ağzını bağladı, sonra ehmallica ayağa qalxıb həmin bağlamayı Mahmudun üstünə saldığı yun şalın altına qoydu, yenə öz yerinə qayıtdı.

Sofi çalışırdı ki, yatmış Mahmuda baxmasın, çünki Sofi ürəyinin dərinində bir səksəkə ilə hiss edirdi ki, Mahmuda baxsa, indi bütün varlığında duyduğu qətiyyət əriyə bilər, yox olar və yenə miskinlik dünyası Sofini öz qoynuna alar. Sofi bu an ölməyə hazır idi, amma o miskinlik dünyasına qayıtmaq istəmirdi.

Sofi Mahmuda baxmırdı, amma özünü saxlaya bilmədi, indicə yun şalın altında gizlətdiyi bağlamaya tərəf baxdı. Sofi ləl-cavahirin yarısını Mahmuda bağışladı və əslində Mahmudu – kimsəsiz, yazıq, əlsiz-ayaqsız bir adamı dünyanın varlılarından biri etdi. Bunu dünyada heç kim etməzdi, amma Sofi etdi... Mahmud səhər oyanacaqdı və üstünə örtüyü şalın altında bir ətək ləl-cəvahir tapacaqdı, amma... amma Mahmud bu qədər dövləti nə edəcəkdə? Axı, Mahmud üçün bu qədər dövlətin heç bir əhəmiyyəti yox idi və bu dövlət Mahmudu xilas

¹ Cəfəri gülü – yüzdə yüz faiz təmiz qızıl.

² Riyazət – bütün ömrü boyu oruc tutaraq, pəhrizkarlıqla məşğul olaraq öz cismini tərbiyə etmək, nəfsi və tamah hissini öldürmək.

etməyəcəkdi... Bəlkə də əksinə, başkəsənin biri bu varidatdan ötəri xəncəri soxacaqdı Mahmudun ürəyinin başına... Sofi elə bil ki, o xəncər soyuqluğunu öz ürəyinin başında hiss etdi və tez də bu hissi özündən qovdu; yox, geriye yol yox idi, addım atılmışdı və hərgah Sofi bu dəm geriye çəkilsəydi, yaşamamalı idi.

Sofi gözünü bağlamayı qoyduğu yerdən çəkdi, amma özünü saxlaya bilmədi, bacarmadı, yenə o tərəfə baxdı və yenə ayağa qalxıb indicə ehmalla qoyduğu bağlamayı ehmallica da yun şalın altından götürdü, açıb içindəkinin yarısını ovcuna yığdı, gətirib yerdəki qurşağın üstünə səpələnmiş ləl-cavahirə qatdı, yarımçıq bağlamayı təzədən büküb aparıb Mahmudun üstündəki yun şalın altına qoydu.

Sofi gəlib qurşağı rahatladı və təzədən belinə bağlamaq istədi, amma bağlaya bilmədi, çünki yun şalın altına qoyduğu o əl boyda bağlama bir ovsunçu hərisliyi və sirayəti ilə Sofini özünə çəkirdi.

Mahmud dünyanın yazığı, əlacsızı idi. Mahmud nə birinci idi, nə də sonuncu idi. Mahmudun xisləti bədbəxt xisləti idi və bu bədbəxtlik Hindistan ölkəsinin xəzinələrinə sahib olsa belə, özünü xoşbəxt edə bilməyəcəkdi. Tale Mahmudu məhkum etmişdi və Sofi bu dəm qarşısındakı qurşağın üstündə zəif ocağın işığını oynadan, qamaşdıran ləl-cavahirini, qızılın hamısını Mahmudun başına səpsəydi də Mahmudun məhkumluğu azalmayacaqdı.

Əl çək, Sofi, o miskinlik dünyasının tənələrindən əl çək, kişi ol, Sofi, dünyanın dərđini çəkmək sənə qalmayıb, Sofi, Allah səni xoşbəxt edir və Allah qafirüzzenbdir.

Sofi qəti bir hərəkətlə qurşağı götürüb belinə sarıdı və Mahmuda yaxınlaşdı, əyilib yun şalın altındakı bağlamayı da götürdü, onu da qurşağının içinə basıb çayın lap kənarına çıxdı, birdən dayanıb əlini qoynuna saldı və dar günləri üçün gizləyib saxladığı iki qızıl sikkəni qoynundan çıxartdı, təzədən geri döndü, həmin iki qızıl sikkəni Mahmudun başının yanında yerə qoydu və o gecə qaranlığında iti addımlarla məqsədinə tərəf yollanıb gözdən itdi.

Sofinin səccadəsi¹ yadından çıxıb çayın qırağında qaldı...

...Ayağı Yalın Kişi diqqətlə daşlara, kollara baxıb:

– Sümsüklər Camaatın dalınca gedir, – dedi. Əllərinə keçsək bizi yeyərlər. – Ayağı Yalın Kişi udqundu və yenə də nazik, arıq boğazının ucu sərt, iri hülqumu qalxdı, endi. – Dolama gedək, Camaata çataq.

¹ Səccadə – müqəddəs hesab edilən namaz xalçası.

Mahmud heç nə soruşmurdu: Camaat kimdir, Sümsüklər nə deməkdir? Sarışın Oğlan da bir söz demirdi, eləcə dinməz Ayağı Yalın Kişinin düşdüyü iz ilə gedirdilər...

Lopa-lopa buludlar qıpqırmızı qızarırdı.

Ayağı Yalın Kişinin gözləri də bu buludlar kimi qıpqırmızı idi, çünki Ayağı Yalın Kişi neçə illər idi ki, yuxusuzluq azarına tutulmuşdu və yuxusuzluq əlindən də səfil və didərgin olmuşdu. Neçə illər idi ki, bu adam, bir balaca gedən kimi, görürdü ki, bədənindən çıxan toxum, o toxum ki, nəsil artırır, dünyanın təzə bir adamının bünövrəsini qoyur, həmin toxum alışıb-yanan ocaq üstündəki tavada dağ olmuş yağın içində yumurta ağı kimi cızılı ilə qızarır. Neçə illər idi ki, bu qarabasma Ayağı Yalın Kişidən əl çəkmirdi, onu yatmağa qoymurdu, dəli etmişdi və Camaata qatmışdı. Dörd gün bundan əvvəl gecələr qarabasma vaxtı qış-qırdığı üçün Camaat Ayağı Yalın Kişini döyüb qovmuşdu, amma Camaatdan kənardə yaşamaq mümkün deyildi və əslində, Camaatın ürəyi yumşaq idi və Ayağı Yalın Kişi yenə Camaatın yanına qayıdırdı.

– Camaat!.. Camaat!.. – deyə Ayağı Yalın Kişi uzun, nazik barmağı ilə uzaqdakı qayalığı göstərdi.

Doğrudan da, gəlib Camaata çatmışdılar.

Camaat qayalığa səpələnmişdi və bütün bu adamların əynindəki çirkli və bozarıb rəngini itirmiş cır-cındır həmin bozuntul-qırmızı dünyada qayalardan seçilmirdi, təkə uzanmış saçlar, qırılmamış saqqallar ya qaralır, ya da gümüş kimi ağarırdı.

Ayağı Yalın Kişinin və onun kimilərin Camaat adlandırdığı bu adamlar ellərindən-obalarından didərgin düşmüş evsiz-eşiksiz səfillər dəstəsi idi. Yeməyə çörək tapmayanlar, başlarına müsibət gəlmişlər, adam öldürüb qaçanlar, dərvişlər, casuslar, yollarda soyulmuş, vardan-yoxdan çıxmış bəzurganlar, qocalıb əldən düşmüş fahişələr, dilənçilər beləcə dəstə ilə çöllərdə, dağlarda gəzirdi, gecə imkan düşəndə ucqar kənd həyətlərini qarət edirdi, yolunu azmış, məskəindən uzaqlaşmış inək, qoyun, keçi, toyuq – xəlvəti əllərinə nə keçirdisə oğurlayıb yerdən döşəmə, göydən tavan içində dolanırdı. Yolların qaçaq-quldurları nə dağalardan, nə də qoşunlardan qorxurdu, qorxduqları, görəndə yollarını dəyişdikləri Camaat idi.

Bu gün Qul Məhəmməd ilə Xarkeş Mahmud¹ çöllərdə azmış bir yabını çəkə-çəkə qayalığa götürmüşdi.

¹ Xarkeş – tikan satan.

Qul Məhəmməd Zəfər kələntərin oyununda qalib çıxmışdı və qul olmaqdan qurtarmışdı. Zəfər kələntər kef məclisləri üçün belə bir oyun düzəltmişdi ki, qullardan kim ən yaxın qul dostuna ən böyük qəddarlıq fikirləşib tapsa və tapdığını həyata keçirə bilsə, onu qulluqdan azad eləyirdi, cibinə də on təngə pul qoyurdu. Qul Məhəmməd uşaqlıqdan bir yerdə qul olduqları və on beş il bir yerdə sərəsər Zəfər kələntərə xidmət etdikləri, həmişə bir yerdə çörək yedikləri, su içdikləri Qul Əhmədə qəflətən həmlə edib əlini-qolunu sarımışdı, belinə bir mis səhəng bağlamışdı, səhəngin altından balaca bir deşik açmışdı, Zəfər kələntərin qonaqları yığışdığı dikdirin qabağında böyürtkən kollarından hündür və qalın bir çəpər çəkib meydança düzəltmişdi. Qul Əhmədi bu meydançaya salmışdı, sonra bir qazan yağı dağ eləyib Qul Əhmədin belinə bağladığı mis səhəngə tökmüşdü; dağ yağ səhəngin altındakı deşikdən axıb Qul Əhmədin çılpaq belinin arasına tökülürdü və Qul Əhməd öküz kimi böyürə-böyürə belindəki bu yükə qurtarmaq istəyirdi, özünü çəpərə atırdı və böyürtkən kolları əlləri-qolları belinə bağlanmış bu adamın bədənini dəlik-deşik edirdi, üzünü-gözünü cırıb dağıdırdı; Qul Əhməd beləcə böyürə-böyürə özünü yerə atdı, dağ yağ mis səhəngin ağzından axıb qul Əhmədin başına töküldü və bu zaman yeri-göyü elə bir bağirtı бүürüdü ki, hətta döyüş meydanlarında, qurduğu oyunlarda düşmənlərinə, əsirlərinə verdirtdiyi işkəncələr zamanı min bir nalə, şivən eşitmiş Zəfər kələntərin də ürəyi bərkənd döyündü, sonra Qul Əhmədin başı tamam bişdi və qul Məhəmməd şəksiz qalib kimi, hətta, qaliblər qalibi kimi azadlıq qazandı, amma tanıyanlar da, tanımayanlar da bu əhvalatı eşidib Qul Məhəmməddən üz döndərdi və Qul Məhəmməd nə qədər yalvar-yaxar elədi ki, vallah, ay adamlar, mən siz fikirləşdiyiniz kimi pis adam, qansız adam deyiləm, hərənin alnında bir yazı var, mənim alnımda belə yazılıbmış, bədbəxt oğlu bədbəxt Əhmədin də alnına heylə yazılıbmış, vallah, ay adamlar, Əhməd bacarıb mənim əlimi-qolumu birinci sarısaydı, fikirləşib tapdığım oyun yalan olardı; amma bu yalvar-yaxarın təsiri olmadı və Qul Məhəmməd baş götürüb didərgin düşdü və gəlib Camaata qoşuldu.

El aşığı Tahir Mirzə, Karvanqıran şəhərinin hakimi Hatəm Məliyın qızı Güləndama aşiq olmuşdu və Tahir Mirzənin Güləndamın gözəlliyindən, hicranın izzirablarından, ağırlığından, səbrsiz aşiqin yara yetişmək və yar ilə qol-boyun olmaq arzusundan söhbət açan

qoşmaları xalqın dilinin əzbəri olmuşdu. Həmin qoşmalara qulaq asan Hatəm Məlik and içmişdi ki, onun kimi bir atanın qızına tamah salmış Tahir Mirzənin qoşma deyən dilini dibindən çıxardacaq, saz çalan barmaqlarını dibindən kəsdirəcək və Tahir Mirzə də neçə vaxt idi ki, gizlənirdi, gözə görünmürdü. Bir gün el aşığının kəndlisi Xarkeş Mahmud Tahir Mirzəyə boyun oldu ki, elə eləyəcəyəm ki, Güləndamı sənə göstərəyəm və bütün əsl aşıqlər kimi sadələvh olan Tahir Mirzədən pul aldı, sonra gedib Hatəm Məliyə söz verdi ki, elə eləyəcəyəm ki, Tahir Mirzə keçəcək sənənin əlinə və Hatəm Məlikdən də pul aldı, Tahir Mirzə Hatəm Məliyin əlinə keçdi və Hatəm Məlik and içdiyi kimi də elədi: Tahir Mirzənin dilini dibindən çıxartdırdı, on barmağının onunu da dibindən kəsdirdi, amma Hatəm Məlik burasından da xəbər tutdu ki, Xarkeş Mahmud Tahir Mirzədən də pul alıb. Hatəm Məlik özü tamahkar və ikiüzlü adam olduğu üçün, başqa tamahkar və ikiüzlü adamlardan zəhləsi gedirdi və onlara qarşı mübarizə aparırdı. Xarkeş Mahmud başa düşdü ki, işlər xarabdı və didərgin düşüb axırda Camaata qoşuldu.

Qul Məhəmmədlə Xarkeş Mahmudun çöllərdən çəkib gətirdikləri həmin yabını Cəllad Kazım bir az bundan əvvəl bu qayalıqda kəsmişdi.

Cəllad Kazımın atası da cəllad olmuşdu, babası da cəllad olmuşdu və hamı elə bilirdi ki, Cəllad Kazımın oğlu Əlifəttah da cəllad olacaq, amma elə qərribə bir əhvalat baş verdi ki, xalq mat qaldı, Cəllad Möhsünün nəticəsi, Cəllad Qırmızı Fətullanın nəvəsi, Cəllad Kazımın oğlu Əlifəttah birdən-birə şer yazmağa başladı və Əlifəttahın yazdığı aşiqanə qəzəllər cavanların o qədər xoşuna gəlirdi ki, bu qəzəllərin üzünü köçürüb Quran kimi boyunlarından asırdılar. Cəllad Kazım başa düşürdü ki, Əlifəttahın birdən-birə qəzəl və qəsidələr yazmağı adi iş deyil və Cəllad Kazım burasını da hiss edirdi ki, bu işdə nə isə var və əslinə baxsan həmin “nə isə” Cəllad Kazımın özündən gəlir; bunu hiss edirdi və bütün ürəyini bürümüş bir xofla gözləyirdi ki, bu işin axırı nə olacaq. Cəllad Kazım məhkəmənin hökmü ilə dabana döyməkdən, əl və ayaq, qulaq və burun kəsməkdən, göz çıxartmaqdan savayı cəlladlıq elədiyi iyirmi üç il müddətində 1211 insan başı kəsmişdi, amma 1212-ci adamın başını kəsə bilmədi, cəmi üç gümüşdən öteri bir ata ilə oğulu öldürmüş bu qatilin başını kəsməyə ürəyi gəlmədi və həmin məhkəmənin adamları Cəllad Kazımın özünü tutub burnunu,

qulaqlarını kəsdilər, zindana saldılar. Bir zərrə də gün işığı düşməyən həmin zülmət zindanda Cəllad Kazım dünyanın rənglərini gözünün qabağına gətirdi, səhər günün çıxmağını, axşam batmağını gördü və elə bil ki, bütün ömrü boyu dolmuş sinəsindən fəlsəfi şerlər axıb gəldi, Cəllad Kazımın özü də şair oldu. Heç kim bilmədi ki, Cəllad Kazım zindandan necə qaçdı. Cəllad Kazım hamıya deyirdi ki, onu zindandan Həzrət Mikayıl qaçırıb; dünyanın işlərini nə bilmək olardı, bəlkə elə doğrudan da belə idi... Cəllad Kazım əlifbanı bilmədiyi üçün yerdən qaynayan bulaq kimi sinəsindən axıb gələn qəzəlləri, qəsidələri, mü-rəbbiləri, təcribəndləri, rübailəri, qitələri, beytləri yazıya köçürmürdü və bu şerlər çox qəliz olduqları üçün adamların hafizəsində qalmırdı, unudulurdu. Camaatın içinə düşəndən sonra məcbur olub heyvan başı kəsəndə də Cəllad Kazım bədahətən fəlsəfi şerlər deyə-deyə kəsirdi.

Camaat elə qayalıqdaca ocaq çatıb Cəllad Kazımın fəlsəfi şerlər söyləyə-söyləyə kəsdiyi yabını kabab eləyib yemişdi və odda qızarmış ət iyi hələ də buralardan çəkilib getməmişdi, bu sal qayalara, qayaların arasında bozaran qarətikan kollarına, Camaatın cır-cındırına hopmuşdu. Ora-bura atılmış iri yabı qabırğaları, omba sümükləri, bel və boyun fəqərələri ağappaq ağarırdı və bu sümüklərin əti elə yeyilmişdi ki, tamam tərtemiz idi və Sümsüklər bu sümüklərdə yeməyə bir şey tapmayacaqdılar, qayaların dibini axtarıb yabının başını, ayaqlarını tapacaqdılar və bişirib yeyəcəkdilər.

Sümsüklər korlardan, çolaqlardan, cüzam, burs və misri xəstəliklərinə tutulmuş adamlardan ibarət bir dəstə idi və hamı tərəfindən, hətta Camaat tərəfindən də qovulmuş bu insanlar həmişə bir az aralıda Camaatın ardınca gedirdi və Camaatın qabağından qalanlarla yaşayırdı.

Həmin bozumtul-qırmızı dünyanın qırmızısı yavaş-yavaş azalırdı və günəş hələ qızırtısı tamam çəkilməmiş qara buludların arxasında batdıqca elə bil ki, yeməkdən sonra adda-budda qayalığa səpələnib dincələn Camaat adıləşirdi; buludların qırmızı kölgəsi ilə bərabər, bu adamların qeyri-adiliyi də çəkilib gedirdi və bu zaman bütün bu qayalıqı bürümüş səfalət necə vardsa, elə də görünürdü.

Mahmud, Sarışın Oğlan və Ayağı Yalın Kişi qayalığa gələndə onlara fikir verən olmadı və Ayağı Yalın Kişi arıqlığına, yorğunluğuna yaraşmayan bir cəldliklə ətrafına sümüklər atılmış ocaq yerinə tərəf qaçdı, Sarışın Oğlan yerə oturub kürəyini bir qaya parçasına söykədi

və əski sarınmış ayaqlarını ovxaladı, Mahmud isə necə dayanmışdısa, eləcə də dayandı, tərپənmədi.

Mahmud gözlərini bu səfalətdən çəkə bilmirdi. Səfərə çıxdığı müddət ərzində Mahmud yaxşı başa düşmüşdü ki, dünya başqa dünyadır və bəzən öz iztirabları, qayğıları Mahmuda çox kiçik görünürdü, amma Mahmud ağına gətirməzdi ki, bu başqa dünyanın özündə də bu dərəcədə bir səfalət dolaşır.

Mahmud qayalığa səpələnmiş bu adamları bir-bir gözdən keçirirdi və bunların arasında Mahmud Qırmızı Tuman Kişini gördü.

Qırmızı Tuman Kişinin bir gözü ağappaq ağarmışdı – başına gələnlər azmış kimi, on gün bundan qabaq çöldə gözünə ilan tüpürmüşdü, amma Mahmud Qırmızı Tuman Kişini görün kimi tanıdı və bu adamın tək gözünə baxa-baxa yaddan çıxmayan o baxışların mənasını anladı, Qırmızı Tuman Kişiyə dediyi sözləri elə bil təzədən eşitdi: “Eh, sən nə bilirsən dərd nədir?” və həmin sözlərin sadələvhlüyü Mahmudun özünü öz gözlərində o qədər kiçilti və o qədər mənasız, əhəmiyyətsiz bir məxluq etdi ki, bu kiçikliyin, bu mənasızlığın və əhəmiyyətsizliyin havasızlığı Mahmudu boğdu, ürəyini qamarlayıb sıxdı, sıxdı.

Muxtar Bədhəybət böyürü üstə qaya dibində uzanmışdı və hamıdan çox yediyi üçün ağır-ağır nəfəs alırdı. Muxtar Bədhəybət ayaq üstə tərپənməz dayanmış Mahmuda baxırdı və Mahmudun nəzərləri Muxtar Bədhəybətin xoşuna gəlmədi. Muxtar Bədhəybətin sol əlini dir-səyindən bir az aşağı kəşmişdilər və Muxtar Bədhəybət kəsilmiş əlini qurudub özündə saxlamışdı və həmin qurumuş əlini az qala adamların gözünə soxa-soxa pul yığırdı, dilənçilikdən yorulduğu vaxtlar Camaata qoşulurdu. Muxtar Bədhəybət əslində gərək Sümsüklərin arasında dolaşaydı, çünki əlsizlər, ayaqsızlar Camaatın içində baş çıxara bilmirdi, amma hamı Camaatdan qorxurdusa, Camaat da Muxtar Bədhəybətin qurumuş əlindən qorxurdu.

Mahmud da Muxtar Bədhəybətə baxdı və gördü ki, bu bədbəxt adam taleyindən o qədər razıdır ki, boynundan ilanmuncuğu¹ asıb; dünya gör necə dünya idi ki, bu bədbəxtə də göz dəyə bilirdi...

Muxtar Bədhəybət ayağa qalxıb Mahmuda yaxınlaşdı və gözlərini Mahmuddan çəkməyərək ətrafında dövrə vurmağa başladı. Muxtar

¹ İlanmuncuğu – ilan kəlləsində muncuqvarı sümükdür, guya bəd-nəzərdən gözləyir.

Bədheybət boyda Mahmuddan kiçik idi və başını azacıq yana əyib altdan-yuxarı Mahmuda baxa-baxa və ətrafında da dövrə vura-vura:

– Kimdi bu? – soruşdu, sonra daha cəld Mahmudun başına dolana-dolana və altdan-yuxarı ona baxa-baxa gah bərkdən, gah da yavaşdan tez-tez təkrar eləməyə başladı. – Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu?..

Mahmud tez-tez söylənən bu suala nə cavab verəcəyini bilmirdi və Camaatın da nəzəri yavaş-yavaş Mahmuda dikilirdi. Muxtar Bədheybət Mahmudun başına dolana-dolana bu dəfə Camaata tərəf baxdı və qoynundan çıxartdığı qurumuş əlini Mahmudun üzünə uzada-uzada gah pıçılıtlı ilə, gah da qışqıra-qışqıra elə hey deyirdi:

– Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu?

Camaat iki-bir, üç-bir gəlib Mahmudla Muxtar Bədheybətin ətrafına toplaşmağa başladı və Muxtar Bədheybətin dalbadal təkrar etdiyi sual elə bil ki, Camaatın arasından əks-səda verməyə başladı: kimdi bu?; kimdi bu?; kimdi bu?; kimdi bu?..

Birdən-birə elə bil ki, Mahmudun sinəsinə iltıq bir yağış yağdı və bu dərddə dünyada beləcə qəflətən sinəsinə yayılmış yağış iltığı Mahmudu kövrəltdi, amma Mahmud da az görməmişdi, Mahmud da az fikirləşməmişdi və Mahmud bu Camaata, bu yazıq Camaata bildirməliydi, deməliydi ki, mən də sizdənəm, mən də sizin birinizəm. Mahmud özü də bilmədi ki, necə danışdı və özü də səsini eşidə-eşidə heyrətə gəldi:

– Gecə-gündüz oda yandım, alışdım, tutdu, yolum-yolum yoldu dərd məni! Fələk mənimlə də inad elədi, ağalar! Qəm ilə hicrandı töhfən, söylədi, ağalar! Kəskin qılıncıyla bağrım teylədi, bölük-bölük etdi, böldü dərd məni, ağalar!..

Camaat Mahmudu dövrəyə alıb dünyanın möcüzəsi kimi ona tamaşa edirdi və bu dəm həmin qayalıqda elə bir sakitlik var idi ki, elə bil Camaat ortada dayanmış Mahmuda matdım-matdım baxdığı kimi, min-min il yaşı olan bu iri qayalar, sıldırım daş parçaları da Camaatın bu sükutuna, bu sakitliyinə və heyrətinə tamaşa edirdi.

Mahmud bütün sifətində, boynunda, sinəsində mehriban bir nəfəs hiss edirdi, bir doğmalığ, məhrəmlik hiss edirdi və bu hiss qaynayıb sözlərlə Mahmudun sinəsindən çıxırdı:

– Gecə-gündüz kəsməz ürəyimin göz yaşı, ağalar! Sizin kimi, məni də çöldən-çölə saldı dərd, ağalar! Məni də sizin tək yuvasındakı quş kimi tutdu, dəlik-dəlik etdi, dəldi dərd, ağalar!

Camaat gözünü də qırpmırdı. Camaat tən ortada dayanıb qəribə-qəribə sözlər söyləyən bu əlif qamətli cavan oğlana baxırdı. Bu cavan oğlanın ağzından qaynayan sözlərdə bir sehr var idi və bu sehr Camaatın içində kimisə uşaqlığına çəkib aparırdı, kiminsə çoxdan yadından çıxartdığı anasını gözünün qabağına gətirirdi, kiminsə balasını yadına salırdı, kiminsə öldürdüyü adam indi gözlərini açıb ona baxırdı. Bu, yaxşı sehr deyildi və bu sehr hər şeyi illərin hafizələrdə bağladığı kirəcindən, hisslərin korusu arasından çıxarıb ortaya töksəydi, bu adamlara insanlıq ləyaqəti gətirsəydi, onda daha yaşamaq mümkün olmazdı və Camaat bunu sövq-təbii duyurdu.

Sinəsindən qopub gələn bir həyəcan, hərəarət Mahmudun iki əlini də göyə qaldırdı və Mahmud dedi:

– Aman fələk, kömək elə bu gündə! Qanlı fələk, bəsdə daş yağdırdın bu insanların başına! Rəhmin gəlsin bu insanlara! Qadir mövla, bu insanların qışını yaz et! Dəli könülləri eşq oduna qala!..

Mahmud bu sözləri dedikcə, Muxtar Bədheybət, elə bil, yuxudan ayılıb yənə altdan-yuxarı Mahmuda baxa-baxa dövrəsinə dolanmağa başladı və birdən qurudulmuş əlini Mahmudun sifətinə basdı, qışqırdı:

– Ali-əbaya¹ and olsun ki, dəlidi bu! Dəlidi bu! Dəlidi bu!

Muxtar Bədheybətin qurudulmuş əlinin uzun, cod və qarqara çirkli dırnaqları Mahmudun alınına sancıldı və bu dırnaqların sancıldığı yerlərdən nazik qan damcıları süzülüb Mahmudun qaşlarının üstündən gözlərinə axdı.

Muxtar Bədheybət bir də qışqırdı:

– Dəlidi bu!

Bu dəfə Muxtar Bədheybətin yoğun səsi Camaatı ayıldı.

Kimsə qışqırdı:

– Ovcudu bu, gözlərindən qan tökülür!

Camaat gülməkdən az qaldı qəşş etsin və qıy vurub səhərdən bəri səfeh sözlər danışan bu dəlini hoydu-hoyduya götürdü:

– Bundan qan iyi gəlir! – Camaat uğunub getdi.

– Div başı kəsib bu! – Camaat əlinə keçəni ləzzətlə Mahmudun başına atmağa başladı.

Mahmud iki qolunu da geniş açıb elə bil ki, bütün Camaatı qucaqlamaq istəyirdi:

¹ Ali-əba – Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən və Hüseyndən ibarət ailə nəzərdə tutulur.

– İnsanlar!.. İnsanlar!.. Ağalar!..

– İki şahı verdik danışdırdıq, indi üç şahı veririk, kəsməz! – Camaat gülməkdən qəşş edə-edə daha artıq bir ehtiras və ləzzətlə əlinə keçəni Mahmudun başına tolazlamağa başladı; daş, kömür, kö-söv, at sümüyü...

– Ovçudu bu, maral gəzir!..

Bu vaxt Camaatın arasından qıvrım, pırpız saçları ağappaq ağarmış bir qarı ortaya yüyürdü və ağzından tüpürcək sıçraya-sıçraya nazik səsiylə gücü gəldikcə qışqıra-qışqıra danışmağa başladı:

– Günlərin bir günü gün tutuldu, gündüz qaranlıq oldu. Məlik Cabbar padşahla Məlik Səttar padşah əndamları yanmış arvadlarınyan dənizin qırağına çıxdılar ki, görsünlər bu necə işdi? Birdən dəryadan bir balıq çıxdı, bunların dördünü də uddu. Uşaqları qaldı yetim! Biri qız idi. Bilirsən nə elədi? Sənin kimisinin birini gördü. Yapışdı burasından! – Qarı əlini atıb Mahmudun ayaqlarının arasından yapışdı. – Dedi, ovçu, ovdan danışmasan, buraxmaram! Sıxacacağam!

Mahmudun həyə, abır hissi içindən qopan bağirtını boğdu və Mahmud bütün ətrafına yığılmış və indi bu cır-cındırım içində dünyanın ən xoşbəxt adamları kimi ləzzətlə gülə-gülə az qala özlərindən gedən Camaata baxa-baxa başa düşdü ki, əslində insanın xoşbəxt olmağı üçün çox az şey lazımdı və ümumiyyətlə, hələ məlum deyil ki, xoşbəxtlik nədi...

Camaatın içində tək dişini ağarda-ağarda ən çox uğunub gedən Qısır Qarı idi. Ceyrandan sonra qürbət ellərdə tək qalıb çöllərə düşmüş və axırda Camaata qoşulmuş Qısır Qarı bu müddət ərzində o qədər acliq və əzab-əziyyət çəkmişdi ki, Gəncə də yadından çıxmışdı, Ceyranın vəfasızlığı da yadından çıxmışdı, Mahmud da yadından çıxmışdı və əslində Qısır Qarı yalnız indi dünyanın ən sərbəst və qayğısız adamı idi: Qısır Qarı daha nə pul qazanmaq qayğısı çəkirdi, nə ara vurmaq, ara düzəltmək qayğısı, nə də sabahkı günün qayğısını, çünki sabahkı gün yox idi və günlər hamısı bir-birinin eyni idi, bir-birinin güzgüdəki əksi idi; tam azad və iddiasız bir həyat dünənin, bu günün və sabahın eyniliyində davam edirdi: əlinə keçəni ye və yaşa.

Mahmud hiss edirdi ki, bütün sifəti qıpqırmızı qızarıb və bu qızartı Muxtar Bədhəybətə qurumuş dırnaqlarının batdığı yerdən süzülüb gələn isti qanın qızartısı deyildi. Əlbəttə, Mahmud bu dəm bu ağbaş qarının xərçəng barmaqlarından dartınıb qurtara bilərdi, özünü sıldırım

qayalıqdan tullaya bilərdi və bu zaman hər şey sona yetərdi. Mahmud həmin azadlığın, həmin yoxsulluğun yüngüllüyünü bütün bədəni ilə hiss etdi, amma bu xoşbəxt Camaat bu dəm dəli bir ehtirasla gözləyirdi ki, bu tamaşanın axırı nə olacaq və bu Camaatın ki, sifətində bu qədər xoşbəxtlik var idi, bunun müqabilində Mahmudun sifətinin alışb-yanması bir heç idi və Mahmud danışıdı, ovdan danışıdı:

– Ova çıxdım bir gün. Qabağımdan bir dovşan qaçdı, ayaqları yox idi!..

Camaat bərkədən güldü.

– Yay götürmüşdüm, ox götürməmişdim. Oxu atdım, dovşanı yerə sərdim!..

Camaat daha da bərkədən güldü.

– Tiyəsi yox bıçağım var idi, cibimdən çıxartdım, dovşanı soydum!..

Muxtar Bədheybət:

– Canım ay dovşan! – deyib daha gülməkdən ayaq üstə dayana bilmədi və yerə oturub qurudulmuş əlinin qaxac barmaqları ilə torpağı döyəcləyə-döyəcləyə uğunub getdi.

– Altıyox bir qazan tapdım. Dovşanın ətini altıyox qazanda qovurdum!..

Ağbaş qarı əlini buraxmışdı və o da Muxtar Bədheybətin yanında yerə oturub gülməkdən az qalırdı qəşş etsin. Mahmud daha o buraxılmış xərçəng əlin fərqlində deyildi. Mahmud uğunub gedən bu adamlara baxa-baxa, ağlaya-ağlaya danışırdı və Mahmud xoşbəxt idi ki, Camaat onun ağlamağını görmür, başa düşmür və bu dəm atası Mahmudun yadına düşdü: səfərə çıxmazdan bir az əvvəl Ziyad xan xırda tum gözlərini Mahmuddan gizlətdi və Mahmud yalnız indi başa düşdü ki, Ziyad xan ağlayırmış.

– Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi ovçu dostumu çağırdım gəldi. Hamımız yedik, hələ artıq da qaldı!..

Camaat gülməkdən doymaq bilmirdi:

– Yeddi min...

– ...yeddi yüz...

– ...yetmiş yeddi...

– Sonra nə oldu?

– Artığını bağladığ qurşağımıza, bir xoruz əmələ gəldi. Bu xoruza mindik, yola düzəldik...

Camaat təzədən uğunub getdi:

- Xoruz...
- Xoruz mindilər...

Və bu zaman dünyanın görünməmiş bir hadisəsi baş verdi: uğunmaqdan az qala özündən gedən Qısır Qarıya birdən-birə elə gəldi ki, burnu böyüdü və əlini burnuna aparanda gördü ki, yox, bu burun deyil, bu – dimdikdi. Qısır Qarı dimdik çıxarmışdı, sonra Qısır Qarı bütün varlığını sarsıtmış bir dəhşət içində gördü ki, bədənindən quş lələkləri çıxır və bütün bədəni bu lələklərlə örtülür və Qısır Qarı qışqırmaq istədi, Camaatı köməyə çağırmaq istədi, amma qışqırmaq əvəzinə, qarğa kimi qarıldamağa başladı və bütün bədənini sarsıtmış o dəhşət də elə bil ki, ötüb getdi, xoş bir nigarançılıqla əvəz olundu.

Həmin qarğa qarılısını heç kim eşitmədi, hamının fikri-zikri Mahmudun yanında idi, hamı gülməkdən qəşş edirdi və heç kim görmədi ki, Qısır Qarı birdən-birə necə kiçildi, necə gözgörəti çönüb yekə və qara bir qarğa oldu, sonra o qayalıqdan necə ayrılıb uça-uça göyə qalxdı, Camaatın başı üstə iki dövrə vurdu, sonra da uça-uça bu yerlərdən uzaqlaşdı, göyün dərinliklərində gözdən itdi...

- Xoruz...
- Xoruz mindilər...
- Bəs sonra?..
- Sonra nə oldu?
- Qabağımıza bir çay çıxdı. Çaydan tapdıq bir palan. Palanı sökdük, içindən...

– Yox, palanı sökməyin! – Bu sözləri bütün ömrü boyu çiyinə palan alıb yük daşımış hambal Ömərüşağı dedi; hambal Ömərüşağı qocalmışdı, daha qolunda güc qalmamışdı, yük daşıya bilmirdi, bir müddət səfil dolaşmışdı Camaata qoşulmuşdu və indi, deyəsən hambal Ömərüşağı gülməkdən dəli olmuşdu, çünki birdən-birə var gücü ilə bağırmağa başladı, elə bil gözünün qabağında balasının başını kəsirdilər. – Yox, palanı sökməyin!.. Palanı sökməyin!..

Camaat qeyz ilə başını çöndərüb beləcə qəflətən keflərini pozan hambal Ömərüşağına baxdı və hambal Ömərüşağı Camaatın bu qəzəbli baxışındakı məhkumluq hökmünü hiss etdi və heyvani bir qorxu ilə daha da bərkdən bağırırdı:

- Yox!.. Yox!.. Yox!..

Qul Məhəmməd qara qıllı, uzun və ağır sümüklü qolları ilə ətrafdakıları kənara itələdi və yerdən iri bir daş parçası qapıb var gücü ilə

hambal Ömərüşağının başına çırpdı; hambal Ömərüşağının kəlləsindən sıçrayan ağ beyin horrası qanına qarışdı, bircə anın içində qıpqırmızı palçıq bütün sifətinə yayıldı və hambal Ömərüşağı üzü üstə yerə sərilen kimi, Qul Məhəmməd hündür bir qayanın üstünə atılıb sinəsinə, boynuna səpələnmiş qan ləkələrini, ağ beyin horrasını əli ilə silə-silə bərkdən qışqırdı:

– İnni dariballahu qatilün!¹

Mahmud iki əli ilə də qulaqlarını qapayıb başını tutdu, amma ərəbcə deyilmiş bu sözlər elə bil barmaqlarının arasından süzülüb beyninə dolurdu: inni dariballahu qatilün... inni dariballahu qatilün... inni dariballahu qatilün...

Camaat hərəkətə gəlmişdi. Hambal Ömərüşağının kəlləsindən sıçrayıb dağılmış sıyıq beyin və axıb yavaş-yavaş laxtalanmış qan elə bil ki, Camaatın içində mürgüləyə-mürgüləyə girəvə axtaran qan hərisliyini oyatmışdı, səsləri, hərəkətləri, hiss-həyəcanları insanlıqdan çıxarıb lap əzələ aparmışdı və Mahmud hərəkətə gəlmiş, həyəcanlanmış bu Camaatın arasında sıxıla-sıxıla, əzilə-əzilə başa düşdü ki, daha sondu, dəbbə² kimi tapdalanacaq və Mahmud bu son məqamda Camaatla rastlaşdığı vaxtdan bəri tamamilə yadımdan çıxartdığı Məryəmin adını qışqırmaq istədi, hətta Mahmuda elə gəldi ki, qışqırdı bu adı, “Məryəm! Məryəm!” – qışqırdı, amma həyəcan, çılgınlıq içindəki Camaatın səs-küyü, haray-həşiri Mahmudun qışqırtısını boğdu, Məryəmin adını Mahmudun dilindən alıb bircə anın içində yuxu kimi yaydı, yaydı və yox etdi.

Bu vaxt sərt və güclü bir əl Mahmudun qolundan yapışdı darddı və Mahmud tamam vəhşiləşmiş Camaatın arasında daha heç nə fikirləşə və hiss edə bilməsə də qolunu sıxan bu güclü barmaqlarda bir tanışlıq və havadarlıq duydu.

Sarışın Oğlan Mahmudu tanıyırdı, yəni Sarışın Oğlan bilmirdi ki, Mahmudun adı Mahmuddu və Mahmud gəncəli Ziyad xanın oğludu, amma Sarışın Oğlan burasını dəqiq bilirdi ki, ağlaya-ağlaya Caamaatı xoşbəxt etmiş bu iri, göygözlü cavan indicə ayaq altında qalacaq, bu

¹ Şərqdə geniş yayılmış dini fanatizm şüarı idi, tərcüməsi: “Mən vurdum, Allah öldürdü”.

² Dəbbə – içi samanla doldurulmuş dəri kisə idi; döyüş fillərini müharibələrə hazırlamaq üçün dəbbələri onların ayaqları altına atıb tapdaladırdılar ki, vuruş zamanı düşmənləri də belə tapdalasınlar.

köməksiz və fağır adam əziləcək, məhv olacaq; Mahmudun qolundan yapışib darta-darta Camaatın arasından çıxartdı və öz ardınca darta-darta Camaatdan uzaqlaşdırdı.

Gün tamam batmışdı və o bozuntul-qırmızı dünyadan daha əlamət yox idi. İndi hər tərəf gecəqabağı bir kölgəyə bürünmüşdü və bu kölgəli aləmdə heç bir işıqdan əsər-əlamət yox idi; hər tərəfi bürümüş bu gecəqabağı kölgə dünyanın dərdindən-ələmindən xəbər verirdi və hər tərəfə də bulanıq su kimi, bir ümitsizlik çiləyirdi.

Camaat arxada qaldı.

Sal qayaların qaralan kölgəsi də arxada qaldı.

Qəribə idi, Camaatdan uzaqlaşdıqda, o sal qayaların qaraltısı gözəndən itdikcə, Mahmudun beyninə bir aydınlıq çökürdü və Mahmud Camaatın sifətini bir-bir gözünün qabağına gətirirdi, bu sifətləri bütün cizgiləri ilə dəqiq və aydın görürdü və bu dəqiqlik, aydınlıq hər tərəfi bürümüş ümitsizliyi daha da artırırdı. Gözünün qarşısına gələn sifətlərdən birini Mahmud yalnız indi Mirzə Salmana oxşatdı və bu bənzəyişdən diksindi...

Bu dəm Gəncədə nə var görəsən, Doğma Gəncədə, çinarlı Gəncədə... Mahmud bilməzdi ki, Gəncə onunçün bu qədər əzizdir və Gəncədən ötrü bu cür burnunun ucu göynəyə bilər. Ziyad xan nə edir? Qəmərbanu necədir? Mirzə Salman? Görəsən, sarayın həyətindəki o alma ağacının barla dolmuş budaqları yenə yerəcən sallanıbmı? Görəsən toyuqlara baxan o kəndli arvad yenə saraydadımı və yenə də tıqqıldayan, civildəyən yumurtaları balaca uşaqların qulağına tutub eləcə gülümsəyirmi? Bəlkə o kəndli arvad çoxdan ölüb, heç Mahmudun xəbəri yoxdu? Axı, axır vaxtlar o kök, yekəpər, amma mehriban arvadı deyəsən heç görmürdü... Birdən-birə saraydakı bir nökerin sifəti Mahmudun gözlərinin qabağına gəldi və Mahmud həmin nökerin sifətini heç vaxt görmədiyi bir təfərrüatla gördü, hətta qaşının üstündəki kiçik çapıq yerini də gördü. Mahmud bu adamın adını bilmirdi. Neçə il idi ki, həmin adam sarayda nöker idi və bütün bu müddət ərzində Mahmud onunla bircə kəlmə də danışmamışdı, amma nə üçün indi o adamı beləcə xatırladı?

Neçə vaxtdan bəri qovduğu, yaxına buraxmadığı, özündən kənar etdiyi bir fikir bu dəfə Mahmudu süpürləyib qamarladı: doğrudan da bu səfərin bir mənası varmı?; bir halda ki, bütün dünya belə bir ümitsizlik və uzaq xatirələr içində idi, bu dünyada işıq axtarmağın

mənası vardımı; bir halda ki, bu ümitsiz dünyanın, bu qəmgin dünyanın özündə bu cür bir Camaat dünyası var idi, Mahmudun öz xoşbəxtliyi arxasına düşməyə haqqı vardımı? Mahmud bu fikirlər içində qəfil bir doğmalığ hiss etdi, doğma bir nəfəs duydu və əlbəttə, bu, Məryəmin nəfəsi idi və bu doğma nəfəs Mahmudun beynini doldurmuş, Mahmudu məhv edən bütün bu suallara cavab verirdi; sözlə yox, həmin doğma duyumla cavab verirdi; Mahmud bu doğma nəfəsi bir daha hiss etdi və bu nəfəs elə bil Mahmudun da içinə dolub nəsə sevincli, kiçik də olsa nəsə işıqlı bir ovqat gətirdi, bir ümid ərəfəsinin əhvalını gətirdi.

Sarışın Oğlan, Mahmudun qolunu buraxdı və Mahmud həmin gün – o uzun və üzüntülü gün, Camaat dərdi ilə dolu olan gün birinci dəfə Sarışın Oğlanın səsini eşitdi:

– Bu aclıq, bu sə-sə-səfalət aradan gö-gö-türülməlidir!..

Sarışın Oğlanın dili topuq çalır və indi açıq-aşkar həyəcanlı olduğu üçün danışığının bu qüsuru artıq hiss olunurdu.

– Millət bu cür ə-ə-əzab içindədi, amma iki bö-bö-böyük türk dövləti¹ bi-bi-birləşmək əvəzinə, bir-bi-birini mə-mə-məhv edir!.. Ba-ba-başlarına 12 imam çalması ba-ba-bağlamaqdansa, özlərini qızılbaş adad-adlandırmaqdasansa², öz xa-xa-xalqlarının qeyrətini çə-çə-çəksinlər!

Pu-pu-pullarımızın üstündə də 12 imamın a-a-ədini yazırıq³ öz a-a-adımızı ya-ya-yazmaq aqlımıza gə-gə-gəlmir!.. Zülqədər bir tə-tə-tərəfə ayrılıb, əf-əf-əfşarlar bir tərəfə a-a-ayrılıb, qa-carlar ayrı, ru-ru-rumular ayrı, ustaclılar şa-şa-şamlıları bə-bə-bəyənmiş, şahsevənlər pa-pa-padarları...⁴

Bu aclıq, bu sə-sə-səfalət aradan götürülməkdən ötrü bü-bütün yer üzünün türkləri bi-bi-birləşməlidir!

Sarışın Oğlan qərribə sözlər danışdı və Mahmud yanaşı addım-laya-adımlaya maraqla bu Sarışın Oğlana baxırdı; cır-cındır içində olan Sarışın Oğlanın danışığında, baxışında, hərəkətlərində bir qətilik, inam və bir də cazibə var idi, dediyi sözlər adamı ələ alırdı, özünə

¹ Osmanlı imperiyası ilə Səfəvilər dövləti nəzərdə tutulur.

² Səfəvilərin əsgərləri özlərini “müqəddəs şiiəlik” əsgərləri adlandırırdılar və 12 imamın şərəfinə başlarına on iki qırmızı zolağı olan çalma bağlayırdılar, buna görə də onlara “qızılbaş” deyirdilər.

³ Səfəvilər Təbrizdə, Ərdəbildə, Naxçıvanda, Bakıda, Dərbənddə, Şamaxıda iri gümüş pullar kəsdirdi və bu pulların üzərində 12 imamın adı həkk olunurdu.

⁴ Azərbaycan tayfaları.

çəkirdi. Mahmud bu adamın ürəyində bir buz soyuqluğu hiss edirdi, amma eyni zamanda həmin ürəkdə bir hərarət də var idi, bu – bayırın buz soyuğunda içəri üzündən tərləmiş pəncərə şüşəsinə bənzəyirdi.

Sarışın Oğlan Mahmudun sifətindəki təbəssümü özü başa düşdüyü kimi yozdu:

– Hə, hə, bi-bi-birləşməliyik biz!.. Görürəm, gö-gö-görürəm, oxumuş adamsan. Xacə Nə-nə-nəsireddin Tusi ö-ö-özü “Əxlaqi-Nəsiri”də yazır ki, “bi-bi-birlik” nə qədər ya-ya-yaxın olsa, o qədər ka-ka-kamil olar.

Mahmud, Sarışın Oğlanın sözlərindəki bir qüsuru açıq-aşkar görürdü və ona görə də dedi:

– Tusi bütün insanları “birliyə” çağırır, amma sən təkə türkələrin birliyini arzulayırsan.

Sarışın Oğlan daha da artıq həyəcanlandı və dili daha da tez-tez topuq vurmağa başladı, amma bu pəltəklik elə bil ki, Sarışın Oğlanın nitqinin cazibəsini azaltmaq əvəzinə artırırdı:

– Mə-mə-mənim üçün millətin fə-fə-fövqündə insanlıq yoxdu! Mənim üçün tū-tū-türklər insandan fə-fə-fövqəndir!.. Bü-bü-bütün heyvanlar ey-ey-eyni deyil! Şirlər, pə-pə-pələnglə bərabər, sosoxulcanlar da var! İnsanlar da ey-ey-eyni deyil. Bütün ye-ye-yer üzünün türkləri si-si-sifətlərinin quruluşundan, a-a-adətlərindən asılı olmayaraq bi-bi-birləşməlidir!.. Bəs, biz nə e-e-edirik? Uzun Həsən os-os-osmanlıların əleyhinə yu-yu-yunanlarla it-it-ittifaq bağladı!¹

Qa-qa-Qa-rağoyunlu ilə Ağqoyunlu bir-birini qırdı!.. İndi Sultan Səlim nə e-e-edir? Taxta çıxan kimi tə-tə-təbə-liyindəki qırx mi-mi-mindən çox qızılbaş as-as-as-dırdı! Kimdi qı-qı-qızılbaşlar? Özümüzünkü Şah İsmayıl nə edir? Şi-şi-şia qeyrəti çə-çə-çəkir! Türk qeyrəti çə-çə-çəkmək əvəzinə! Özümüz ö-ö-özümüzü qılıncdan ke-ke-keçiririk? Onda da bax, be-be belə olur! – Sarışın Oğlan geri çöndü və əlini uzadıb barmağı ilə Camaatın qaldığı yaylaq tərəfi göstərdi.

Mahmud birinci dəfə idi ki, belə bir fəlsəfə ilə rastlaşırdı və təəccüblə:

– Bəs, başqa xalqların acaqları, səfilləri? – soruşdu.

Bu adi sual Sarışın Oğlanı lap özündən çıxardı və Sarışın Oğlan gözləri qəzəbdən oynaya-oynaya, qışqıra-qışqıra cavab verdi.

¹ Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı Uzun Həsən XV əsrin ortalarında yunan Trabzon imperiyası ilə Osmanlı imperiyasının əleyhinə ittifaq bağlamışdı.

– Başqa xalqlar? Ba-ba-başqa xalqlar bizə qul ol-ol-olmalıdırlar! Bi-bi-biz hələ öz türk millətimizin dərdini çə-çə-çəkə bilmirik, sə-sə-sən başqalarından da-da-danışırsan? Mən... Mən onları qul edəcəyəm! Çindən tutmuş A-a-Aralıq dənizinəcən, Si-si-Sibirdən tutmuş Yə-yə-Yəmənəcən bir ərazi bi-bi-bizimidir! Mən bü-bü-bütün türk xalqlarını birləşdirəcəyəm! Mə-mə-mənim ömrüm çatmasa, bu-bu-bunu mənim oğlum edəcək! Onun öm-öm-ömrü çatmasa, onun oğlu e-e-edəcək! Sonra o bi-bi-birisi!.. Sonra o bi-bi-birisi! – Sarışın Oğlanın ağzı get-gedə köpüklənirdi və elə bil ki, bu dəm özü öz iradəsindən çıxacaqdı; birdən əlini atıb Mahmudun yaxasından yapışdı və daxili kindən-küdurətdən güc almış hikkə ilə Mahmudu silkələyə-silkələyə qəzəblə, dili dodağına dolaşa-dolaşa bağırdı: – Zə-zə-zəhləm gedir bu ya-ya-yalançı xeyirxahlıqdan! Xalqı o-o-oyanmağa qoymayan, a-a-ayağa qalxmağa qoymayan sə-sə-sənin kimilərdi! Yalançı “bəs ba-ba-başqaları?” sualının qulları!

Ya-ya-yalançı insanpərvərlikləri ilə a-a-acizliklərini, heçliklərini ö-ö-ört-basdır edənlər! Məhv etmək la-la-lazımdı millətin fə-fə-fəvqündəki bu bə-bə-bəşərlik fəlsəfəsini! Bü-bü-bütün kitabları ya-yandırmıyıq la-la-lazımdı! Tusinin də ki-ki-kitablarını!..

Sarışın Oğlan, Mahmudu bir tərəfə itələdi və iti addımlarla uzaqlaşdı qaranlıqda gözdən itdi.

Gecə düşmüşdü.

Bütün bu qışqırtılardan, qəhqəhələrdən, hiss-həyəcanlardan sonra həmin qaranlıq gecəni ölü bir sakitlik bürüdü.

Mahmud dizi üstə yerə çömbəlib bu sakitliyə qulaq asdı.

Gecənin bu ölü sakitliyi elə bil Mahmudun bədəninə dolmuş gözə görünməyən, amma sızıldayan nazik tikanları bir-bir çəkib çıxarırdı, amma bu bir rahatlıq gətirmirdi, əksinə, o cismani sızılıntının əvəzinə heç bir işıq ucu görünməyən bir ümitsizlik bütün fikrini, hissini bürüyürdü.

Mahmud göyə baxdı.

Göy par-par yanan ulduzlarla dolu idi. Mahmud uşaq vaxtı hələ lap beş-altı yaş olanda, həmişə ulduzlara baxıb fikirləşirdi ki, axı, ulduzlar quş deyil və ulduzların qanadı yoxdu, bəs necə uçub göyə qonublar?

O uşaq illəri də bu ulduzların məsafəsi qədər dərin bir uzaqlıqda idi və o uşaq uşaq sadələvhlüyü dünyanın qəddarlığı içində körpə barmağı nazikliyində bir şam idi, kövrəklik saça-saçə əriyib yox olurdu.

Mahmud ərilib yox olan o nazik şam körpəliyi içində, o saysız ulduzlara baxa-baxa özünü dünyanın ən tənha, ən kimsəsiz və ən yazıq adamı hiss etdi və burasını da hiss etdi ki, həmin ölü gecə sakitliyində için-için ağlayır.

Mahmud üzüqoylu yerə sərildi.

Və Mahmud yaş gözləri ilə özünü Camaatın arasında gördü və gördü ki, kimsə ortada dayanıb ağlaya-ağlaya nəsə danışır və Mahmud da Camaatla birlikdə həmin kimsəni dövrəyə alıb, Camaatla birlikdə həmin kimsəyə gülür, yerdən daş, kösöv, sümük qarıb həmin kimsəyə atır, həmin kimsənin başını yarar.

Sonra bu görün çəkilib getdi.

Camaatın qaldığı o qayalıq ahənrüba kimi Mahmudu özünə çəkirdi.

Yox, ayaqda taqət yox idi və...

və bu axır idi...

və bu zaman elə bir hadisə oldu ki, Mahmud bilmədi, bu – həqiqət, yoxsa yuxudu, sayıqlamadı, amma əllərinə baxdı və gördü ki, əlləri gömgöy rəngə bulaşmış. İndicə Mahmudun bütün bədəni, bütün əzələləri gerilmişdi və Mahmud var gücü ilə ikiəlli yapışdığı o boğazı sıxırdı; Mahmud heç vaxt bilməzdi ki, qollarında belə bir güc var, sinəsində belə bir qəzəb, kin var və Mahmud həmin güc ilə, həmin qəzəb ilə boğurdu; bu – nə idi?; yox, – bu, adam deyildi, başqa bir canlı da deyildi, elə bil bir topa gömgöy bulud idi və Mahmud bu bir topa kömgöy buludun boğazından, məhz boğazından yapışırdı və boğurdu, gücü gəldikcə sıxırdı və sıxdıqca da, boğduqca da başa düşürdü ki, bu gücü verən dəhşətli bir intiqam hissidir; yox, o bir topa buluddan çox, bir topa tüstüyə oxşayırdı, bir topa gömgöy tüstüyə və bu gömgöy tüstünün boğazı canlı boğazı idi, adam boğazı idi və Mahmud barmaqları arasındakı o boğazı sıxırdı, var gücü ilə sıxırdı və hərdən özü o gömgöy tüstü topasının içində görünməz olurdu, tüstü bütün bədənini bürüyürdü; birdən-birə-Mahmud o topa gömgöy tüstü içində boğulduğu üçün az qala pırtlayıb hədəqəsindən çıxacaq iki yekə göz gördü və hər biri bir əl boyda olan bu gözlərin rəngi yox idi; az qala pırtlayıb hədəqəsindən çıxacaq o iki yekə rəngsiz göz heç nə ifadə etməyən nəzərlərlə Mahmuda baxırdı və Mahmud dərhal başa düşdü ki, bu rəngsiz yekə gözlər Allahın gözləridi, barmaqları arasında var gücü ilə sıxdığı bu boğaz Allahın boğazıdı və o gömgöy tüstü topası, əslində, Allahın özüdü.

Mahmudun əlləri boşaldı. Mahmud tamam gücsüzlədi və o göm-göy tüstü topası uçub yox oldu və Mahmud özü özü ilə tək qaldı...

...Əlbəttə, Mahmud bilmirdi ki, sabah sübh tezdən Sarışın Oğlanın – Ərzurum hakimi Süleyman paşanın xüsusi göndərdiyi atlılar gəlib Mahmudu tapacaq və saraya aparacaqlar.

XIV

O doğma, mehriban pıçıltı nəbz kimi Baba Keşişin beynində vururdu: “Az qalıb, həyatım!.. Lap az qalıb!.. Bax, Müqəddəs Evin günbəzi göründü! Məryəm xilas olacaq!.. Məryəm qurtulacaq!.. Az qalıb, lap az qalıb...”

Müqəddəs Evin yüz illərlə bundan əvvəl iri sal daşlardan hörülmüş və indi qapqara qaralmış günbəzi doğrudan da göründü, elə bil ki, o doğma, mehriban pıçıltı doğrudan da hər şeyi görürdü və uzaqda qaralan günbüz Baba Keşişin ürəyinə bütün ömrü boyu hiss etmədiyi bir rahatlıq gətirdi: artıq hər şey arxada idi, bütün iztirablar, işgəncələr geridə qalırdı, xacın təmizliyi dinsiz nəfsinə və zorakılığına üstün gəlmişdi və belə də olmalı idi, çünki hər halda dünyada Xeyir Şərdən güclü idi və ən son məqamda Xeyir öz gücünü göstərdi.

Baba Keşişin topuqlarınacan uzun qara köynəyi tərdən islanıb kürəyinə, sinəsinə yapışmışdı və Baba Keşiş iri, iti addımlarla irəlilədikcə boynundan asdığı yekə dəmir xaç sinəsinə dəyə-dəyə elə bil ki, fikirlərini təsdiq edirdi.

Baba Keşiş ömründə Müqəddəs Evi görməmişdi, amma o günbüz qaraltısını gören kimi, Müqəddəs Evi tanıdı və bu dəm birdən-birə bu kol-koslu, daşlı-çınqıllı dağ yolunda bir pasxa ətri hiss etdi. Elə bil bütün bu tərəflərə kəsmiklə yoğrulmuş xəmirin ətri yayılmışdı; bu bomboz tikanlı kollar, iri daşlar, qaya parçaları Baba Keşişə o qədər doğma gəldi ki, elə bil, bunlar hamısı Məryəmin əlləri ilə düzülmüşdü.

Baba Keşiş iri və tələsik addımlarla yoxuşa qalxa-qalxa Məryəmin zərif, ağ əllərini gözlərinin qabağına gətirdi və birdən-birə Baba Keşişə elə gəldi ki, bu cür doğmalaşmış o bomboz kolların iynə uclu iri tikanları Məryəmin zərif, ağ əllərinə batdı və Məryəmin əlləri qana bulaşmış qıpqırmızı oldu. Bu qafil qan qırmızısı Baba Keşişi yolun ortasında ayaq üstə saxladı və Baba Keşişə elə gəldi ki, o doğma,

mehriban pıçılıtnın söylədiklərinə və Gəncədən çıxdığı gecədən bu günə kimi əzab-əziyyətlə yolunu gəldiyi Müqəddəs Evin bu qədər yaxınlığına baxmayaraq, bədbəxtlik ondan və Məryəmdən əskik olmayacaq. Baba Keşiş iki əlini də qaldırıb əvvəlcədən bədbəxtlik hissini özündən qovmaq istədi, gözlərini bərk-bərk yumub üzünü yana çevirdi ki, o qan qırmızısını görməsin. Yox, yox, Allahın mömin bəndələri üçün Müqəddəs Evdə hər bir dərddə əlac var idi və Müqəddəs Qoca da öz məsləhətləri ilə Baba Keşişə kömək edəcəkdə, çünki Allah nəyə görəsə Baba Keşişdən üz döndərsəydi də Məryəmdən üz döndərməzdi.

Bu dəfə Baba Keşiş Məryəmi hər bir hücrəsindən nəfs qoxuyan, hər bir əşyasından iyrenclik yağan, zənginliyi ah-uflarla, göz yaşları ilə nəfəs alan, bakirəliyi əxlaqsız, məsumluğu ifritə etmiş saray içində gözlərinin qabağına gətirdi, Məryəmi müsəlman saray arvadlarının şəhəvətdən xəbər verən paltarında gördü və bu görünüşü qırmızı qan görünüşündən daha dəhşətli və daha dözülməz idi. Yox, Məryəm belə bir dinsizlik və pozğunluq içində ola bilməzdi. Düzdü, indi Məryəm sarayda idi. Düzdü, Ziyad xan oğlu Mahmudu qəyyumluğa götürmüş Dəli Süleyman paşa bircə gecənin içində Baba Keşişi tapdırıb Məryəmi saraya aparmışdı, amma Məryəm hələ əvvəlki kimi pak və təmiz idi.

Bəs, sabah nə olacaqdı?

Süleyman paşa Mahmud ilə Məryəmin toy gününü sabaha təyin etmişdi. Süleyman paşa dünyanın elə bir dəli adamı idi ki, nə ağına baxırdı, nə bozuna və nə desən eləyə bilərdi, özü də tülkü kimi hiyləgər idi, ayıq adam idi, hətta başqasının nə fikirləşdiyini də az qala üzündən oxuyurdu.

Süleyman paşa sarayda Məryəm ilə Baba Keşişi bir yerdə saxlayırdı və dünən özü onların otağına gəldi, “Birigün toydu!” – dedi, sonra zəndlə Baba Keşişə baxdı. Baba Keşiş bilirdi ki, Dəli Süleyman paşanın sarayından qaçmaq mümkün deyil, amma yenə fikrindən keçirdi ki, Məryəmi götürüb Hələbə qaçsın. Hələb paşasının dargası Ərtün bəyin köməyinə sığınsın. Birdən Süleyman paşa dili kəkələyə-kəkələyə dedi:

– Yox, ke-ke-keşiş, Ərtün bə-bə-bəyi də öldürdərəm, səni də. Və Baba Keşiş başa düşdü ki, son məqam gəlib çatıb və yeganə ümid Müqəddəs Evdi. Bu gün səhər Məryəmi sarayda qoyub özü yola dü-

zəldi. Məryəmsiz Baba Keşiş azad idi, dünyanın dörd tərəfində hara istəsəydi, gedə bilərdi, əsir Məryəm idi, amma o nəfs düşkünləri, o qəddarlar burasını da yaxşı bilirdi ki, divin canı şüşədə olduğu kimi, Məryəmsiz də Baba Keşiş üçün həyat yox idi və buna görə də heç kim Baba Keşişi izləmirdi, təqib etmirdi.

Düzdü, dinsizlər, nəfs düşkünləri tülkü kimi hiyləgər idi, qazdan ayıq idi, amma onlar da bilmirdi ki, Allahın mömin bəndələri üçün Müqəddəs Ev var və bu Müqəddəs Evin qapısı Baba Keşişin üzünə açıqdı və Müqəddəs Evdəki əlaclardan biri Məryəmi dinsiz əlindən hifz edəcəkdə.

Baba Keşişə, elə bil, təzədən güc gəldi, təzə nəfəs gəldi, bütün tərəddüdlər, qarabasmalar yox oldu və Baba Keşiş iri və tələsik addımlarla yoxuşu qalxmağa başladı.

Baba Keşiş yer üzündə on mömin adamdan biri idi ki, Müqəddəs Evin sirlərinə bələd idi və artıq Müqəddəs Evdən hansı əlacı götürəcəyini bilirdi: Məryəmin pak, təmiz bədəni heç bir din düşməninin, heç bir nəfskarın gözüne görünməyəcəkdə.

Sonra Müqəddəs Ev bütöv göründü. Çılpaq qayaların qoynunda tək-tənha ucalan bu qədim binanın da sal daşları günbəzi kimi qarqara qaralmışdı və Baba Keşiş yaxınlaşdıqca bu böyük binanın damında, günbəzində vəhşi göyərçinlərin bulduğu yerlər adda-budda ağarırdı.

Baba Keşiş bilirdi ki, Müqəddəs Evin günbəzi qızıldan deyil, amma hər halda Müqəddəs Evin bu qədər sadə və dünyəvi görkəmi elə bil ki, Baba Keşişi bir anlıq sarsıtdı, amma elə həmin anda da Baba Keşiş başa düşdü ki, əslində belə də olmalıdı, o qüdrət həqiqətən böyükdür, qadirdir ki, dünyanı məhv edən sərvətdən və dəli edən gözəllikdən yüksəkdir.

Baba Keşiş Müqəddəs Qocanı da heç vaxt görməmişdi, amma Müqəddəs Qocanı da görəni kimi tanıdı. Müqəddəs Qoca söməəsindən¹ çıxıb ən adi bir bəndə kimi Müqəddəs Evin qabağında yerdə oturmuşdu, əynində uzun-uzun illərdən bəri cırılıb dağılmış cod kətandan uzun ağ köynək var idi, ayaqları yalın və çirkli idi, bu arıq adamın uzun saqqalı, uzun seyrək saçları da tamam ağarmışdı, alını, yanaqları, əlləri qırış içində idi və Baba Keşiş yaxınlaşdıqca get-gedə artan bir heyrətlə görürdü ki, Müqəddəs Qocanın çevik gözləri nə qiyafəsinə, nə saç-

¹ Söməə – türki-dünya olmuş sofi və zahidlərin hücrəsi.

saqqalının gümüşünə, nə də bədəninin, sifətinin qırışına uyuşur. Müqəddəs Qocanın gözlərində açıq-aşkar bir ehtiras var idi, dünyanın hiss-həyəcanları var idi.

Baba Keşiş gəlib Müqəddəs Qoca ilə üzbəüz dayandı.

Baba Keşiş qalib idi, Müqəddəs Evin qarşısında dayanmışdı və tamam əmin idi ki, Müqəddəs Evin qapısı üzünə açılacaqdı və bununla da dünyanın Məryəm təmizliyi hifz olunacaqdı, amma, amma Baba Keşişin ürəyində heç bir sevinc yox idi.

Müqəddəs Qoca əlləri ilə arıq, uzun dizlərini qucaqlayıb bir yerdə dayanmayan gözlərini altdan-yuxarı zəndlə Baba Keşişə zilləmişdi və Baba Keşiş bu gözlərdə bir istehza, rişxənd gördü, Baba Keşişin qalın qaşları çatıldı: nə isə olmuşdu...

...Baba Keşiş düz hiss etmişdi.

Bu Müqəddəs Ev uzun-uzadı əsrlər boyu birinci dəfə idi ki, belə bir dəyişmənin, belə bir çevrilmənin şahidi olurdu.

Bir neçə gün bundan əvvəl düz altmış dörd il üç ay yeddi gün Müqəddəs Evin yanındakı içi çılpaq söməəsində yaşayan və bir-birinin eyni olan günlərini səhərin gözü açıldan gecənin yarısına qədər ibadətdə keçirən və müqəddəslik rütbəsinə qaldırılmış bu qoca rahib birdən-birə qarşısındakı meşəli dağı gördü və bu mənzərə qoca rahibi elə sarsıtdı ki, həmin ana qədər insanın belə bir sarsıntıya qadir olduğunu bilməzdi.

Həmin yaşıl meşəli dağ altmış dörd il üç ay yeddi gün idi ki, həmişə qoca rahiblə üzbəüz olmuşdu və yəqin ki, yay vaxtları həmişə də beləcə yaşıl olmuşdu, gün həmişə beləcə bu meşənin üstünə düşmüşdü, amma təbiətin bu gözəlliyini görmək üçün qoca rahibə altmış dörd il üç ay yeddi gün vaxt lazım olmuşdu.

Qoca rahibin ürəyindən bir sancı qopdu. Son zamanlar ürəyi tez-tez ağrıyırdı, amma qoca rahib başa düşdü ki, indi ürəyindəki sancı həmin ağrılardan deyil.

Qoca rahib cavanlığında lal və bir az havalı qonşu qızla günah işlədib, sonradan bu günahını yumaq üçün guşənişin olmuşdu və düz altmış dörd il üç ay yeddi gün lazım imiş ki, səkkizinci gün səhər tezdən günün altında gülən bu qarşı meşəyə baxsın və bircə anın içində dərk etsin ki, əslində günahı həmin cavan qızla yox, sonradan etmişdir; dərk etsin ki, dünyanın ən böyük günahkarı o kəsdir ki, dünyanın bu meşə gözəlliyi kimi ən adi gözəlliyini belə görə bilmir; günahkar o kəs

deyil ki, yeyir, içir və kef edir, günahkar o kəsdir ki, günlərini boş və mənasız bir eyniyyətə döndərir, özü özünə divan tutur, özü öz hissələrini boğub öldürür və bütün bunları yalnız altmış dörd il üç ay yeddi gündən sonra başa düşür.

Altmış dörd il üç ay yeddi gün tərəddüd etmədən ömrünü ibadət-də keçirmiş qoca rahib heç bir hazırlıqsız, heç bir sövqsüz və heç bir tərəddüdsüz bircə anın içində dərk etdi ki, bütün ömrü hədəf gedib və əslində bu ömrün bu qədər uzunluğuna baxmayaraq, heç özü də bilməyib ki, ömrü necə gedib.

Birdən-birə bütün varlığına hakim kəsilmiş bu sarsıntılar içində qoca rahibə ləzzət edən bircə şey bu idi ki, dünyadan xəbərsiz dindar axmaqlar onun kimi bir qoca səfeh müqəddəs hesab edirdi və dalını açsaydı, öpməyə hazır idilər...

...Baba Keşiş Müqəddəs Qocanın alışıb-yanan gözlərinə baxa-baxa başa düşdü ki, indi bir söz soruşsa, bir söz desə, elə cavab eşidər ki, hər şey alt-üst olar. Baba Keşiş bütün gücünü bədəninə yığıb Müqəddəs Qocanın yanından ötdü və Müqəddəs Evin qara rəngə boyanmış darvazasının qarşısında dayandı. Bu böyük, qara darvaza insan xislətində ən kiçik zərrə ləkəni belə qəbul etməyəcəkdi.

Bu vaxt Baba Keşişin heç vaxt ağına gətirə bilməyəcəyi bir hadisə baş verdi: o doğma, mehriban pıçılı: “Mən səndən ayrılmalıyam!.. Mən səndən ayrılmalıyam!.. – dedi və Baba Keşiş pıçılıtının uçub getməyini, ayrılmağını az qala cismani hiss etdi və yalnız bundan sonra Müqəddəs Evin ağır, qara darvazası cırıldaya-cırıldaya açılmağa başladı.

Baba Keşiş bu cırıltı içində hiss edirdi ki, bir cüt alışıb-yanan göz kürəklərinə sancılıb və Baba Keşiş bütün gücünü toplasa da, özünü saxlaya bilmədi və başını arxaya çevirdi.

Müqəddəs Qoca bayaqkı zəndlə Baba Keşişə baxırdı.

Baba Keşiş soruşdu:

– Nə demək istəyirsən, ata?

Müqəddəs Qoca zəndlə baxan dəli gözlərini qıydı və dedi:

– Görürsən, o darvaza sənin üzünə açılır. Amma gərək açılma-
yaydı.

– Nə üçün, ata?

– Sən iki haqq aşiqini bir-birindən ayırırsan.

Baba Keşiş daha heç nə soruşmadı.

Müqəddəs Qoca hər şeyi bilirdi və bir də ki, bəlkə bu sözləri heç Müqəddəs Qoca demirdi, bu sözləri elə Baba Keşişin özü özünə deyirdi? Bu fikir az qaldı Baba Keşişi qamarlayıb Müqəddəs Evin yavaş-yavaş cırıldaya-cırıldaya açılan ağır, qara darvazasına çırpın və Baba Keşiş bütün varlığı ilə başa düşdü ki, tələsmək lazımdı, imkan daxilində tələsmək lazımdı, yoxsa hər şey alt-üst olur.

Müqəddəs Qoca əlini uzadıb uzun barmağı ilə Müqəddəs Evin darvazasını göstərdi:

– Elə bilirsən onlar kiməsə xoşbəxtlik gətirib?

Baba Keşiş dedi:

– Mən xoşbəxtlik axtarmıram, ata, mən təmizlik istəyirəm.

– Təmizlik, paklıq istəyirsən? Axı, sən korsan! Sən təmizliyi, paklığı necə görə bilərsən?

– Mən səni görürəm, ata.

– Yazıq insan, miskin insan! – Müqəddəs Qoca yaşına yaraşmayan bir cəldliklə ayağa sıçradı. – Ömrünü hədə keçirmiş axmaq bir qocanın simasında təmizlik görürsən, amma bu dağları görmürsən, bu meşələri, bu günəşi görmürsən! Zavallı insan! Təbiət sənə iki göz verib, amma sən kor yaşayırsan və kor da öləcəksən! – Müqəddəs Qoca özü öz sözünü təkzib etdi. – Öləcəksən? Sən bəyəm ölü deyilsən? Ölüsən! Ölüsən! Ölüsən! – Müqəddəs Qoca bu cür qışqıra-qışqıra meşəyə tərəf qaçdı, elə bil özünə yer tapa bilmirdi, elə bil kimse Müqəddəs Qocanı qovurdu.

Bu nə idi belə? İblismi Müqəddəs Qocanın qiyafəsinə girmişdi? Baba Keşiş başa düşürdü ki, yox, belə deyil, gözləri dəli bir parıltı ilə işıldayan və əlləri ilə uzun köynəyinin balağını yuxarı qaldıraraq yaşına, sanına yaraşmayan bir yüngüllüklə meşəyə tərəf qaçan bu qoca Müqəddəs Qocanın özüdü və Baba Keşiş burasını da başa düşürdü ki, daha bu barədə fikirləşmək lazım deyil və tələsmək lazımdır, bu yerlərdən tez çıxıb getmək lazımdır.

Darvaza tamam açıldı və Baba Keşiş içəri girdi.

Bu bomboş, soyuq və rütubətli zalda vəhşi göyərçin peyininin üfünəti baş çatladır və orda-burda göyərçinlər quruldayır. Baba Keşişin gözləri qaranlığa uyuşandan sonra vəhşi göyərçinləri seçdi və Baba Keşiş heyrət etdi ki, göyərçinlər bu zala necə giriblər? Başını qaldıraraq hündür daş tavana baxdı və əl boyda işıq gördü: Müqəddəs Evin də

damından adi köhnə binaların damı kimi, daş düşmüşdü və göyərçinlər də yəqin həmin deşikdən keçib burada özlərinə məskən salmışdı.

Baba Keşiş zalın bir küncündəki açıq hücrəyə tərəf getdi və ayaqlarının altında qalan göyərçin yumurtalarının quru qabıqları əzilib xırçıldadıqca Baba Keşişin əti ürpəşirdi və Baba Keşişə elə gəlirdi ki, ayaqlarının altında təzə çıxmış göyərçin cüclərini tapdalayır.

Baba Keşiş açıq darvazadan və tavandan düşən işıqda hücrədəki köhnə tasların, torbaların, nalların, palazların, paltarların arxasında solğun və yaraşıqsız donu ömründə birinci dəfə görsə də tanıdı və cəld həmin donu götürüb peyin üfunətindən çürüntü qoxusu verən rütubətdən tez qurtarmaq üçün iti addımlarla zaldan çıxdı. Qaranlıqdan sonra günəşin işığı Baba Keşişin gözlərini qamaşdırdı və Baba Keşiş heç özü də bilmədi ki, necə fikirləşdi ki, bəlkə Müqəddəs Qoca düz deyir və Baba Keşiş doğrudan da kordur?

Ağır, qara darvaza cırıldaya-cırıldaya, qoca sümüyü kimi şaqqıl-daya-şaqqıldağa, yavaş-yavaş Baba Keşişin ardınca örtüldü və bu qocalmış darvaza cırılması Baba Keşişi yenə təzədən özünə gətirdi. Sonra Baba Keşiş bir uğuntu eşitdi və gözlərini açdı.

Müqəddəs Qoca meşədən çıxıb Müqəddəs Evin darvazasından on beş-iyirmi addım aralıdakı iri bir daş parçasının üstündə oturmuşdu və gülməkdən uğunub gedirdi. Baba Keşişin həmin gün neçənci dəfə tükü ürpəşdi – Baba Keşişə elə gəlirdi ki, Müqəddəs Qoca qocalıb əldən düşmüş bir bayquşdu, bu daşa qonub.

Müqəddəs Qoca işıldayan gözlərini Baba Keşişdən çəkməyərək və əlini uzadıb arıq, uzun barmağı ilə Baba Keşişi göstərərək uğuna-uğuna deyirdi:

– Təmizlik axtaran axmaq!.. Kor insan!.. Axmaq adam!..

Baba Keşiş Müqəddəs Evdən götürdüyü donu qara əbasının yaxasından qoynuna soxdu və xaç çevirə-çevirə sürətlə uzaqlaşdı.

Müqəddəs Qoca oturduğu yerdən yerə atılıb əlinə keçən daşları, ağac parçalarını Baba Keşişin ardınca atmağa başladı.

Müqəddəs Qocanın atdığı daşlar, taxta qırıqları Baba Keşişin yan-yörəsinə düşürdü, amma Baba Keşiş daha qanrılıb geri baxmırdı və daha xaç da çevirmirdi, üzüaşağı qaça-qaça bu yerlərdən uzaqlaşdı.

Baba Keşişin qoynuna soxduğu don soyuq idi, heç cürə qızıxmırdı və Baba Keşişin ürəyinin başı üşüm-üşüm üşüyürdü.

XV

Sazəndələr çalırdı, rəqqasələr oynayırdı və bu gün saraydakı bu toy məclisində ən xoşbəxt adam Süleyman paşa idi.

Mahmud demişdi:

– Mənə zor gücünə səadət lazım deyil.

Süleyman paşa gülmüşdü:

– Düzdü, Məcnun Nofəlin qoşununu daşa basdı, amma İsgəndər Dara ilə vuruşub Rövşənəyi aldı¹...

Süleyman paşa, göbək oynada–oynada qarşısında rəqs edən ərəb gözəlinə baxa–baxa beş altı gün bundan əvvəlki o söhbəti xatırladı və yenə də gülümsədi: Mahmud çox söz deyə bilərdi, etiraz edə bilərdi, amma Süleyman paşa istədiyini eləyən adam idi və istədiyini beləcə həyata keçirməyi, güclü olmağı, ixtiyar sahibi olmağı Süleyman paşanın özünə ləzzət edirdi.

Ərəb gözəli Təbriz və İstanbul saraylarına layiq bir məharətlə göbək oynada–oynada Süleyman paşanın qabağında rəqs edirdi və Süleyman paşa gülə–gülə iri zümrüd qaşlı üzük taxdığı şəhadət barmağı ilə bir az aralıda oturmuş Mahmudu göstərdi:

– Bəy mən deyiləm, o–o–dur. Onun qa–qa–qabağında oyn.

Rəqqasə Azərbaycan dilini başa düşürdü və qara gözlərini süzdürüb Süleyman paşaya ötkəm bir baxış atdı, oynaya–oynaya Mahmuda tərəf getdi.

Göbək rəqsi əslində azərbaycanlıların xasiyyətinə, adət və məişətinə yad olduğu üçün yalnız saraylarda yayılmışdı və rəqqasələr həmişə ərəb qızları olurdu, ərəb ellərindən gətirilirdi. Bu gözəl ərəb qızı da Məğribdən idi və Ərzurum sarayının bütün kənziləri, rəqqasələri kimi, ümumiyyətlə, Ərzurumun bütün gözəl qızları kimi, Süleyman paşaya vurğun idi. Süleyman paşa qızların beləcə vurğunluğunu hiss edirdi, bilirdi və əlbəttə, belə bir vurğunluq Süleyman paşanın ürəyini açırdı, amma Süleyman paşanın belə bir vurğunluqdan əvvəldən axıra kimi istifadə etməyə vaxtı yox idi, çünki bütün fikri–zikri, əməli və amalı yer üzündəki türkləri birləşdirmək və Böyük Türk dövləti yaratmaq idi, yatanda da yuxuda bunu görürdü. Süleyman paşa qonşu hökmdarlarla danışıqlar aparanda da, əyninə dilənçi paltarı

¹ Makedoniyalı İsgəndər İrani zəbt etdikdən sonra III Daranın qızı Rövşənəklə evlənmişdi.

geyib idarə etdiyi Ərzurum torpağını qarış-qarış gəzəndə də, döyüş meydanında da ancaq bu məqsədi güdürdü və əslində bu məqsəd naminə də yaşayırdı. Süleyman paşa böyük dünya müharibələri arzulayırdı, bütün dünyaya sahib olmaq istəyirdi, ərəbdən tutmuş ingiliscən, çinlidən tutmuş yunanacan yer üzündəki bütün xalqların abelikdə olmağını diləyirdi və Süleyman paşa bu fikirlər naminə öz imkanlarının məhdudluğunu yana-yana, ürəyinin cızdağı çıxıx-çıxı başa düşürdü, görürdü, amma əlindən gələni əsirgəmirdi və ən əsası isə, bütün bunlara qəlbən inanırdı. Mahmudu saraya gətirdiyi gün bu fikirlərini söyləyəndə Mahmud diqqətlə qulaq asdı, sonra soruşdu:

– Nə üçün bütün başqa xalqlar bizə “bəli-bəli” deməlidir.

Süleyman dedi:

– Bəyəm “bəzmi-əzəl”, “bəli-bəli” de-de-deməkdən başlamayıb?¹

Əlbəttə, Süleyman paşa yarızarafat cavab verdi, əsl cavabını isə gecələr şam işığında yazdığı kitabında verəcəkdi. Həmin kitab, tayfasından və irqindən, oğuzundan və qıpcağından asılı olmayaraq, hamının Qurani olmalıdı. Yox, Süleyman peyğəmbərlik iddiasında deyildi, axırncı peyğəmbər Məhəmməd idi² və Süleyman da Allaha inanan müsəlman idi, amma Süleyman müsəlmanlığından da əvvəl azərbaycanlı idi və istəyirdi ki, yer üzündə türk dillərində danışan bütün məxluqat da belə olsun.

Süleymanın yazdığı kitab mərhəmətsiz kitab idi və Süleyman bunu bilirdi. Həmin kitab xəstələri, şikəst olanları axtalamağa və sağlam qanın təmizliyinə çağırırdı, şikəst doğulanların yaşamağını qadağan edirdi, dəliləri, havalıları ölümə məhkum edirdi və bu qadağanın, məhkumluğun dəhşətini özü də hiss edirdi. Bəzən gecəyarısı yataq taxtında tək uzanıb təsəvvür edirdi ki, şikəst doğulan öz uşağıdır və öz uşağını öldürtməlidir; amma əsl türkün də böyüklüyü onda olmalı idi ki, xalqın mənafeyi naminə ciyərinin bir parçasını kəsib atmağı bacarsın.

Camaatın arasında olduqları həmin gün Süleyman, Mahmuda baxa-baxa fikirləşdi ki, bu yaraşılıq oğlandan, hələ tamam novcavandan nəsil törəməlidir, yoxsa yox? Süleyman hiss edirdi ki, bu oğlan oxu-

¹ Mifə görə insanlar hələ cismən olmayanda ruhlər mövcud idi və Allah ruhlərini bir yerə yığıb: “Mən sizin Tanrınızam, eləmi?” – soruşub; ruhlərini ən ağıllıları “Bəli!” – cavabını veriblər və bu münasibətlə yalnız onlarçün düzəldilmiş ilk məclisdə – “bəzmi-əzəl”də Tanrının ilahi məhəbbət badələrini içmişlər.

² İslam dininə görə, Məhəmməddən sonra heç bir peyğəmbər gəlməyəcək və dünyada peyğəmbərlik Məhəmmədlə qurtarır.

muş oğlandı, ağıllıdı, amma burası da tamam aşkar idi ki, zavallı idi, aciz idi, yazıq idi və acizin oğlu da aciz olacaqdı, elini, torpağını, xalqını əlində tutduğu qılıncı qaldıra bilməyəcəkdi, yüksəldə bilməyəcəkdi və ağıl onun köməyinə gəlməyəcəkdi; ağıl yüz ildən, iki yüz ildən sonra lazım idi. O vaxt ki, qılınc artıq öz işini görmüş olacaqdı, hələlik isə həmin qılıncın gücünə başqalarının ağılından da istifadə etmək olardı.

Mahmud saraya girib Süleyman paşanı görən kimi tanıdı və Süleymanın qabağındakı bir qalaq kitabı göstərib soruşdu:

– Bəs bu kitablar?

Süleyman dedi:

– Bunları da yandıracağam.

Mahmud bu kitabların arasında Sədinin “Gülüstən”ını gördü, Süleymanın Camaatdan ayrılandan sonra dediyi sözləri xatırladı və “Gülüstən”dakı bir misranı əzbər söylədi:

– Bütün insanlar bir bədənin üzvləridir...

Süleyman, Mahmudun sözlərinin mənasını başa düşdü və həmin anda da sifəti ağappaq ağardı, əlini sərt bir hərəkətlə “Gülüstən”ın ceyrən dərisindən cildinə basıb:

– Bi-bi-birinci elə bundan ba-ba-başlayacağam!..– dedi.

Amma Mahmudun iri göy gözlərində elə bir ifadə var idi ki, bu ifadə açıq-aşkar Süleyman paşanın fikirləşdiklərinin əksini deyirdi və ən başlıcası da bu idi ki, həmin ifadə az qalırdı Süleymanın ürəyinə tərəddüd gətirsin... Süleyman özündən azı on yaş kiçik olan Mahmuda bir ali-ətharlıq¹ hiss edirdi və bu hiss Mahmuda qarşı qəzəbi söndürürdü, qəddar olmağa qoymurdu...

...Vaxt gələcək və bu toy məclisindən on doqquz il sonra, bütün ömrünü kiçik döyüşlərdə keçirən Süleyman paşa son kiçik döyüşdə xəyanət nəticəsində ölümcül yaralanacaq, ən yaxın adamları belə bu uzun-uzadı xırda müharibələrdən, onları tamam zinhara gətirmiş sərsəri fikirlərdən, bu sərsəri fikirlər naminə münafişlərdən, çəkişmələrdən bezib, təngə gəlib at belində vaxtsiz qocalmış Süleymanı döyüş meydanında tək qoyub gedəcək və o zaman arxası üstə qanlı torpağın üstünə sərilmiş Süleyman huşunu itirməzdən əvvəl, aləmi bürümüş mavi boşluqda çoxdan unuduğu o iri gözləri və o iri gözlərin həmin ifadəsini görəcək.

¹ Ali-əthar – Məhəmməd peyğəmbərin övladlarına işarədir və məcazi mənada pak, təmiz övlad deməkdir

Süleyman bu gözlərin sahibini xatırlaya bilməyəcək, amma o iri göy gözlər həmin mavi boşluq içində bir paklıqdan, təmizlikdən ona baxacaq. Birdən-birə şıdırğı yağmağa başlayan yağış Süleymanın üzündən-gözündən süzülüb axacaq, qızdırmadan od kimi alışıb-yanan bədəninə bir sərinlik gətirəcək və o sərinlik içində, o mavi boşluq içində paklıqdan, təmizlikdən baxan iri göy gözlərin təbəssümü Süleymanın hədəf getmiş ömründən danışacaq, nahaq axıdılmış qanlardan xəbər verəcək və Süleyman gülümsəyəcək: gecdi daha, hər şey bitib. Sonra o gülüş Süleymanın sifətində donacaq və şıdırğı yağış Süleymanın açıq gözlərinə tökülüb sifətində donmuş gülüşün üstü ilə axacaq...

...Məqribli qız gözəl və çılpaq bədəninin hər bir əzasını əsdirə-əsdirə ortada dövrə vururdu və sürətlə dövrə vurduqca da uzun qara saçları havaya qalxıb qövs cızırdı.

Süleymanın bütün rəqqasələri, kəməz-qulluqçuları ərəb, erməni, həbəş, yəhudi qızları idi, çünki Süleyman belə hesab edirdi ki, özünükülər oğul tərbiyə edib böyütməli idi, döşlərinin südü ilə balalarına qədim və şərəfli tarixlərinə hörmət, məhəbbət aşılmalı idi, çünki bunsuz Sabah yoxdu.

Süleyman Mahmuda baxdı və yenə də gülümsədi.

Süleyman paşa əvvəlcə biləndə ki, Mahmudun dərdi nədi, özlüyündə onu gülmək tutdu, çünki Mahmudun dərdi Süleymanın fikirlərinin, qayğılarının yanında o qədər kiçik və mənasız idi ki, heç olmasa ürəkdə gülməmək mümkün deyildi.

Süleyman birçə gecənin içində Baba Keşişi və qızını tapdırdı, ikisini də saraya gətirdi və indi Mahmud ilə həmin keşiş qızının toyunu edirdi. Süleyman üçün dəxli yox idi ki, Mahmud Gəncəli Ziyad xanın oğludu – Ziyad xan Süleymanın məktubuna, çağırışlarına cavab verməyən və ancaq öz kiçik torpağının mənafeyi ilə yaşayan bütün bu ətraf hakimlərindən biri idi, həm də taxtdan salınmışdı; məsələ burasında idi ki, Mahmud gəncəli olmağından, yaxud təbrizli, ərzurumlu, naxçıvanlı, hətta kırımlı, yaxud səmərqəndli, yaxud istanbullu olmağından asılı olmayaraq, Süleymanın özününkü idi və bu dəm Süleyman Mahmuda özünün yaratdığı bir məxluq kimi baxırdı, çünki Süleymana elə gəlirdi ki, bu məkrli və qarışıq, qanmaz dünyada bir nəfər özünükünü xoşbəxt edib.

Sonra Süleyman məclisin aşağı başında, tül pərdənin arxasında oturmuş gəlinə tərəf baxdı. Keşiş qızı gözlərini yerə dikmişdi, bənizi

solğun idi, amma əynindəki gəlinlik donu daş-qaşdan, bəzək-düzək-dən, gümüşü-qızılı naxışlardan par-par parıldayırdı, işıq saçırdı. Süleyman öz kitabında türk qızlarının başqa millətdən olanlara ərə getməyini qəti qadağan edirdi, həm də təkcə xaçpərəstlərə, yəhudilərə, bütpərəstlərə yox, müsəlman olan ərəblərə, yaxud farslara da ərə getməyini qadağan edirdi, amma kişilərin başqa millətdən olan arvadlarla evlənməyinə icazə verirdi – bu, hələlik xalqın sayının artması üçün lazım idi. Amma indi Süleymanı narahat edən başqa bir şey idi: gəlinin əynindəki yaxası dörd düyməli donun ışıltısında nəsə bir qeyri-təbiilik hiss edirdi və Süleyman gizlədə bilmədiyi bir kinlə qızın atasına baxdı.

Baba Keşiş gözlərini Süleymanın gözlərindən yayındırdı. Baba Keşiş qorxaq adam deyildi, amma bu dəli paşanın baxışları adamı üşüdüdü və Baba Keşiş burasını da hiss edirdi ki, məsələ yalnız bu əliqanlı dinsizin baxışlarında deyil. Məsələ burasında idi ki, Baba Keşiş nə qədər çalışırdısa da, özünü saxlaya bilməyib hərdən Mahmuda baxırdı; Müqəddəs Qoca Baba Keşişə kor demişdi, amma Baba Keşiş bu müsəlman törəməsinin özündə belə bir təmizlik görürdü və həmin təmizlik Baba Keşişi sarsıdırdı amma bu sarsıntı sinəsindəki nifrəti, ikrah hissini azaltmırdı, əksinə, daha da artırırdı: alçaq nəfs sahibi zorakı bir dinsizin gözlərində bu cür təmizlik olmamalı idi.

Süleyman paşanın sarayı qonşu hökmdarların, hətta kələntərlərin, dövlətli tacirlərin belə saraylarının zənginliyi yanında heç nə idi; ziyyətin, xalı-gəbələrin, ipək-qumaşların, hər bir küncündən-bucağından hiss edilən erkək-dişi ehtirasının əvəzinə bu sarayda bir işgüzarlıq hökm sürürdü və ev əşyalarından tutmuş, saray adamlarının hərəkətlərinə cən burada hər şey həmin işgüzarlığa xidmət edirdi, amma Baba Keşiş bu sadə sarayın belə hər bir işiltısına, burada səslənən musiqiyə, ehtiraslar qurbanı çıpaq bədəninə əsdirə-əsdirə oynadan bu rəqqasəyə, yerdən salınmış böyük süfrəyə düzülmüş yağlı xörəklərə, camlara tökülmüş zəfəranlı sarı şərbətə – buradakı hər şeyə bütün hissi, həyəcanı ilə nifrət edirdi, hətta səliph ilə iri büllur qablara qoyulmuş yekə qıpqırmızı almalar, hər giləsi az qala baş barmaq boyda olan kəhrəba üzüm salxımları, ətrafa ətir saçan yetişmiş böyük armudlar, ovuca sığışmayan hulular, şirəsi qabığı partladan gavalılar da bu dəm Baba Keşişə iyrenc görünürdü. Baba Keşiş elə gəlirdi ki, dizlərini büküb üstündə oturduğu kiçik döşəkcədən, eşitdiyi musiqidən, gördüyü sifətlərdən, burada nəfəs aldığı havadan bütün

içinə bir çirkab daxil olur və bu çirkabı təmizləmək üçün üç gün, üç gecə çayda çimmək də azdı; amma bütün bu çiyirinməklə, bu kin-küdurətlə bərabər, Baba Keşişin ürəyində bir rahatlıq var idi. Baba Keşiş əməlisaleh adam olduğu üçün və Məryəm də təkcə adı ilə yox, bütün xisləti ilə Müqəddəs Ananın sələfi olduğu üçün Baba Keşişin Müqəddəs Evdən gətirdiyi don günəş kimi işıq saçırdı.

Baba Keşiş o solğun və yaraşıqsız, nimdaş donu Məryəmə uzadıb:
– Gəlinlik donundu, – dedi.

Məryəm təəccüblə atasının qoynundan çıxartdığı bu köhnə dona baxdı və bu dəm Baba Keşiş həyatında ilk dəfə yalan dedi:

– Anandan qalıb.

Baba Keşiş birdən-birə, qəflətən söylədiyi bu yalandan özü qorxdı, çünki bu yalandan bir qəbir qoxusu gəlirdi və bu zaman Baba Keşiş dünəndən bəri eşitmədiyi o doğma və mehriban pıçılıtnı yenə eşitdi: “Düz dedin, həyatım... Məndən Məryəmə yadigardı o don...” Baba Keşiş bu doğma və mehriban pıçılıtda indiyə qədər olmayan başqa nəşə də hiss etdi və başa düşdü ki, bu bir üzrxahlıqdı, o doğma və mehriban pıçılıt bağışlanmaq istəyir, əfv istəyir.

Hansı günaha görə?

Məryəm atasından heç nə soruşmadı və o dörd kəlməlik danışığı Məryəm ilə Keşiş Babanın son söhbəti oldu.

Onsuz da Gəncədən çıxdıqları o gecədən sonra Məryəm ilə Baba Keşiş həmişə bir yerdə olsalar da, lap az danışdırlar və Ərzurum sarayına gətirildikdən sonra heç danışmırdılar; baxışlar hər şeyi deyirdi.

Məryəm anasından qalmış yaxası dörd düyməli o nimdaş donu əyninə geyəndə bu don gözgörəti dəyişdi, dünyanın min bir rəngini aldı, par-par parıldadı, dünyanın ən gözəl gəlinlik paltarına çevrildi; elə bil Məryəmin əyninə biçilmişdi, rahat idi, amma Məryəm bu donda anlaya bilmədiyi, başa düşmədiyi bir soyuqluq hiss etdi. Bəlkə bu soyuqluq hissi ona görə idi ki, Məryəm atasından qalan dondan bütün ömründə bilmədiyi, amma həmişə həsrətində olduğu bir nəvaziş gözləyirdi, umurdu, amma bu don həmin nəvazişə qadir deyildi?

Məryəm indi də tül pərdənin arxasında oturub toyun nə vaxt qurtaracağını gözləyə-gözləyə həmin soyuğu bütün bədəni ilə hiss edirdi və başa düşürdü ki, bu soyuqluq əynindəki gəlinlik donundan gələn soyuqluqdu; elə bil ki, çılpaq bədəninə suya salınıb şaxtada dondurulmuş və ilan dərisi kimi sürüşkən olmuş don geymişdi.

Məryəm Gəncədən çıxdıqları o gecədən sonra, bu uzun-uzadı qaçış ərzində atasının necə iztirablar çəkdiyini hiss edirdi, görürdü, başa düşürdü. Baba Keşiş heç nə demirdi, amma Məryəm atasının demədiklərinin hamısını görürdü və burasını da yaxşı başa düşürdü ki, bütün bu iztirablar ona görədir; şüur bunu başa düşürdü, şüur bunu özünə dərd edirdi, amma ürəyə zor yox idi və ürək sözə baxmırdı. Məryəm bilirdi ki, atasını məngənə kimi sıxan təkçə Mahmudun məhəbbəti deyildi, bu məhəbbətin Məryəmin ürəyində özünə yer tapması idi, amma ürəyə zor yox idi, ürək sözə baxmırdı və Məryəm heç nə edə bilmirdi.

Nə yaxşı ki, ürəyə zor yox idi.
Nə yaxşı ki, ürək sözə baxmırdı.

Məryəm bu uzun-uzadı qaçış ərzində özünə yüz dəfə ölüm arzulamışdı. Məryəm bilirdi ki, belə olmaz, bu, günahdı, amma Məryəm onsuz da günaha batmışdı və atasının həmişə fikirli və dinməz sifətinə baxdıqca bu günah hissi Məryəmi yüz dəfə də öldürüb-dirildirdi.

Rəqqasənin oyunu da, musiqinin sədaları da Məryəmin bədənini bürümüş buz soyuqluğunda əriyib yox olurdu və bu buz soyuğu içində Məryəm atasına baxdı və atasının gözlərində heç vaxt görmədiyi bir sakitlik, rahatlıq gördü və ən qəribəsi də bu oldu ki, atasının həmin sakitliyi, rahatlığı elə bil soyuq iynələrlə Məryəmin bədəninə sancılıb bütün içini daha da üşüm-üşüm üşütdü.

Məryəm tül pərdənin arxasından Mahmuda baxdı və həmin dəm başa düşdü ki, bu uzun-uzadı qaçış ərzində yüz dəfə özünə ölüm arzulasa da, əslində heç vaxt ölmək istəməyib və bütün bu müddətdə təkçə ürəyi yox, bütün bədəni ilə Mahmuda can atıb. Bu hissən hərəkəti buz soyuqluğunu keçib Məryəmin içinə axdı və bu vaxt Məryəmin gözləri atasının qalın, cod qaşlarının altından baxan nəzərləri ilə qarşılaşdı və Məryəm hiss etdi ki, əynindəki donun buz soyuğuna baxmayaraq, bütün sifəti qıpqırmızı qızarır.

Rəqqasə daha oynamırdı, tovuz lələklərindən düzəldilmiş iri yelpiklərlə Süleyman paşanın ətrafını yelləyən qızların yanında oturmuş və dərinədən nəfəs ala-ala özü öz gözəl oyunundan sonra ləzzətlə gülümsəyirdi.

Sazçalandan, kamançaçıdan və tütəkçalandan ibarət sazəndələr dəstəsi muğamata keçdi və milliyətcə erməni olub, sonradan məscidə

getmiş və müsəlmanlığı qəbul etmiş qoca xanəndə Kərbəlayi Usta Ərsin ürəkdən gələn saf səsi ilə Şah İsmayıl Xətəinin lap təzəcə yayılmış qəzəlini oxumağa başladı:

Yəqin bil ki, xidaidir Xətai,
Məhəmməd Mustafaidir Xətai.
Sofi nəslə Cüneydi-Heydər oğlu,
Əliyyə-İmurtəzaidir Xətai.
Həsən eşqinə meydanə gəlibdir,
Hüseyni-Kərbəlayidir Xətai.
Əli Zeynalibad Bağiru Cəfər,
Kazim, Musa Rizaidir Xətai.
Məhəmməd Təqidir, Əli Nəqqi həm,
Həsən Əsgər liqaidir Xətai...

Kərbəlayi Usta Ərsin Xətəinin sözlərini dəqiq və aydın tələffüz edə-edə oxuduqca Süleyman paşanın gözləri yerindən oynamağa başladı. Kərbəlayi Usta Ərsin gözəl səsinə və xanəndəlik bacarığına görə Süleyman paşanın dözdüyü yeganə başqa millət adamıydı və bu qoca xanəndə müsəlmanlığı qəbul edəndən sonra, ən mömin bir Allah bəndəsi olmuşdu: namaz qılırdı, oruc tuturdu, Kərbəlayə gedib İmam Hüseynin qəbirini ziyarət etmişdi, məclislərdə qazandığı pullardan həmişə zəkat verirdi, şərab içməyi tərgitmişdi və düz otuz iki il idi ki, donuz ətini yemirdi, hətta toylarda belə fürsət tapıb muğamat üstündə şəriətə uyğun sözlər deyirdi.

Kərbəlayi Usta Ərsin altmış səkkiz illik ömründə çox məclislər keçirmişdi və məclis əhlinə bələd adam idi. Bu dəfə də Süleyman paşanın yerindən oynayan gözlərini görəndə hiss etdi ki, ağına-bozuna baxmayan bu dəli adamın dəliliyi baş qaldırır və bu, Kərbəlayi Usta Ərsinin oxumağı ilə bağlıdır. Ürəyi qorxu ilə vurmağa başlayan qoca xanəndə bilmədi ki, nə eləsin və bu zaman Süleyman paşa özü Kərbəlayi Usta Ərsinin imdadına yetdi: əlinin yüngül işarəsi ilə arif xanəndəyə başa saldı ki, keç başqa havaya və beləcə yüngülcə qurtardığından vəcdə gələn Kərbəlayi Usta Ərsin Xətəinin qəzəlini axıracan söyləməyib ustalıqla başqa mahnıya keçdi – bu dəli paşanın ən çox xoşladığı “Sarı bülbül” mahnısını oxumağa başladı və elə bil altmış səkkiz yox, on beş yaş vardı, bülbül kimi cəh-cəh vurdu.

Süleyman paşa özünü güclə saxladı ki, məclisi pozmasın və bu qoca da elə ustalıqla havanı dəyişdi ki, heç kim heç nə başa düşmədi.

Xanəndə Xətəinin qəzəlini oxuduqca Süleyman fikirləşirdi ki, xalqın böyüyü belə sözlər yazanda, onda adı bəndələrə nə deyəsən? Süleyman Xətəinin sözlərinə qulaq asdıqca fikirləşirdi və dəli olurdu ki, bu cür getsə, axırda müsəlmanlıq bu millətin adını əvəz edəcək...

Qocanın bülbül kimi cəh-cəhlərinə qulaq asdıqca Süleymanın əvvəlki ovqatı yenə özünə qayıtdı. Yaxşı ki, bayaq özünü saxladı və Xətəinin sözlərini yarımqıç kəsmədi. Hərgah Süleyman bu millətsiz müsəlmançılıq haray-həşirin saxladıb qoca xanəndənin üzünə tüpürsəydi və dalına da bir təpik vurub məclisdən qovsaydı, İsmayılın hər yerdə və şübhəsiz ki, bu toy məclisində də olan casusları ikicə gündən sonra şaha çatdıracaqdılar; Sultan Səlim Çaldıranda səni basdı, Təbrizi aldı, indi Ərzurumlu Süleyman paşa məclisdə sənin sözünü yarımqıç kəsir... Belə bir söhbəti isə Süleyman öz şəninə sığdırmazdı.

Kərbəlayı Usta Ərsin boğazını arıtlayıb bülbülü təqlid edirdi və Kərbəlayı Usta Ərsinin beləcə bülbül kimi cəh-cəh vurması elə bil ki, məclisə bir çəmən ətri gətirdi, bir tərəfdən də nöqərlər üzərlik yandırır bütünü məclis oturan zala verdilər: üzərliyin tütüsü də elə bil ki, bütün qaygıları apardı və bu müvəqqəti dünyada bülbülün gözəlliyindən, meşələrin zümrüd yaşılından, bulaqların saflığından danışdı, amma bu bülbül gözəlliyində, bu zümrüd yaşıllığında, bulaq saflığında bir sünilik var idi, elə bil ki, bunların hamısı şüşədən düzəldilmişdi, zərif, yaşayışlı və cansız idi.

Süleyman yenə Mahmuda baxdı və gülümsədi, məcnunluq ancaq şairlərin əsərlərində olmurmuş...

Süleyman istədi ki, zor gücünə səadətdən imtina edən-Süleyman yenə gülümsədi, – bu oğlanı xoşbəxt etsin və xoşbəxt etdi.

Mahmud Süleymanın gülümsəməyini gördü və birdən-birə Mahmudun Süleymana yazığı gəldi – niyə? – heç özü də bilmədi, Mahmud neçə gün idi ki, ürəyində bu adama nəsə bir duyğu bəsləyirdi və indi başa düşdü ki, bu duyğu yazıqlıq hissidir; Süleymanın bütün varlığında, xislətində qılınc tiyəsinin itiliyi və soyuqqanlılığı var idi, amma buna baxmayaraq – bəlkə elə buna görə? – Mahmudun bu adama yazığı gəldi.

Sonra Mahmud fikirləşdi ki, bəs, özü kimdi?

Məryəm Mahmudla üzbəüz tül pərdənin arxasında oturmuşdu və bu məclis sona yetəndən sonra, Məryəm Mahmudun olacaqdı, heç kimdən ürkməyib, heç kimdən qaçmayacaqdılar, gecə-gündüz bir yerdə olacaq-

dılar, uşaqları olacaqdı və bu uşaqlara Məryəm döşlərindən ağappaq süd verəcəkdi və bütün bunlar dünyanın ən böyük xoşbəxtliyi deyildimi? Bir halda ki, bütün bunlar dünyanın ən böyük xoşbəxtliyi idi, bəs nə üçün Mahmud xoşbəxt deyildi və nə üçün birdən-birə Qırmızı Tuman Kışı Mahmudun gözlərinin qabağına gəlmişdi və səhərdən bəri çəkilib getmirdi? Axı, hər şey əldə olunub, əzab-əziyyətli səfər başa çatıb, Məryəm onunla bir havadan nəfəs alır və arada daha bu tül pərdədən başqa bir maneə, bir sərhəd yoxdu və bu tül pərdənin özü də bir azdan qaldırılacaqdı, Məryəm onun olacaqdı. Bəs nə üçün indi bütün bunlar barədə fikirləşmir. Məryəm barədə fikirləşmir, Qırmızı Tuman Kışı barədə fikirləşir? Mahmud bütün daxilində bir xəyanət hiss edirdi və ona elə gəlirdi ki, belə bir məqamda sevinməməyi, özünü xoşbəxtlik içində hiss etməməyi əslində Məryəmə xəyanət deməkdi.

Saraydakı ilk görüşləri zamanı Süleyman paşa Mahmudun xəbər-sizliyindən heyrətə gəlib düz gözlərinin içinə dedi ki, Ziyad xan öldürülüb, yerinə Sultan Səlim tərəfdarı Bayandur bəy keçib və daha artıq heyrətə gəldi ki, Mahmud bu dəhşətli xəbəri çox sakit qəbul etdi, amma Süleyman paşa burasını bilmədi ki, beləcə bir heyrət də Mahmudun varlığına hakim kəsildi: Mahmud öz biganəliyinə heyrət etdi və bütün o biri günlər ərzində də həmin biganəliyin sıxıntısı Mahmudu bu cür sıxdı, əzdi.

Mahmud atası barədə fikirləşmək istəyirdi, amma gözlərinin qabağına palana yazığı gəldiyi üçün Camaatın öldürdüyü o bədbəxt qoca gəlirdi və Mahmud bütün iradəsini toplayırdı, bu bədbəxt qocanın sifətinə atasının cizgilərini vermək istəyirdi, onun əvəzinə atasını görmək istəyirdi və bir müddət görürdü də, amma sonra bu görün qarğa-quzğunun üz-gözünü didim-didim dimdiklədiyi min-min kəllələrə çönürdü və Mahmud Çaldıran düzündəki o kəllələr ehramını görürdü. Bu kəllələrdən hər birinin sahibi də insan idi və həmin insanların da ürəyinin sevinci var idi, dərdi-səri var idi, həmin insanların da övladı var idi, atası-anası var idi və həmin insanlar da bu göyün altında yaşayırdı, bu günü, bu ayı, bu ulduzları görürdü.

Mahmud anası barədə fikirləşmək istəyirdi, amma gözlərinin qabağına Camaatın arasında uğunub özündən gedən o tək dişli bədbəxt qarı gəlirdi və Mahmud bütün şüuru ilə bu cür fikirləşmək istəməsə də fikirləşirdi ki, anasına nə olacaqdı, anası həmin qarıdan da pis günə düşməyəcəkdi ki...

Belə bir biganəlik Mahmudu məhv edirdi: dünya tamam maraqsız və ələcsiz dünya olmuşdu.

Kərbəlayi Usta Ərsin axırıncı zənguləsini qurtarıb məclisə baş əydi, sazəndələr də susdu və Süleyman paşa gülə-gülə məclisin yuxarı başında xidmətçilərin girib-çıxdığı qapıya tərəf baxdı və bu vaxt Kosa, Keçi və Keçəl hay-küy sala-sala, oynaya-oynaya içəri girdi.

Süleyman paşa sarayda təlxək saxlamırdı, çünki Süleyman paşa bu fikirdə idi ki, azərbaycanlı, başına təlxək papağı qoyub adamların gözü qabağında dombalaq aşanda, əslində öz xalqını təhqir edir. Təlxək əvəzinə xalqın qədim oyunları, zarafatları Süleymana ləzzət edirdi və hərgah Süleymana ləzzət edirdisə, deməli, belə də olmalı idi.

Kosa üzünə bir parça ağ çit yapışdırmışdı, başına ucu şiş uzun təsküləh qoymuşdu, əynində tərsinə geyinilmiş kürk, belində qırmızı parçadan qalın qurşaq var idi və qurşağından boş torbalar, boş qazan və çömçə sallanmışdı. Məclis üçün kosalıq edən bu adam yoğun görünməkdən ötrü kürkünün altından belinə balınc bağlamışdı və səsini də nazik çıxarırdı.

Ağ keçi dərisinə bürünmüş Keçi üzünə uzun saqqal bağlamışdı, başına iki uzun buynuz taxmışdı və buynuzlarının arası təzə otlə dolu idi, boynundan zınqırov asmışdı və bu uzunboylu adam keçi kimi belini əyib atılıb düşdükcə zınqırovun səsi aləmi başına götürürdü.

Keçəlin başında lap təzəcə qoyun qarını var idi, pal-paltarı tamam cır-cındır idi, qarın dərisinin üstündən başına dəlik-deşik bir papaq qoymuşdu və qulaqları da papağın içindəydi; tez-tez burunotu çəkib asqırırdı, üzü unlu idi və boynundan bir dənə balqabaq asılmışdı.

Kosa oynaya-oynaya dedi:

– Mən qış oğlu qışam də, neyləyim?

Keçi oynaya-oynaya dedi:

– Mənim işim yaxşıdı, yazam mən, kefim kökdü!

Keçəl təəccüblə xəbər aldı:

– Bəs mən kiməm?

Keçi güldü:

– Balqabaq!

Keçəl də güldü, Kosa da güldü və bütün məclis əhli güldü və Mahmud da güldü, Məryəm də güldü.

Keçəl oynaya-oynaya qabağa düşdü:

A kosa-kosa, gəlsənə!
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana!

Keçi təəccüblə Kosaya baxdı, elə bil ki, birinci dəfə idi Kosanı görürdü və dedi:

Yağ verin yağlamağa,
Bal verin bağlamağa,
Kosa gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

Keçəl cani-dildən soruşdu:

– Qardaşım Kosa, gözüm Kosa, canım Kosa, nə üçün ağlayırsan?

Kosa gözlərinin yaşını silə-silə:

– Mənə bir etibarlı yer göstərin, – dedi.

Keçi soruşdu:

– Neynirsən?

Kosa dedi:

– Arvadımı gizlədəcəyəm!

Keçəl tez soruşdu:

– Arvadın cavandı?

Kosa ağlaya-ağlaya:

– Hə... – dedi.

Keçi soruşdu:

– Gözəldi?

Kosa ağlaya-ağlaya:

– Bəs niyə gizlədirəm? – dedi.

Keçəl qışqırdı:

– Tapdım!

Kosa soruşdu:

– Harda gizlədim?

Keçəl dedi:

– Bizim evdə!

Keçəl bu sözləri elə dedi və Kosa bu sözlərə elə mat qaldı ki, məclisin ağsaqqalından tutmuş, qarasaqqalınacan hamı güldü və bu adi kəndli zarafatı Mahmudu da ürəkdən güldürdü, Məryəm də güldü.

Kosa bu dəfə ortaya düşüb oynaya–oynaya dedi:

Ay uyruğu–uyruğu,
Saqqalı it quyruğu!
Kosa bir oyun eylər,
Yığar şabran düyüsün,
Keçəlin toyun eylər.
Yığıb bayram xonçası,
Hər yerdə düyün eylər.

Keçəl başını tərpedə–tərpedə Kosanın sözlərini təsdiq edirdi, sonra çirtiq çalıb oynaya–oynaya dedi:

Kosam mənim qanlıdı,
Qolları mərcanlıdı,
Kosaya əl vurmayın,
Kosam ikicanlıdı!

Keçəl əlini Kosanın yekə qarnına sürtdü və sinə dolusu bir “Oxxay!” dedi, məclis əhli təzədən qəh–qəhə çəkdi, sonra Keçi buynuzlarını qabağa verib dedi:

Keçəl, keçəl baniyə,
Mindi güleybaniyə,
Getdi həkimxaniyə,
Həkimxana bağlıdı,
Keçəlin başı yağlıdı.
Keçəl deyər vay başım.

Keçəl, Keçinin sözünü ortada kəsdi və bərkdən dedi:

Qazanda qaynar aşım!

Və Keçəl bunu deyib Süleyman paşanın boşqabdan götürüb ağzına apardığı bir xısma plovu əlindən qapdı və öz ağzına təpşirdi. Süleyman özü əvvəlcə bu gözlənilməz hərəkətə, Keçəlin belə bir cəsarətinə təəccüb etdi, amma bu təəccüb hissi tez də keçib getdi və Süleyman paşanı birdən–birə dəli bir gülmək tutdu.

Məclisin adamları da gülürdü və Mahmudla Məryəm də gülürdü.

Mahmud güldükcə hiss edirdi ki, bütün bu müddət ərzində, bə-dəni, ürəyi, varlığı belə bir gülməyin həsrətində imiş, belə bir sadə və iddiasız zarafatın həsrətində imiş və güldükcə elə bil ki, Mahmudun ürəyi boşalırdı.

Kosa, Keçi və Keçəl elə bil ki, bu saray toyunun üzərlik ətrinə, barmaqlardakı daş-qaş işılıtısına, yerdən salınmış uzun süfrənin üstündəki ləziz təamlara bir torpaq havası gətirdi, elə bil ki, illərlə açılmayan geniş pəncərələri açıb təzəcə şumlanmış torpaq ilə üzbəüz dayandın və bu təzə şumlanmış torpağın genişliyi ilə, bərəkəti ilə, təzə-tərliyi ilə sinə dolusu nəfəs aldın.

Mahmud bir xoşbəxtlik hiss etdi və Məryəmə baxdı.

Məryəmə elə gəldi ki, yenə saman sarısı o düzənlikdə gəzişirlər və o saman sarısı düzənlik yenə yamyaşıl təzə yaz otunun ətrini verir, sonra saman sarısı ilə yaz yaşıllığı bir-birinə qarışdı və bu sarı-yaşıl elə bil sarı-yaşıl günün şüaları idi, bütün ətrafa bir işilti, parlaqlıq gətirdi və bu işiltinin, parlaqlığın sarı-yaşıl sevinci göz qamaşdırdı.

Mahmud uşaq vaxtı ağzını yandıran o təndir çörəyinin ətrini yenə də hiss etdi və o çörək istisinin hərarəti içinə axdı. Bir halda ki, dünyada belə bir ətir var idi və bir halda ki, dünyanın belə bir çörək hərarəti var idi, onda nə üçün bunlar yaddan çıxmalı idi və nə üçün insan qəmgin olmalı idi?

O qoca kişi necə cavab verdi? Mahmud onda həmin qocadan soruşdu ki, dərd əlindən necə çatdamır sinəsi? Qoca necə dedi? Hə, belə dedi qoca: “Sən dərdi görürsən, dərd axtarırsan hər şeydə, amma mən, bax, o dağları da görürəm, bu otları, çiçəkləri də görürəm, bu çayı da görürəm...” Belə dedi...

Birdən-birə Gəncədəki evləri Məryəmin yadına düşdü, Ağ Keçi Məryəmin yadına düşdü, qonşuluqlarında yaşayan və bütün günü küçədə atılıb-düşən uşaqlar yadına düşdü, bu uşaqların bir-bir sifətlərini gördü və Məryəmin bütün içində bir fərəh doğdu, elə bil ki, pasxa bayramıdı və Məryəm bişmiş yumurtalara naxış vurur; birdən-birə qaynar sudan təzəcə çıxarılmış bu yumurtaların istisi elə bil ki, Məryəmin ovuclarını, barmaqlarını yandırdı və Məryəmə elə gəldi ki, çıqqaçıq yanan sobanın qabağında oturub əllərinin və ayaqlarının donmuş barmaqlarını qızdırır və bu soba hərarəti əynindəki donun buzunu əridir.

Çox qəribə oldu: Mahmud bu isti çörək hərarəti içində anasını gördü və ancaq indi başa düşdü ki, anası çox gözəl qadındı; elə bil ki, Qəmərbanunun sifətinin birinci layı o çörək hərarəti içində əriyib yox oldu və o birinci lay ilə bərabər, vaxtsız qocalıq da, qayğılar da, çılğınlıq da yox oldu və Mahmud anasının heç vaxt görmədiyi əsl sifətini gördü: adi bir qadın sifəti idi, sevinmək istəyirdi, əzizləmək və əzizlənmək istəyirdi, yaşamaq istəyirdi və həmin adilikdə dünyanın ən doğma bir gözəlliyi var idi. Bir halda ki, dünyada bu cür adilik var idi və bu adilikdə bu cür doğmalığ, gözəllik var idi, onda nə üçün insan mürəkkəblik axtarmalıdı? **Günlərin** bir gözəl günü insan başa düşəcək ki, bilə-bilə, yoxsa yox, amma bütün ömrü boyu mürəkkəblik axtarıb, hər şeydə bir mürəkkəblik görüb, əslində isə ən böyük müdriklik elə dünyanın adiliyinin özündə imiş. Bir halda ki, dünyanın adiliyində belə bir xoşbəxtlik var, onda mütləq, mütləq Camaat da bir ovuc işıq tapacaq, çünki bir ovuc işıq – bundan artığı heç lazım da deyil, – divlərin, əjdahaların qoruduğu dəmir qapılar arxasında deyil və onu oralarda axtarmaq da lazım deyil; həmin bir ovuc işıq hər addım-başındadı, bütün dünyadadı.

Kosanın, Keçinin və Keçəlin beləcə açıqürəkli, şux zarafatlarından sonra Süleyman paşa özündən və dünyadan razı idi. Süleyman hələ də gülümsəyə-gülümsəyə xidmətçi saray qızlarının, kənzilərin yanında oturmuş bayaqkı rəqqasəyə baxdı və fikirləşdi ki, toydan sonra bu Məqrib gözəlini yatağına çağıracaq, gecəni onunla keçirəcək və bu gözəl qızı da xoşbəxt edəcək. Süleyman paşa bu gün elə bil Xızır İlyas idi, hamıya xoşbəxtlik paylayırdı...

Yenə saz dilləndi, kamança səsləndi, tütək dilə gəldi və Kərbəlayi Usta Ərsin Kosanın, Keçinin və Keçəlin zarafatından sonra həm dincəldi, həm də ürəyi açıldı – bir “Şur” dəsgahı başladı və qoca xanəndənin səsi, şirin nəfəsi həmin gecə bütün məclis əhlinin ürəyinə yol tapdı; bütün məclis əhlinin, təkcə Baba Keşişdən başqa.

Bütün məclis boyu Baba Keşişin dodağı da qaçmadı.

Baba Keşiş qızının sifətindəki təbəssümdə bir xoşbəxtlik əlaməti gördü və bu, Baba Keşişi daha artıq sarsıtdı: bir dinsizlik çirkabı ki, bu cür sadəlik, adamlıq donuna bürünüb Məryəm kimi təmizliyi də aldatmağa qıyırdı və aldada bilirdi, bundan artıq nə riyakarlıq ola bilərdi? Bir məclisin ki, yaraşığı dinini danmış və tonqalda diri-diri yandırılmağa layiq olan bir fırıldaqçının və lotunun pozğun hissləri

oxşayan nəğmələri olacaqdı, nə üçün həmin məclis yeganə qızının toyu kimi, Baba Keşişin qismətinə çıxmalıydı, hansı günahına görə Baba Keşişin yeganə qızı bu natəmizlik içində özünü xoşbəxt hiss etməli idi?

“Sakit ol, həyatım, sakit ol...” – o doğma, mehriban pıçılı köməyə gəldi.

Baba Keşiş günah axtarırdı, bəs bu sualların özü günah deyildimi? Yox, tarım çəkilməmiş o dinsizin barmaqları altında eyş-işrət hərisliyinə qulluq edən sazın simi deyildi, Baba Keşişin dözən, dözən və dözən əsəbləri idi. Az qalmışdı və bütün bu müsibət qurtaracaqdı. Axı, əzabın da hüdudu var idi... Məryəmin əynində gün kimi işıq saçan don Məryəmi xilas edəcəkdə; o don qoymayacaqdı ki, dinsiz əli Məryəmin bədəninə toxunsun.

Bəs sonra nə olacaqdı?

Baba Keşiş diksindi.

Bəs sonra?

Nə üçün Baba Keşiş bu adi sual barədə fikirləşməmişdi: bəs sonra nə olacaq?

Hər halda, Məryəmə dinsiz əli dəyməyəcəkdə və əslində Məryəmin xoşbəxtliyi də bunda olacaqdı. Məryəm sonradan bunu başa düşəcəkdə. Hər şey yaxşı olacaqdı...

Yaxşı olacaqdı...

Nə üçün pis olmalıydı, bu qədər əzab-əziyyət yetməzdimi?

Amma Baba Keşişin içindən bir xof baş qaldırırdı, pis bir ərəfə qorxusu baş qaldırırdı və Baba Keşiş bu xofu, qorxunu boğmaq istəyirdi, çünki həmin hiss Baba Keşişi qızının əynindəki donu cırıb çıxartmağa, tullamağa, tapdalamağa çağırırdı. Bu qorxu hissində dərin bir təəssüf də gizlənmiş və təəssüf deyirdi ki, daha gecdi, Məryəmin əynindəki o donu heç vaxt çıxara bilməz, cıra bilməz, o don ancaq nə vaxtsa Məryəmin qisməti olacaq bir mömin Məsiha oğlunun qabağında açılacaq...

Baba Keşiş var gücü ilə ənglərini bir-birinə sıxıb içindən baş qaldıran o qorxunu boğmaq istəyirdi və doğma, mehriban pıçılı Baba Keşişin dəmirçi ocağından çıxıb qırqırmızı dəmir kimi qızarmış əsəblərini soyutmağa başladı: “Sakit ol, həyatım, sakit ol... Sakit ol...”. Bu pıçılı bir məlhəm olub Baba Keşişin ürəyinə yayılırdı, bu ürəyi partlamağa, qaçmağa, qışqırmağa qoymurdu...

Kərbalayi Usta Ərsin “Şur”un təsnifinə keçmişdi və bir cavanlıq şövkü ilə bu dəfə də Xətəinin sözlərini deyirdi, amma bu sözlər başqa sözlər idi:

Eşqim cuş eylədi keçdi sərimdən,
Artıb gəlir məhəbbətin nurindən,
Niyazımız budur cani-kərəmdən,
Didar ilə məhəbbətə eşq olsun...

Xətəinin bu sözləri Süleymanın kefini lap kökəltədi və Süleyman məclisin aşağı tərəfində **oturmuş hərəmağası** Xacə Allahkərimə baxdı, sonra da **rəqqasəyə** baxdı. **Məqrəb gözəli** Süleymanın baxışlarından hər şeyi oxudu və **uzun kirpikli göz qapaqlarını** birçə dəfə yumub-açmaqla **sevdalı ürəyinin**, İstanbul şərbəflərinin **toxuduğu zərli-baftalı döşlüyə** sığışmayan sinəsindəki hissələrin sözünü dedi və **ışım-ışım işıldayan qapqara gözləri** ilə bir ox atdı, sonra elə bil özü öz ehtirasının bu cür **açıq-saçıqlığından** utanıb gözlərini Süleymandan çəkdi.

Fil yükün yüklətmə, qarınca çəkməz,
Dürlü reyhan çoxdur, gül kimi qoxmaz,
Dünya malın versən bizə gərəkmez,
Didar ilə məhəbbətə eşq olsun...

Kərbəlayi Usta Ərsin özü söylədiyi sözlərdən şövkə gəlib daha gözəl oxuyurdu...

Topa-topa buludlar şərqdən qərbə tərəf axırdı və ay, ulduzlar hərədən bu topa buludlar arasından görünürdü, sonra yenə yox olurdu və həmin arada ətrafa çökən aydınlıq kiçik pəncərələrdən keçib bu saray otağına da dolurdu, o zaman Məryəm bu iri **göy gözləri** daha aydın görürdü, bu **solğun bənizin doğmalığı** Məryəmin bütün vücuduna sirayət edirdi və Məryəmi özünə çəkirdi, özünə yapışdırırdı.

Onlar otağın ortasında ayaq üstə dayanıb qucaqlaşmışdılar və Mahmud qolları arasındakı bu qızın ürəyinin döyüntüsünü bütün sinəsi ilə hiss edirdi və Mahmuda elə gəlirdi ki, əslində, bu ürək onun öz ürəyidir, bu ürək onun öz sinəsində döyünür və Mahmud Məryəmin əynindəki yaxası dörd düyməli donun yuxarıdakı birinci düyməsini açdı və dodaqlarını Məryəmin hərədən bir otağa dolan aydınlıq içində **süd ağılığı** ilə ağaran boynunda gəzdirdi.

Sonra Mahmud Məryəmin əynindəki donun ikinci düyməsini açdı.

Bu dəm Məryəm üçün boynunda, sinəsində gəzən bu əziz, istəkli dodağın mərhəməliyindən başqa dünyada heç nə yox idi və Məryəm bütün bədəni ilə bu dodaqların ixtiyarında idi; bu dodaqlardan, Mahmudun barmaqlarından, nəfəsindən gələn isti Məryəmi öz içinə çəkirdi, Məryəmi bürüyürdü və Məryəmə elə gəlirdi ki, ana bətninə girir.

Mahmud Məryəmin əynindəki donun üçüncü düyməsini açdı və dodaqlarını Məryəmin döşlərinin arasında gəzdirdi, üzünü-gözünü Məryəmin sinəsinə sürtdü, elə bil Mahmud bu sinədə, bu döşlərin arasında bütün dünyadan gizlənmək istəyirdi.

Məryəm Mahmudun sarışın saçlarını barmaqları arasına alıb alını, üzünü sinəsinə sıxırdı və tez-tez nəfəs alan bu iri göy gözlərin istisi Məryəmin sinəsindən bütün varlığına keçirdi.

Mahmud Məryəmin əynindəki yaxası dörd düyməli donun axırıncı düyməsini açdı və Məryəmin qabarmış döşləri pırtlayıb donun içindən çölə çıxdı və bu vaxt sonralar Marağadan Dərbəndəcən, Bakıdan Ərzurumacən bütün Azərbaycanın dilinin əzbəri olmuş bir hadisə baş verdi: Məryəmin əynindəki yaxası dörd düyməli donun düymələri yuxarıdan bir-bir öz-özünə düymələndi və Məryəmin bədənini təzədən gizlətdi.

Mahmud Məryəmin əynindəki bu donda bir ilan soyuqluğu hiss etdi və Məryəm də yenə bu donun içində üşüm-üşüm üşüməyə başladı; Mahmud təzədən Məryəmin donunun yaxasındakı düymələri buz soyuğundan donan barmaqları ilə bir-bir açdı və axırıncı düymə açılan kimi, yenə düymələr öz-özünə bir-bir bağlandı.

Məryəm:

– Cır!Cır! Cır bu paltarı! – qışqırdı və Mahmud Məryəmin əynindəki donun yaxasını cırmaq istədi, amma bayaqdan bəri parıltısını, bəzək-düzeyini itirmiş bu don cırılmırdı, Mahmud nə qədər güc edirdisə, Məryəm nə qədər dartınırdısa bu don cırılmırdı və Məryəmə elə gəlirdi ki, bu gecə qaranlığında kimsə onun ağzını qapayırdı, qışqırmağa qoymurdu, amma Məryəm güclə, bütün varlığının istəyi ilə qurtulub qışqırırdı: – Qurtar məni! Qurtar məni! Qurtar məni! – və Mahmud qollarının arasında quruya düşmüş soyuq balıq kimi çapalayan Məryəmi qurtara bilmirdi; Mahmud da qışqırmaq istədi, amma bacarmadı, Məryəmi sinəsinə sıxıb qızdırmaq istədi, amma Mər-

yəm qızınmadı və bu vaxt Mahmud bircə anın içində aydınlıq əvəzinə otağa dolmuş Camaat gülüşünü gördü, hər tərəfdə bir Camaat təbəssümü gördü, həmin gülüşdə, təbəssümdə bu dəli dünyanın əlacsızlığını gördü və Mahmudun sinəsindən bir ah qopdu, bu ah bir koma od oldu və Mahmud başa düşdü ki, yanır.

Alov Mahmudun paltarını, saçlarını бүürdü.

Məryəm əvvəlcə başa düşmədi ki, birdən-birə gözlərinin qabağında alovlanan bu məşəl nədi belə, sonra başa düşdü ki, Mahmud alışıb-yanır və özünü bu yanan məşəlin üstünə atdı, əlləri ilə, bədəni ilə bu yanan məşəli söndürmək istədi, bu yanan məşəli yalın əlləri ilə qucaqlayıb sinəsinə sıxdı və özü də alışıb-yanmağa başladı və nəhayət ki, bədəninin buz soyuğu getdi. Məryəm bir gözəl isti hiss etdi...

...Baba Keşiş gecənin qaranlığında böyük tut ağacının dibində dayanıb gözlərini Süleyman paşanın sarayında Məryəmgil üçün ayrılımış otağın qaranlıqda güclə seçilən kiçik qoşa pəncərəsinə zilləmişdi və bütün həyatının ən böyük səbrsizliyi ilə gözləyirdi. Baba Keşiş elə gəlirdi ki, indicə sarayın darvazası çırpılıb açılacaq və bütün əzab-əziyyətlərinin baisi o dinsiz Ziyad xan oğlu dəli kimi bu yerlərdən qaçıb gedəcək; onu Müqəddəs Evin təmizliyi qovacaq, Tanrının Baba Keşişə uzanmış kömək əli qovacaq, Məsihanın əməli Məryəmi Baba Keşişə qaytaracaq və öz mömin bəndəsini xilas edəcək; amma Baba Keşiş birdən-birə o qoşa pəncərədə bərq vuran bir alov gördü, sonra haray düşdü, sonra o alovun şölələri artıb pəncərələrdən dilim-dilim gecənin qaranlığına çıxdı...

...Hərəmağası Xacə Allahkərim özünü hövlnak Süleyman paşanın yataq otağına salıb:

– Yanğın! Yanğın! – deyər qışqırdı və Süleyman yanan şamların işığında xədimin qorxudan bərəlməmiş gözlərinə baxıb qucağındakı Məqrib gözəlini özündən kənara itələdi və ayağa sıçradı.

...Saray adamları su daşıyıb gətirənəcən o məşəl tamam yanıb qurtarıb bir ovuc külə döndü və saray adamları həmin məşəldən alovlanmış otağı güclə söndürdü...

...Topa-topa buludlar elə hey şərqdən qərbə axırdı, hərdən ətrafa aydınlıq çökürdü və o qaranlıq – aydınlıq gecədə Baba Keşiş var gücü ilə qaçırdı və başını göyə qaldırıb var gücü ilə qışqıra-qışqıra deyirdi:

– Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!

Baba Keşiş bu qışqırtısına ara vermirdi, çünki Baba Keşiş qorxurdu, qorxurdu ki, qışqırtısına ara versə, ağzından başqa sözlər çıxar.

Baba Keşiş bütün varlığı ilə qorxurdu ki, Allahı danar, boynundakı xaça tüpürər və Baba Keşiş tələsirdi, var gücü ilə qaçırdı, özü özünə imkan vermirdi:

– Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!..

Baba Keşiş kola-kosa ilişə-ilişə, ağaclara toxuna-toxuna qaçırdı və birdən Baba Keşiş ətrafın qaranlığında topa-topa gümüş ağılığı gördü və Baba Keşiş elə gəldi ki, ağacların başı ağarıb, yarpaqlar ağappaqdı.

Qarşıda Ərzurum dağlarının sıldırım qayaları güclə sezilirdi.

O aydınlıq-qaranlıq gecədə həmin doğma, mehriban pıçılı da Baba Keşişə həmlə edirdi. Baba Keşişi bircə anlıq saxlamaq istəyirdi, amma Baba Keşiş ara verməyən qışqırtısı ilə o pıçılı da özündən qovurdu, yaxına buraxmırdı:

– Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə la...

Baba Keşiş ayağını boşluğa atdı və daş kimi sıldırım qayaların arxasından başıaşağı uçdu və birdən-birə Baba Keşişə elə gəldi ki, Müqəddəs Qoca yarığın dibində dayanıb, qollarını geniş açıb onu gözləyir və deyir:

– Gəl, ey axmaq insan, gəl!..

Sonra hər şey bitdi...

...Süleyman paşanın əmri ilə o bir ovuc külü dəfn elədilər.

XVI

Axşam düşürdü.

Batan günəşin qıpqırmızı qızartdığı topa-topa buludlar yenə şərdən qərbə axırdı; təbiət həmin təbiət idi.

Dörd dəvəlik kiçik bir karvan qarşıdakı təpənin arxasından çıxıb aramla yoluna davam edirdi.

Qabaqda gedən dəvənin üstündə qara rəngli bir kəcavə var idi və axşamçağı kəcavənin içində də rübəndi üzündən açmayan qadın kəcavənin örtüyünü qaldırıb çölə baxdı.

Altmış-yetmiş addımlıqda əhənglə günbəzi ağappaq ağardılmış köhnə bir məqbərə var idi və saçı-saqqalı da bu günbəz kimi ağappaq ağarmış zəif bir qoca məqbərənin yanında, torpağın üstündəcə oturub karvana tərəf baxırdı.

Qadın kəcavədən uzatdığı əlinin işarəsi ilə karvanı dayandırdı və dərhal arxadakı dəvələrdən birinin belindən atılıb qaça-qaça qabağına gələn cavan xidmətçi oğlana nəsə dedi.

Xidmətçi oğlan qaça-qaça qocaya yaxınlaşdı, nəsə soruşdu, sonra qaça-qaça da geri qayıdıb dedi:

– Bu məqbərinin yanında mücəvirdi,¹ xanım.

Qadın başını kəcavədən çıxarıb sarbana:

– Ora sür, – dedi və sarban dəvənin başını çəkə-çəkə məqbərinin yanına gəldi.

Qadın kəcavənin içindəki kiçik mücrünü açdı və bir dənə qızıl sikkə götürüb xidmətçi oğlana uzatdı. Xidmətçi oğlan qızılı alıb qocanın qabağına qoymaq istədi, amma qoca gözünü yerdən çəkib kəcavəyə baxdı və başını buladı.

Qadın:

– Bəs nə istəyirsən? – soruşdu.

Qoca taqətdən düşmüş səsi ilə:

– Çörək ver – dedi.

Xidmətçi oğlan qızılı qadına qaytardı və qaça-qaça o biri dəvələrə tərəf getdi ki, yemək gətirsin.

Qocanın gözləri qadına tanış gəldi və qadın rübəndi qaldırıb zəndlə qocaya baxdı, amma onu tanımadı.

Qoca da bu qadını tanımadı.

Xidmətçi oğlan bir zənbil çörək gətirib qocanın yanında qoydu.

Qadın bu zəif qocadan daha heç nə soruşmadı: kimin məqbərəsidi bu? sən özün kimsən? başqa nə lazımды?

Karvan yola düzəldi və bir azdan gözdən itdi.

Qoca yenə həmişəki kimi tək qaldı. O qara kəcavənin içindəki qadın Ceyran idi.

Ceyranın mehtər Cəfərə qoşulub qaçdığı gündən düz otuz yeddi il keçmişdi.

Ceyran mehtər Cəfərin kəndində – dağlar qoynundakı o gözəl Talıstanda üç aydan artıq qala bilməmişdi, darıxmışdı, sıxılmışdı və

¹ Mücəvir – hər hansı bir ibadətqah yanında ibadətə çəkilmiş adam.

gecələrin birində baş götürüb Talıstandan qaçmışdı, bədənini sata-sata, qabağına keçəni aldada-aldada yenə dövlət toplamışdı, xanım olmuşdu, böyük-böyük saraylara yol tapmışdı, ömrü naz-nemətlə keçmişdi və yavaş-yavaş qocalmışdı, tək qalmışdı və indi neçə illər idi ki, bu təkliyi ilə üzbəüz idi.

Ceyran başqalarının verdiyindən artıq məvaciblə yanında xidmətçi oğlanlar saxlayırdı və bu oğlanların əksəriyyəti kənddən gəlmişdi, ömründə qadın görməmişdi. Ceyran bu oğlanların güclü, cavan və sağlam qucaqlarında öz tənhalığından, kimsəsizliyindən gizlənmək istəyirdi. Bu oğlanlar Ceyranı səhər geyindirirdilər, günorta çimizzirirdilər, axşam soyundururdular, amma bütün bunları qapı-pəncərəsi, qalın pərdə ilə kip örtülmüş qaranlıq içində edirdilər, çünki Ceyran istəmirdi ki, bu cavanlar onun solmuş, qocalmış bədənini görsünlər, amma xidmətçi oğlanlar, onsuz da, əlləri ilə bu boşalmış, torbalaşmış dərinini hiss edirdilər və fürsət düşən kimi, imkan tapan kimi qaçıb gedirdilər. Ceyran min bir vasitə ilə bu cavanların qanını qızışdırırdı və onlarla səhvət oyununda, əslində, özündən qaçırırdı.

Ceyranın bütün ömründə yeganə işıqlı xatirə hərdənbir gözlərinin qabağına gələn iri göygözlü, sarışınsaçlı, solğunbənzil bir sima ilə bağlı idi və illər keçdikcə bu işıqlı sima da öz cizgilərini, işığını itirdi, illərin kirəci bu simanı da qurudub qaxaca döndərdi və bu qaxac sima da ovulub töküldü, təkə ünvensiz, görümsüz bir ovqatı qaldı.

Ceyranın səfərə çıxdığı kəcavələr həmişə qara rəngdə olurdu.

O qoca mücəvir də Ceyranı tanımadı.

Təkə Ceyran yox, heç kim bilmirdi ki, o qoca mücəvirin adı Sofi idi.

Çay qırağında yatmış Mahmuddan ayrılıb getdiyi o gecədən sonra Sofinin başına çox macərələr gəlmişdi, Sofi misli-bərabəri olmayan bir sərvətə malik idi, pul pul gətirirdi, dünyanın ən gözəl qadınları Sofinin sarayına can atırdı. Sofiyə hakimlər yaltaqlanırdı, amma Sofi bu dünyada xoşbəxtlik tapa bilmədi, bütün ömrü boyu bircə gün belə rahat yatdığı gecə olmadı və axırda qarabasma dərdinə tutulmuş Sofi bütün var-dövlətini atıb Mahmudun sorağı ilə Ərzuruma gəldi və o vaxtdan bəri Mahmud ilə Məryəmin qəbrinin yanında mücəvir idi.

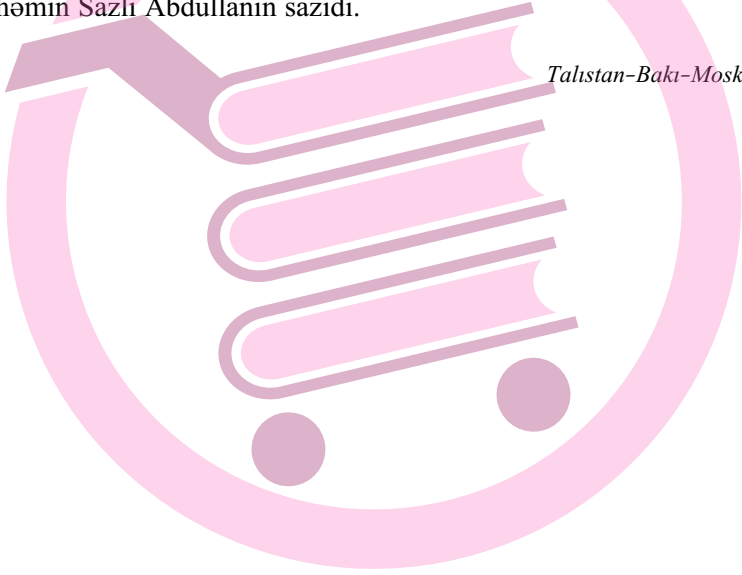
Sofi hər gün Allahdan ölüm istəyirdi, amma Sofi dünyadakı bütün insanlardan uzun ömür sürdü.

Deirdilər ki, haçansa Məhəmmədəli adlı bir kişi yaşayıb və o kişi Sofidən də artıq ömür sürüb. Görəsən, Məhəmmədəlinin günahı necə günah imiş?

Sofi düz 214 il yaşadı və 1682-ci ilin, hicri ilə 1093-cü ilin yayında vəfat etdi.

O zaman dünyanın ən möcüzəli bir hadisəsi baş verdi. Vaxtilə Ərzurum hökmdarlarının sarayları olan, indi isə qədim bir məqbərədən başqa heç nə olmayan və xalqın “Mücəvir dərəsi” dediyi bu yerdə yaz təzəcə qurtarmışdı, yay girmişdi, hər tərəf gül-çiçək idi. Birdən-birə günün günorta çağı göy qaraldı. Mücəvir dərəsində tufan qopdu, yer-göy guruldadı, hər tərəfə qapqara qar yağdı, zəlzələ oldu və Mücəvir dərəsinin ortasında bir yarğan əmələ gəldi, yer iki yerə bölündü, sonra yenə birləşdi, tufan dayandı, qara qar əridi, bir azdan yenə gül-çiçək baş qaldırdı, amma Sofi daha yox idi, yarğanın içində qalmışdı.

Bu tərəflərin adamları danışdı ki, guya hərdən bu qədim məqbərənin qabağında havadan bir saz peyda olub öz-özünə çalır və guya haçansa Sazlı Abdulla adlı bir el aşığı varmış və bu saz da guya həmin Sazlı Abdullanın sazıdır.

Talistan-Bakı-Moskva, 1982

MÜNDƏRİCAT

<i>Ön söz</i>	4
Ağ Dəvə	11
Mahmud və Məryəm	232

ELÇİN

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

“AVRASIYA PRESS”

BAKI-2005

Buraxılışa məsul:

Umud Rəhimoğlu

Texniki redaktor:

Mübariz Piriyev

Kompyuter səhifələyicisi:

Azər Quliyev

Korrektor:

Şəbnəm Məmmədova

Yığılmağa verilmişdir 25.08.2004. Çapa imzalanmışdır 18.02.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 26,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 31.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.